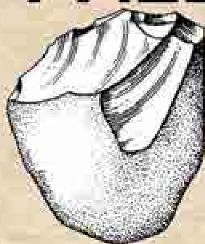
V. CHIRICA D. BOGHIAN

ARHEOLOGIA PREISTORICĂ A LUMII

PALEOLITIC - MEZOLITIC

HELIOS

IAŞI 2003

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA IAŞI

INSTITUTUL
DE ARHEOLOGIE
IAŞI

VASILE CHIRICA
DUMITRU BOGHIAN

ARHEOLOGIA PREISTORICĂ A LUMII

PALEOLITIC - MEZOLITIC

EDITURA HELIOS
IAŞI - 2003

ACADEMIA ROMÂNĂ
FILIALA IAŞI

INSTITUTUL
DE ARHEOLOGIE
IAŞI

BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS
XII
Editor VASILE CHIRICA

VASILE CHIRICA, DUMITRU BOGHIAN

ARHEOLOGIA PREISTORICĂ A LUMII

I-PALEOLITIC - MEZOLITIC (V.CHIRICA)
II-NEOLITIC ŞI ENEOLITIC (D.BOGHIAN)

Coperta: Daniela Grapă

ISBN 973-99952-8-4

CUPRINS

O SINTEZĂ CU PRIVIRE LA ARHEOLOGIA EPOCII PIETREI

În marea sa sinteză, Nicolae Iorga (*Istoria Românilor*, vol. I.1., *Strămoşii înainte de romani*, ed. a II-a, Bucureşti, 1988) aprecia că nu se poate concepe un studiu de istorie (sau preistorie) a unei zone geografice fără a lua în consideraţie teritorii mult mai vaste. Din acest punct de vedere, literatura română în domeniu a consacrat numeroase studii de preistorie spaţiului carpato-dunărean în context european sau chiar mai larg. Necesităţile didactice universitare, ale studenţilor, ale unor categorii de pasionaţi ai cunoaşterii trecutului îndepărtat, impuneau o nouă evaluare a cunoştinţelor în domeniu. Acestui deziderat i-au răspuns dr. Vasile Chirica şi dr. D. Boghian, în cuprindul celor două părţi ale lucrării *Arheologia preistorică a lumii*.

Cred că se cuvin câteva precizări preliminare: autorii au luat în consideraţie, în această lucrare, prima şi a doua epocă a pietrei; introducerea unor informaţii cu privire la istoricul cercetărilor în domeniul arheologiei epocii pietrei; tratarea sintetică a tuturor marilor spaţii geografice, prezentând descoperirile cele mai semnificative din domeniul Paleoliticului-Mezoliticului şi Neoliticului-Eneoliticului.

Este demn de menţionat faptul că au fost consacrate câteva pagini evoluţiei omului şi primelor sale creaţii în domeniul cioplirii pietrei, fără a fi uitată folosirea intenţionată a focului. Autorii au considerat absolut necesară, pentru lărgirea cunoştinţelor generale, prezentarea marilor personalităţi care au ilustrat cercetările preistorice în secolul al XIX-lea, a celor mai importante metode de analiză şi datare a descoperirilor preistorice, marile

culturi şi faciesuri arheologice.

Au fost luate în considerație marile spații geografice ale lumii preistorice: Europa (în care s-au inclus subcapitole consacrate Paleoliticului şi Neoliticului pe teritoriul României), Orientul Apropiat şi Mijlociu, Extremul Orient, Africa, Australia (în sensul geografic cel mai larg), America. Fiecărei zone geografice i-a fost rezervat un spațiu tipografic deosebit, în funcție de locul său în componența întregii *lumi preistorice*, dar a fost relevată şi importanța descoperirilor arheologice pentru lărgirea orizontului cunoaşterii generale a evoluției civilizațiilor. În prezentarea culturilor arheologice s-au evidențiat importante elemente cultuale, de artă şi spiritualitate.

Din punct de vedere al informațiilor, au fost luate în considerație şi comunicările prezentate la ultimul Congres Internațional de Ştiințe Pre- şi Protoistorice de la Liège, din 2001. De altfel, bibliografia utilizată, ca bază de documentare, furnizează numeroase informații, pe care autorii le oferă cititorilor. Ilustrația selectivă este de natură să întregească, vizual, imaginea asupra tuturor aspectelor consacrate civilizațiilor epocii pietrei. O caracteristică a lucrării o constituie şi prezentarea clară a fenomenului istoric pe toate continentele. De altfel, din acest punct de vedere, al necesității de a se cunoaşte întreaga evoluție a umanității în epoca pietrei, considerăm binevenită tipărirea lucrării în cele două părți, *Paleolitic-Mezolitic* şi *Neolitic-Eneolitic*.

"Arheologia preistorică a lumii" este o lucrare care se adresează nu numai specialiştilor, ci şi cititorilor interesați de cunoaşterea evoluției omenirii, de la începuturile sale şi până la apariția documentelor scrise.

Acad. Prof. M. Petrescu-Dîmbovița

INTRODUCERE

Preistoria reprezintă studierea şi cunoaşterea evoluției omului, a întregii sale creații materiale şi spirituale, de la origini şi până la apariția documentelor scrise. Baza studiului Preistoriei o constituie analiza tuturor vestigiilor păstrate de-a lungul mileniilor, începând cu cele mai vechi unelte de piatră. În scopul cunoaşterii evoluției istorice a umanității, specialiştii în domeniu se bazează pe arheologie şi pe disciplinele conexe: geologie, stratigrafie, paleofaună (paleontologie), paleoantropologie, palinologie, tipologie şi tehnologie litică şi a materiilor dure animale, ceramică, numismatică, artă şi religii preistorice, inclusiv morminte, rituri funerare, până la construcțiile special amenajate de om de-a lungul multimilenarei sale existențe. Constatăm, deci, că Preistoria se bazează, în proporție dominantă, pe cercetările din domeniul ştiințelor naturii, dar şi pe existența vestigiilor, care fac obiectul altor discipline şi metode de investigație şi datare.

******

Din punct de vedere al evoluției omului şi a civilizațiilor create de acesta, Preistoria se împarte în două mari perioade: **Paleolitic** (*palaios* = *vechi*), epoca (veche a) pietrei cioplite şi **Neolitic**, epoca nouă a pietrei, între care se află o perioadă de mijloc, **Epipaleolitic-Mezolitic**, care se încadrează în Tardiglaciar şi în prima parte a Holocenului.

Paleoliticul, ca perioadă a Preistoriei, se bazează pe criteriile tehnico-tipologice ale uneltelor de piatră, cioplite de om. Termenul a fost creat în 1865, de către J. Lubbock, pentru a desemna această primă etapă a Preistoriei, când piatra era cioplită, la început destul de rudimentar. Din punct de vedere cronologic şi al

uneltelor de piatră cioplită, paleoliticul are o evoluție de peste 2.000.000 ani, suprapunându-se peste întregul Pleistocen. Industrii asemănătoare, îndeosebi tipologic, dar aparținând postglaciarului (începutul Holocenului), au fost atribuite **Epipaleoliticului/Mezoliticului**. După opinia noastră, ar trebui să se accepte ideea existenței a două entități distincte, dar nu toți specialiştii folosesc dubla terminologie. Astfel, J.-G. Rozoy (1978) foloseşte doar denumirea de *Epipaleolitic*; D. Sacchi (1976) foloseşte ambii termeni, dându-le un conținut cultural. Una dintre definițiile date *Epipaleoliticului* precizează că această perioadă cuprinde ansamblul culturilor arheologice, care debutează la sfârşitul ultimei glaciațiuni şi se termină la începutul neoliticului, înainte de 3.000 ani BC, înțelegându-se prin aceasta culturile create de grupurile de vânători-pescari-culegători, marcate de tradiții paleolitice. Pentru teritoriul Europei, încă din 1931, G. Goury a făcut distincția, în cadrul *Mezoliticului*, a unor culturi (Azilian, Sauveterian) anterioare neolitizării. Pentru zona geografică a Maghrebului, începând din 1952, au fost desemnate industriile cuprinse între *Aterian* şi *Neolitic*. Alți specialişti folosesc denumirea de *Mezolitic*, creată de M. Reboux, în 1873, în care înglobează întreaga perioadă dintre Paleoliticul final şi Neolitic. Acest termen desemnează culturile îndreptate îndeosebi spre producție şi sedentarizare, dar dependente încă în mare parte, de necesitățile vânătorii. De fapt, *Mezoliticul* se poate data între începutul Holocenului şi mileniul VIII BC, când apar zorii neolitizării. Mai precizăm faptul că nu toate clasificările ordonate până în prezent pentru Europa, pot fi aplicate şi în alte spații geografice ale globului, cu aceeaşi rezonanță ştiințifică. Este de precizat că *Paleoliticul*, ca termen, perioadă preistorică şi tehnologie litică, nu are limite geografice sau biologice (antropologice), fiind recunoscut pe toate continentele. În linii generale, *economia* epocii paleolitice se bazează pe exploatarea resurselor oferite de mediul ambiant, fiind comună tuturor culturilor (civilizațiilor) create de comunitățile umane, cu diferențe zonale sau locale, uneori semnificative, determinate de mediul ecologic (climă, floră, faună, materii prime pentru cioplirea uneltelor). Din punct de vedere cronologic şi al evoluției uneltelor, paleoliticul a fost împărțit în trei perioade: inferior, mijlociu şi superior, dar această schemă evolutivă este specifică îndeosebi continentului european. Între cele trei etape ale paleoliticului există deosebiri, uneori esențiale, în ceea ce priveşte

tehnologia litică, tipologia uneltelor, materiile prime, existența unor practici funerare, a elementelor de spiritualitate, creații artistice, clima şi fauna vânată pentru asigurarea existenței comunităților umane.

Neoliticul reprezintă a doua şi ultima perioadă a Preistoriei în sens european, şi aparține în întregime Holocenului, fiind datat, în linii generale, între mileniile 9/8 şi 3 î.Hr. Termenul a fost creat de J. Lubbock, în 1865, pentru a defini caracteristicile epocii noi a pietrei. Fenomenul neolitizării, caracteristic, în linii esențiale, tuturor continentelor, se referă la cultivarea plantelor, domesticirea şi creşterea animalelor, producerea ceramicii. Îndeosebi în Orientul Apropiat există un *neolitic preceramic*. Apariția uneltelor şi armelor de cupru a determinat ca, în unele zone geografice, ultima etapă a neoliticului să fie numită *calcolitic/eneolitic.*

****

Pentru a asigura o tratare închegată şi unitară a fenomenului evoluției istorice a umanității, noi am considerat că este necesară prezentarea separată şi uneori detaliată, a creației materiale şi spirituale, în cele două mari epoci, *Paleolitic* şi *Neolitic*, ceea ce constituie ponderea cea mai importantă a lucrării, acordându-se atenția cuvenită şi culturilor arheologice ale *Epipaleoliticului/Mezoliticului.*

Mai precizăm încă faptul că, pentru a nu crea erori de lectură/interpretare a unor descoperiri (stațiuni arheologice, unele cu elemente de paleontologie umană sau animală), am decis transcrierea acestor denumiri de localități şi/sau faciesuri culturale potrivit uzanțelor din literatura franceză de specialitate, cu excepția celor intrate deja în limbajul românesc al specialiştilor. Printre elementele de *metodologie* proprie, menționăm citarea prescurtată a unor lucrări, pentru a face economie de spațiu tipografic. Ne referim la *Tratatul de Istoria Românilor,* mari volume şi dicționare, ce vor fi citate în text cu *italice*, pentru a atrage atenția cititorului. Realizarea *Bibliografiei* a rămas la latitudinea fiecărui autor de capitol. Am dorit să oferim cititorului cele mai simple, dar mai eficiente modalități de documentare, inclusiv în domeniul folosirii literaturii de specialitate.

De multe ori am redat cu *italice* şi uneori cu **bold** nume de faciesuri litice, pentru a le diferenția de celelalte nume, introduse în

text. Am redat, tot cu *italice* terminologia franceză a epocii pietrei, pentru a cărei traducere în limba română nu avem un corespondent absolut identic, deşi l-am redat pe acela uzual, pentru o mai bună înțelegere a contextului. Am redat cu **bold** diferite nume de culturi, faciesuri, localități, persoane, pentru a le evidenția importanța în contextul arheologic şi istoric analizat. Transcrierea numelor, mai ales a celor de pe alte continente, dar şi a celor de proveniență slavă (Grupul Kostienki) a fost realizată după exemplele oferite de autori. Îndeosebi pentru numele de localități din Orientul Apropiat şi Mijlociu, ori din Africa, numele de localități au fost scrise, de autorii consultați, în funcție de specificul englez sau francez, fără a se lua în considerație normele UNESCO.

Se cuvine să mulțumim domnilor Prof. Dr. G. Davidescu şi A. Saraiman, de la Facultatea de Istorie-Geografie a Universității “M. Kogălniceanu” din Iaşi, pentru suplimentele de informații şi de precizări pe care au binevoit a ni le oferi în scopul clarificării unor elemente de geologie şi geografie a lumii.

Fiecare autor îşi asumă responsabilitatea afirmațiilor şi a listei bibliografice, dar amândoi am dorit să oferim această lucrare *Omului*, realizărilor sale, care a străbătut mileniile.

BIBLIOGRAFIE

- Rozoy, J.-G., 1978. *Les derniers chasseurs. L’Epipaléolithique en France et en Belgique. Essay de sinthèse*, vol. I-III, Charleville.
- Sacchi, D., 1976. *Les civilisations de l’Epipaléolithique et du Mésolithique en Languedoc Occidental (Bassin de l’Ande) et en Roussillon,* în H. de Lumley (sous la dir. de), *La Préhistoire Française*, tom I, vol. 2.

CAPITOLUL 1

CUATERNARUL. LIMITE. PERIODIZARE

În linii generale, Preistoria se poate echivala cu ultima perioadă (A. Saraiman, P. Bulinschi, 1999) din evoluția pământului, Cuaternarul, împărțit în două mari subdiviziuni: Pleistocen şi Holocen. Pleistocenul, al cărui nume a fost creat de către geologul englez Ch. Lyel, în 1839, reprezintă o perioadă nouă în evoluția pământului (*pleistos=mai mult; kainos=nou)* şi este evidențiat, în regiunile de înaltă şi medie altitudine, de alternanța perioadelor glaciare şi a celor temperate (interglaciare). Evident, această alternanță a cuprins întregul Continent. De altfel, pentru cea mai mare parte a Europei, studiul Preistoriei înseamnă cercetarea şi cunoaşterea Cuaternarului, adică a tuturor elementelor oferite de ceea ce numim *ştiințele naturii*. În felul acesta se poate aprecia că Preistoria reprezintă evoluția cronologică a umanității, iar Cuaternarul, totalitatea fenomenelor geo-pedologice, evoluția climei şi a celorlalte elemente pe care le studiază ştiințele naturii.

Congresul INQUA de la Christchurch, din anul 1973, a menținut marea subdiviziune a Cuaternarului, în Pleistocen şi Holocen, limita dintre acestea fiind stabilită la 11.500 ani BP (9.800 ani B.C.). Această limită se referă (în sens larg) la perioada de sfârşit a ultimei glaciațiuni, anterioară încălzirii climatice majore (optimul climatic postglaciar). Perioada (în sens strict) Pleistocen – Holocen este caracterizată de două etape: Tardiglaciarul (oscilațiile climatice Alleröd – Dryas recent) şi Postglaciarul (Preboreal – Subatlantic), corespunzătoare Holocenului propriu-zis.

Cunoaşterea tuturor elementelor specifice Cuaternarului s-a putut realiza prin studiul stratigrafiei, a depozitelor care conțin vestigii ale locuirilor umane, dar şi prin interpretări ale

sedimentologiei depunerilor. Astfel, la sfârşitul secolului al XVII-lea, danezul Nicolas Stenon a pus bazele geologiei stratigrafice (superpoziției stratelor), explicând principiile acumulării succesive a depunerilor, în sensul anteriorității în funcție de adîncimea la care au fost descoperite resturile fosile. La începutul secolului al XX-lea, Albrecht Penk şi Eduard Brückner au studiat morenele din Bavaria, stabilind existența glaciațiunilor. Cele patru glaciațiuni ale Europei Centrale şi Occidentale (calota alpină) au primit numele unor afluenți ai Dunării, întrucât studiul sedimentelor fluvio-glaciare s-a efectuat în Bazinul fluviului. În felul acesta s-a precizat numele celor patru mari glaciațiuni: Günz, Mindel, Riss şi Würm, stabilite în ordine cronologică. Perioadele intermediare, dintre două glaciațiuni, au primit numele generic de interglaciare: Günz-Mindel, Mindel-Riss, Riss-Würm. Trebuie să precizăm că, îndeosebi în interiorul ultimei glaciațiuni, au fost evidențiate mai multe etape cronologice, de răcire şi de ameliorare a climei, numite *stadii* (fazele de răcire) şi *interstadii* (oscilațiile de încălzire). În geocronologia germană mai veche se aprecia existența unui număr de trei stadii şi două interstadii, iar în cea franceză, 4 stadii şi trei interstadii. În prezent se operează îndeosebi cu două noțiuni:

1. *Pleniglaciar*, unitatea climatică a celor mai reci perioade ale ultimei glaciațiuni în Europa. Au fost evidențiate două *pleniglaciare*, caracterizate prin depuneri de loess, soluri puțin evoluate sau de turbă. *Pleniglaciarele* au fost evidențiate în loess-urile din Austria până în Normandia. *Pleniglaciarul inferior* este datat de la începutul Würmului şi până pe la 22.000 / 20.000 ani BP; *Pleniglaciarul superior* este contemporan cu ultimul stadiu Würmian (aproximativ 20.000 ani BP).
2. *Interpleniglaciar*, termen utilizat îndeosebi în Europa Centrală şi în Siberia. Acesta cuprinde ansamblul oscilațiilor climatice temperate, din partea de mijloc a ultimului glaciar, până pe la 20000 ani BP.

În Europa septentrională (calota scandinavă) au fost identificate trei faze glaciare şi două interglaciare, care au primit denumiri ale zonei geografice: Elster, Saale, Vistula (=Weichsel – numele german al Vistulei), separate de interglaciarele Cromer, Holstein şi Eem, corelate, însă, cu glaciarele şi interglaciarele cronologiei alpine. În America de Nord (în cadrul calotei canadiene), au fost separate patru glaciațiuni: Nebraska, Kansas,

Illinois, Wiskonsin, corelate cu acelea europene. Nu este lipsită de importanță precizarea existenței a încă două glaciațiuni europene, mai vechi, Biber şi Donau, contestată de cea mai mare parte a specialiştilor, deoarece urmele lor au fost acoperite de fenomenele glaciare care au urmat. Trebuie să mai precizăm faptul că pe aproape întregul continent african, glaciațiunile Europei au fost echivalate cu perioade pluviale: Kaguerian, Kamasian, Kanjerian, Gamblian intercalate de faze aride, numite interpluviale (C. Rădulescu, 2001; J. Garanger, 1992; M. Brézillon, 1969).

Tabelul 1. Glaciațiunile din Europa şi America şi pluvialele din Africa; cronologia acestora.

HOLOCEN			Postpluvial	10.000BP
Würm	Weichsel	Wiskonsin	Gamblian	
Riss-Würm	Eem		Interpluvial	130.000BP
Riss	Saale	Illinois	Kanjerian	
Mindel-Riss	Holstein		Interpluvial	
Mindel	Elster	Kansas	Kamasian	
Günz-Mindel	Cromer		Interpluvial	700.000BP
Günz		Nebraska	Kaguerian	1.800.000BP

Aşadar, Pleistocenul, ca primă subdiviziune a Cuaternarului, este caracterizat prin existența perioadelor de răcire intensă a climei, dar şi de încălzire accentuată, de perioade cu ploi intense, intercalate de faze deosebit de aride, care au determinat un întreg lanț de schimbări ale peisajului scoarței terestre. Vârsta geologică a tuturor fenomenelor care caracterizează Pleistocenul a putut fi stabilită, cu oarecare precizie, prin metoda polarității magnetice a stratelor geologice. Aşa s-au stabilit mai multe inversiuni ale ploilor magnetici nord şi sud ai pământului, determinând polaritatea normală şi inversă din momentul constituirii acestora. În cadrul demersului nostru, ne interesează următoarele *momente*: Olduvai, datat între 1,77 şi 1,95 Ma; Jaramillo (0,99 – 1,07 Ma), care caracterizează *epoca* paleomagnetică Matuyama, de polaritate inversă, fiind urmată de *epoca* Brunhes, de polaritate normală (0,78 Ma) (C. Rădulescu, 2001; J.-L. Monnier, 1992).

Tabel 2. Schița inversiunilor magnetice (după M. Otte, 1996).

Polarități pozitive	Polarități negative
Brunhes, de la 0 la 710.000 ani	Jamaica, spre 200.000 ani
Jaramillo, de la 900.000 la 950.000 ani	Levantin, spre 300.000 ani
Olduvai, de la 1.600.000 la 1.800.000 ani	Matuyama, de la 710.000 la 1.600.000 ani

Limita inferioară a Pleistocenului constituie baza Cuaternarului, şi a fost fixată la aproximativ 1,8 Ma (milioane ani), cu ocazia Congresului Internațional de Geologie, de la Londra, în 1948, pe baza prezenței genurilor *Bos, Equus, Elephas*, dar această încadrare este foarte discutată în prezent. Ea se bazează pe asociațiile faunistice ale Villafranchianului, formațiune sedimentară continentală (definită pentru prima dată în Italia, la Villafranca Piemonte, de către L. Pareto, în 1865), care face trecerea dintre Terțiar şi Cuaternar.

Pleistocenul este divizat în trei etape: Pleistocenul inferior, contemporan cu asociațiile faunistice ale Villafranchianului superior, de tip Senèze, Valros sau Sainzelles care se sfârşeşte cu fauna de tip Solilhac, şi datat între 1,5 – 1,3 milioane ani sau 700.000 ani BP (între începutul Cuaternarului şi baza interglaciarului Günz-Mindel (Cromerian) ; Pleistocenul mijlociu este contemporan cu Cromerianul şi durează până la baza interglaciarului Riss-Würm (700.000 – 130.000 ani BP ; Pleistocenul superior durează până la începutul Holocenului, deci între 130.000 ani BP şi aproximativ 10.000 ani BP (H. de Lumley, 1976). Precizăm că nu toți specialiştii în domeniu sânt de acord cu această periodizare.

Schema geocronologică clasică a cronologiei glaciare alpine porneşte de la sfârşitul Pliocenului (glaciațiunile Biber şi Donau, contemporane cu baza Villafranchianului mijlociu), datat pe la 2.200.000 ani; urmează Pleistocenul inferior (perioadele Donau-Günz şi Günz), datat între aproximativ 1.700.000 şi 750.000 ani BP; Pleistocenul mijlociu, subdivizat în trei perioade, este încadrat respectiv în: Günz-Mindel (= Elster), 350.000 – 250.000 ani BP; Riss (= Saale), 250.000 – 120.000 ani BP; Riss-Würm (= Eem = Mikulino), 120.000 – 80.000 ani BP; Pleistocenul superior, aparținând în întregime glaciațiunii Würm (= Vistula = Valdai), 80.000 – 11.000-10.000 ani BP, cu următoarele stadii şi interstadii

Tabel 3. Corelații cronologice între perioade geologice, paleoclimatice, culturale şi paleoantropologice. Ka = 1.000 ani (J.-M. Cordy, 1995).

Ka	Era	Perioade geologice		Glaciatiunea alpina	Ka	Glaciatiunea nordica	Perioade ale paleoliticulu	Evolutia hominidelor
8	QUATERNAIRE	HOLOCENE			8		supérieur	Homo sapiens
		PLEISTOCENE	supérieur	Würm	40	Weichsel	moyen	Homo sapiens archaïque
				Riss-Würm	70	Eem		
125			moyen	Riss	125	Saale		
				Mindel-Riss	275	Holstein		Homo erectus
				Mindel	375	Elster	inférieur	
				Günz-Mindel	425	Cromer		
700			inférieur	Günz	625			
				Donau-Günz	775			
1800	TERTIAIRE	PLIOCENE		Donau	1200			Homo habilis
					1800			Australopithecus
					2400			
5000					5000			

Tabel 4. Elementele generale ale Preistoriei în conexiune geocronologică, culturală şi paleoantropologică (M. Otte, 1996)

După 10.000 ani	Holocen	Mezolitic şi Neolitic
Între 10.000 – 35.000 ani	Würm recent	Paleolitic superior
Între 35.000 – 70.000 ani	Würm vechi	Musterian, locuiri foarte dense,
Între 75.000 – 130.000 ani	Riss – Würm	Neandertalieni
Între 130.000 – 300.000 ani	Complexul glaciar Riss	Locuiri dispersate, Levalloisian, Musterian, Acheulean recent, Pre-Neandertalieni
Între 300.000 – 700.000 ani	Mindel – Riss, Mindel (Cromerian)	Tradiții tehnice şi forme anatomice variate; industrii pe bloc (Acheulean) şi pe aşchii (Taubachian, Taiacian)
Spre 730.000 ani	Trecerea de la Pleistocenul inferior la cel superior	
Între aproximativ 700.000 şi 1.000.000 ani	Pleistocen inferi	Urme de industrii disparate, de tip “Cultura de prund” (Galets aménagés), puține resturi anatomice cunoscute (Dmanisi în Caucaz)

(asociații climatice): Brörup (= Odderade-Amersfoort) – Moershoofd (= Poperinge) – Hengelo (= Podhradem) – Arcy (= Denekamp) – Kesselt - Stillfried B – Briansk – Tursac – Laugerie – Lascaux – Dryas I – Prebölling – Angles – Bölling – Dryas II – Alleröd – Dryas III (recent), după care urmează Holocenul, contemporan, mai mult sau mai puțin, cu Postglaciarul (V. Chirica, 1999; V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996; Al. Păunescu, 1984). Precizăm că numărul şi numele oscilațiilor climatice würmiene sânt diferite de la o țară la alta, fiind mai degrabă proprii specialiştilor în domeniu şi unelor spații geografice.

Deci, *Cuaternarul*, ultima perioadă geologică din evoluția Pământului (al cărui nume a fost creat în 1829, de către J. Desnoyers), a fost împărțit în două perioade: *Pleistocen* şi *Holocen*.

Pleistocenul a fost definit în 1839, de către C. Lyell, pe baza faunelor marine.

Villafranchianul, ca formațiune sedimentară continentală a *Terțiarului* şi *Cuaternarului*, pare să-şi aibă începutul pe la 5,2 milioane de ani, terminându-se pe la 1,2 milioane sau 0,9 milioane de ani.

În această perioadă, de final de *Terțiar* şi început de *Cuaternar*, au fost plasate glaciațiunile *Biber* şi *Donau*, pentru care nu avem prea multe elemente definitorii, care să ne intereseze în demersul nostru.

Prima glaciațiune a Pleistocenului, *Günz*, de factură alpină, a fost definită în sedimentele afluentului omonim al Dunării, pe baza morenelor şi a nivelelor de prundişuri fluvio-glaciare. Este corelată cu glaciațiunile *Elster* din nordul Europei, şi *Nebraska*, din America de nord, fiind datată între aproximativ 1.200.000 şi 700.000 ani.

Urmează interglaciarul *Günz-Mindel,* numit *Cromer* în Europa de nord, *Bjelovjesh* în Scandinavia, şi *Afton,* în America de Nord.

Glaciațiunea a doua alpină, *Mindel*, poartă numele altui afluent al Dunării. Este paralelizată cu glaciațiunile *Elster,* din Europa de nord, *Oka*, din Rusia, şi *Kansas,* din America de Nord, fiind datată aproximativ între 650.000-350.000 ani.

Interglaciarul *Mindel-Riss* este paralelizat cu *Holstein* (Europa de Nord), *Likhvino* (Rusia-Scandinavia), *Yarmouth* (America de Nord), şi pare să fi evoluat între 350.000-300.000 ani.

Al treilea glaciar al Pleistocenului, *Riss*, a fost datat între aproximativ 300.000 şi 130.000 ani, fiind mai mult sau mai puțin

contemporan cu *Saale* (împărțită, la rîndul ei, în *Warthe, Treene* şi *Drenthe*) în Europa de Nord, *Nipru*, în Rusia, şi *Illinois*, în America de Nord. Poartă, de asemenea, numele unui afluent al Dunării.

Interglaciarul *Riss-Würm* are o datare destul de largă, între 130-120.000 şi 110-70.000 ani. Fenomenul identic poartă numele de *Eem* în Europa de Nord, *Mikulino*, în Rusia, şi *Sangamon* în America de Nord.

Ultimul glaciar, *Würm*, datat între aproximativ 110.000 (70.000) şi 10.000 ani BP, este numit *Weichsel (Vistula)* în nordul Europei, *Valdai* în Rusia, şi *Wiskonsin* în America de Nord.

Această a patra glaciațiune a fost divizată în mai multe stadii şi interstadii (oscilații de încălzire), datate şi numite diferit, in funcție de zona geografică şi de rezultatele metodei de cronologie absolută, luate în considerație. O încercare de sistematizare a geocronologiei Würmului ar fi următoarea:

Odderade (în Germania), interstadiu, posterior celui numit *Brörup* (în Danemarca), 80.000 ani BP.

Amersfoort (pe valea Eemului, în Olanda), 65.000 ani BP. După alți specialişti, *Brörup* este datat la 60.000 ani BP.

Moershooft, în Olanda, este datat între 51.000 şi 46.500 ani BP, fiind paralelizat cu *Popperinge.*

Hengelo, în Olanda, este datat la 39.000-37.500 ani BP, dar unii autori îl echivalează cu *Podhradem.*

Les Cottès, în Franța, este datat între 36.000 şi 34.000 ani BP.

Denekamp, în Olanda, este datat între 32.200 şi 28.860 ani BP.

Kesselt, în Franța, are o datare mai largă, între 29.000 şi 25.000 ani BP; unii specialişti au creat *Interstadiul Arcy – Denekamp – Kesselt – Stielfried B*, la care noi adăugăm *Maisières,* şi *Briansk,* semnalate în stațiunile eponime din Europa Centrală, Europa Occidentală şi Rusia, între 28.000 ani şi 25.000 ani BP.

Tursac, în Franța, dar identificat şi în stațiuni din alte țări, este datat pe la 23.000 ani BP.

Maximum Valdai, interpretat de O. Soffer în Câmpia Rusă, a fost datat aproximativ între 21.000 ani BP şi 19.000 ani BP.

Laugerie şi *Lascaux*, având stațiunile eponime în Franța, sînt datate uneori separat (*Laugerie,* între 19.700 şi 18.500 ani BP, *Lascaux,* între 17.800 şi 16.500 ani BP), alți autori apelând la o singură oscilație climatică, purtând ambele nume.

Dryas (octopetala) din familia rosaceelor, cu flori albe şi cu opt petale, are habitatul actual în zonele nordice sau montane.

Această plantă a dat numele unor oscilații climatice europene, intercalându-le pe altele:

Dryas I, datată între 16.000 – 14.000 ani BP, *Dryas II,* între 12.300 – 11.800 ani BP şi *Dryas III*, între 10.800 – 10.000 ani BP. Între aceste oscilații climatice au fost plasate: *Bölling* (în Danemarca), între 13.300-12.300 ani BP şi *Alleröd* (în Danemarca), între 11.800 – 10.800 ani BP. Oscilația climatică Dryas III marchează sfârşitul *Pleistocenului*, mai exact *Tardiglaciarul*, şi începe *Holocenul* (*Actualul*), constituit de următoarele oscilații:

Preboreal, perioadă care începe pe la 10.500, 10.200 sau 10.150 ani BP şi durează până la 9.000 sau 8.800 ani BP.

Boreal, pusă în evidență, ca şi celelalte secvențe ale Holocenului, prin analize de polen, a fost încadrată între 8.800 (9.000) şi 7.500 (8.750) ani BP.

Atlantic, urmează imediat etapei anterioare, între 8.000 (7.500) şi 7.450 (5.500) ani BP.

Subboreal, perioadă penultimă a Holocenului, datată între 5.500 (5.000) şi 4.300 (4.450) ani BP, dar unii specialişti consideră că datorită enormei diversificări a vegetației, această oscilație climatică poate fi observată ca evoluând până pe la 800 ani BC.

Subatlantic, datată între 4.450, 2.500 BP sau 800 ani BC, nu şi-a încheiat evoluția, manifestându-se şi în prezent, sub formă de creşteri ale rigurozității climei în unele zone geografice ale Terrei.

Începând cu aproximativ 16.000 ani BP, se produce ultima transgresiune marină (definită de Rutot şi Van den Broeck în 1885, şi de Dubois, în 1925), sub numele de *Flandrian* (echivalat în zona mediteraneană cu *Versilianul*). *Flandrianul* este echivalent cu *Tardiglaciarul* (pentru prima sa parte) şi cu *Postglaciarul/Holocenul* pentru a doua parte. Deci, aceste oscilații climatice, începând cu *Dryas* şi terminând cu *Subatlantic* aparțin *Flandrianului* (M. Brézillon, 1969; J. Garanger, 1992; A. Leroi-Gourhan, 1988; O. Soffer, 1985; A. Gob, 1981; D.-Q. Bowen, 1981). După alți specialişti (F. Djindjian, J. Kozlowski, M. Otte, 1999; mai departe se va cita *Le Paléolithique*), perioada dintre glaciațiunea Riss şi Tardiglaciar/Holocen ar putea avea următoarea configurație geocronologică:

Interglaciarul Riss-Würm (Eem) este datat aproximativ la 125.000 ani BP.

Între 125.000 şi 70.000 BP, începutul ultimei glaciaţiuni se caracterizează printr-o alternanţă climatică – interstadiile *Amersfoort/Brörup* şi *Odderade*.

Urmează *Pleniglaciarul inferior*, cu mai multe episoade temperate, între 70.000 şi 60.000 BP.

Pe la aproximativ 60.000 BP se produce începutul *Interpleniglaciarului*, care ar fi durat până la 45.000 ani BP, după care urmează mai multe faze de încălzire şi de răcire a climei:

Oscilaţia *Moershoofd*, între 45.000 – 40.000 BP - în Belgia, contemporană este oscilaţia *Poperinge*, datată la 45.600 BP.

Oscilaţia *Hengelo – Les Cottès,* recunoscută în mai multe staţiuni din Europa Occidentală, este datată între 38.000 BP şi 34.000/33.000 BP.

Oscilaţia *Arcy – Denekamp – Stillfried B* este datată între 32.200 şi 28.300 BP.

Oscilaţia *Maisières* este datată, pe baza solului fosil din staţiunea eponimă din Belgia, la 27.965 BP (GrN 5523).

Episodul *Tursac*, ultimul din *Interpleniglaciar*, este datat între 26.000-24.000 BP.

La nivelul episodului *Tursac*, specialiştii ruşi au identificat solul fosil de tip *Briansk*, datat pe la 25.000 BP.

Precizăm că între aceste oscilaţii climatice au fost înregistrate mici *interstadii* cu climă rece, numite *Hengelo-Arcy, Arcy-Mesières şi, respectiv, Mesières-Tursac.*

Urmează *Pleniglaciarul superior*, cu mai multe episoade şi faze intermediare:

Episodul *Laugerie* (vechiul interstadiu W III/IV, numit şi *Maximum Valdai* de către Olga Soffer), situat aproximativ între 20.000 – 19.000 BP.

Faza rece, *Laugerie-Lascaux*, între 19.000 - 18.000 BP.

Episodul *Lascaux*, între 18.000 şi 17.000 BP.

După *Lascaux*, clima redevine rece, între aproximativ 17.000 şi 13.000 ani BP; este *episodul climatic Dryas I.*

Oscilaţia *Bölling*, temperată, evoluează între 13.500 şi 12.000 BP.

Episodul *Dryas II*, de foarte scurtă durată şi de mică amplitudine, este constatat pe la 12.000 BP.

Oscilaţia climatică *Alleröd,* temperată, între 12.000 şi 10.800 BP, este ultima perioadă de încălzire de dinaintea Holocenului.

Episodul *Dryas III*, ultima etapă rece a Tardiglaciarului, face legătura cu Holocenul (nominalizat ca atare de către Ed. Forbes, în 1846, şi P. Gervais, în 1847), între 10.800-10.000 BP.

Precizăm că nu sânt diferențe majore între punctele de vedere ale specialiştilor în ceea ce priveşte oscilațiile şi episoadele climatice ale Holocenului. Ar mai fi de încercat o schiță de corelare a stadiilor izotopice ale izotopului 18 al oxigenului cu geocronologia clasică şi cu vârstele cronologice absolute. Se pare că polaritatea magnetică inversă Matuyama cuprinde stadiile 20 – 23 (pornind de la vârsta de 7.30 x 10 la puterea 5); polaritatea magnetică normală Bruhnes cuprinde celelalte stadii izotopice, respectiv 1 – 19. Astfel, stadiul 23 ar trebui să aibă o vârstă de aproximativ 900.000 ani, stadiul izotopic 19-20, de aproximativ 700.000 ani (când apar, în Europa, tehnoindustrii în stațiuni bine determinate stratigrafic), stadiul izotopic 7/8 are o vârstă de aproximativ 240.000 ani (maxima extensie a Acheuleanului, când apar şi primele elemente Levallois), iar stadiul izotopic 5/6, aproximativ 128.000 ani (începutul Paleoliticului mijlociu).

O tentativă de corelare strictă a acestor elemente de geocronologie cu culturile arheologice şi cu faciesurile culturale sau industriale ar putea conduce la adevărate *erezii*, întrucât dezvoltarea grupelor umane, a elementelor specifice, culturale şi tehnice, nu a urmat direcții identice în timp şi spațiu. În tab. 6 (p.92) se pot observa diferențele cronologice (dar şi industriale) dintre tehnocomplexele luate în discuție. Pentru a exemplifica şi aici o astfel de situație, dar pentru a crea un cadru general între episoadele glaciare şi culturi, vom preciza următoarele:

Günz: tehnocomplexe cu *pebble culture* (cultura de prund), galete cioplite, aşchii;

Günz-Mindel şi Mindel: Acheulean, galete cioplite, Clactonian (aşchii), Tayacian ;

Mindel-Riss şi Riss: Acheulean, Tayacian, Levallois, Premusterian, Musterian vechi, Micoquian, aşchii;

Ris-Würm (Eem): Acheulean, Tayacian, Epiacheulean, Musterian;

Würm, cu stadiile, interstadiile şi oscilațiile sale climatice cuprinde marile culturi arheologice şi faciesuri ale Paleoliticului mijlociu, Paleoliticului superior şi Epipaloliticului (Aurignacian – Epigravettian).

Pe teritoriul României se foloseşte schema geocronologică alpină, clasică, dar M. Cârciumaru (1980) a creat o schemă proprie, corelând interstadiile şi oscilațiile climatice (pe care le-a identificat prin analize de polen, din peşteri sau din depozite în aer liber) cu acelea ale geocronologiei alpine, ajungând la încheieri şi paralelisme cât se poate de interesante: Interglaciarul Boroşteni = Eem (Riss-Würm); complexul interstadial Nandru, cu patru faze de vegetație: Nandru 1 = Amersfoort; Nandru 2 = Brörup; Nandru 3 = Odderade; Nandru 4a = Moershoofd; Nandru 4b = Hengelo; stadiu glaciar (neprecizat); complexul interstadial Ohaba cu două oscilații climatice: Ohaba A şi Ohaba B = Arcy – Stillfried B sau Arcy – Kesselt; stadiu glaciar (neprecizat); oscilația climatică Herculane I = Tursac; oscilația climatică Herculane II şi oscilația climatică Româneşti = Laugerie – Lascaux; episodul climatic pin – molid = Bölling; episodul pinetelor cu mult molid = Alleröd, rămânând fără echivalențe: perioada de restrângere a pădurii; episodul pinete aride noi; episodul pinete aride noi – episodul mesteacăn; episodul pinete cu molid puțin, toate acestea aparținând Tardiglaciarului.

BIBLIOGRAFIE

- Bowen, D.-Q., 1981. *Quaternary Geology. A stratigraphic Framenwork for Multidisciplinary Work,* Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt.
- Brézillon, M. N., 1968. *La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française,* IV-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, Ed. CNRS, Paris.
- Brézillon, M., 1969. *Dictionnaire de la Préhistoire*, Larousse, Paris.
- Cârciumaru, M., 1980. *Mediul geografic în Pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România*, Ed. Acad., Bucureşti.
- Chirica. V., 1999. *Arheologia Cuaternarului*, în A. Saraiman, V. Chirica (coord.), *Cuaternarul pe teritoriul României*, Helios, Iaşi.
- Chirica, V., Borziac, I., Chetraru, N., 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa,*, B.A.I., V (éd. V. Chirica), Helios, Iaşi.

- Cordy, Jean-Marie (sous la dir. de), 1995. *Le genie de l’homme. Des origines à l’ecriture*, St. Gerard.
- Djindjian, F., Koslowski, J., Otte, M., 1999. *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris (mai departe se va cita *Le Paléolithique*).
- Garanger, J., 1992. (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d’André Leroi-Gourhan, PUF, Paris 8 (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Gob, A., 1981. *Le Mésolithique dans le bassin de l’Ourthe*, Société Wallonne de Paletnologie, Mémoire Nr. 3, Liège.
- László, Attila, 1997. *Datarea prin radiocarbon quaternaires dans la région de Mamaia-Sat en Roumania sur le littoral de la Mer Noire*, în *L’Anthropologie* (Paris), 97, 2-3.*în arheologie*, Bucureşti.
- Leroi-Gourhan, A. (dir. de la public.), 1988. *Dictionnaire de La Préhistoire,* “Nouvelle Clio”, PUF, Paris.
- Lumley, H. de, 1976. (sous la direction de), *La Préhistoire française*, tome I, *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Ed. CNRS, Paris (mai departe se va cita *La Préhist. fr.*).
- Monnier, J.-L, 1992. *Le milieu phisique*, în *La Préhistoire.*
- Otte, M., 1996. *Le Paleolithique inferieur et moyen en Europe*, Armand Collin/Masson, Paris.
- Păunescu, Al., 1984. *Cronologia paleoliticului şi mezoliticului din România în contextul paleoliticului central-est şi sud-european*, în *SCIVA*, 35, 3.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti (mai departe se va cita *Istoria Românilor)*.
- Petrescu-Dîmbovița, M., 2001. *Izvoare arheologice*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Popovici, D., Bălăşescu, A., Haită, C., Radu, V., Tomescu, A. M. F., Tomescu, I., 2002, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode şi tehnici*, Ed. Cettea de Scaun, Târgovişte, Bucureşti.
- Rădulescu, C., 2001. *Cuaternar – cadru cronostratigrafic*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Saraiman, A., Bulinschi, P., 1999. *Geologia Cuaternarului*, Minied, Iaşi.
- Soffer, O., 1985. *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, New York.

CAPITOLUL 2

OMUL

Citim în **Biblie**: *“La început a făcut Dumnezeu cerul şi pământul (…). Şi a fost seară şi a fost dimineață: Ziua întâi.* (…)

Apoi a zis Dumnezeu: <Să dea pământul din sine verdeață: iarbă, cu sământă într-însa, după felul şi asemănarea ei, şi pomi roditori, care să dea rod cu sământă în sine, după fel pe pământ!> Şi a fost aşa (…).Şi a fost seară şi a fost dimineață: ziua a treia.

Apoi a zis Dumnezeu: <Să mişune apele de vietăți, ființe cu viață în ele şi păsări să zboare pe pământ, pe întinsul tăriei cerului!> Şi a fost aşa (…). Şi a fost seară şi a fost dimineață: ziua a patra.

Apoi a zis Dumnezeu: <Să scoată pământul ființe vii, după felul lor: animale, târâtoare şi fiare sălbatice după felul lor>. Şi a fost aşa (…). Şi a fost seară şi a fost dimineață. Ziua a cincea.

Şi a zis Dumnezeu: <Să facem om după chipul şi asemănarea noastră, ca să stăpânească peştii mării, păsările cerului, animalele domestice, toate vietățile ce se târăsc pe pământ, şi tot pământul!>

Şi a făcut Dumnezeu pe om după chipul său; după chipul lui Dumnezeu l-a făcut, a făcut bărbat şi femeie.

Şi Dumnezeu i-a binecuvântat, zicând: <Fiți rodnici şi vă înmulțiți şi umpleți pământul şi-l stăpâniți şi domniți peste peştii mării, peste păsările cerului, peste toate animalele, peste toate vietățile, ce se mişcă pe pământ, şi peste tot pământul!> (…)

Şi a fost seară şi a fost dimineață: ziua a şasea” (Facerea. Întâia Carte a lui Moise,1, 1-31).

Aşadar, după ce am încercat să cunoaştem vechimea ultimei mari perioade (*ere*) din istoria pământului, când a apărut *omul-*

creator, considerăm absolut necesară o scurtă incursiune în istoria devenirii sale ca specie care gândeşte şi creează conştient şi continuu.

Se impune, după opinia noastră, o scurtă incursiune în timp şi spațiu. În *Oligocenul superior* din Africa, datat între 25 şi 21 milioane de ani (MA), se disting trei grupe, dintre care, în analiza noastră, importante sânt *Hominoidele*. Acestea au dat naştere la alte trei grupe, dar pe noi ne interesează doar *Hominidele*, care au evoluat spre două direcții: *Paninele* (reprezentate prin *gorile* şi *cimpanzei*) şi *Homininele*, din care a evoluat genul *Homo*. Această evoluție a durat până spre 4 MA, când, prin *australopiteci,* se va face trecerea spre primii oameni. Specialiştii au avut în atenție mai multe elemente, caracteristice omului ca specie: mersul biped, vertical, fața scurtă, sistemul dentar mai redus, volumul mare al creierului, îndemânarea fabricării uneltelor, vorbirea articulată, reflecția gândirii. Primul element a fost însuşit (v. cap. 5) pe la 4 MA (deşi unii antropologi au constatat bipedia ocazională încă la genul *Proconsul*, datat la 18 MA) (Y. Deloison, 1992). Al şaselea element al devenirii omului a fost evidențiat, prin săpăturile arheologice, pentru prima dată, tot în Africa, la 2,7 – 2,6 MA (J.-M. Cordy, 1995); pentru celelalte caracteristici, este necesară colaborarea diverselor categorii de specialişti (antropologi, preistoricieni, medici, lingvişti, filosofi etc.).

Pornind de la faptul că, încă la 1757, Ch. Linné a creat genul *Homo,* o schiță sumară a formelor evolutive ale primilor oameni (la care trebuie adăugate şi primele elemente de civilizație şi cultură) ar putea arăta astfel:

- între 4 şi 3 MA, *Australopithecus*, cu *grupa preantropienilor* (*Australopithecus afarensis* şi *africanus*), asigurând mersul biped;
- între 3 şi 2 MA, *Australopithecus*, cu grupa numită *Homo rudolfensis* şi *Homo habilis*, care au creat primele unelte.
- între 2 şi 1 MA, *Paranthropus*, cu grupele *Homo ergaster* şi *Homo erectus*, având ca principali reprezentanți, în afara celor menționați deja, pe *Australopithecus boisei* şi *Paranthropus robustus*. La sfârşitul perioadei, dispare *Australopithecus*. Aceste grupe sânt creatorii primelor locuințe amenajate în mod special (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994; O. Aurenche, 1995).
- între 1 MA şi 500.000 ani a fost evidențiată grupa lui *Homo erectus* (în Asia), cu *Pithecanthrop, Sinanthrop*, dar şi grupa Anteneandertalienilor (în Europa), cu *Homo antecesor*. Spre limita

superioară, cronologic, a perioadei, s-a constatat domesticirea focului, ca una dintre cele mai mari realizări ale omului preistoric. Această creație pare să aparțină Omului de tip *Zhoujoudian-Chou-kou-tien* (China, deci Asia) şi lui *Homo heidelbergensis* (Europa) (O. Aurenche, 1995).

- între 500.000 şi 100.000 ani, cele două specii menționate asigură, ca un element de continuitate, grupa lui *Homo erectus* evoluat şi a lui *Homo sapiens* arhaic (în Africa şi Orientul Apropiat), iar în Europa, grupa de tip *Homo neanderthalensis*. Locuințele special amenajate, în campamente situate în aer liber şi în grote, ca şi folosirea focului, sânt elemente întrate în viața normală a comunităților (v. *infra*, cap. 3-7).
- între 100.000 şi 35.000 ani, din ramura Anteneandertalienilor se continuă locuirile Neandertalienilor în întreaga Europă, inclusiv prin elemente de spiritualitate, marcate de înmormântări ca rit funerar; în Africa şi Orientul Apropiat, locuirile de tip *Homo sapiens* capătă o difuziune de caracter general, cu primele semnalmente de “ocupare” a Eurasiei. După 35.000 ani, Neandertalienii se sting, locul lor (ca specie umană, cu întreaga creație tehnică şi culturală) fiind luat de *Homo sapiens sapiens.* Apariția artei, ca preocupare estetică şi de caracter cultural-cultual-spiritual, demonstrează superioritatea şi permanența speciei umane, creată “după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu” (cf. J. Chavaillon, 1992; R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994; R. Delisle, 2000; D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001; M. Otte, 1995; H. Delporte, 1995; D. Vialou, 1999). Aşadar, antropologii au diferențiat trei mari grupe: *Homo habilis, Homo erectus, Homo sapiens neandertalensis*, fenomenul antropogenezei fiind încheiat cu omul modern (omul de tip actual), *Homo sapiens sapiens.*

Considerăm că se impun unele detalieri pentru cine doreşte o informare mai largă cu privire la istoria strămoşilor omului.

Australopitecii, care au apărut în urmă cu 4,5 MA, sânt considerați primii oameni adevărați, cu un comportament de tip uman. Primele descoperiri s-au făcut în Africa de Sud (craniul de copil de la Taung), după care, mai multe sute de resturi fosile au fost scoase la lumină, în Africa de Est şi în cea Meridională. Au fost repartizați în două grupe mari: *Australopithecus,* cu speciile: *A. anamensis, A. afarensis (*Lucy), *A. bahrelghazali, A. africanus, A. garhi* şi *Paranthropus*, numit şi *Australopithecus robustus*, cu specile: *A. aethiopicus, A. boisei* şi *Paranthropus robustus.* Ei au

fost datați între 3,8 MA (*A. anamensis)* şi 1,2 MA (*Australopithecus africanus).* Oamenii care au viețuit la Laetoli au lăsat şi cele mai vechi dovezi ale mersului biped, în cenuşa vulcanică (Y. Delioson, 1992; M. Otte, 1999). Pe baza resturilor fosile, s-a putut constata că bipedia acestor primi oameni era permanentă, capacitatea lor cerebrală avea un volum de 600 – 800 cmc, înălțimea de 1,30 – 1,50 m, fiind adaptați la un regim alimentar omnivor.

Australopitecii de tip *robustus* erau mai rezistenți, cu o înălțime mai mare, de aproximativ 1,50 – 1,60 m, capacitatea craniană, de aproximativ 500 – 550 cmc; aveau o dentiție adaptată la consumarea tuberculilor şi a rădăcinilor. Pe baza existenței unei puternice creste sagitale, s-a considerat că cel puțin masculii aveau o dentiție care dezvoltase muşchii temporari, necesari masticației.

Australopitecii de tip *Homo habilis* şi, mai ales, *Homo rudolfensis* (descoperit la Koobi Fora - Kenia), şi datat la 1,88 MA, erau dintre cei mai robuşti oameni ai speciei, cu o capacitate craniană de 775 cmc, iar “drumul” spre modernitate le este oferit de prognatismul facial şi torusul supra-orbital mai puțin evidențiate în comparație cu predecesorii lor.

Homo erectus este datat între 2 MA şi 1,6 MA. Se consideră că cele mai importante descoperiri aparțin Africii de Est, îndeosebi celor de la Olduvai, Koobi Fora, Turkana Vest, Omo, Melka Kunture. Avea înălțimea de 1,50 – 1,60 m, capacitatea cerebrală, de 800 – 1000 cmc, fruntea joasă, craniul alungit, mandibula fără menton (bărbie), iar orbitele erau marcate de o evidentă creastă. Se consideră că această specie, deosebit de robustă, s-a răspândit pe întregul continent african (în Africa de Sud, spre 1,5 MA, iar în Africa de Nord, spre 1,0 MA. De asemenea, tot acesta pare să fie creatorul unor industrii europene şi asiatice, unde se instalează independent între un continent şi altul, între 2 MA şi 1,5 MA (M. Toussaint, 1995; F. Sémah, Chr. Falguères, coord. 2001). Deci, pe cale arheologică, s-a constatat că *Homo erectus* a cucerit întregul spațiu al *Lumii Vechi*, cu excepția celor mai nordice regiuni.

Homo erectus evoluat şi **Homo sapiens arhaic** creează, încă, deosebit de multe probleme specialiştilor în interpretarea întregului fenomen, paleoantropologic şi arheologic (al industriei litice). Între 500.000 – 100.000 ani, continentul african (îndeosebi) este locuit de un ansamblu de tipuri umane, care prezintă un intens

amestec de caractere arhaice şi moderne: bolta craniană supraînălțată, capacitate craniană medie de 1.300 cmc, o morfologie evoluată a occipitalului şi a temporarului, dar şi față voluminoasă, torus supraorbital masiv. Este interesant şi faptul că aceste noi elemente evolutive au fost identificate tot în Africa de Est, dar şi de Sud (Bodo, Omo, Laetoli, Broken Hill, Florisbad, Border Cave) (M. Toussaint, 1995).

Cucerirea celorlalte zone locuibile ale *Lumii vechi* s-a făcut, se pare, între aproximativ 2 MA şi 1 MA. Astfel, pe la 1,5 MA sânt datate unele dintre cele mai vechi industrii litice din Europa; în Caucaz, la Dmanisi, există dovezi certe de locuire, pe la 1,7 MA; în Orientul Apropiat, cele mai vechi urme de locuire se datează pe la 1,4 MA; în China, primele unelte par să depăşească 1 MA, iar în insula Java, cele dintâi fosile umane, descoperite până în prezent, sînt datate pe la 1,1 MA. În acest context, considerăm necesare câteva precizări: 1, nu întotdeauna descoperirile de unelte create de om sânt asociate cu resturile creatorului; există, peste tot pe glob, industrii fără fosile umane, după cum au fost adesea identificate oseminte umane foarte vechi, fără a fi în asociere cu unelte create de om; 2, nu întotdeauna opiniile arheologilor ajung la o convergență totală cu ale antropologilor, astfel că se pot găsi formulări şi datări sensibil deosebite. Din acest punct de vedere, nu trebuie să ne mire posibilele neconcordanțe de datare dintre acest capitol şi acelea consacrate arheologiei epocii paleolitice (îndeosebi din Africa, Orientul Apropiat, Europa, Extremul Orient).

Mandibula de la Dmanisi pare să demonstreze aceleaşi caractere amestecate, arhaice şi moderne, ca şi unele descoperiri africane, dar specialiştii nu pot preciza poziția filetică a acestei fosile. În 1999 au fost descoperite alte două fosile umane, un craniu aparținând unei femei de 15-16 ani, şi o calotă robustă, aparținând tot unei femei, dar de 20 de ani. Se precizează doar faptul că aceste resturi fosile reprezintă, până în prezent, cele mai vechi dovezi ale existenței omului în spațiul euroasiatic (M. Otte, 1999).

În Asia au fost descoperite tehnocomplexe litice, dar şi resturi fosile umane. Astfel, industria de la Xihondou este datată la 1.200.000 ani; descoperirile paleoantropologice au fost încadrate între 1.000.000 ani (Sangiran, Java), 800.000 ani (Lantian şi Nanzhao, China), 600.000 ani (Yuanmou, China), 500.000 (Lantian şi Zhoukoudian, China), până spre 200.000 ani (Xenian, Dali,

China; Narmade, India) (J. Chavaillon, 1992; D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001).

În Europa, Anteneandertalienii, sub numele de *Homo erectus, H. antecesor* şi *H. heidelbergensis*, sânt dataţi începând cu aproximativ 1,5 MA. Aceştia aveau înălţimea de 1,60 – 1,70 m şi capacitatea craniană de 1100 – 1400 cmc. Nu este exclus ca aceşti *Homo erectus* să fi pătruns pentru prima dată în Spania, din Africa, prin Gibraltar; ajunse aici, grupele umane respective au avut o dezvoltare singulară, ajungând spre Neandertalienii consideraţi clasici, europeni. Avem câteva descoperiri fosile importante:

Omul de la Ceprano (Italia) este datat la 800.000 ani. Este vorba de un craniu de tânăr cu vârsta între 20 şi 30 de ani, cu un volum endocranian de 1185 cmc.

Aşezarea de la Gran Dolina (Spania) a oferit peste 80 de resturi fosile umane – resturi craniene, post-craniene şi dentare de la 6 indivizi. Capacitatea craniană pare să fi fost de 1100 cmc. Caracterele morfologice sânt arhaice, cu prezenţa torusului supraorbital. Se consideră că aceste resturi fosile aparţineau lui *Homo antecesor,* predecesorul lui *Homo heidelbergensis*, la rândul lui, precedându-l pe cel de tip *Homo neanderthalensis*. Aceste descoperiri au fost datate la aproximativ 780.000 ani.

Mandibula de la Mauer (Germania), datată între 700.000 – 680.000 ani, este robustă, cu o dantură masivă, dar morfologia sa o caracterizează ca fiind de tip modern.

Omul de la Tautavel (Franţa) avea capacitatea craniană de 1150 cmc, un puternic torus supraorbital, o calotă craniană joasă şi alungită. Datarea sa este de aproximativ 450.000 ani. Aceşti oameni sânt creatorii focului şi a primelor construcţii special amenajate, pe teritoriul european (M. Otte, 1999; J.-M. Cordy, 1995).

Proto Cro-Magnon-ul din Orientul Apropiat şi Africa a creat aceleaşi numeroase probleme şi semne de întrebare specialiştilor din mai multe domenii. Ne referim la forme morfologic moderne, asemănătoare cu *Homo sapiens sapiens*, dar a căror vechime, stabilită cu destulă exactitate, depăşeşte cu mult perioada considerată ca reprezentând “epoca” acestuia. Mai este şi o situaţie inversă: se cunoaşte faptul că Châtelperronianul este un tehnocomplex al Paleoliticului superior de început, dar creatorul acestuia, identificat în asociere cu industria litică, este un

reprezentant al Omului de Neandertal. În cazul analizat aici, s-a constatat că, în Africa, la Laetoli, Omo şi în destul de multe alte stațiuni (în nivelele superioare de locuire), au fost descoperite forme moderne, datate între 200.000 şi 100.000 ani. În Orientul Apropiat, la Amoud, Hayonim, Zuttyeh, Qafzeh, Skhul, Tabun, Kebara etc., au fost, de asemenea, identificate forme moderne (unele având şi reminiscențe arhaice), cu vârste între 92.000 şi 100.000 ani, deci cu mult timp înaintea apariției lui *Homo sapiens sapiens* în cadrul Paleoliticului superior. Astfel, în **grota Skhul** de pe muntele Carmel, o industrie cu vârfuri şi aşchii Levallois, de aspect musterian, era asociată cu 10 schelete (7 adulți şi trei copii) în poziție chircită, fiecare în mormânt propriu. Scheletele prezintă caractere amestecate, moderne şi arhaice, pentru care motive ele au fost mai întâi atribuite Omului de Neandertal, apoi, de tip Proto Cro-Magnon. În **grota Qafzeh**, la sud-est de Nazaret (Israel), 13 indivizi (şase adulți şi şapte copii) au fost înmormântați în mod special, în gropi separate. Prin caracterele lor morfologice: forma rotunjită şi convexitatea frunții, absența torusului supraorbital, prezența mentonului, aceste schelete se disting total de acelea aparținând Neandertalienilor. Datarea lor este de 92.000 ani (D. Grimaud-Hervé, F. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001). Interpretarea acestui fenomen este diferită. Unii specialişti (M. Toussaint, 1995) consideră că nici un pre-neandertalian nu a fost identificat în Orientul Apropiat, astfel că este posibil că, la sfârşitul interglaciarului Riss-Würm, diverse grupe de Neandertalieni au părăsit Europa şi s-au instalat în Orientul Apropiat, "coabitând cu oamenii moderni instalați acolo începând cu aproximativ 100.000 ani î.e.n." (M. Toussaint, 1995, p. 49). J. Chavaillon (1992, p. 293) apreciază existența Neandertalienilor în Orientul Apropiat, în Israel şi Irak. "În ceea ce priveşte vechii ocupanți, *Homo sapiens* de pe muntele Carmel (Skhul) şi din Galileea (Qafzeh), aceştia sânt indivizi care au multe trăsături comune cu Cro-Magnonii europeni. *Homo sapiens* din zona Mediteranei Orientale sânt cunoscuți în aceste stațiuni datate între 90.000 – 100.000 ani, deci ei aparțin unei epoci mult anterioare celei în care a viețuit *Homo sapiens sapiens,* descoperit în Franța, în stațiuni ale Paleoliticului superior". La rândul său, M. Otte (1999, p. 127) constată doar faptul că "oameni de tip modern erau deja asociați cu Musterianul din Orientul Apropiat".

Omul de Cro-Magnon, ca reprezentant al lui *Homo sapiens sapiens,* este asociat întregului Paleolitic superior european şi nu numai. Mai multe elemente l-au diferențiat total de celelalte forme anterioare: capacitatea craniană, de 1450 – 1650 cmc; înălțimea, de 1,60 – 1,80 m; crearea unor impresionante manifestări artistice; o viață spirituală bogată şi foarte variată; apariția elementelor religioase, ca manifestări de grup sau individuale etc. (A. Leroi-Gourhan, 1990; M. Otte, 1993).

Unii specialişti (B. Vandermeersch, 1988) consideră că deosebirea dintre *Homo erectus* şi *Homo sapiens sapiens* este aleatorie, deoarece nu este decât un proces evolutiv continuu, iar separarea dintre cele două specii nu se poate stabili cu certitudine.

În ceea ce priveşte apariția sa în Europa, opiniile sânt, din nou, diferențiate. Aproape toți specialiştii sânt de acord cu faptul că nu se poate admite o evoluție liniară a Omului de Neandertal spre Omul modern, cel puțin pe teritoriul european. Adepții originii lor din Orientul Apropiat acceptă ideea că, pe la 40.000 ani, aceştia au urmat traseul invers al Neandertalienilor, care, părăsind Europa, s-au îndreptat spre zonele est-mediteraneene (J. Chavaillon, 1992; J.-M. Cordy, 1995). Adepții ideii originii din alte spații geografice precizează faptul că *Homo sapiens* din zona Mediteranei Orientale sânt asemănători cu tipul *Combe Capelle*, deci diferiți de *Cro-Magnon.* Aşadar, aceştia nu ar putea fi strămoşii săi direcți, dar s-ar putea căuta linii de convergență cu reprezentanții *Aterianului* din zona Maghrebului (D. Ferembach, *apud* J. Chavaillon, 1993).

Important, după opinia noastră, este faptul că întreaga lume este "acoperită" de *Homo sapiens sapiens*, atât ca dovezi paleoantropologice, cât şi în ceea ce priveşte urmele campamentelor, cu întregul cortegiu de manifestări ale prezenței sale.

Poate că mobilitatea accentuată nu este un element specific grupelor umane, dar diferența față de toate celelalte mamifere superioare o constituie existența unei strategii cu privire la exploatarea resurselor de hrană, de materii prime, a spațiului geografic sau de locuit, indiferent dacă ne referim la campamentele instalate pe diferite forme de relief (terase, platouri etc.), în peşteri sau în adăposturi sub stâncă. Din acest punct de vedere, una dintre dovezile cele mai elocvente ale deplinei capacități de adaptare la condițiile cadrului natural, dar şi de continuă căutare (poate că specialiştii ar fi trebuit să aibă în vedere

şi acest element de diferențiere față de celelalte vertebrate), o reprezintă "cucerirea", pas cu pas a noilor teritorii. Ocuparea Australiei, la abia 40.000 de ani, şi a Americii, încă mai târziu, pe la 20.000 de ani, se datorează în primul rând condițiilor cadrului geografic, transgresiunilor şi regresiunilor Oceanului Planetar, care au permis, sau au împiedecat, ca şi în alte zone geografice, mobilitatea mai accentuată a grupelor umane.

****

Prin cele câteva descoperiri, teritoriul României se poate integra în aria geografică a procesului de antropogeneză. Ne referim, mai întâi, la *Australanthropus olteniensis*, numit şi *Paradolichopithecus geticus*, identificat la Bugiuleşti-Valea lui Grăunceanu, într-o formațiune geologică cu faună villafranchiană. Resturile fosile umane, care *ar putea* aparține unor hominizi, sânt reprezentate de fragmente de diafiză de tibie şi femur (L. Roşu, 1987; C. S. Nicolăescu-Plopşor, 1964). Dintr-un mediu, posibil musterian, de la Baia de Fier, provin alte câteva resturi fosile: un craniu, un fragment de tibie şi un altul, de mandibulă, atribuite lui *Homo sapiens sapiens*, dar cu trăsături neandertaloide. Alte resturi fosile de acelaşi tip au fost descoperite în mediu aurignacian, la Cioclovina, încadrate de antropologul F. Rainer şi geologul I. Simionescu (1942). La Ohaba Ponor, fragmentele de falange au fost atribuite tot lui *Homo sapiens sapiens*. Citându-i pe D. Nicolăescu-Plopşor şi E. Terzea, M. Cârciumaru (1999, p. 207) aminteşte descoperiri paleoantropologice în strate de vârstă musteriană, la Peştera-Braşov (*Homo sapiens fosilis*) şi, respectiv, Livadița, jud. Caraş-Severin (*Homo neanderthalensis* Un mugure dentar, aparținând unui copil, a fost descoperit la Giurgiu, în poziție secundară (O. Necrasov, 1971), la care M. Cârciumaru (1999) adaugă şi un frontal, atribuit unei femei de peste 40 de ani, găsit la mai mult de 20 m adâncime.

BIBLIOGRAFIE

- Aurenche, O., 1995. *L'habitat: la pierre, le bois, la terre et le feu!*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le Génie de l'Homme. Des origines à l'écriture,* Saint Gerard (mai departe se va cita *Le Génie de l'Homme*).
- Cârciumaru, M., 1999. *Evoluția omului în Cuaternar,* Lumina Lex, Bucureşti.
- Chavaillon, J., 1992. *Les Hominides*, în J. Garanger (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde.* Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris.
- Cordy, J.-M., 1995. *Les premiers outils*, în *Le Génie de l'Homme*.
- Cordy, J.-M., 1995. *Chronologie et paléoenvironnement*, în *Le Génie de l'Homme.*
- Delisle, R., 2000. *Construire l'arbre phylétique de l'Homme: fossiles, théories et cadres interprétatifs*, în *L'Anthropologie,* Paris, 104, 4.
- Deloison, Y., 1992. *Sur les traces de pas de Laetoli en Tanzanie*, în M. Toussain (éd.), *Cinq milions d'années, l'aventure humaine*, Actes du Symp. de Bruxelles, 1990, ERAUL, 56, Liège, 1992.
- Delporte, H., 1995. *L'Art Paléolithique*, în *Le Génie de l'Homme.*
- R. Desbrosse, J. Jozlowski, 1994. *Les habitats préhistoriques. Des Australopithéques aux premiers agriculteurs*, Cracovie-Paris.
- Grimaud-Hervé, D., Serre, F., Bahain J.-J., Nespoulet, R., 2001. *Histoire des ancêtre. La grande aventure de la Préhistoire*, Artcom, Paris.
- Leroi-Gourhan, A., 1990. *Les religions de la Préhistoire*, Quadrige, PUF Paris.
- Necrasov, O., 1971. *Originea şi evoluția omului*, Ed. Acad. Rom., Bucureşti.
- Nicolăescu-Plopşor, C. S., 1964. *Nouvelles données sur la possibilité de l'existence de proto-hominiens dans le Villafranchien de Roumanie*, în *Dacia*, N.S., VII.
- Otte, M., 1993. *Préhistoire des religions,* Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.

- Otte, M., 1995. *Préhistoire des religions*, în *Le Génie de l'Homme.*
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.
- Rainer, F., Simionescu, I., 1942. *Sur le premier crâne d'homme paléolithique trouvé en Roumanie*, în *An. Ac. Rom., Mem. Secției Şt., S.III, t. XVII, Bucureşti.*
- Roşu, L., 1987. *Treptele antropogenezei*, Ed. Şt. şi Encicl opedică, Bucureşti.
- Sémah, F., Falguères, Chr. (coord.), 2001. *Chronology of the Southern Asian Palaeolithic since in the late Homo erectus,* în *XIV-e Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes,* Liège.
- Toussaint, M., 1995. *Introduction à l'évolution des Hominides*, în *Le Génie de l'Homme.*
- Vandermeersch, B., 1988. *Homo, Homo habilis, Homo erectus, Homo sapiens*, în A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris.
- Vialou, D., *L'Art Paléolithique*, în M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.

CAPITOLUL 3

PREISTORIA ARHEOLOGIEI ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

În cercetarea Preistoriei, cea mai importantă disciplină (sau ştiinţă) este **Arheologia**. Nu ne propunem, aici, redactarea unui istoric al denumirii, dar trebuie să precizăm că numele aparţine celor doi termeni *arhaios = vechi* şi *logos = cuvânt, ştiinţă*. În acest sens, arheologia se ocupă cu cercetarea tuturor categoriilor de vestigii aparţinând locuirilor umane: unelte şi arme din piatră, os, corn, fildeş (ivoriu), metal, obiecte din ceramică, inclusiv elemente artistice, obiecte de podoabă, indiferent de materia primă din care au fost create, monede şi tezaure monetare, descoperiri de artă parietală şi mobiliară, amenajări de construcţii de locuit, de cult, de apărare (valuri, şanţuri, palisade, cetăţi), cuptoare pentru diverse întrebuinţări etc. Din punct de vedere cronologic (al vestigiilor descoperite şi cercetate), există mai multe ramuri: arheologie preistorică, protoistorică, orientală, greco-romană, bizantină, medievală, amerindiană, africană etc.

Din punct de vedere al conceptului, există următoarele tipuri de arheologie: maritimă (subacvatică), comportamentală (*Behavioural Archaeology)*, experimentală, logicistă (teoretică), procesuală (element al *New Archaeology)*, spaţială, structurală (simbolică), sistemică (element al *New Archaeology*), iar în ultimul timp asistăm la noi ramuri de cercetare, printre care amintim *Arheologia biblică* şi *Arheologia industrială*.

Sfârşitul secolului al XVIII-lea şi întregul secol al XIX-lea reprezintă *epoca de aur* a arheologiei mondiale. Personalităţi şi

descoperiri de importanță mondială au jalonat evoluția cercetărilor şi a descoperirilor în domeniul larg al Preistoriei generale, creindu-se cadrul de cunoaştere a evoluției omenirii, a culturii şi civilizației umane, pe toate meridianele globului. În acest capitol al lucrării, credem că interesul unor categorii mult mai largi decât al studenților şi specialiştilor, se îndreaptă spre următoarele direcții: *personalități, descoperiri, metode de cercetare, culturi (faciesuri)*.

PERSONALITĂȚI

Patria celor mai ilustre personalități ale Preistoriei generale rămâne Franța. O caracteristică aproape unanimă este aceea că specialitatea acestora era medicina, filosofia, geologia, paleontologia, unii fiind chiar preoți sau industriaşi, *Preistoria* fiind un hobby al majorității acestora.

François-Benit **Vatar de Jouanet** (1765-1845) este unul dintre precursorii cercetărilor preistorice. Profesor la un colegiu din Périgueux începând din 1808, vizitează regiunea Dordogne şi descoperă stațiuni care vor deveni nume de referință în Preistoria franceză: Combe-Grenal, în 1815, Pech-de-l'Aze, în 1816, iar din 1834 inițiază cercetări în stațiunea Badegoule. Este primul savant care a recunoscut anterioritatea uneltelor de piatră cioplită față de uneltele din piatră şlefuită.

Jacques **Boucher de Crèvecœur de Perthes** (1788-1868) a fost funcționar vamal, colecționar, autor de poezii, eseuri, comedii, nuvele. În 1837 descoperă puncte fosilifere în aluviunile Sommei, vizând posibilitatea existenței omului *antedeluvian*. Între 1847-1860, tipăreşte, în trei volume, *Antichități celtice şi antedeluviene*, considerând ca fiind ''celtice'' descoperirile neolitice, şi ''antedeluviene'' cele paleolitice.

Christian Jürgensen **Thomsen** (1788-1865), arheolog danez. În 1816, în calitate de secretar al Comisei Regale de Antichități, fondează Muzeul de Antichități Nordice şi organizează colecțiile pe criterii cronologice: epoca pietrei, epoca bronzului şi epoca fierului. În 1836, tipăreşte *Ghidul Antichităților Nordice*, considerat prima lucrare sistematică de Preistorie a Europei, prin care *arheologia preistorică* este constituită ca domeniu esențial de cunoaştere a evoluției umanității înaintea apariției documentelor scrise.

Ph.-Ch. **Schmerling** (1791-1836), medic, naturalist şi preistorician belgian. A făcut studii de medicină, cu diploma de

doctor în medicină la Liège. Cu ocazia unei vizite la Chockier, a luat cunoştinţă de existenţa animalelor dispărute şi aşa a început să cerceteze, inclusiv prin săpături, grotele belgiene. La sfârşitul anului 1829 sau începutul anului 1830 a descoperit, în a doua grotă de la Engis (care a fost “botezată” cu numele său), două cranii umane, dintre care, primul (de copil) reprezintă şi cel dintâi craniu de Neandertalian, descoperit pe Continent (amintim că descoperirea de la Valea Neander s-a făcut cu 26 de ani mai târziu). Calota craniană de la Engis se afla în asociere cu resturi de rinocer, urs, hienă şi cal. Importanta descoperire de la Engis II, ca şi contextul său arheologic şi faunistic a fost tipărită în 1833, sub numele *Recherches sur les ossements fossiles découverts dans les cavernes de la Province de Liège*, dar, după moartea savantului (16 noiembrie 1836), o parte a ediţiei lucrării a fost vândută ca “hârtie veche”…(A. Becker, 1992).

Sir Charles **Lyell** (1797-1875), geolog englez, profesor, din 1832, la Colegiul Regal din Londra. În 1833, tipăreşte *Principiile de geologie*, iar în 1839, introduce termenul *Pleistocen*, ca perioadă de la începutul Cuaternarului şi până în epoca postglaciară. În 1859, autoritatea sa conferă autenticitate cercetărilor şi descoperirilor de la Abbeville, iar în 1863, tipăreşte la Londra *Vechimea omului*, cu elemente noi asupra Preistoriei omenirii.

Eduard **Lartet** (1801-1871), paleontolog şi preistorician francez. Îşi consacră studiile osemintelor fosile; în 1834, efectuează lucrări în staţiunea terţiară de la Sansan (Gers) şi descoperă resturile unei maimuţe fosile, numită *Pliopithec*, creind, astfel, Paleontologia umană, ca ştiinţă. În 1860, după cercetările din grota Aurignac, prezintă Academiei de Ştiinţe studiul *Asupra vechimii geologice a speciei umane în Europa Occidentală*, propunând, în 1861, clasificarea Preistoriei, fondată pe baza evoluţiei mamiferelor. De numele său este legată descoperirea unora dintre cele mai importante staţiuni eponime paleolitice: La Madeleine, în 1863, Le Moustier, în 1864, ambele în Dordogne, pe valea Vezerei.

Gabriel **de Mortillet** (1821-1898), geolog şi preistorician francez, care şi-a consacrat cercetările geologiei Cuaternarului şi acţiunii glaciaţiunilor. Din 1863, participă la organizarea Muzeului de Antichităţi Naţionale, la Saint-Germain-en-Laye, iar în 1864 fondează revista *Materiale pentru istoria pozitivă şi filosofică a omului*, prima publicaţie de studii preistorice. În 1868, începe

crearea unui cadru general cronologic al Preistoriei, iar în 1910, împreună cu Adrian de Mortillet tipăreşte a treia ediţie a lucrării monumentale, *La Préhistoire. Origine et l'antiquité de l'homme,* propunând următoarele terminologii: *Preistoria*, în care include *epoca pietrei*, cu două perioade: *Paleolitic* şi *Neolitic*, şi *Protoistoria*, cu *epoca bronzului* şi *epoca fierului*, clasificând Neoliticul în: Robenhausian şi Tardenoisian, şi Paleoliticul, în : Taurassian, Magdalenian, Solutrean, Mousterian, Acheulean, Chellean. În 1883, tipăreşte *Preistoria, antichitatea omului*, unde îşi prezintă concluziile sale ştiinţifice.

Edmond **Piette** (1827-1906), magistrat francez, devenit preistorician. Face săpături în grotele Gourdan, Lartet, Arudy, Brassempouy, Mas-d'Azil, de unde recoltează o bogată colecţie de artă preistorică. Este autorul mai multor tentative de ordonare cronologică a Paleoliticului superior. Pe baza săpăturilor de la Mas-d'Azil, a creat Azilianul, cultură care succede Magdalenianului.

Edmond **Dupont** (1841-1911), preistorician belgian, care a efectuat săpături în numeroase staţiuni pe care le-a descoperit prin cercetări proprii: Hastière, Trou Magrite, Goyet, Trou de Chaleux, Naulette, Furfooz, în perioada 1864 -1874, stabilind succesiunea industriilor Paleoliticului mijlociu şi superior în Belgia. Pe baza lucrărilor sale, H. Breuil a clarificat poziţia cronologică a Aurignacianului.

Sir John **Lubbock** (1834-1913), naturalist şi arheolog englez. Autor al unor tratate de entomologie şi cu privire la istoria omului şi a civilizaţiei create de acesta: *Omul preistoric*, 1866, *Originile civilizaţiilor*, 1870, în care propune folosirea termenilor *paleolitic* şi *neolitic,* pentru a desemna cele două perioade ale Preistoriei.

Joseph **Dechelette** (1862-1914), industriaş şi arheolog francez. Începând din 1908, a tipărit *Manual de arheologie celtică şi gallo-romană*, în 4 volume, ce cuprinde esenţa cunoştinţelor vremii, referitoare la perioada dintre Paleolitic şi a doua epocă a fierului.

Victor **Commont** (1866-1918), geolog şi preistorician francez, care şi-a îndreptat cercetările îndeosebi asupra teraselor Sommei. A fondat teoria asupra acestor terase, în ceea ce priveşte vechimea lor în funcţie de altitudine. Astfel, terasa cea mai înaltă este încadrată în interglaciarul Mindel-Riss, în care descoperă industrii ''prechelleene''; în terasa medie identifică utilaj chellean şi

acheulean; luturile de la baza terasei aparțin interglaciarului Riss-Würm, iar industria, asociată cu resturi faunistice de climă temperată, este numită “ Musterian cald’’. El recunoaşte o terasă foarte joasă, cu industrie musteriană, datată la începutul ultimei glaciațiuni. Prundişurile din baza văii Sommei conțin unelte de tip paleolitic superior, iar turbăriile mai noi, industrii neolitice. H. Breuil a folosit studiile sale pentru a crea noua cronologie a Preistoriei Franței.

Emile **Cartailhac** (1845-1921), avocat şi preistorician francez. Începând cu anul 1869, ia conducerea publicației create de G. de Mortillet, căreia îi schimbă numele în *Materiale pentru istoria naturală şi primitivă a omului*. În 1889 apare lucrarea sa, *Franța preistorică*. Este prezent peste tot unde se fac descoperiri arheologice: în Africa de Nord, Rusia, Grecia, Spania. A devenit celebru şi prin refuzul de a accepta descoperirile Marchizului de Sautuola, din nu mai puțin celebra grotă de la Altamira, dar, peste ani, îşi va recunoaşte eroarea şi va scrie *Altamira, mea culpa unui sceptic,* prin care recunoaşte valoarea operelor de artă parietală paleolitică. În 1878, tipăreşte *Epoca pietrei în amintiri şi superstiții populare*, în 1880, *Epoca pietrei în Asia*, iar în 1912, *Grotele de la Grimaldi, arheologie*. În 1882, este profesor de antropologie la Facultatea de Ştiințe din Toulouse, iar în 1890, profesor de arheologie preistorică la Facultatea de litere.

Louis **Capitan** (1854-1929), medic şi preistorician francez. Din 1898, îi succede lui G. de Mortillet, ca profesor de Antropologie preistorică la Şcoala de Antropologie. În 1894, împreună cu D. Peyrony, face săpături în stațiunile din Dordogne: Laugerie-Haute, La Ferrassie, La Madeleine, iar împreună cu H. Breuil, descoperă gravurile de la Combarelles şi tipăreşte monografia acestui important ansamblu artistic paleolitic, ca şi acelea referitoare la stațiunile Font-de-Gaume şi Teyjat. Din 1907, este profesor la Collège de France.

Eugène **Dubois** (1858-1940), medic şi paleontolog olandez. În 1886, este numit ofițer, responsabil cu problemele de sănătate în armata Indiilor olandeze, calitate în care începe săpături în unele grote din insula Sumatra. Rezultatele vor fi prezentate în studiul *Cu privire la necesitatea verificării existenței faunei glaciare în Indiile olandeze şi în special în Sumatra*, care atrage atenția guvernului olandez, fiind însărcinat, în 1889, cu cercetările paleontologice în insulă. Ca urmare a descoperirii întîmplătoare a

unui craniu uman fosil la Wadjac (insula Java), Dubois intensifică cercetările şi descoperă un alt craniu, datat în Pleistocenul superior. Între 1891-1892, întreprinde cercetări la Trinil, unde găseşte mai multe resturi osteologice umane, publicate în studiul *Pithecanthropus erectus, o formă de tranziție javaneză a tipului uman* (1894). Din 1898, este numit profesor de mineralogie la Universitatea din Amsterdam.

Marcellin **Boule** (1861-1942), geolog şi paleontolog francez. A fost elev, apoi colaborator cu Louis Lartet şi Emile Cartailhac. În 1888 publică *Eseu de paleontologie stratigrafică a omului*. A încercat să susțină existența unui număr de trei glaciațiuni, deşi Penk şi Brückner demonstraseră deja existența celor patru perioade glaciare. Din 1893 şi până în 1940, conduce revista *L'Anthropologie*. În 1913, studiază scheletul neandertalian, descoperit la Chapelle-aux-Saints. În 1920, prințul Albert I de Monaco îi încredințează direcția Institutului de Paleontologie umană, fondat la Paris. În 1921, tipăreşte lucrarea sa, *Oamenii fosili*, cel mai valoros tratat în domeniu, al şcolii franceze de paleontologie umană.

Denis **Peyrony** (1869-1954), preistorician francez. În 1891, este numit institutor la Eyzies-de-Tayac, care îi va deschide entuziasmul pentru cercetările preistorice. Face studii cu L. Capitan, apoi cu H. Breuil, cu care face importante descoperiri de artă paleolitică în Franța: Combareles, Font-de-Gaume, Teyjat. Face săpături în grotele La Ferrassie şi Laugerie-Haute, La Micoque, Le Moustier, La Madeleine, Font-Yves, Font-Robert etc. În 1908, defineşte cele trei faze de evoluție a Solutreanului. Din 1918, organizează Muzeul de la Les Eyzies-de-Tayac. Pe baza săpăturilor de la Ferrassie şi Laugerie Haute, în 1933 lansează teoria recunoaşterii industriilor paleolitice în funcție de tipul retuşei, definind astfel Aurignacianul ca primă perioadă a Paleoliticului superior, pe care îl numeşte *Périgordian*. A contribuit în mod esențial la cunoaşterea evoluției Paleoliticului mijlociu şi superior în regiunea Périgord.

Pierre **Teilhard de Chardin** (1881-1955), paleontolog, geolog, filosof şi teolog francez. Şi-a făcut experiența la Laboratorul de paleontologie al lui M. Boule. Între 1923-1935, efectuează mai multe expediții în China, iar între 1939-1946, un stagiu la Pekin, contribuind la elaborarea Preistoriei Chinei. A participat la cercetările de la Chou-kou-tien (azi Zhoukoudian),

stațiunea binecunoscută a sinantropului. A efectuat mai multe cercetări în Asia şi Africa, publicând numeroase studii de preistorie şi paleontologie. În studiul *Grupul zoologic uman*, tipărit în 1949, a elaborat o interesantă teorie asupra evoluției umane.

Jean **Bouyssonie** (1877-1965), fost preot, preistorician francez. Se specializează în studii preistorice şi face săpături la Noailles, Font-Robert, Font-Yves etc. În 1908, descoperă mormântul de neandertalian de la Chapelle-aux-Saints. S-a impus îndeosebi în domeniul studiilor de tipologie a industriilor paleolitice şi a cercetării Paleoliticului din sud-vestul Franței.

Abatele Henri **Breuil** (1877-1961), fost preot, preistorician francez. Încă din 1896, participă la săpăturile de la Campigni, pe baza cărora s-a stabilit existența faciesului epipaleolitic, numit Campignian. A colaborat cu L. Capitan, E. Piette, D. Peyrony, E. Cartailhac pentru ordonarea artei preistorice din Franța şi Spania. A restudiat toate descoperirile paleolitice din Franța şi a restabilit schema clasică a evoluției culturilor paleolitice, în lucrarea *Subdiviziunile Paleoliticului superior şi semnificația lor* (1911). După primul Război Mondial, şi-a consacrat studiile pentru stabilirea schemei Paleoliticului inferior şi mijlociu, definind poziția cronologică şi culturală a Abbevillianului, Levalloisianului, Clactonianului şi Tayacianului. În 1929 i se crează Cursul de Preistorie la Collège de France, iar în 1938, devine membru al Institutului de Paleontologie Umană. Călătoriile şi cercetările sale în Belgia, Europa Centrală, România, Anglia, China, Etiopia, Somalia, contribuie la clarificarea industriilor şi a culturilor paleolitice. Îşi consacră energia studiind terasele marine din Portugalia, apoi, în Africa de Sud, Artei australe. A asigurat releveele şi studiile sistematice asupra principalelor grote franceze şi spaniole, cu elemente de artă paleolitică, apoi s-a consacrat Artei din Levantul spaniol. În volumul *Patru sute de secole de artă parietală* (1952), a schițat cadrul general al ansamblurilor artistice franco-cantabrice. A scris nu mai puțin de 500 de studii cu privire la toate domeniile cercetărilor preistorice, prin care a fost recunoscut ca o mare personalitate a Preistoriei mondiale.

DESCOPERIRI (STAȚIUNI) ARHEOLOGICE

Credem că este aproape imposibil să se precizeze unde şi cine a făcut prima descoperire arheologică în domeniul Preistoriei. Sigur că bogăția arheologică din Dordogne, mai ales numeroasele grote şi adăposturi (*abri)* au atras atenția unor amatori de drumeții.

La **Pech-de l'Aze**, unde se află din belşug astfel de adăposturi ale omului preistoric, F. Jouannet a efectuat, în 1816, prima săpătură într-o grotă cu elemente de artă paleolitică. Descoperirile au atras atenția specialiştilor, astfel că, în 1909, L. Capitan şi D. Peyrony efectuează cercetări sistematice, continuate, în 1929, de R. Vaufrey, apoi, de F. Bordes şi M. Bourgon, începând din 1949.

În 1823, W. Buckland descoperă peştera **Paviland**, în Țara Galilor, descoperind un schelet, datat ulterior, la 18.460 ±340 BP, deci aparținând Paleoliticului superior. Săpăturile de mai târziu au precizat că grota a fost locuită aproape fără întrerupere începând cu Aurignacianul şi până în Creswellianul final.

Între 1825-1829, una din celebrele grote ale Paleoliticului superior din Anglia, **Kent's Cavern**, este cercetată de W. Buckland şi apoi, de J. Mac Enery. Mai târziu, între 1865-1880, W. Pengelly foloseşte un sistem modern de săpătură şi identifică următoarele niveluri de locuire: Acheulean, Musterian, Lincombian, Aurignacian, Maisierian (Perigordian), Protocreswellian (Creswellian inferior), Creswellian mijlociu şi Creswellian superior, cuprinzând o largă perioadă de timp, între 300.000 ani BP şi 12.000 ani BP

În 1827, P. Tournal descoperă şi prospectează grotele de la **Bize** (în Aude, Franța), unde, prin săpăturile ulterioare aveau să se descopere importante resturi de campamente de tip Aurignacian arhaic, Solutrean superior, Magdalenian vechi şi clasic, Azilian. Este de precizat faptul că aici a fost identificată şi o locuire aparținând neoliticului mijlociu, cu elemente chasseene şi cardiale.

Ph. Ch. Schmerling, *părintele* arheologiei preistorice din Belgia, mai întâi profesor de paleontologie la Universitatea din Liège, a descoperit, la **Engis,** în 1829 sau 1830, resturi paleoantropologice, de tip Neandertalian. Prin cercetările ulterioare, s-a constatat că grotele de la Engis au fost locuite în Musterian, Perigordian superior şi în Paleoliticul final cu elemente tjongeriene.

În Liban, grota de la **Antelias**, la nord de Beirut, este descoperită de Heidenborg, în 1833, dar cercetată sistematic la sfârşitul secolului al XIX-lea. S-au descoperit 7 niveluri de locuire (I-VII), aparținând, în ordine, Neoliticului, Paleoliticului final şi Paleoliticului superior din Levant (III-VII). Precizăm că niv. III-IV au fost numite Aurignacian de Levant sau Antelian.

În Elveția, la **Auvernier**, aproape de lacul Neuchâtel, încă în 1854 au fost descoperite primele locuințe de tip *palafite*, aparținând Neoliticului de tip *Auvernier*, datat spre sfârşitul mil. III î.e.n.

În anul 1856, grota de pe valea **Neandertal** avea să devină celebră prin descoperirea resturilor unui schelet uman, devenit ulterior, prin elemente identice cu acelea din grotele **Spy** şi **Engis** (Belgia), *Homo sapiens neandertalensis*, creatorul culturilor Paleoliticului mijlociu. Aici, la Spy, în 1885 şi 1886, o echipă formată din trei preistoricieni din Liège, a pus în valoare importante sedimente arheologice. În cel mai vechi, trei schelete de tip Neandertal au fost descoperite în asociere cu faună şi cu unelte de tip paleolitic mijlociu. Pe baza cercetărilor recente, s-a stabilit că acest nivel conține trei ansambluri industriale distincte: Musterian de tradiție acheuleană, Charentian şi Musterian evoluat. Următoarele două niveluri de locuire aparțin Paleoliticului superior de început (Aurignacian ?) şi, respectiv, Perigordianului superior.

Grota **Aurignac** (Franța), a fost descoperită şi cercetată pentru prima dată de către E. Lartet, în 1860. În 1906, E. Cartailhac şi H. Breuil efectuează cercetări sistematice, prin care demonstrează existența Aurignacianului, anterior Solutreanului. Tot în 1860, F. Arcelin descoperă celebrul *abri,* **La Colombière,** cu importante opere de artă, locuit în Magdalenianul superior şi mijlociu, acesta din urmă fiind datat între 13.390 şi 13.400 ani BP, căruia îi aparține arta mobiliară descoperită aici.

În 1864, la **Chassey** (Franța), este identificat faciesul cultural aparținând Neoliticului mijlociu, deosebindu-se un *Chassean meridional*, un *Chassean septentrional* şi un *Chassean vestic*, cu elemente agro-pastorale şi cu tradiții campigniene în cioplirea uneltelor. Locuirile se datează în mil. IV î.e.n.

Celebra stațiune **Solutré** din Franța, a fost descoperită în 1866, de către F. Arcelin şi H. Ferry, iar în 1869, G. de Mortillet recunoaşte aici Solutreanul, ca o cultură a Paleoliticului superior din spațiul franco-cantabric, care a evoluat între Perigordianul superior şi Magdalenian.

Doi ani mai târziu, în 1868, *abri* **Cro-Magnon** (Dordogne) este descoperit şi E. Lartet identifică mai multe niveluri de locuire. În nivelurile aparținând Aurignacianului evoluat, au fost descoperite 5 schelete umane, dintre care trei bărbați, o femeie şi un copil. Pe baza lor, în 1874, a fost definit *tipul Cro-Magnon*, creator al Paleoliticului superior. În 1888, la **Chancelade,** a fost degajat un mormânt al cărui schelet a devenit *tipul Chancelade*, considerat ca aparținând Magdalenianului final.

Grota **Fees Châtelperron** a fost descoperită şi cercetată într-o primă etapă între 1850 şi 1872, apoi, de către H. Delporte, între 1951-1954. Important este faptul că H. Breuil, bazându-se pe observațiile stratigrafice şi pe materialele descoperite de G. Baileau, a stabilit, încă în 1906, locul Châtelperronianului, ca prim stadiu al Paleoliticului superior francez. H. Delporte a precizat că primul strat din grota Fees aparține unui Musterian de tradiție acheuleană, iar al doilea conține cinci niveluri châtelperroniene fără elemente musteriene.

Ansamblul calcaros de la **Gibraltar** (Spania) este cunoscut din secolul al XVIII-lea, dar abia în 1848 este descoperit primul *om de Neandertal* din Europa (nu este nici o contradicție cu faptul că descoperirea din stațiunea eponimă s-a făcut în 1856; abia săpăturile efectuate de către Dorothy Garrod, între 1925-1926, după descoperirea altui mormânt de copil, atribuit tot Neandertalului, a permis şi recunoaşterea craniului descoperit în 1848). În mai multe mici cavități ale masivului calcaros au fost descoperite resturi de locuire (unelte şi faună) de tip musterian si paleolitic superior. Astfel, în grota numită Gorham's Cave, au fost identificate 27 niveluri de locuire, dintre care 6 aparțin Musterianului (niv. R, P, M, K, G) şi celelalte (de la B la F2), Paleoliticului superior (Magdalenian – Epigravettian).

Cartierul **Saint-Acheul** din oraşul Amiens a dat numele cunoscutei culturi a Paleoliticului inferior, prin descoperirea bifacialelor, specifice, încă în 1854, de către dr. Rigollot. Cele mai importante cercetări le-a efectuat V. Commont, între 1905-1917. Cel mai vechi nivel a oferit bifaciale de diverse tipuri, caracteristice Acheuleanului; a doua mare concentrație de piese, numită *Atelierul Commont*, după numele descoperitorului, a oferit o bogată industrie, tot acheuleană; al doilea nivel, aparținând interglaciarului Eem, conținea resturi de locuire (faună şi unelte) de tip paleolitic mijlociu, fiind determinate faciesurile Musterian de tradiție

acheuleană, Musterian de facies neprecizat şi Musterian recent; al treilea nivel a oferit resturi de locuire aparținând unui Paleolitic superior vechi.

Rusia nu putea să rămână în afara intereselor arheologice preistorice ale vremii, astfel că, în 1879, la **Kostienki**, pe Don, este descoperită prima stațiune a acestui facies devenit celebru pentru Gravettianul răsăritean (Oriental). Cercetările efectuate de P. P. Efimenko, A. N. Rogačev, N. D. Praslov, au pus în evidență, aici, la Kostienki 1 (numit *Poliakov*, după numele descoperitorului), 5 niveluri de locuire umană, cu prezența binecunoscutelor *couteau* şi *pointes de type Kostienki*, a vârfurilor foliacee bifaciale şi a statuetelor feminine. Ulterior, cultura Kostienki-Avdeevo (a nu se face confuzie cu grupul de stațiuni, numit *Kostienki-Borşevo*, tot pe Don, descoperite de S. G. Gmelin, între 1768-1769, dar evaluat ştiințific, abia pe la 1879, tot de către I. S. Poliakov) a fost datată între 24.100 ±500 (GIN 2529) şi 21.300 ±400 (GIN 2534) BP. Considerăm necesar să precizăm aici numele celor mai importante stațiuni de pe Don, adăugate "numărului de ordine'' al sitului: Kostienki 1 = Poliakov; Kostienki 2 = Zamiatninskaia; Kostienki 4 = Alexandrovka; Kostienki 6 = Streletkaia; Kostienki 8 = Telmanskaia ; Kostienki 11 = Anosovka 2; Kostienki 14 = Markina Gora; Kostienki 15 = Gorodsov; Kostienki 17 = Spițin; Kostienki 19 = Valukinski; Kostienki 21 = Gmelinskaia.

În anul 1879, fiica marchizului Sainz de Sautuola avea să devină celebră prin descoperirea picturilor rupestre din peştera **Altamira** (Spania), numită ulterior *Capela Sixtină a Antichității*. Abia în 1902, după ce Emile Cartailhac şi-a făcut public *mea culpa*, extraordinarul ansamblu de artă paleolitică magdaleniană a fost recunoscut ca valoare arheologică şi artistică preistorică. Impresionant este îndeosebi *Marele plafon*, de aproximativ 100 mp, pictat cu reprezentarea unui grup de peste 20 de bizoni, masculi sau nedeterminați ca sex, pe marginea exterioară fiind reprezentate alte animale: o căprioară, doi cai şi eventual, un mistreț; întregul ansamblu reprezintă puterea extraordinară a forței în mişcare. Prin săpăturile arheologice, au fost evidențiate resturi de locuire umană, de tip Musterian, Solutrean şi Magdalenian inferior datat la 15.000 BP

În Austria, la **Willendorf,** pe malul stîng al Dunării, în 1889, F. Brun a descoperit stațiunea ce va deveni celebră prin binecunoscuta statuetă feminină, *Venus*. Cercetările ulterioare,

începând cu J. Syombathy, J. Bayer, H. Obermayer, continuate de F. Felgenhauer şi apoi de M. Otte şi P. Haesaerts în 1981, au permis evaluarea corectă a nivelurilor de locuire şi a încadrării lor culturale corecte: Aurignacian (niv. 1-4) şi Gravettian (niv. 5-9). M. Otte a realizat cele mai temeinice determinări în ceea ce priveşte industria litică, iar P. Haesaerts a încadrat corect şi definitiv locuirile umane în cicluri geocronologice.

În 1880 a fost descoperită importanta stațiune **Predmosti.** Prin cercetările ulterioare, au fost făcute descoperiri de excepție, între care mormântul colectiv (descoperit încă în 1894), ce conținea 8 adulți şi 12 copii şi adolescenți, aparținând tipului Cro-Magnon din Europa Centrală, gravura unei figuri feminine, pe fildeş de mamut, unică până în prezent, un bogat utilaj litic şi importante resturi faunistice, întregul complex arheologic, unitar, aparținând Pavlovianului (interstadiul Stillfried B = solul fosil PK I = 26.870 ± 250 şi 26.320 ± 240 BP). Evident, această încadrare, în Pavlovian, s-a făcut mult mai târziu, căci stațiunea de la **Pavlov** a fost descoperită şi cercetată de B. Klima, între anii 1952-1973. Nivelul arheologic aparține aceluiaşi PK I = Stilfried B, datat la 24.730 ± 250 şi 26.630 ± 250 BP. Tot în Moravia, la **Dolni Vestonice,** a fost descoperită o altă celebră stațiune paleolitică, cu bogate elemente de artă (*Venus* din lut ars, pandantive din fildeş de mamut, reprezentând imagini feminine etc.), podoabe, resturi faunistice, un utilaj litic variat şi bogat, cu elemente caracteristice Gravettianului Europei Centrale (Pavlovian).

Între 1875-1878, M. Melo a săpat în grotele calcaroase de la **Creswell Crags** (Anglia), descoperind vârfurile tipice acestui facies, denumit Creswellian în 1926, de către Dorothy Garrod, cu elemente ale unor etape finale ale Paleoliticului central- şi vest-european.

La începutul secolului al XX-lea, în Grecia (Thesalia orientală), C. Tsountas a descoperit, cercetat şi valorificat stațiunea **Dimini**, ca o cultură eneolitică a mileniilor V-IV î.e.n., cu elemente ale Neoliticului timpuriu, de tip Sesklo şi ale Neoliticului balcanic, de tip Starčevo-Criş. Tot în Thesalia, în 1910, la **Rakhmani**, au fost puse în evidență bogate resturi de locuire neolitică, aparținând culturii Dimini, aparținând Eneoliticului (Chalcoliticului vechi) din mil. IV î.e.n.

Considerăm necesar să adăugăm interesanta descoperire, intrată în literatura de specialitate cu numele de **Omul (falsul) de**

la Piltdown, descoperit în 1911, de către Charles Dawson: o calotă craniană de aspect recent, asociată cu un fragment de mandibulă aparținând unui urangutan tînăr. Descoperirea a stîrnit enorme controverse, unii specialişti avansând chiar ideea existenței unui strămoş direct al neantropienilor, care ar fi trăit înaintea Neandertalienilor europeni. Abia în 1953, prin analize de laborator, s-a putut demonstra că resturile osteologice au o vechime de aproximativ 500 de ani.

În Croația, la **Krapina**, grotă semnalată în 1899, şi cercetată în mai multe reprize, au fost efectuate descoperiri semnificative: resturi faunistice, industrie de tip Musterian (cele două complexe fiind încadrate în ultimul Interglaciar şi în Würmul vechi şi mediu), peste 500 de resturi osteologice umane, disparate, dar care ar putea aparține unui număr de cel puțin 20 indivizi, dintre care 5-6 copii de tip Neandertalian. Nu este exclusă ideea existenței unor practici antropofage, având în vedere că oase umane au fost descoperite şi în perimetrul vetrelor de foc.

Orientul Apropiat şi Mijlociu a intrat în atenția specialiştilor încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, dar adevărate misiuni arheologice occidentale se organizează începând cu primii ani ai secolului următor. Astfel de stațiuni sânt semnalate în Algeria, la **Mouillah** – unde a fost definit în 1909, faciesul Iberomaurisian, la **Afalou Bou Rhummel** – cu industrie cuarțitică de debitaj Levallois, dar şi cu niveluri de tip Iberomaurisian, unde s-a găsit un adevărat *osuar* cu peste 60 de indivizi, aparținând *rasei* **Mechta el Arbi** (în 1907 şi 1928 s-au descoperit resturile osoase a peste 30 de indivizi care au determinat caracteristicile tipului uman al *rasei*, numită şi *Mechta Afalou*, asemănătoare cu tipul Cro-Magnon al Europei), la **Aïn Hanech,** unde, în 1931, C. Arambourg a descoperit cele mai vechi resturi de locuire umană din Africa de Nord, cu faună de tip Villafranchian inferior şi superior şi cu unelte de tip *chopper, chopping-tool*, raboturi de tip *heavy scrapers*. În Tunisia, la **Aïn Meterchem** a fost identificată o importantă locuire musteriană, dar mai ales o locuire de tip Capsian tipic, cu un mormânt de înhumație, unde craniul, încheieturile mîinilor şi genunchii erau înconjurate de 823 rondele acoperite cu ocru. Săpăturile au fost efectuate de R. Vaufrey, în 1932, şi F. Lacorre, în 1948. Se precizează că la **Medjez I**, a fost descoperit un mormânt de copil cu scheletul depus pe un pat de ocru şi înconjurat de 5000 de rondele. În 1950, *omul de tip Aïn Meterchem*

a fost considerat ca reprezentând populația epipaleolitică nord-africană. Tot în Tunisia, prin săpăturile efectuate de J. de Morgan în 1910, la **El Mekta**, s-a atestat industria specifică pentru Capsianul tipic, dominată de lamele *à bord abattu,* aşchii-lame *à bord abattu,* burine. În 1909, J. de Morgan a făcut săpături în localitatea **De Capsa**, numele antic al localității Gafsa, unde a individualizat Epipaleoliticul din Maghreb, pe care l-a numit Capsian. Este de precizat că stațiunile capsiene sânt numite *escargotières* (''depozite'' de melci). În Iordania, în grota **Oumm Quatafa**, R. Neuville a făcut săpături în 1928, 1932, 1949, identificând 12 straturi arheologice principale, cu resturi de locuire numai din Paleoliticul inferior. Pe terasa de la **El Khiam**, tot R. Neuville a descoperit, în 1933, resturi de locuire atribuite Aurignacianului din Levant, Atlitianului, Kebarianului, Natoufianului, Khiamianului şi Tahounianului (neoliticul preceramic din zonă). În grota **Shoubka**, nu departe de Ramallah, pe malul drept al uedului **el-Natouf**, Dorothy Garrod a identificat, în 1928, industria specifică faciesului numit Natoufian, datat între 10.500 şi 8.200 BC. Este de precizat că cel mai vechi nivel de locuire de la Shoubka aparține Musterianului, inclusiv resturile osoase ale unui copil de 12 ani, de tip Neandertalian. Locuirea natoufiană se caracterizează printr-un mare număr de schelete – 45 de morți, dintre care 17 copii, reprezentând varianta africană a tipului mediteranean. În Egipt, la **Kom Ombo**, E. Vignard a efectuat cercetări în 1920 şi a identificat trei faze ale evoluției umane, de tip *Paleo-Epipaleolitic*, cu elemente specifice acestei zone geografice. În oaza **Fayoum**, prin cercetările efectuate în 1934, au fost identificate locuințe neolitice cu vetre şi urme de silozuri, conținând boabe carbonizate de grâu şi alte graminee, apoi armături de seceri. Ceramica este grosieră, iar elementele de podoabă, rare. De altfel, în Orientul Apropiat au fost descoperite cele mai vechi dovezi arheologice ale fenomenului neolitizării. Ne referim la descoperirile de la **Hassuna**, în Irak, **Ierihon**, **El Khiam, Beidha**, în Iordania, **Netif Hagdud,** în Israel, **Mureybet**, în Siria (unde s-a descoperit o impresionantă succesiune stratigrafică şi cronologică a locuirilor umane, a evoluției vieții şi cunoştințelor tehnice în domeniul de referință, ordonate în patru faze, datate între 8.500 şi 6.500 BC).

Africa reprezintă continentul cu cele mai vechi dovezi ale apariției omului. **Olduvai Gorge,** în Tanzania, a fost descoperit în 1911, de către M. Reck, dar celebritatea i-au adus-o cercetările

efectuate de soții M. D. şi L. S. B. Leakey, între 1953 şi 1975. În depozitele numite convențional *Bed I-IV* au fost descoperite resturile hominidelor vechi, aparținând speciilor *Australopithecus boisei* şi *Homo habilis*, asociate cu industrii de tip acheulean, complexul fiind datat la 1,8 milioane ani. **Omo-Shungura**, în Etiopia, a făcut obiectul unor cercetări încă de la începutul secolului al XX-lea, dar cele mai importante descoperiri aparțin echipelor conduse de C. Arambourg, Y. Coppens şi C. Clark Howel. Cele mai vechi depozite au fost datate la peste 3,4 milioane de ani, dar cel mai vechi nivel arheologic, de la *Omo 71*, are o vârstă de 2,12 milioane de ani. Am amintit mai sus despre descoperirea lui E. Dubois, făcută la **Trinil**, aparținând lui *Pithecanthropus erectus*, datat între 0,9-0,7 milioane de ani. Oricum, faptul că, între 4 şi 2,7 milioane ani, Etiopia, Kenia şi Tanzania erau '' cucerite'' de *Australopithecus afarensis*, demonstrează imensa capacitate de adaptare a omului, încă din zorii *aventurii umane*.

****

Teritoriul României se încadrează deplin în spațiul european în ceea ce priveşte începutul cercetărilor arheologice. Deja, preocupări în domeniul cercetării trecutului istoric, cu încercări de referire la izvoare arheologice, le constatăm în secolul al XVIII-lea, în unele scrieri ale lui Dimitrie Cantemir şi ale reprezentanților de seamă ai Şcolii Ardelene. În 1837 este tipărită lucrarea constituind rezultatele cercetărilor din castrul roman de la **Barboşi** – Galați, de către profesorul Gh. Săulescu, de la Academia Mihăileană din Iaşi. În 1830 s-a înființat la Iaşi Cabinetul de istorie naturală şi medicină, cu un Cabinet numismatic şi arheologic. Tot în 1830 se înființează Comisia arheologică pentru toată Moldova, pentru inventarierea şi păstrarea materialelor arheologice, care nu întârzie să apară: Ruginoasa, 1832, Hîrlău şi Iaşi, 1834, Prisăcani, 1835 etc. Crearea Muzeului de Istorie Naturală, în 1834, la Iaşi, a avut ca factor benefic, depozitarea materialelor arheologice descoperite. Această instituție avea să impulsioneze cercetarea arheologică pe întregul teritoriu est-carpatic. Între 1844-1845 se tipăresc mai multe suplimente ale revistei *Albina Românească*, dedicate descoperirilor arheologice, cu numele *Arhiva Albinei pentru arheologia română şi industrie*. Descoperirile fortuite ale unor tezaure monetare în

perimetrul cetăților dacice din Munții Orăştiei determină autoritățile să inițieze săpături cu caracter sistematic pentru ca fenomenul să nu fie lăsat la îndemâna căutătorilor de comori, care au şi distrus marea majoritate a *movilelor-tumuli* – importante monumente arheologice. În volumul *Almanah pentru învățătură şi petrecere pe anul 1854*, Gh. Asachi întocmeşte şi publică planul cetății geto-dacice de la **Cotnari-Cătălina**. La Bucureşti, M. Ghica a înființat Muzeul Național, ce va fi transformat în Muzeu Național de Antichități, în 1864. Printre descoperirile fortuite, dar de o mare valoare istorico-arheologică, menționăm *Mormântul Crăiesc* de la **Conceşti**-Botoşani, în 1812, şi *Cloşca cu puii de aur*, de la **Pietroasele**-Buzău, în 1837. În condiții şi momente “istorice” diferite, ambele tezaure au luat drumul Rusiei…

Dar, măcar **Al. Odobescu** (1834-1895) (cel care a trimis tuturor învățătorilor din Regat celebrul *Cestionariu*, prin care erau invitați să-l informeze despre prezența unor materiale ori monumente arheologice), a reuşit să tipărească, în limba franceză, monumentala monografie *Le Trésor de Pétrossa. Historique – description. Étude sur l'orfèvrerie antique*, J. Rotschild, Paris, 1889-1900, după ce tipărise, la Bucureşti, *Thesaurul de la Petrósa. Descriere şi cercetări istorice şi arheologice asupra obiectelor antice de aur ce s-au descoperit la anul 1837 în muntele Istrița (judeşul Buzău)*, ed. Socec, Sander şi Teclu, 1874. Comentariile asupra acestei extraordinare descoperiri, ori valorificarea sa ştiințifică, de către Al. Odobescu, sînt cunoscute (M. Babeş-ed., 1976).

Grigore Tocilescu (1850-1909) a fost profesor la Universitatea din Bucureşti. A continuat activitatea de investigare a trecutului istoric al poporului român, prin mijloace arheologice, îndeosebi cu privire la ceea ce s-ar putea numi *moştenirea dacică*, în volumul *Dacia înainte de* romani, tipărit în 1880. Pe o bază documentară solidă, cu privire la descoperirile de epocă romană din Dobrogea, ilustrul profesor a tipărit, în 1885, *Monumentul de la Adamclisi* ; de asemenea, din inițiativa sa au fost tipărite numeroase studii de caracter arheologic în *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, între 1882-1909.

În Basarabia, la Chişinău, din inițiativa lui Ion Casian Suruceanu, se înființează, la 1880, Muzeul de Arheologie, unde se vor expune importante descoperiri din cetățile antice de la Tyras şi Olbia. În aceeaşi provincie istorică, E. R. Stern face primele

săpături arheologice în stațiunea cucuteniană de la **Petreni**-Bălți, în anii 1901-1903.

În Bucovina istorică, la Siret (azi în jud. Suceava), se realizează prima colecție de arheologie, prin preocupările căpitanului J. von Gutter, colecție ce va fi ulterior transferată la Cernăuți, la Muzeul Țării, fondat între anii 1886-1892, din inițiativa lui Dionisie Olinescu. Aici, la Cernăuți, s-a editat publicația *Jahrbuch der Bukowiner Landes-Museums*, care a tipărit importante studii de arheologie, pe baza cercetărilor de specialitate. În aceeaşi zonă geografico-istorică, la 1895 se efectuează primele cercetări arheologice în **Cetatea Sucevei**, iar pe baza acestor descoperiri, se înființează, în 1900, Muzeul Sucevei.

În Dobrogea, cercetările lui Gr. Tocilescu vor continua după cucerirea Independenței de stat a României, şi în 1879 se înființează Muzeul din Constanța, din inițiativa lui Remus Opreanu, prefectul oraşului.

În Moldova, cercetările de la **Cucuteni-Cetățuia**, debutează în 1884, prin descoperirea marii stațiuni eponime a culturii Cucuteni, de către folcloristul Th. Burada. În acelaşi an, N. Beldiceanu şi Gr. Buțureanu, la care se adaugă, în 1885, D. Butculescu, efectuează primele cercetări, rezultatele fiind comunicate la Congresul Internațional de Arheologie de la Paris, din 1887. Între anii 1909-1911, savantul german Hubert Schmidt întreprinde săpături sistematice, stabilind stratigrafia stațiunii şi a culturii Cucuteni, în lucrarea *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, pe care o tipăreşte la **Frankfurt am Main,** în 1933. Este de menționat faptul că, la 1885, geologul Gregoriu Ştefănescu descoperă prima stațiune paleolitică din România, la **Mitoc**-Botoşani. Aceste descoperiri s-au putut realiza pe fondul unor cercetări geologice şi arheologice mai vechi, cu care ocazie au fost evidențiate şi importante resturi de locuire, de caracter arheologic. Ne referim la lucrările lui Gottlib von Blöde, *Bemerkungen zu Geognostischen Karten von Podolien und Bessarabien*, 1842 ; Ion Ionescu de la Brad, *Agricultura română din județul Dorohoi*, 1866 ; Al. Odobescu, *Antiquités préhistoriques de la Roumanie*, 1869 ; V. A. Urechia, *Notice sur l'âge du fer en Moldavie*, 1869 ; Gr. Cobălcescu, *Studii geologice şi paleontologice asupra unor terenuri terțiare din unele părți ale României*, Bucureşti, 1883, care vor continua cu altele, la fel de importante. Astfel, geologul Sabba

Ştefănescu tipăreşte, în 1897, la Lille, *Etude stratigraphique sur les terrains tertiaires de Roumanie*, Ioan Simionescu publică, în 1902, lucrarea, încă actuală, *Constituţiunea geologică a ţărmului Prutului din Nordul Moldovei*, iar N. N. Moroşan, ca urmare a intenselor sale cercetări arheologice de teren, care s-au finalizat cu descoperirea numeroaselor staţiuni paleolitice de pe terasele Prutului, Nistrului şi ale afluenţilor acestora (printre care trebuie să fie cunoscute acelea de la **Mitoc** – Malu Galben şi Pârâu lui Istrati, **Ripiceni –** Izvor şi **Molodova**), tipăreşte, în 1938, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*; Romulus Sevastos publică, în 1903, studiul de sinteză cu privire la fauna pleistocenă din Moldova, iar trei ani mai tîrziu, sinteza sa asupra Cuaternarului din Moldova.

În Transilvania, cercetările efectuate de M. J. Ackner aduc în literatura de specialitate descoperiri paleontologice, dar şi importante staţiuni de peşteră, printre care trebuie amintită Peştera Mare (Peştera Curată) de la **Nandru**. Zsofia Torma face cercetări, între 1876 şi 1880, în Peştera Curată de la Nandru şi în marea staţiune neolitică de la **Turdaş**, dar descoperirile sale rămân, în cea mai mare parte inedite ; alte cercetări arheologice sânt tipărite în publicaţiile de specialitate de la Viena şi Budapesta sau în revistele unor societăţi culturale de la Cluj. Se remarcă intensa activitate de cercetări arheologice de teren, în urma cărora **Carl Goos** tipăreşte, în 1876, *Repertoriul Arheologic al Transilvaniei*, în care sânt prezentate importante descoperiri arheologice, paleolitice şi neolitice ; un alt *Repertoriu arheologic al Transilvaniei* este tipărit de **Iuliu Marţian**, în 1909. La rândul lor, Iulius Teutsch şi Marton Roşka cercetează zona **Braşov** şi întregul teritoriu al Transilvaniei (descoperind importante staţiuni preistorice, cum ar fi acelea de la **Cremenea, Cioclovina** etc.), iar Ferenc László iniţiază săpăturile de la **Ariuşd**, a doua componentă a complexului cultural Cucuteni-Ariuşd-Tripolie. Se înfiinţează muzee de specialitate în numeroase oraşe din Transilvania, cum ar fi acelea de la Aiud, 1796, Sibiu, 1817, Cluj, 1859, Sf. Gheorghe, 1879, Timişoara şi Oradea, 1872, Deva, 1882, Alba Iulia, 1887, Baia Mare, 1898. În 1918, Josef Mallász descoperă staţiunea de la **Ohaba Ponor**, iar trei ani mai târziu, împreună cu M. Roşka, face săpături în peştera de la **Cioclovina**. În 1942, M. Roşka tipăreşte *Repertoriul Arheologic al Transilvaniei*, tom. I, *Praehistorica*.

Vasile Pârvan (1882-1927) şi **Ioan Andrieşescu** (1888-1944), sânt creatorii Şcolii ştiinţifice, moderne, de arheologie românească, prin intensa activitate în cadrul universităţilor din Bucureşti şi Iaşi, dar şi prin cercetările şi săpăturile arheologice pe tot teritoriul ţării. Rezultatele vor fi pe măsura personalităţii acestor savanţi ai Pre- şi Protoistoriei Daciei, prin tipărirea valoroaselor lucrări: *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman,* 1911; *Cetatea Tropaeum : consideraţii istorice,* 1912 ; *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării ; Getica. O protoistorie a Daciei*, 1926 ; cealaltă mare sinteză a lui Vasile Pârvan, *Dacia. Civilizaţiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, va fi tipărită postum, la Cambridge, în 1928, iar în 1937, 1957, 1958 şi 1967, sub traducerea şi îngrijirea lui Radu Vulpe, unul dintre colaboratorii săi cei mai apropiaţi, apar patru ediţii româneşti. Din iniţiativa lui Vasile Pârvan, se editează, începând din anul 1924, publicaţia *Dacia*, cu studii de specialitate numai în limbi de largă circulaţie internaţională. Lucrări importante le reprezintă studiile lui I. Andrieşescu : *Contribuţii la Dacia înainte de romani, 1912 ; Des survivances paléolithiques dans le milieu néolithique de la Dacie*, pe baza cercetărilor proprii, efectuate la **Sălcuţa** între anii 1916 – 1920. Nici cercetările de preistoria artei nu sânt neglijate, astfel că, în 1937, Vl. Dumitrescu publică o primă sinteză, *L'Art préhistorique en Roumanie,* cu care ocazie propune şi o primă cronologie, largă, asupra Preistoriei României.

Încă de la jumătatea secolului al XIX-lea, mari preistoricieni şi geologi francezi ne vizitează ţara, introducând în literatura europeană de specialitate descoperirile preistorice de la noi. Astfel, Boucher de Perthes efectuează, în 1853, o cercetare de teren pe Dunăre, şi prezintă importanţa ştiinţifică a Deltei. La sfârşitul aceluiaşi secol, Emilien de Martonne redactează *vocea* despre România, în *Grande Encyclopédie*, t. 29, după care, între 1899 şi 1907, publică nu mai puţin de 8 studii cu privire la evoluţia morfologică şi elementele glaciare din Carpaţii Meridionali. Cu ocazia prezenţei sale în România, Abatele H. Breuil a vizitat numeroase situri paleolitice din Transilvania, publicând, în 1925, *Stations paléolithiques en Transylvanie*. Trebuie să mai precizăm că, după ce C. S. Nicolăescu-Plopşor a identificat numeroase peşteri cu elemente de artă, pe care le considera de epocă paleolitică (printre studiile sale, menţionăm *Travaux sur les peintures rupestres d'Oltènie*), H. Breuil a intervenit şi a precizat

caracterul post-paleolitic al acestor descoperiri. La începutul secolului al XX-lea, Etienne Patte face o vizită în România, după care publică *Souvenirs de voyage en Roumanie. Notes de préhistoire*, în care sânt valorificate importante descoperiri paleolitice şi post-paleolitice din Transilvania, Muntenia, Moldova şi Basarabia, printre care a luat în consideraţie materialele de la **Bixad, Cioclovina, Iosăşel, Ohaba Ponor, Ripiceni-Izvor, Babin I** etc. Este important de amintit faptul că, în partea a doua a lucrării, consacrată *timpurilor protoistorice,* savantul francez face precizări asupra a ceea ce numea *stadiile* (evolutive) de la **Boian, Gumelniţa** şi cu privire la *civilizaţia* de tip **Sărata Monteoru**-Buzău.

Pentru detalierea informaţiilor cu privire la acest subcapitol al lucrării, cf. N. N. Moroşan, 1938; M. N. Brézillon, 1969; V. Chirica, M. Tanasachi, 1984; Al. Păunescu, 1987; A. Leroi-Gourhan, 1988; V. Chirica, 1989, 2001; J. Garanger, 1992; M. Otte, 1996; N. Ursulescu, 1998; F. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999; M. Petrescu-Dîmboviţa, 2001.

METODE DE CERCETARE (ŞI DATARE) ÎN ARHEOLOGIE

Mai întâi, socotim necesar să încercăm familiarizarea cititorului cu definirea categoriilor şi tipurilor de arheologie, aşa cum sânt ele tratate în literatura de specialitate.

Arheologia experimentală îşi propune să demonstreze, prin experimente, modul de viaţă, tehnicile de cioplire a uneltelor, modelarea ceramicii, construirea adăposturilor (locuinţelor) etc. Se încearcă, de fapt, reconstituirea întregului cadru al vieţii umane în Preistorie. Astfel de reconstituiri au fost iniţiate de F. Bordes, la Bordeaux, în ceea ce priveşte cioplirea uneltelor paleolitice. În Olanda, pe un loc altădată mlăştinos, impropriu altor construcţii, s-a inaugurat, în ultima decadă a secolului trecut, construirea unui imens parc al construcţiilor de locuit, din paleolitic şi până în epoca medievală. În cadrul numeroaselor muzee din Belgia, Franţa şi din alte ţări europene, există amenajări speciale, unde copii, tineri, vârstnici, au posibilitatea de a petrece util timpul liber, prin “ocupaţii” ale oamenilor preistorici. La noi, astfel de încercări

aparțin lui Dan Monah (construirea unor locuințe neolitice, tăierea unui copac cu un topor de piatră), iar în programul de restaurare a Rezervației Arheologice Cucuteni, se preconizează construirea unor amenajări în vederea reconstituirii producerii *olăriei cucuteniene*.

Arheologia comportamentală, variantă a curentului *New Archaeology* din America, presupune definirea legităților generale, a condițiilor efectiv existente între comportamentul uman şi realizările grupurilor umane în diferitele stadii de evoluție.

Arheologia procesuală, ca element al curentului *New Archaeology* din Anglia, insistă să se analizeze îndeosebi scopurile cercetării şi mai puțin metodele folosite, cu exemplificări asupra societăților protoistorice. De asemenea, se încearcă realizarea unor modele matematice ale schimbărilor culturale, care să fie transpuse la nivel global. După opinia noastră, o astfel de tratare poate fi luată în considerație numai în situația în care se doreşte realizarea unor *modele* optimizate de evoluție culturală şi tehnică a societății omeneşti, nu cunoaşterea evoluției reale a societății omeneşti, în timp şi spațiu.

Arheologia spațială încearcă să găsească elemente de unicitate a dezvoltării activităților societății omeneşti în ansamblu, pe baza elementelor de localizare în spațiu a vestigiilor degajate prin săpături sistematice. Se porneşte de la repartiția vestigiilor arheologice (pe categorii) într-un sit, apoi a prezenței unui anumit tip de sit într-o regiune geografică, identificarea centrelor de aprovizionare cu materii prime şi circulația acestora într-un spațiu geografic dat (şi într-o etapă culturală bine precizată), pentru a demonstra că toate aceste elemente de viață preistorică nu aveau un caracter aleatoriu. În final, s-ar dori cunoaşterea mecanismelor care au pus în mişcare identitatea manifestărilor de viață umană.

Arheologia subacvatică este o ramură relativ nouă şi de mare necesitate, pentru evidențierea mărturiilor de viață în zonele acoperite ulterior de apele <Oceanului Planetar>, sau pentru descoperirea unor vestigii arheologice ajunse prin naufragii pe fundul mării, dar şi ca urmare a unor fenomene naturale, cum ar fi locuințele de tip palafite, grotele acoperite de apele mării etc. Arheologia subacvatică şi-a creat metode proprii, specifice de cercetare, dar cu respectarea principiilor generale ale săpăturilor clasice.

Arheologia simbolică (structurală) este produsul Şcolii de la Cambridge, care îşi propune utilizarea simbolurilor în studiul materialelor arheologice. Se bazează pe conceptul că orice manifestare de viață umană trebuia să aibă o simbolistică proprie, care să se facă simțită în viața socială a grupului. Bazându-se (poate chiar în mod exagerat) pe elementele de *etnoarheologie*, pe relația care se poate stabili între caracteristicile de viață ale societăților dispărute şi ale celor aflate încă în prezent în stadii de primitivitate, se caută formularea unor ipoteze de viață aproape identică, de unde şi ideea unor analogii comportamentale.

Arheologia sistemică datează din anii ’60, considerându-se că o societate umană nu ar reprezenta decât sisteme de adaptare a omului la mediu, în sens cibernetic. Adepții acestei idei consideră societatea ca un sistem, compus din mai multe sub-sisteme (economic, religios, social etc.), cu manifestări care se intercorelează, dar orice dezechilibru al unui subsistem, care nu se autoreglează, poate determina modificarea celorlalte, inclusiv a societății în ansamblu. Teoreticienii acestei manifestări ştiințifice consideră că ea se poate aplica ştiințelor umanistice, apelând asupra necesității de a cunoaşte cu precizie toate variabilele ce pot apărea în activitatea sistemului şi a componentelor sale. Prin aceasta se lansează inițiativa de restituire a complexității realităților evidențiate prin arheologia “clasică”, simulând trecutul unor societăți pe baza vestigiilor descoperite şi clasate în categorii şi sub-ansamble.

Arheologia teoretică este mai aproape de înțelesul nostru, căci se bazează pe teoretizarea, prin abstractizare, a tuturor domeniilor arheologiei, a modelelor de interpretare a descoperirilor. Ea presupune urmarea unei *căi,* de la prospectarea arheologică, la efectuarea săpăturii sistematice, a înregistrării (corecte) a tuturor vestigiilor, a ştiinței conservării şi restaurării acestora, finalizându-se cu lucrări tipărite, de tipul unor studii de materiale, a cataloagelor, până la editarea unor lucrări de sinteză asupra unui domeniu mai larg, desprins din analiza comparată a mai multor categorii de vestigii sau situri arheologice.

****

Arheologia preistorică foloseşte mai multe metode, specifice, pentru reconstituirea cât mai fidelă a tuturor coordonatelor vieții comunităților umane. Încercând o oarecare ierarhizare *procesuală* a cercetării, pornind încă de la prospectarea de teren, este necesară cunoaşterea mediului fizic. În acest scop, sânt obligatorii cunoştințele de geomorfologie, stratigrafie, sedimentologie, pedologie şi micromorfologie.

Geomorfologia reprezintă studiul formelor de relief pe care comunitățile umane le-au utilizat pentru instalarea campamentelor. Studiul mai detaliat al formelor de relief ne poate conduce şi la sesizarea existenței unor procese geologice, petrecute de-a lungul mileniilor, unele determinând chiar modificări ale reliefului inițial. Se pot face confuzii între unele forme de relief, cum ar fi martorii de eroziune şi modificările antropice, de genul tumulilor ce nu respectă forma clasică a *movilelor* (în sensul lor, de monumente arheologice). Fotografia aeriană, cartografia, teledetecția, alte mijloace foarte moderne de investigare pe suprafețe mari de teren, pot aduce clarificări importante în stabilirea formei de relief pe care localizăm o stațiune arheologică. Cunoaşterea caracteristicilor esențiale ale locuirilor omeneşti în diferite etape de evoluție a societății, dar şi experiența în evaluarea corectă a reliefului unei microregiuni geografice, ne pot fi de un ajutor important mai întîi în situația unor prospecțiuni de teren (bine cunoscutele *pieregheze*), iar în procesul săpăturilor sistematice, ne pot ajuta în stabilirea *apriorică* a unor eventuale niveluri de locuire. Arheologia preistorică poate avea şi rol invers: de a stabili, prin săpături sistematice, paleorelieful într-o anumită perioadă istorică (şi/sau geologică).

Stratigrafia este de două categorii: geologică şi arheologică. Stratigrafia geologică ne ajută în stabilirea şi apoi cunoaşterea unor principii/fenomene de *superpoziție,* de *continuitate*, de *contemporaneitate* a sedimentelor unei forme de relief, în care sânt cantonate locuirile preistorice, indiferent de natura lor. Stratigrafia geologică trebuie corelată obligatoriu cu cea arheologică, prin care se pot stabili cu exactitate numărul şi coordontele reale ale nivelelor arheologice dintr-o stațiune preistorică. Această metodă generală şi importantă a Preistoriei poate stabili, utilizată corect, stratigrafia *orizontală* a unor niveluri contemporane de locuire din stațiuni arheologice diferite. Pe aceste criterii s-au evidențiat fenomenele geo-climatice care şi-au pus amprenta asupra

caracteristicilor solului pe arii largi geografice, marcând contemporaneitatea şi amplitudinea schimbărilor produse de o anumită ciclicitate a stadialelor şi interstadialelor würmiene.

Sedimentologia studiază caracteristicile elementelor minerale şi nu numai, conținute de stratele geologice. În acest sens, se apelează la granulometrie (chiar microgranulometrie) şi mineralogie. Granulometria determină cunoaşterea frecvenței elementelor care compun sedimentul, inclusiv dimensiunea granulelor şi procentajele lor, calitativ şi cantitativ. Astfel, este foarte important să ştim că un *sol* este compus din argile, nisipuri, luturi, dar şi proporțiile acestora, ca şi dimensiunile fiecărei entități componente, ori prezența altor roci (*loess*-ul). La rândul ei, mineralogia are avantajul de a preciza prezența unor minerale grele, a mineralelor argiloase, ca elemente constitutive ale solului în care sînt cantonate vestigiile de locuire preistorică. Calitatea granulelor (gradul de uzură, de alterare), forma, caracteristicile suprafeței, realizate prin microscopul binocular, şi mai exact încă, cu ajutorul microscopului electronic cu baleaj, permit cunoaşterea naturii sedimentului (eoliană, acvatică), a principiilor şi condițiilor de formare, deci a caracteristicilor mediului ambiant în care au trăit comunitățile umane.

Pedologia şi micromorfologia sânt două noțiuni care se completează reciproc. Pedologia (pentru care noi folosim noțiunea de *stratigrafie geologică*) se ocupă cu studiul solurilor. Este foarte important să cunoaştem tipurile de soluri şi caracteristicile acestora, pentru a le putea identifica în teren, pentru a le putea deosebi, având în vedere importanța lor deosebită ca *loc* în care sânt cantonate locuirile preistorice. Cele mai importante sânt *solurile fosile – paleosolurile*, a căror prezență, într-un pachet de loess-uri, argile, luturi, nisipuri, demonstrează existența unor condiții speciale de formare a întregului sediment, prin prezența acestor *nivele-reper*. Micromorfologia se aplică îndeosebi pentru cunoaşterea paleo-mediului în care a locuit omul preistoric, fiind utilizată mai ales pentru cercetările paleopedologice, specifice geologiei Cuaternarului (J.-C., Miskovsky, H. Curien, 1987; P. R. Giot, L. Langouët, 1984).

Metodele fizice de datare sânt: arheomagnetismul, C14, colagenul, Ioniu 230 / Uraniu 234, termoluminiscența, rezonanța electrică spin, Potasiu / Argon, urmele de fisiune Uraniu-238,

spectrometria de difuzie, cromatografia, utilizându-se, atunci când este cazul, curba lui Milankovici.

Arheomagnetismul studiază ansamblul proprietăților magnetice ale unui material, ca urmare a transformărilor fizice intervenite în timp, pornind de la parametrii câmpului magnetic al locului de descoperire în momentul începerii fenomenului transformărilor. Metoda mai este numită *termoremanență*, datorită aportului de căldură ce intervine în timp. Fenomenul poate fi evidențiat numai în roci vulcanice sau în materiale arse: arsura vetrelor (inclusiv fragmente de vetre), silex ars, oase arse etc. Metoda de lucru se bazează pe cunoaşterea evoluției câmpului magnetic terestru în decursul mileniilor, şi a curbelor de variație ale acestuia în locul descoperirii (supus analizei). Studiile de specialitate precizează că metoda “se aplică structurilor de combustie în teren, cu condiția ca ele să fi depăşit punctul lui Curie al oxizilor de fier conținuți, punct de la care se depistează termoremanența (670° C pentru hematită şi 580° C pentru magnetită”) (T. Merthoud, 1988).

Cromatografia, ca metodă fizico-chimică, realizează separarea constituienților dintr-un complex mineral-organic (strat arheologic şi/sau pedologic), prin pătrunderea diferențiată a acestora în materialul de umplutură al coloanei cromatografice. Metoda se bazează în principiu pe caracteristicile diferențiate de volatilizare a materialelor supuse analizei. În Preistorie, tehnica este folosită pentru determinarea elementelor constitutive de natură organică din sol, prin care se poate evidenția impactul antropic.

Curba lui Milankovici reprezintă o teorie astronomică a variațiilor paleoclimatice, referitoare la schimbările de climă, asociate cu variabilitatea razelor solare asupra pământului. Astronomul sîrb, M. Milankovici, a combinat trei perioade de durată inegală, a gradului de înclinare a axei pământului la aproximativ 40.000 ani, ciclul excentricității orbitei sale, la aproximativ 100.000 ani, şi ciclul precesiunii echinocțiului, la aproximativ 20.000 ani. Pe baza acestor observații şi a combinării efectelor, Milankovici a trasat o curbă teoretică a evoluției razelor solare în ultimul milion de ani, încercând să explice apariția şi evoluția glaciațiunilor. Teoria lui Milankovici a putut fi verificată în 1977, când L. A. Berger a simulat oscilațiile climatice, pe care le-a corelat cu curbele

temperaturilor (paleotemperaturi) din sedimentele oceanice (A. Jouve, 1988).

Termoluminescența reprezintă o tehnică de datare în Preistorie, bazată pe modificările determinate de repartiția electronilor într-un cristal, în decursul timpului. Sub efectul radioactivității produse de radio-izotopii din locul de analiză (stațiunea arheologică), radio-izotopii conținuți şi razele cosmice provoacă dislocarea unor electroni dintr-un cristal şi "aruncarea" lor în nivele unde se acumulează în decursul timpului. Se consideră că doar cantitatea electronilor "aruncați" este proporțională cu timpul scurs. Măsurarea cantității electronilor "aruncați" se face prin rezonanța paramagnetică electronică sau prin măsurarea termoluminescenței propriu-zise. Prin experimente de laborator, inclusiv la Universitatea din Iaşi, măsurarea termoluminescenței permite determinarea dozei de radiații dintr-un eşantion (numit "doza arheologică"). Aceasta se face prin măsurarea cantității de radio-izotopi conținuți în eşantion în comparație cu cantitatea acestora din sedimentul în care se află eşantionul. Se practică mai ales pentru ceramică şi silexuri arse, permițând datarea, cu anumită precizie, a eşantioanelor cu vârsta de câteva sute de milenii.

Urmele de fisiune sânt observabile în practică în corpurile cristaline (mică, obsidian) şi se bazează pe faptul că Uraniul dă naştere unui fenomen spontan de fisiune, din care apar doi nucleoni: 90 şi 145. Fisiunea spontană este reglată de aceeaşi lege exponențială a radioactivității, permițându-se, în final, calcularea timpului de formare a materialului ce conține atomul de uraniu, mergând până la un miliard de ani. Ea se foloseşte îndeosebi pentru calcularea vârstei obsidianului vulcanic (T. Berthoud, 1988).

Spectrometria este de două feluri:

Spectrometria de emisie, bazată pe faptul că eşantionul de analizat este atomizat şi excitat într-un mediu cu plasmă; atomii excitați emit raze luminoase în domeniul vizibil sau ultraviolet. Fiecărui atom îi corespund o serie de fascicole de emisie, caracterizate prin lungimea şi intensitatea undei. Determinarea lungimilor de undă permite cunoaşterea calitativă a eşantionului, iar determinarea intensității razelor permite evidențierea cantitativă a compoziției eşantionului. Prin cunoaşterea elementelor chimice constitutive ale eşantionului (metale, ceramică, sticlă), se pot stabili

locul de origine a unor materii prime, identitatea cantitativă şi calitativă a unor obiecte finite şi, deci, centrul de origine al prelucrării, deci contemporaneitatea lor, vizând, în ultimă instanță, datarea unor descoperiri prin efectele cronologiei relative (cronologia *comparativă*).

Spectrometria de masă are ca principiu tehnic analiza fascicolelor de ioni, după masa lor, într-un câmp electric şi/sau magnetic. Spectrometria de masă se caracterizează printr-o deosebită sensibilitate, iar analizele izotopice pe care le efectuează pe eşantioane arheologice stabilesc prezența, cantitativă şi calitativă, a unor elemente chimice, având ca rezultat final identificările menționate în cazul spectrometriei de emisie.

Potasiu-Argon, ca metodă a cronologiei absolute, se aplică doar unor anumite minerale, al căror timp de formare îl poate determina. Se bazează pe descompunerea radioactivă a potasiului (K40) şi argonului (Ar40) şi pe principiul procentului dintre cele două elemente pe care îl conține eşantionul de analizat. Se presupune că timpul şi eventualele schimbări chimice sau fizice nu modifică raportul dintre cele două elemente. Gama de timp a metodei merge de la 100.000 ani la mai multe milioane de ani, astfel că metoda se foloseşte pentru datarea stratelor geologice care adăpostesc resturile celor mai vechi hominide.

Radiocarbonul (C-14) este cea mai frecvent folosită metodă a cronologiei absolute (chiar dacă este şi cea mai controversată). Metoda a fost pusă în evidență prin lucrările lui W. Libby, în 1947. Tehnica metodei se bazează pe faptul că în atmosfera înaltă există C14, care se oxidează repede, trecând în izotopii C13 şi C12, care sânt stabili. Producția de C14 este constantă, indiferent de dezintegrarea radioactivă. Prin fotosinteză, întreaga lume vegetală şi animală conține aceeaşi proporție de C14/C12 ca şi atmosfera ce ne înconjoară. În momentul morții elementului vegetal sau animal, începe diminuarea radioactivă a izotopului C14, direct proporțională cu timpul scurs de la moartea elementului vivant. Cantitatea de electroni rămasă în elementul de analizat în momentul analizei, presupune vârsta reală a acestuia. Cele mai bune eşantioane sânt acelea care reprezintă probele de lemn ars; în ordine descrescândă a valorii, urmează oasele arse şi oasele nearse. Înainte de efectuarea datării propriu-zise, eşantionul este pretratat, pentru eliminarea tuturor posibilelor impurități, care ar putea afecta acuratețea datării, prin îmbogățirea artificială a

conținutului de C14. Un alt principiu important al metodei este faptul că stabilirea unei vârste cât mai aproape de cea reală depinde de cantitatea de eşantion, proporțională cu vârsta estimată, dar şi cu natura probei. În plus, contaminarea probei în momentul recoltării poate determina modificarea vârstei rezultate din analiză.

Tabelul 5. Exemple de contaminare modernă şi erorile apărute în stabilirea reală a vârstei:

Vârsta în ani	Întinerirea vârstei prin contaminarea probei		
	1 %	5 %	10 %
1000 ± 50	10	50	100
5000 ± 70	70	340	660
10.000 ± 100	170	950	1700
20.000 ± 220	860	3600	6000
30.000 + 660-610	2800	9200	13200
40.000 + 2400-1800	6700	14600	27200

În precizarea unei vârste obținute prin C14 se folosesc două expresii: BP *(Before Presens)* şi BC (*Before Christ*). Întrucât s-a stabilit, cum am văzut, anul 1950 ca an 0 al C14, pentru transferarea unei date din BP în BC, din vîrsta cunoscută se scad 1950 ani. O altă problemă este necesitatea luării în considerație a unei deviații standard (σ) asupra evaluării vârstei. Asta înseamnă că valoarea corectă a vârstei are 66 % şanse să fie cuprinsă între extremele ±, care reprezintă marja de eroare a metodei, şi care depinde de natura eşantionului, de acuratețea (calitatea) şi de cantitatea acestuia, raportate la vârsta prezumată de arheolog. De exemplu, 5.000 ± 200 BP poate semnifica 3.050 ±200 BC, ceea ce poate fi echivalat cu anii *reali* între 2.850 şi 3.250 î.Hr, utilizând 66 % ca valoare σ. Precizăm că în ultimii ani s-a mai pus o problemă deosebit de importantă în ceea ce priveşte însuşi principiul de bază al metodei: lipsa constanței raportului C14/C12, de unde ar interveni modificări, uneori substanțiale, în stabilirea vârstei reale a eşantionului. Deci, vârsta convențională nu corespunde totdeauna cu vârsta reală, ca urmare a faptului că este eronat unul din postulatele de bază ale metodei: cantitatea de C-14, format în

atmosfera terestră. Producția de C-14 variază în funcție de doi factori: intensitatea câmpului magnetic terestru şi activitatea solară. Pentru corectarea vârstelor convenționale, s-a pus problema calibrării lor, comparându-le direct cu vârstele obținute prin metode ne-cosmice. Această necesitate de *calibrare* a tuturor datelor C14 pentru ultimele 8 milenii a intervenit în momentul corelării datelor C14 cu acelea apărute prin metoda *dendrocronologiei,* îndeosebi pe mostre provenite de la *Sequoia giganteia, Pinus aristata*, sau ale stejarului fosil din Germania şi Irlanda. În final, arheologii neoliticieni folosesc două tipuri de sigle: bc pentru datele necalibrate, şi BC pentru datele calibrate, în încercarea de a pune de acord descoperirile arheologice ale neo-eneoliticului din mai multe regiuni geografice, îndeosebi din spațiul Orientului Apropiat şi din spațiul european (A. László, 1997; P. R. Giot, L. Langouët, 1984; D. Grimaud-Hervé, Fr. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001).

Colagenul, ca metodă de datare în arheologia preistorică, se bazează pe această proteină care formează substanța intercelulară a țesuturilor conjunctive. După moartea organismului viu, colagenul subsistă în țesutul osos, suferind un proces de “racemisation”, de transformare a unei părți dintre moleculele sale, până se ajunge la un echilibru, care nu mai deviază lumina polarizată a aparatului. Timpul de “racemisation”, varind de la un amino-acid la altul, a devenit metodă de datare pentru timpurile preistorice, dar încă puțin folosită.

Rezonanța electrică spin (RSE) se bazează pe principiile termoluminescenței. Cu ajutorul unui dozimetru se poate măsura fie doza directă a radioactivității solului, fie radioactivitatea ambiantă. În felul acesta se poate măsura şi stabili, într-un câmp magnetic, lungimea undei diferenței de energie a stadiului de orientare a electronilor în raport cu direcția câmpului magnetic. Încercată pe planşeul stalacmitic de la Tautavel, şi comparată cu vârsta obținută prin metoda Uraniu-Thoriu, metoda a dat rezultate satisfăcătoare, dar utilizată pentru stabilirea vârstei oaselor fosile, rezultatele sânt în dezacord cu stratigrafia arheologică (G. Delibrias, 1992).

O altă categorie de metode se referă la **ştiințele naturii** în mod direct: paleobotanica, antracologia, malacologia, paleofauna, paleoantropologia, dendrocronologia, studiul varvelor.

Paleobotanica se referă la evoluţia tuturor speciilor de vegetale (plante, arbori) vechi. Din păcate, pentru prima parte a arheologiei preistorice, acestea nu s-au păstrat, cu excepţia unor fragmente fosilizate sau arse, ori existente în turbării, în zonele geografice foarte aride, prin amprentele păstrate. Îndeosebi în neo-eneolitic, prin studiul amprentelor din pasta vaselor, ori a lipiturii vetrelor şi pereţilor locuinţelor, s-a putut stabili, cu destulă exactitate, o parte a învelişului vegetal, contemporan culturilor arheologice. Adiacentă paleobotanicii este *carpologia* (macroresturile), prin care se studiază flora cultivată (dar şi cea spontană) şi tehnicile agricole, metodele de conservare şi de preparare a recoltelor de plante cultivate, poate chiar a resurselor floristice. Cercetarea locuinţelor, a staţiunilor lacustre din Elveţia şi Germania, dar şi întregul inventar arheologic al aşezărilor neolitice de pe toate continentele a contribuit în mod esenţial la cunoaşterea paleomediului în care au trăit comunităţile umane. Cunoaşterea începuturilor cultivării plantelor, a diferitelor specii de pomi fructiferi, a viţei de vie, se bazează pe descoperirea şi identificarea macroresturilor. De asemenea, *antracologia* aduce contribuţii foarte importante la cunoaşterea speciilor de arbori, a arealelor acestora în toate timpurile preistorice. Identificate îndeosebi în vetrele paleolitice şi neolitice, fragmentele de lemn sânt clasificate şi determinate până la nivelul *speciei*, stabilindu-se, uneori, aspectele climatice ale unei perioade date, a paleomediului. Metoda se bazează pe compararea, la microscopul optic, tot mai puternic în unele laboratoare, a eşantioanelor descoperite prin săpăturile arheologice, cu eşantioanele speciilor actuale, arse şi fragmentate (prezentate sub forma unor cataloage). Prelevarea probelor de cărbuni poate servi în mod direct şi determinărilor de C14, deoarece tratamentele la care sânt supuse nu afectează datarea.

Dendrocronologia se bazează pe cunoaşterea numărului de *cercuri* de creştere a arborilor. S-a constatat că în fiecare an, trunchiul fiecărui arbore creşte cu un nou *cerc* (inel), a cărui grosime depinde de specie şi de condiţiile climatice locale. Pe baza studierii mai multor specii, din diferite zone geografice, s-a stabilit o adevărată "hartă" (schemă) dendrocronologică, utilizată pe calculator. Evident, s-au realizat corelaţii cu inelele de creştere a arborilor, determinate pe eşantioanele din niveluri arheologice foarte bine datate cronologic. Pe de altă parte, supravieţuirea

arborilor-gigant, de tip *Sequoia* din America, cu vârste de până la 9.000-10.000 ani, a contribuit în mod esențial la stabilirea schemei de recalibrare a C14 pe baze dendrocronologice.

Palinologia reprezintă o metodă aproape completă în scopul stabilirii peisajului vegetal într-o anumită arie geografică şi într-o anumită etapă cronologică a Preistoriei. Ea presupune identificarea grăuncioarelor de polen şi a sporilor dintr-un sediment cercetat pe cale arheologică. Specialiştii au constatat că polenul şi sporii rezistă foarte bine la coroziune şi la alte *tensionări* la care este supus sedimentul respectiv de-a lungul mileniilor. Se fac deosebiri între depunerile (*ploile)* de polen din aşezările deschise şi din peşteri. În Grota Vaufrey din Franța (denumită după binecunoscutul preistorician) s-au efectuat cele mai temeinice analize ale *ploilor* de polen în diferite perioade de timp (contemporan), raportate la diferitele locuri ale peşterii. Prin măsurarea acumulărilor de polen şi de spori, la intervale bine stabilite, s-a ajuns la o cunoaştere foarte apropiată de timpul real, preistoric, al depunerilor. Metodologia de lucru presupune tratarea chimică a eşantioanelor de sol (recoltate pe criterii bine stabilite, şi în condiții de maximă atenție pentru a evita contaminarea lor pe verticala profilului) până când, pe laméle rămân doar grăuncioarele de polen. Comparate cu polenul actual al întregii vegetații, se stabilesc curbe de concentrație procentuală (diagrame polenice), care determină maxime şi minime de aspecte climatice. Pe baze palinologice a fost stabilită marea majoritate a oscilațiilor climatice ale ultimei glaciațiuni, care au primit numele stațiunilor eponime.

Varvele reprezintă în fapt urmele lăsate de ghețari în înaintarea sau retragerea lor, în funcție de evoluția climei, depozitul sedimentar sezonier, abandonat de apele din frontul ghețarului. Stratificarea determinată de fenomenele climatice anuale – vară-iarnă a fost utilizată de geologul suedez G. de Geer, în 1878, pentru a deduce vârsta depozitelor acumulate pe fundul lacurilor proglaciare, şi să realizeze corelația între lacurile care s-au succedat la sfârşitul ultimei perioade glaciare. În felul acesta, savantul a putut urmări reculul ultimei glaciațiuni, pe timpul de aproximativ 15.000 ani. Mult timp, această metodă a stat la baza cronologiei timpurilor tardi- şi postglaciare, rezultatele fiind confirmate prin metoda C14.

Malacologia este o ştiință (sau metodă) de analiză a moluştelor. Unii specialişti afirmă că, fiind foarte puțin sensibile la

schimbările climatice, de mediu, studiul moluştelor nu poate aduce elemente importante în analiza şi cunoaşterea paleomediului, în observații stratigrafice. Noi credem că, dimpotrivă, prezența sau absența moluştelor în sedimentele unde sânt cantonate şi urme de locuire umană poate fi deosebit de importanță, deoarece s-a dovedit existența unor specii de climă caldă sau rece, acvatice sau terestre, iar atunci când cochiliile lor sânt distruse, se pot reconstitui fenomenele geologice care au determinat deteriorarea lor. Spectrele obținute prin întocmirea corectă a procentajelor prezenței speciilor de moluşte într-un sediment constituie indicatoare importante pentru reconstituirea biotopurilor. Un alt fapt poate fi semnificativ: transformarea lor în podoabe, în tot Paleoliticul superior, aduce contribuții, uneori esențiale, la cunoaşterea unor elemente de spiritualitate, dar şi a unor posibile relații de schimb sau deplasări ale grupelor umane.

Paleofauna cuprinde, pentru Preistorie, mai multe discipline conexe: microfauna (rozătoare, insecte, batracieni) şi macrofauna (reprezentată de: mamifere, peşti, păsări, reptile). Sântem de acord cu precizările făcute de F. Bordes (1968), cu privire la faptul că, aproape insensibile la marile schimbări climatice, multe specii de animale au traversat întregul Cuaternar, astfel că prezența oaselor acestor specii în nivelele de cultură din stațiunile arheologice reprezintă doar informații cu privire la vânătoare, ca ocupație a grupelor umane. Deosebit de importante sânt, însă, asociațiile faunistice, care pot aduce informații cu privire la cunoaşterea biotopurilor. Dar, îndeosebi prezența microfaunei, a rozătoarelor, deosebit de sensibile la schimbările climatice, cunoscute fiind speciile de climă caldă sau rece, aduc precizări substanțiale în completarea cunoştințelor de specialitate. Studiul exhaustiv al speciilor de animale descoperite în grota Vaufrey poate constitui un exemplu de cercetare a unui sit preistoric (J.-Ph. Rigaud (éd.), 1988). Alte exemple pot fi din nou concludente: prezența resturilor osoase aparținând renului aduce informații cu privire la existența unui climat periglaciar sau a unor faze de climă rece, în timp ce (la Mitoc-Malu Galben de exemplu) prezența glutonului *(Gulo gulo*) poate preciza existența unei zone mlăştinoase în apropierea stațiunii paleolitice. De asemenea, tot pe criterii faunistice s-a putut constata predilecția comunităților musteriene de la Ripiceni-Izvor pentru vânarea mamutului, şi a celor din peşterile carpatice, pentru vânarea ursului. Nu lipsită de

importanță este folosirea oaselor şi a dinților unor animale, a fildeşului de mamut (ivoriu) pentru podoabe sau opere de artă mobiliară. Odată cu domesticirea animalelor, cercetările de specialitate s-au diversificat în sensul de a se constata care au fost primele animale domesticite, creşterea numerică a speciilor domesticite şi diversificarea lor, raportul procentual între cele două categorii, aşa cum reiese din prezența oaselor în stratul de cultură. Cercetările unor specialişti americani au mers atât de departe, încât se poate preciza, pe baza studierii unui *strat de ciment,* microscopic, depus la baza molarilor de ren sau cerb (depunere diferită de la un anotimp la altul şi chiar de la o lună la alta), în care sezon şi în care lună a anului animalul a fost vânat (Anne Pike-Tay, 1991). Trebuie, însă, să admitem că tot arheologul este cel care precizează cărei culturi arheologice îi aparține stratul de locuire, şi cum se datează acesta, pe baza cronologiei relative sau absolute.

Paleoantropologia porneşte de la studierea apariției şi evoluției omului. În cadrul regnului animal, Linné a fost cel care, în 1757, a creat genul *Homo*, deosebind două specii: *Homo sapiens* şi *Homo troglodytes,* reprezentat de maimuțe. Pentru sistematica actuală este reținută doar specia *Homo sapiens*, cu subspecia *sapiens sapiens*, care grupează populațiile actuale. Toate celelalte specii şi subspecii sânt recunoscute prin fosilele descoperite ca urmare a cercetărilor de specialitate. Diferențele esențiale ale omului modern (*sapiens*) sânt: bipedie, fața scurtă, sistemul dentar redus, volumul mare al capacității craniene, aptitudinea creatoare, limbajul articulat, puterea de gândire. Unii antropologi afirmă că omul este *singurul animal cu fese*. În sistematica taxonomică, antropologii au identificat următoarele specii, pornind de la *australopithecine*: *Homo habilis, Homo erectus, Homo sapiens neandertalensis* şi *Homo sapiens sapiens*. Evoluția Omului ca gen şi specie este tratată într-un alt capitol al volumului, dar, din punct de vedere arheologic, al evoluției creației umane, trebuie să precizăm aici că *H. habilis* şi *H. erectus* au creat primele unelte şi le-au adus într-o anumită stare de perfecționare; Omul de Neandertal este creatorul civilizațiilor Paleoliticului mijlociu, iar Omul modern *(H. sapiens)* este creatorul civilizațiilor Paleoliticului superior şi al întregii evoluții (şi involuții !) de atunci şi până în prezent. Dar, în cunoaşterea *aspectului fizic* al omului creator, de multe ori arheologia nu este în măsură să dea răspunsuri,

deoarece lipsesc descoperirile arheologice. Chiar şi pentru unele culturi arheologice epipaleolitice, mezolitice sau neo-eneolitice, nu avem descoperiri pe baza cărora să se poată reconstitui înfăţişarea celor care au creat splendorile civilizaţiilor de mult apuse. Din această cauză, nu putem avea decât imagini, nu certitudini, cu privire la riturile funerare sau la alte aspecte ale spiritualităţii perioadelor istorice pe care le analizăm. Sigur că, pe alte meridiane ale globului, cercetătorii în domeniu fac apel la discipline nou create, cum ar fi *etnologia, etnoarheologia, demografia* şi *patologia preistorică,comparatismul etnografic* etc.

Ultima categorie de încercări de definire a specificităţii activităţii omului preistoric se referă la **metode** pur **arheologice**, chiar dacă unele se bazează pe matematică şi pe tehnică (în sensul modern al cuvântului): tehnologia şi tipologia litică, statistica, traseologia.

Tehnologia litică (şi nu numai litică, ci şi în ceea ce priveşte prelucrarea osului, a lemnului, a altor materii prime) analizează întreaga linie operatoare, începând cu descoperirea şi transportul materiei prime, operaţiunile de debitaj, până la finalizarea activităţii, având ca rezultat unealta finită. Nu sânt excluse din analiză nici produsele primare ori secundare de debitaj, reprezentate de deşeurile de cioplire. De asemenea, se analizează elementele adiacente cioplirii (pietrei): nicovale, percutoare (de mai multe categorii, inclusiv în ceea ce priveşte natura suportului: piatră, os, lemn, corn). Pentru a se familiariza cu cioplirea pietrei în paleolitic, şcoala de la Bordeaux, din jurul prof. F. Bordes, a reuşit să refacă, prin *remontaj* (reasamblarea nucleelor prin lipirea tuturor elementelor constitutive, inclusiv aşchiile microlitice), tot *lanţul* mişcărilor mîinilor omului, înţelegând chiar şi *semnificaţia* unor gesturi. În felul acesta, prin subdivizarea liniilor operaţionale în stadii, etape, gesturi, s-au *reinventat* tehnicile de cioplire a pietrei. După serii multiplicate de cioplire (de încercări de imitare) a cioplirii în Preistorie, s-a ajuns la constatări definitorii în ceea ce priveşte, de exemplu, tehnica clactoniană, ori Levallois, specifice Paleoliticului inferior şi mijlociu, dar şi cu privire la specificitatea unor piese, denumite *fosile directoare*, căci caracterizează o anumită cultură arheologică, un anumit facies tehnologic. Au fost înţelese schemele operatorii conceptuale ale omului preistoric, care susţineau întreaga activitate de cioplire a uneltelor, iar prin analiza funcţională a celor mai mici urme de cioplire, lăsate pe

suportul transformat în unealtă, folosindu-se observații paleoetnografice, dar şi experimente, s-au reconstituit toate mişcările prin care un bloc amorf era transformat în piesă finită. În cadrul *arheologiei experimentale*, în numeroase muzee din întreaga lume, copii, tineri, maturi, se amuză încercând să reconstituie tehnologia preistorică de transformare a materiilor prime în unelte şi arme.

Tipologia se bazează pe clasificarea tuturor uneltelor, armelor, a produselor ceramice sau de altă natură, pe care activitatea, viața oamenilor preistorici ni le-a lăsat moştenire. Încă de la primele descoperiri arheologice, provenite îndeosebi din săpături sistematice, specialiştii s-au preocupat de clasificarea, ordonarea inventarului arheologic, prin stabilirea criteriilor de clasificare. După opinia lui F. Bordes (1961), tipologia este "ştiința care permite recunoaşterea, definirea şi clasarea diferitelor varietăți de unelte întâlnite într-o stațiune". O activitate ştiințifică de peste o jumătate de secol a avut ca rezultat stabilirea unei metodologii foarte elaborate în ceea ce priveşte atingerea scopului propus: stabilirea, pe baza unor criterii bine definite, a seriilor tipologice specifice fiecărei culturi arheologice sau complexe culturale, prin identificarea pieselor celor mai caracteristice, numite *fosile directoare*. Dar, pentru a putea fi descrise caracteristicile marilor categorii de unelte, pentru a se putea da o identitate fiecărei unelte (armă etc.), era necesară descoperirea şi crearea unui limbaj identic, prin adoptarea unor termeni de origine semantică proprie, făcându-se apel la analiza funcțională sau la etnografie. Mai mult încă, prin lărgirea cadrului cunoaşterii, prin adăugarea şi însuşirea unor noi şi variate elemente tipologice, care definesc un complex litic (*tehnocomplex*) s-au adoptat nume proprii ale stațiunilor eponime. Astfel, la tipul intrat deja în vocabularul de specialitate (în literatura de specialitate) s-a adăugat tipul nou, specific stațiunii: *vârf* de tip *Font Robert* (sau de tip *La Gravette*, sau *Font Yves*), *racloar* de tip *Quina*, *burin* de tip *Noailles*. Tot pe baze tipologice s-au stabilit, de exemplu, cele cinci faciesuri musteriene din Franța, ori caracteristicile unor niveluri de cultură, cum ar fi *Musterian de tradiție acheuleană*, sau *Musterian de debitaj Levallois* etc. De asemenea, pe baza prezenței tipologice a gratoarelor şi a burinelor carenate, care fac serii în unele nivele de locuire din marea stațiune de la Mitoc-Malu Galben, s-a stabilit cu certitudine apartenența acestora la Aurignacianul clasic, în sens

european. Mai precizăm faptul că, pe baza unei îndelungate experiențe, a studierii uneltelor din stațiunile aparținând Paleoliticului inferior şi mijlociu din Europa şi Orientul Apropiat, inclusiv nordul Africii, F. Bordes (1961) a întocmit lista-tip a uneltelor din Paleoliticul inferior mijlociu, pentru întreaga lume preistorică, iar D. de Sonneville-Bordes şi J. Perrot (1954; 1955; 1956) au definit aceeaşi listă pentru paleoliticul superior. Alți specialişti au propus tipologii proprii, unele pe baze diferite de analiză: tipologia analitică a lui G. Laplace (1966), morfologia descriptivă a lui A. Leroi-Gourhan (1968), sfârşind cu lucrările monumentale a lui M. Brézillon (1968) şi J.-G. Rozoy (1967, 1978). În linii generale, sau cu elemente specifice, tipologia se poate referi şi la plantele cultivate sau la produsele ceramice etc.

Traseologia, numită şi analiza funcțională a obiectelor, îndeosebi din piatră, este nu atât o metodă de datare, cât mai ales, de studiu, pentru a se găsi semnificația practică a creației umane preistorice. Arheologul rus S. A. Semenov s-a preocupat, începând din 1934, de funcționalitatea uneltelor de piatră, şi a început să studieze, la microscop, urmele de uzură rămase după întrebuințarea lor, de către cei care le-au cioplit. Prin metode experimentale, perfecționate ulterior, s-a reuşit crearea unor “modele” specifice naturii materialelor pe care s-a intervenit (carne, păioase, lemn, os, corn, piele proaspătă sau uscată etc.). Mai recent încă, folosindu-se microscopul electronic cu baleaj, s-au obținut dovezi surprinzătoare (păstrarea unor reziduuri vegetale printre striurile create pe unealtă), ceea ce a întărit convingerea asupra domeniilor şi a materialelor în care s-au utilizat piesele finite: lame, gratoare, burine, racloare etc. Ca şi în alte domenii, accesul la paleoetnologie a avut o contribuție semnificativă pentru completarea tabloului general al folosirii uneltelor create de omul preistoric. Obligatorie, pentru păstrarea intactă a caracteristicilor pieselor pe care dorim să le supunem examenului de traseologie, este ambalarea specială a acestora, pentru a nu li se crea striuri noi, sau pentru a nu deteriora urmele rămase după folosirea lor inițială (C. Perles, 1988; M. Julien, 1992; P. C. Anderson, S. Beyries, M. Otte, H. Plisson - sous la dir. de, 1993).

Statistica în arheologie, şi îndeosebi în arheologia preistorică are un rol deosebit de important. Este, ca şi traseologia, o metodă de studiu, dar poate fi utilizată şi ca mijloc de datare prin rezultatele obținute ca urmare a folosirii ei pe cale ştiințifică. Avem

cel mai apropiat exemplu în statisticile asupra componentelor utilajelor litice ale nivelelor aurignaciene şi gravettiene din marea stațiune de la Ripiceni-Izvor. S-a constatat că, tipologic, în nivelele aurignaciene, apar si piese de tradiție mai veche, musteriană. Apelându-se la statistică, s-a constatat că utilajul litic, specific aurignacian se află în proporție de 4 – 6 %, în timp ce materialele cioplite în tehnică Levallois, inclusiv piesele specifice Paleoliticului mijlociu (racloare, bifaciale, denticulate etc.) depăşesc 60 % din total inventar litic. F. Bordes este cel care a creat statistica preistorică şi i-a dat sensul ştiințific. În utilizarea corectă a metodei, importanța deosebită o au graficele cumulative şi serierea tipurilor şi subtipurilor de artefacte. Evident, în stabilirea unor criterii ştiințifice de analiză statistică, trebuie luate în considerație criteriile descriptive tipometrice, morfologice, tehnologice, a atributelor riguros stabilite, pentru a se elimina toate elementele de subiectivitate în clasificare. Vom lua în considerație un “model” în statistica ceramicii dintr-o locuință neolitică, unde criticii metodei afirmă că un vas de lut reprezintă un procent, în timp ce, acelaşi vas, fragmentat în 15-20 de bucăți, reprezintă tot atâtea procente în analiza statistică! Lipsa de discernământ şi a elementelor de obiectivitate amintite mai sus, fac imposibilă până şi abordarea unei astfel de logici. În prezent, nici o analiză obiectivă a faptelor istorice nu mai poate fi realizată fără apelul la statistică: caracterizarea inventarelor litice, stabilirea ierarhizărilor privind tehnicile de cioplire, tipurile de produse de debitaj, analiza deşeurilor de cioplire, procentajele tipurilor de unelte finite, determinările faunistice, analizele de polen cu stabilirea ierarhizată, cantitativă şi calitativă a covorului vegetal, procentajele resturilor faunistice aparținând animalelor domestice şi sălbatice, analiza utilajului osos, a producției ceramicii şi utilizării acesteia în scopurile constatate prin cercetarea arheologică a elementului spațial, sânt doar câteva dintre extrem de numeroasele întrebuințări ale metodei statistice în arheologie (F. Djindjian, J. Koslowski, M. Otte, 1999; o lucrare recentă: D. Popovici, A. Bălăşescu, C. Haită, V. Radu, A. M. F. Tomescu, I. Tomescu, 2002, aduce importante contribuții româneşti în domeniul necesității şi al utilizării cercetărilor arheologice pluridisciplinare).

CULTURI ŞI FACIESURI

Cercetarea arheologică nu este un scop în sine. Specialiştii urmăresc evidenţierea fenomenului istoric, odată cu apariţia omului şi cu rezultatele cunoscute ale activităţii sale. După mai mult de două secole de cercetări arheologice, de săpături sistematice, de descoperiri fortuite, utilizând metode şi tehnici proprii ori ale unor ştiinţe şi discipline conexe, sau a căror utilizare a dat rezultate foarte bune în ceea ce priveşte progresul cunoştinţelor noastre în domeniul arheologiei preistorice, oamenii de ştiinţă în domeniu au avut posibilitatea să evidenţieze existenţa unor culturi arheologice, perioade, etape istorice ale evoluţiei omenirii. Înainte de tratarea efectivă a evoluţiei civilizaţiei create de om pe toate continentele, socotim utilă evidenţierea succintă a acestor culturi arheologice, faciesuri culturale şi industriale, pentru ca cititorul să aibă, de la început, posibilitatea înţelegerii cât mai depline a fenomenului istoric în toate coordonatele sale. Precizăm că în lucrările consultate (F. Bordes, 1968; M. Otte, 1999 etc.), această categorie de informaţii este tratată la sfârşitul volumului, în cadrul *Glosarului* de termeni. Noi am considerat că definirea culturilor, a faciesurilor culturale şi industriale trebuie să preceadă tratarea detaliată a evoluţiei culturii şi civilizaţiei omenirii, în cadrul *Glosarului* urmând să explicăm unii termeni de specialitate arheologică, geologică, geografică şi a altor ştiinţe şi discipline conexe. Pentru facilitarea înţelegerii denumirilor, şi pentru a nu crea confuzii, vom menţiona, unde vom considera necesar, denumirea şi în engleză/franceză. Vom încerca să prezentăm culturile şi faciesurile în cadrul celor trei perioade ale epocii paleolitice, dar precizăm că nu sânt limite definitiv stabilite, în timp şi spaţiu, îndeosebi între Paleoliticul inferior şi cel mijlociu.

1. EUROPA

Paleoliticul inferior

Cele mai vechi unelte create de om au fost încadrate de către specialişti în *Cultura de prund* (*Pebble Culture* sau *Galet aménagé*). Această denumire nu este folosită pe tot globul, căci unii arheologi au preferat să folosească denumiri considerate mai

adecvate specificului regional al descoperirii: *Oldowaian* (în Africa Orientală), *Chouchoutian* (în China), sau *Anyathian* (în Birmania). Cultura de prund nu este o *cultură arheologică*, ci reprezintă doar o *industrie litică*, cea mai veche pe care a creat-o omul. Indiferent cărei zone geografice îi aparține, Cultura de prund (a cărei denumire vine din faptul că erau cioplite piese aflate în stare naturală, în prundişurile râurilor) are în componența utilajului litic un număr redus de unelte (galete): piese cioplite unifacial (*choppers*), sau bifacial (*chopping-tools)*, pluridirecțional (*poliedre)*, foarte rar raboturi (*heavy-scrapers)*. Lipsesc în totalitate bifacialele. Galetele, ca suport al piesei, puteau fi şi aşchii, unele denticulate sau cu scobituri retuşate. Cultura de prund reprezintă ansamblul tuturor industriilor pre-acheuleene, sau fără bifaciale. Este de precizat faptul că, tipologic, astfel de piese apar şi în ansambluri litice ulterioare ca timp. Pe teritoriul României, astfel de piese au fost descoperite doar în poziție secundară. Potrivit ultimei sinteze în domeniu (M. Otte, 1996), pe teritoriul Europei, aceste descoperiri se datează între aproximativ 1.000.000 şi 750.000 ani.

Acheuleanul reprezintă prima cultură arheologică a Paleoliticului inferior, aproape eminamente litică, din istoria civilizației noastre. Stațiunea eponimă: Saint-Acheul, cartier al oraşului Amiens, Franța, pe terasa medie a râului Somme. G. de Mortillet a creat acest termen în 1872, pentru a da o semnificație industriei cu bifaciale, descoperite aici. *Sensu stricto*, Acheuleanul este prezent în multe regiuni ale Europei, în aluviuni sau loess de terasă şi chiar în depuneri marine (Terra Amata). Se pare că Acheuleanul a apărut în Africa, pe la 1,5 milioane de ani, în Bed II de la Olduvai Gorge, Tanzania. Prezența pieselor bifaciale în cadrul unor utilaje aparținând Paleoliticului mijlociu a permis crearea faciesului numit Musterian de Tradiție Acheuleană, prezent şi pe teritoriul României, la Ripiceni-Izvor. Se datează în Mindel-Riss.

Tayacianul este doar o industrie ce aparține glaciațiunii Riss, deşi primele sale apariții pot fi chiar mai vechi, în Mindel-Riss. A fost definit de H. Breuil, pe baza descoperirilor din adăpostul sub stîncă (*abri*) La Micoque, la Les Eyzies-de-**Tayac** (stratele 4 şi 5), reprezentate de racloare şi denticulate, cu debitaj clactonian, având ca fosilă directoare *vârful de Tayac.* În unele zone ale Franței, materialele de tip tayacian par să le preceadă pe acelea acheuleene. Oricum, se admite că Tayacianul a evoluat doar în

spațiul circummediteranean. Stațiunea Isernia La Pineta pare să aparțină Tayacianului, şi este datată la 730.000 ani (Carlo Peretto, 1994).

Evenosianul este un facies industrial regional, contemporan cu Tayacianul, definit de H. de Lumley (1976), pe baza descoperirilor de la Sainte-Anne d'**Evenos**, din zona Provence. Utilajul, în parte bazat pe tehnica Levallois, este alcătuit din puține racloare, dar predomină aşchiile cu scobituri retuşate clactoniene.

Clactonianul, al cărui sit eponim este Clacton-on-Sea (Anglia) este considerat mai degrabă o tehnică de cioplire în cadrul Paleoliticului inferior, precizându-se chiar că ar corespunde ariei geografice a industriilor acheuleene. A fost localizat în bazinul Tamisei, dar tipologic, astfel de piese pot să apară în toate tehnocomplexele paleolitice. Inițial, a fost considerat o cultură a Paleoliticului inferior, fiind identificat şi la Mitoc-Malu Galben (C. S. Nicolăescu-Plopşor, N. Zaharia, 1956 a, b). Specifică este aşchia cu bulbul foarte proeminent şi larg, planul de lovire lis şi oblic, formând un unghi de aproximativ 40-50°.

Paleoliticul mijlociu

Musterianul este singura cultură a acestei perioade a epocii paleolitice, creație a Omului de Neandertal. Stațiunea eponimă: grota Le Moustier, Dordogne. Termenul a fost creat în 1869, de către G. de Mortillet, pentru a da identitate tehnocomplexului descoperit aici, caracterizat prin vârfuri şi racloare retuşate pe o singură față, bifaciale foarte plate, absența gratoarelor. În 1953, F. Bordes utilizează metoda statistică şi demonstrează importanța proporției racloarelor în comparație cu alte tipuri de unelte, în definirea Musterianului. În felul acesta, s-au creat mai multe faciesuri musteriene: Musterian de Tradiție Acheuleană; Musterian Tipic; Musterian cu Denticulate; Musterian Alpin; Musterian de tip Ferrassie; Musterian de tip La Quina; Musterian Tipic; Musterian de debitaj Levallois. Pe criterii regionale, au fost evidențiate alte faciesuri musteriene. Unele faciesuri au fost identificate şi pe teritoriul României. Tehnica de cioplire, specifică Musterianului, indiferent de zona geografică, este debitajul Levallois. Acoperind întregul Paleolitic mijlociu, Musterianul se datează, în general, între aproximativ 200.000 ani şi 35.000 ani BP, în Riss, Riss-Würm şi prima parte a ultimei glaciațiuni.

Levalloisianul a comportat, ca şi Clactonianul, discuţii cu privire la esenţa sa: cultură (iniţial) sau/şi tehnică de debitaj. Staţiune eponimă: vechile cariere de la Levallois-Peret, Franţa. F. Bordes şi M. Bourgon (1951) au precizat că Levalloisianul nu este decât un facies (tehnic, adăugăm noi) al Acheuleanului şi Musterianului, sens în care este utilizat de marea majoritate a arheologilor. Specificul tehnicii Levallois constă în prepararea specială a nucleului în scopul obţinerii unor aşchii, vârfuri şi chiar lame de formă predeterminată. A. Tuffreau (1988) afirmă că Levalloisianul a evoluat în Pleistocenul mijlociu.

Micoquianul este un facies tehnologic al Musterianului. Staţiunea eponimă: La Micoque, *abri* în Dordogne. Termenul este creat de către O. Hauser, în 1916, dar în 1932, D. Peyrony propune să se dea acest calificativ utilajului descoperit deasupra stratului ce suprapune niv. 4 şi 5, atribuite Tayacianului. Deci, Micoquianul succede Acheuleanului. Utilajul cuprinde numeroase racloare, bifaciale alungite, cu baza groasă şi cu laturile uşor concave, calificate "micoquiene". Există şi un Micoquian al Europei centrale, cu bifaciale "micoquiene", alungite, asimetrice, foliacee, tehnica Levallois fiind absentă.

Pontinianul a fost definit de A. C. Blanc, în 1939, pentru a caracteriza industriile musteriene de pe litoralul Pontin, de la sud de Roma şi până la Muntele Circe, apropiat grupului Charentian de tip La Quina. Pontinianul se bazează pe frecvenţa mare a racloarelor cu retuşe Quina, slaba flosire a tehnicii Levallois, puţine vârfuri musteriene, nuclee discoidale, piese de tip *choppers* şi *chopping-tools*.

Taubachianul este un alt facies industrial, al Europei centrale, având ca staţiune eponimă Taubach, Germania. A fost definit de K. Valoch (1971, 1984), ca aparţinând ultimului Interglaciar şi primului stadiu würmian, fiind recunoscut în Germania, Moravia, Ungaria. Se caracterizează prin utilaj de mici dimensiuni, neregulat ca forme: denticulate, scobituri retuşate (*encoches)*, vârfuri groase.

Charentianul este un facies industrial al Paleoliticului mijlociu, identificat de F. Bordes în Charente şi în special în staţiunea La Quina, de unde şi denumirea de Charentian de tip La Quina, deosebit de Charentianul de tip La Ferrassie, prin tipurile de racloare şi prin debitajul Levallois, ceea ce dă acestor două faciesuri caracteristica musteriană.

Krumlovianul este un facies industrial al Paleoliticului mijlociu din Moravia de sud, identificat de K. Valoch, în 1971, în regiunea Moravskỳ Krumlov. Pare să dateze din Interglaciarul Eem. Utilajul este compus din aşchii retuşate, racloare, *encoches*, denticulate, bifaciale poliedrice.

Altmühlianul este un alt facies industrial al Europei centrale, avându-şi numele după afluentul Dunării din Bavaria. Unelte: bifaciale *blattspitzen,* vârfuri şi racloare bifaciale, lame cu retuşe bifaciale, racloare simple, unele cioplite în tehnică bifacială. Pare să aibă originea în Micoquianul Europei centrale.

Pe teritoriul României au fost identificate mai multe faciesuri industriale ale Musterianului european: Musterianul de tradiție Acheuleană de debitaj Levallois, Musterianul tipic de debitaj Levallois (Ripiceni-Izvor), Charentianul (în peşterile carpatice), elemente ale Micoquianului (în Dobrogea).

Paleoliticul superior

Aurignacianul este prima mare cultură arheologică a Paleoliticului superior, acoperind aproape întreaga Europă şi Levantul. Stațiunea eponimă este grota Aurignac, în Haute-Garonne, Franța. Istoricul înregistrării şi acceptării acestei culturi de către specialiştii francezi este îndelungat şi controversat încă şi astăzi, inclusiv în ceea ce priveşte “etapizarea” sa. De reținut este faptul că Aurignacianul pare să-şi înceapă evoluția odată cu oscilația Hengelo, şi durează până spre 20.000 ani BP. Caracteristicile utilajului sânt: lamele aurignaciene, gratoarele şi burinele carenate, având ca suport desprinderea lamelară din nuclee piramidale şi prismatice, tehnica perfecționată a obținerii lamelor foarte simetrice, precizia retuşelor, diversitatea inventarului litic, apariția utilajului osos (vârfurile de tip Mladec fiind una din fosilele directoare). Pe teritoriul României, cea mai cunoscută stațiune aurignacian este Mitoc-Malu Galben, pe Prut (nivelele inferioare).

Bacho-kirianul reprezintă, după J. K. Kozlowski (1979, 1982), cea mai veche şi prima manifestare a Paleoliticului superior în spațiul balcanic şi european. Stațiunea eponimă: grota Bacho-Kiro, Bulgaria. Datat la 43.000 ani BP, stratul 11 a fost inițial denumit ca cel mai vechi Aurignacian al zonei. Ulterior, J.-Ph. Rigaud a precizat că nu se poate accepta caracterul aurignacian al niv. 11,

Bachokirianul rămânând doar ca un facies local, foarte vechi, al Paleoliticului superior balcanic.

Châtelperronianul poate fi chiar mai vechi decât Aurignacianul, căci marchează trecerea de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior (cel puțin pe teritoriul Franței). Stațiunea eponimă este Grotte des Fées, Châtelperron, Franța. A fost definit de H. Breuil, în 1906. Astăzi încă mai este denumit şi Perigordian I (sau inferior), deşi, în mod curent, Perigordianul (superior) este Gravettianul din Périgord. Châtelperronianul pare să derive din Musterianul de Tradiție Acheuleană, fiind datat în timpul oscilațiilor climatice Hengelo-Les Cottés, fiind, deci, parțial contemporan cu Aurignacianul. Fosila directoare este vârful de tip Châtelperron, care apare acompaniat de gratoare în proporții superioare burinelor şi lamelor trunchiate şi de numeroase unelte de factură musteriană. Creatorul său este o formă mai veche a lui *Homo sapiens sapiens.* Alți specialişti îl numesc *Castelperronian*, şi îl plasează în regiunile franco-cantabrice (*Le Paléolithique)*.

Uluzzianul reprezintă prima cultură a Paleoliticului superior din Italia, având numeroase elemente musteriene. A fost recunoscut de A. Palma di Cesnola în grota Cavallo, Italia, unde se deschid calcarele mezozoice ale micului golf Uluzzo. Este datat la 33.000-32.000 ani BP. Fosila directoare este vârful de aspect semilunar, asociat de unelte specifice Paleoliticului superior, cu percuție bipolară. Industria osului este slab reprezentată cantitativ.

Szeletianul este cultura de început a Paleoliticului superior din Ungaria şi dintr-o mică zonă a Europei centrale. Stațiunea eponimă este grota Szeleta, din Munții Bükk. Este datat între 41.000 şi 38.000 B.P. Industria se bazează pe tehnologia musteriană de aşchii, cu nuclee neregulate, prismatice sau discoidale, racloare, vârfuri şi piese bifaciale, unele de tip micoquian, dar apar şi gratoare carenate, burine diedre sau pe trunchiere retuşată. Originea sa pare să fie în Micoquianul Europei centrale, contaminat de Aurignacian.

Bohunicianul reprezintă un Szeletian de tradiție Levallois. Stațiunea eponimă este Brno-Bohunice, Moravia. M. Oliva (1984) îl califică între culturile de debut ale Paleoliticului superior. Se datează între 42.000 – 38.000 BP. Interesantă este compararea sa cu unele industrii din Orientul Apropiat. În Europa centrală, Bohunicianul a influențat industriile szeletiene şi aurignaciene.

Jerzmanowicianul din Polonia (grota Nietoperzova-Jerzmanowice, lîngă Cracovia) este asociat, mai nou, cu *Lincombianul* din Anglia (Lincombe Hill, Devonshire) şi cu *Ranisianul* (Ilsenhöhle – grota Ilsen -, Ranis, Thuringia), alcătuind un tehnocomplex care acoperă Anglia, Belgia, Germania şi Polonia, evoluând în partea a doua a Interpleniglaciarului (*Le Paléolithique*). De asemenea, pentru imensul spațiu al *Marii Câmpii Orientale* (Rusia), aceiaşi specialişti au creat, în această perioadă de trecere şi la începuturile Paleoliticului superior, deci mai mult sau mai puțin parțial cu Aurignacianul, alte două culturi – faciesuri litice: *Streletianul* (având ca stațiune eponimă Kostienki 6-Streleţkaia) şi *Spiținian – Gorotsovian* (care au, ca stațiuni eponime, Kostienki 17-Spițin şi Kostienki 15-Gorotsov), considerând că în acest spațiu geografic s-a introdus industria laminară.

Olschewianul, provenind din grota Istállóskö (niv. inferior, datat între 44.000 şi 39.000 ani BP) este considerat un alt facies al Aurignacianului unei zone din Europa centrală, ce-şi poate avea evoluția într-o ramură musteriană a Alpilor Orientali ("cercul olschewian").

Gravettianul este a doua mare cultură a Paleoliticului superior european. Are ca stațiune eponimă La Gravette, Dordogne. Fosila directoare este vârful *La Gravette*, asociat cu intregul inventar de piese *à dos / à bord abattu*. Originea sa poate fi în Europa centrală, în timpul sau imediat după oscilația climatică *Maisières* (28.500 BP), pornind de la descoperirile din Austria, Moravia etc. Tehnologia sa a ocupat Europa centrală, occidentală şi orientală. În unele zone ale Continentului, Gravettianul este continuat de Solutrean, dar în altele, inclusiv România, Epigravettianul face trecerea către Epipaleolitic-Mezolitic. Pe teritoriul României, cea mai bine datată stațiune este cea de la Mitoc-Malu Galben (niv. superioare). În unele zone geografice, Gravettianul este contemporan cu Aurignacianul (România). A evoluat până la 20.000 BP, dar s-a prelungit, sub diverse aspecte/faciesuri tehnologice regionale, până în Tardiglaciar.

Perigordianul este, de fapt, un ansamblu de faciesuri cultural-tehnologice ale regiunii Périgord, Franța, identificate ca atare de către D. Peyrony, în 1933. Ca şi în cazul Aurignacianului, arheologii francezi au creat mai multe denumiri, care vizează chiar unele evoluții cronologice, combinații de nivele culturale şi

"etapizări" interne, fiind acceptate, în final, cinci faze, chiar dacă unii pledează pentru ideea că Perigordianul VII este urmat de Aurignacianul V (doar în Périgord, ca zonă geografică şi arheologică). A evoluat în paralel cu Gravettianul, între aproximativ 28.000 şi 20.000 BP. Precizăm faptul că, pentru a stabili identitatea dintre Perigorian şi industriile contemporane (şi aproape identice) din Europa centrală şi de est, D. Garrod a propus utilizarea termenului de *Gravettian oriental*. Pentru alți specialişti, Perigordianul superior nu reprezintă decât un facies local al Gravettianului.

Pavlovianul este Gravettianul Europei centrale, fiind recunoscut în stațiunea de la Pavlov, Moravia. Numele a fost creat de H. Delporte, pentru a nominaliza inventarul litic de aici, precizat de B. Klima (1967). Ulterior, conținutul său cultural şi tehnologic a fost evidențiat şi detaliat (M. Otte, 1981).

Kostienkianul reprezintă, de fapt, numele rusesc al Gravettianului, pentru Marea Câmpie Rusă, şi îndeosebi pentru regiunea arheologică a Donului. Unii arheologi ruşi îl mai denumesc *Kostienki-Avdeevo*. Este recunoscut mai ales pentru piesele sale, adevărate fosile directoare, numite *pointe à cran* şi *couteau* de tip Kostienki.

Arenianul reprezintă faciesul industrial al Paleoliticului superior din Europa centrală şi mediteraneană, a cărui stațiune eponimă este Arene Candide, Italia. Se datează pe la aproximativ 20.300 BP. În întregul utilaj abundă piesele de tip *gravette* şi *microgravette*.

Sagvarianul reprezintă, pentru bazinul pannonic (stațiunea Ságvár), la sud de lacul Balaton, faciesul local al Gravettianului, datat între 18.900 şi 17.700 BP (interstadiul Lascaux).

Solutreanul este una dintre marile culturi arheologice ale Paleoliticului superior din tot spațiul franco-cantabric, unde a înlocuit Perigordianul superior şi chiar Magdalenianul. Stațiunea Solutré, Franța, a devenit eponimă, după ce a fost catalogată ca fiind "stațiunea cea mai atipică din Franța". Fosila directoare este retuşa plată, largă, de suprafață, pe lame cu laturile subparalele, acoperind aproape în totalitate *suprafața* dorsală a pieselor; este retuşa obținută prin presiune, nu prin percuție, prin care au fost realizate piesele de tip "frunză de salcie" şi "frunză de laur". S-a răspândit în Franța şi Peninsula Iberică, de la Loara la Pirinei, între aproximativ 19.500 şi 17.500 BP. Specialiştii acceptă evoluția sa

locală, de la industriile spațiului propriu. Creatorul acestei culturi este tipul Cro-Magnon, care a lăsat impresionante opere de artă parietală (gravuri, picturi), dar şi sculpturi în *ronde-bosse*.

Creswellianul, numit ca atare după grotele calcaroase de la Creswell Crags, Anglia, a fost propus, de către Dorothy Garrod, în 1926, pentru a desemna industriile de lame *à dos* britanice, contemporane, deşi oarecum diferite, cu Magdalenianul francez. Fosila directoare este vârful de tip Creswell, *à dos* şi *à cran*, asociat şi cu o industrie osoasă, inclusiv obiecte de artă şi de podoabă. Se datează între aproximativ 20.000 şi 10.000 ani BP. După unii specialişti (J.K. Kozlowski, 1999), Creswellianul este mai curând un facies epipaleolitic.

Magdalenianul este ultima mare cultură arheologică a Paleoliticului superior european, chiar dacă acoperă numai o parte a Continentului: Franța, Spania, Portugalia, Elveția, Germania, Polonia, Moravia. Stațiunea eponimă: *abri* La Madeleine, Dordogne, recunoscută de către E. Lartet, în 1863. A fost "etapizată" în 6 faze de evoluție, îndeosebi pe baze tipologice, privind evoluția utilajului osos. Datarea generală este 17.000 – 12.000 BP. Cele mai impunătoare opere de artă magdaleniană sânt picturile rupestre din marile grote: Altamira, Lascaux şi altele, din zona franco-cantabrică.

Epigravettianul, ca ansamblu de faciesuri industriale, a evoluat în aproape întreaga Europă centrală şi occidentală, între aproximativ 22.000 şi 13.500 BP, fiind parțial contemporan cu Solutreanul, Magdalenianul, Kostienkianul, Molodovianul (în sensul lui J. K. Kozlowski), Sagvarianul, Puşkarianul, cu culturile numite Zamiatnin, Mezin, Eliseevici, cu alte faciesuri locale ale întregii perioade post-Maximum Valdai (în sensul stabilit de Olga Soffer).

Epipaleolitic – Mezolitic

Întreaga perioadă tardi- şi postglaciară se caracterizează printr-o adevărată fărâmițare culturală, fiind identificate, pe întregul Continent european, nu mai puțin de 40 de faciesuri industriale locale, unele aparținând anumitor entități mai mari, dar evidențiate, adesea, prin cercetările dintr-o singură stațiune arheologică.

Pentru a facilita înțelegerea fenomenului istoric la finalul ultimei glaciațiuni, vom apela la una dintre marile sinteze în domeniu (*Le Paléolithique),* pe care o vom completa şi vom

menționa doar marile faciesuri industriale, nu şi pe acelea locale. Precizăm încă faptul că “finalului timpurilor glaciare” i s-a consacrat un Colocviu internațional special (D. de Sonneville-Bordes, sous la dir. de, 1979).

Din punct de vedere geocronologic, perioada tardiglaciară, extinsă între aproximativ 13.500 şi 10.000 ani BP, se caracterizează prin fluctuații climatice, dintre care, cele mai bine înregistrate au fost: Bölling, Alleröd şi Dryas III.

Romanellianul a cărui primă atestare s-a făcut pe baza cercetărilor din grota Romanelli, Italia, pare să aparțină ultimelor tradiții ale Paleoliticului superior italian, fiind datat pe la 14.000 de ani BP. În Provence, această cultură este numită *Valorguian,* fiind datată la începutul Holocenului. Romanellianul a fost identificat şi în părțile vestice ale României (Banat), ca un facies al finalului epocii paleolitice.

Creswello-Hamburgianul reprezintă sinteza marelui complex cu vârfuri *à cran* din Marea Câmpie de Nord a Europei. Este alcătuit din cele două componente, finalul Creswellianului şi întregul Hamburgian, datate între aproximativ 13.000 şi 11.500 BP, şi care acoperă, prin cele două localități eponime, Germania şi Anglia, spațiul geografic dintre Weser, Elba şi Oder.

Complexul cu vârfuri à dos arcuit s-a extins în toată Europa septentrională, din nordul Franței până în Polonia. Se datează, în general, între 12.000 şi 11.000 BP, şi cuprinde mai multe faciesuri regionale: *Tjongerianul* din Belgia şi Țările de Jos, *Azilianul occidental*, alte grupuri culturale din Germania. Mai este numit sub genericul *Federmesser*.

Brommianul face parte din tehnocomplexul cu vârfuri pedunculate din aceeaşi zonă nordică a Continentului. Stațiunea eponimă este Bromme, Danemarca. Este considerat a fi o unitate arheologică, ce a evoluat în Danemarca, Suedia, Germania şi Polonia. Creatorii culturii erau vânători de reni şi de elani.

Ahrensburgianul a fost recunoscut în 1927, de către G. Schwantes, lângă oraşul Ahrensburg, Germania. În zonele de extensie, nordice, pare să reprezinte o continuare a Brommianului, cuprinzând şi alte grupuri culturale: Lyngby, Fosna, Swidry (Swiderianul, care a ajuns şi pe crestele Carpaților noştri de Est), în Dryas III şi Pre-Boreal, fiind la baza tehnocomplexelor nord-occidentale ale Mezoliticului. Fosila directoare este vârful

pedunculat, de tip Ahrensburg, care îl precede pe cel swiderian, mai perfecționat.

Campignianul este un grup mezolitic, identificat la Campigny, Franța, la 1886, de către A. Salmon. Este datat în mileniile VII-VI î.Hr., fiind asociat, parțial, *Maglemosianului*.

Tardenoisianul, identificat în localitatea Tardenois, Franța, este, şi la noi, ultimul facies industrial mezolitic, fiind datat în mileniile VIII-VII BP. St. K. Kozlowski (1980, 1989) l-a numit “complexul tardenoisian” al Europei mezolitice.

2. AFRICA ŞI ORIENTUL APROPIAT

Paleoliticul inferior

Chiar dacă în literatura de specialitate se nuanțează existența unui Paleolitic *mai vechi* decât cel inferior, numit *arhaic*, noi vom utiliza “etapizarea” clasică. De asemenea, trebuie să precizăm că în regiunile geografice extraeuropene, situația este mult mai puțin clară şi clarificată, din cel puțin două motive: evoluția inegală a comunităților umane şi lipsa cercetărilor exhaustive.

Primele unelte. Cele mai vechi dovezi de *activitate* umană (nu de resturi paleoantropologice) au fost descoperite în marea *Gregory Rift Valey*, unde se încadrează Depresiunea Afar şi bazinul **Hadar.** Aici au fost descoperite 81 de unelte (*artefacte*), datate între 2,7 şi 2,4 milioane de ani (MA), prin magnetostratigrafie. Potrivit specialiştilor, aceste unelte, asociate cu resturi paleofaunistice, reprezintă dovezi concludente ale activității hominidelor.

Pe valea Omo, pe malurile fostului la Turkana, Etiopia, şi la Koobi Fora, Kenia, în stațiunile Omo 71 şi Omo 123, între 2,3 şi 2 MA, au fost descoperite, tot *in situ,* alte dovezi ale haltelor de vânători, instalate în stațiunile menționate. *Choppers* şi *chopping-tools* sânt tipurile cele mai frecvent întâlnite, asociate cu aşchii din cuarț, unele cu urme de întrebuințare, nuclee. Alte mici campamente sânt datate spre 1,93 MA. În zona luată în considerație se cunosc în prezent peste 20 de stațiuni, cu peste 500 piese prelucrate, din diferite roci. La est de Zair, la Senga 5, alte resturi faunistice asociate cu unelte sânt datate între 2,3 şi 1,9 MA.

Olduwayanul pare să fie prima cultură cu o industrie bine definită. Olduvai Gorge se află în Tanzania. Aici, soții Louis şi Mary Leakey au descoperit alte dovezi importante ale locuirilor omeneşti, cantonate în depozite pleistocene (Bed I-IV), fiecare cu mai multe nivele arheologice, numite deja *oldowayene*, şi datate între 1,8 MA şi 500.000 ani.

Cultura de prund (Pebble culture) este reprezentată, în general, în Angola, Republica Centrafricană, în Congo, unde unelte cioplite, de tip *choppers* şi *chopping-tools* fac serii, alături de poliedre şi de aşchii.

Industriile pre-acheuleene, îndeosebi din Africa de nord, sânt identificate mai ales în țările din Maghreb (Algeria, Maroc, Tunisia, Libia) şi Sahara, fiind numite şi Oldowayan evoluat, chiar dacă datarea lor este încă incertă.

Hummalianul reprezintă un ansamblu tehnologic din zona Eufratului, fiind mai recent decât Yabroudianul, dar mai vechi decât Levalloisiano-Musterianul african, fiind datat între 157.000 – 90.000 BP.

Acheuleanul african se datează între aproximativ 1,4 MA şi 100.000 ani. În întregul Continent african (inclusiv Maghrebul, Sahara şi Sahelul), Acheuleanul pare să aibă trei faze: veche (1,3 MA-700.000), medie (700.000-300.000) şi recentă (300.000-100.000), cînd se face trecerea la Paleoliticul mijlociu, identificată, printre altele, în grota Amoud din Israel.

Paleoliticul mijlociu

Amoudianul şi *Mustero-Aterianul* fac trecerea între Acheulean şi Paleoliticul mijlociu în Africa de Nord, în Tunisia, Maroc, în Sahara, Maghreb, fiind datat între aproximativ 100.000 şi 80.000 – 40.000 ani BP. Dar, în Egipt, Acheuleanul final este înlocuit de industriile musteriene încă mai târziu, între 45.000 – 32.000 ani, contemporan cu începuturile Paleoliticului superior european.

Sangoeanul reprezintă campamentele omeneşti, instalate în diverse locuri din Africa Ecuatorială, între 100.000 şi 80.000 ani, cu topoare în secțiune trapezoidală, bifaciale şi gratoare groase, poliedre, *choppers*.

Middle Stone Age (MSA) reprezintă Paleoliticul mijlociu din Africa de Sud şi de Est. Este mai recent decât Acheuleanul final

(datat la 200.000 ani) şi pare fi contemporan cu MSA din Africa Orientală (181.000 – 149.000 ani în Etiopia).

Later Stone Age

Lupembianul pare să fie, ca vârstă, cel mai vechi facies industrial african, în Angola, Zair (bazinul Shaba, unde se află staţiunea Lupemba) al acestei perioade. Se datează între 42.000 – 38.000 ani BP.

Antelianul este considerat ca reprezentând Paleoliticul superior din Levant, pe baza descoperirilor de la Antelias, Liban, şi are afinităţi cu tehnocomplexele aurignaciene, fiind chiar denumit Aurignacian levantin. Datarea este incertă, dar se pare că Paleoliticul superior din zonă se datează între 38.000 şi 20.000 ani BP.

Khormusianul, ca industrie a Paleoliticului superior nubian, are ca staţiune eponimă Khor Musa Pasha din Sudan, cu aşchii de factură Lavallois, burine şi denticulate. Se datează între 27.000 – 16.000 BP.

Atlitianul reprezintă un alt facies al Paleoliticului superior din Levant, fiind datat între 25.000 şi 17.000 ani BP. Din punct de vedere tehnico-tipologic, Atlitianul pare să nu mai conţină influenţe aurignaciene.

Epipaleoliticul

Iberomaurusianul este, poate, cea mai veche industrie epipaleolitică, de epocă tardiglaciară, cu posibile legături cu Orania şi Andalusia. Este o industrie lamelară, cu tendinţe de microlitizare. Staţiunile sânt răspândite pe litoralul maghrebian, Atlasul marocan şi Atlasul saharian. Originea iberomaurisienilor nu este bine cunoscută, aceştia fiind consideraţi autohtoni sau de pe alte maluri ale Mediteranei. Se datează în mileniile XXII-XI BP.

Capsianul îşi are ca staţiune eponimă Capsa, numele antic al Gafsei, Tunisia. Acoperă perioada mileniilor XIII-XI BP, chiar dacă etapa superioară se datează până în mileniul VIII BP. Staţiunile se aflau sub forma unor aglomerări de cochilii. Pare să aibă afinităţi cu Aurignacianul, din punct de vedere tehnic, deşi industria sa se bazează pe lamele à *dos* şi pe utilaj osos. Originea sa poate fi în Africa orientală sau sud-orientală. R. Vaufrey, cel mai bun

cunoscător al Preistoriei Africii, a identificat două perioade: Capsianul tipic şi superior (R. Vaufrey, 1955, 1966).

Kebarianul este o altă industrie epipaleolitică din Israel, Liban, Iordania şi Siria, având staţiunea eponimă grota Kebara, Israel. A evoluat aproximativ între 17.000 şi 12.000 ani BP. Sub numele de *Kebarian geometric*, se extinde din Levant în Turcia şi Sinai, din Mediterana la Eufrat, între 12.500 şi 10.000 BP.

Natoufianul succede Kebarianului geometric din Delta Nilului şi Turcia, între 10.500 şi 8.200 BP. A fost recunoscut de către D. Garrod, în 1928, în grota Shoubka, apoi în uedul El-Natouf.

Trebuie să precizăm că în Africa şi Orient există încă alte faciesuri locale, epipaleolitice, unele nesemnificative, numite pe criterii strict locale, de către descoperitori. Oricum, după Natoufian şi Capsian, întreaga regiune geografică evoluează spre procesul de neolitizare.

BIBLIOGRAFIE

- Anderson, P.C., Beyries, S., Otte, M., H. Olisson (sous la dir. de.), 1993. *Traces et fonction: les gestes retrouvés.* Actes du Coll. Int. de Liège, 1990, *ERAUL*, 50, vol. I-II, Liège, 1993.
- Babeş, M., 1976. *Al. Odobescu, Opere, IV, Tezaurul de la Pietroasa*. Ediţie îngrijită, Introducere, Comentarii şi Note de M. Babeş. Studii arheologice de R. Harhoiu şi Gh. Diaconu, Ed. Acad., Bucureşti.
- Becker, A., 1992. *Sur les traces des Schmerling, la deuxième grotte d'Engis*, în M. Toussaint (éd.), *Cinq millions d'années d'aventure humaine*, ERAUL, 56, Liège.
- Berthoud, T., 1988. *Archéomagnetisme*; *Traces de fission,* în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (mai departe se va cita *Dictionnaire).*
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, vol. I-II, Delmas, Bordeaux.
- Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*, Univ. des Connaissances, Hachette, Paris.
- Bordes, F., Bourgon, M., 1951. *Le complexe moustérien: Moustérien, Levallois et Tayacien*, în *L'Anthropologie*, 55.
- Brézillon, M. N., 1968. *La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française,* IV-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, Ed. CNRS, Paris.
- Brézillon, M., 1969. *Dictionnaire de la Préhistoire*, Larousse, Paris.

- Chirica, V., 1989. *The Gravettian in the East of the Romanian Carpatians.*B.A.I., III (ed. V. Chirica, D. Monah), Iaşi.
- Chirica, V., 2001. *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc*, B.A.I., XI (éd. V. Chirica), Iaşi.
- Chirica, V., Tanasachi, M., 1984. *Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi,* vol. I, Iaşi.
- Chirica, V., Borziac, I., Chetraru, N., 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa,* B.A.I., V (éd. V. Chirica), Helios, Iaşi.
- Chirica, V., Chirica C.-V., 1999. *Influences circum-méditerraneennes dans l'Epipaléolithique du sud-ouest de la Roumanie*, în Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest Mediterranéen: Milieux naturels et culturels (mai departe se va cita *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques)*.
- Delibrias, G., 1992. *Méthodes physiques de datation*, în *La Préhistoire.*
- Djindjian, F., Koslowski, J., Otte, M., 1999. *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris (mai departe se va cita *Le Paléolithique*).
- Djindjian, F., 1999. *L'Aurignacien*, în *Le Paléolithique* (În acelaşi volum pot fi consultate şi alte capitole redactate de F. Djindjian).
- Garanger, J., 1992. (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris (în Bibliografie se citează *La Préhistoire*).
- Giot, P. R., Langouët, L., 1984. *La datation du passé*, în *Revue d'Archéométrie*.
- Guérin, Claude, *Le monde animal*, în *La Préhistoire.*
- Jouve, A., 1988. *Milankovitch (théorie de)*; Sol, în *Dictionnaire.*
- Julien, M., 1992. *Du fosile directeur à la chaîne opératoire*, în *La Préhistoire.*
- Klima, B., 1967. *Pavlovien a jeho vztahy ve sredni Evrope (Das Pavlovien und seine Beziehungen in Mitteleuropa)*, în *Archeologicke Rozhledy*, XIX, Praga.
- Kozlowski, J. K., 1979. *Le Bachokirien – la plus ancienne industrie du Paléolithique supérieur en Europe (quelques remarques à propos de la position stratigraphique et taxonomique des outillages de la couche 11 de la grotte de Bacho Kiro*, în J. K. Kozlowski (ed.), *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans, Prace Archaeologiczne*, 28, Varşovia.

- Kozlowski, J. K., 1982. *Excavation in Bacho Kiro cave (Bulgarie). Final report*, Varşovia.
- Kozlowski, St. K., 1980. *Atlas of the Mesolithic in Europe (First Generation Maps)*, Univ. Press, Varşovia.
- Kozlowski, ST. K., 1989. *Mesolithic in Poland. A new Approach*, Karolkowi, Cracovia.
- Laplace, G., 1966. *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques*, E. de Boccard, Paris.
- László, Attila, 1997. *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, Bucureşti.
- Leroi-Gourhan, A. (dir. de la public.), 1988. *Dictionnaire de La Préhistoire,* "Nouvelle Clio", PUF, Paris.
- Merthoud, T., 1988. *Archéomagnétisme*, în *Dictionnaire.*
- Miskovski, J.-C., Curien, H. (sous la dir. de), 1987. *Géologie de la Préhistoire: méthodes, techniques, applications*, Ed. Assoc. pour l'Etude de l'Environnement Géologique de la Préhistoire, Paris.
- Monnier, J.-L, 1992. *Le milieu phisique*, în *La Préhistoire.*
- Moroşan, N. N., 1938. *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, în *Anuarul Institutului Geologic al României*, vol. XIX, Bucureşti.
- Nicolăescu-Plopşor, C., S., Zaharia, N., 1956 a. *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956*, în *Materiale şi Cercetări Arheologice*, V, Bucureşti.
- Nicolăescu-Plopşor, C., S., Zaharia, N., 1956 b. *Cercetările de la Mitoc*, în *Materiale şi Cercetări Arheologice,* VI, Bucureşti.
- Oliva, M., 1984. *Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie.Quelques aspects psychotechnologiques du développement des industries paléolithiques*, în *L'Anthropologie,* 88, Paris.
- Otte, M., 1981. *Le Gravettien en Europe centrale*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 20, vol. I-II, De Tempel, Brugges.
- Otte, M., 1996. *Le Paleolithique inferieur et moyen en Europe*, Armand Collin/Masson, Paris.
- Păunescu, Al., 1987. *Exposé sur les recherches paléolithiques en Roumanie*, în *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, B.A.I., II (éd. V. Chirica), Iaşi.
- Pélegrin. J., 1988. *Technologie*, în *Dictionnaire*.
- Peretto, Calro (coord.), 1994. *Le industrie litiche del giacimento paleolitico di Isernia la Pineta. La tipologia, le trace di utilizzatione, la sperimentatione*. Inst. Reg. Per gli Studi Storici del Molise "V.

Cuoco”, Cosmo Iannone Editore, Isernia. V. şi V.-C. Chirica, *Compte-rendu*, în V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa,* BAI, V (éd. V. Chirica), Helios, Iaşi, 1996 (mai departe se va cita B.A.I., V).
- Perlès, C., 1988. *Analyse fonctionelle (*ou *Tracéologie*), în *Dictionnaire*.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti (mai departe se va cita *Istoria Românilor)*.
- Petrescu-Dîmbovița, M., 2001. *Izvoare arheologice*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Pike-Tay, Anne, 1991. *L'analyse du cément dentaire chez les cerfs: l'aplication en archéologie*, în *Paleo*, 3.
- Popovici, D., Bălăşescu, A., Haită, C., Radu, V., Tomescu, A. M. F., Tomescu, I., 2002, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode şi tehnici*, Ed. Cettea de Scaun, Târgovişte, Bucureşti.
- Rigaud, J.-Ph., (éd.), 1988. *La grotte Vaufrey. Paléo-environnement – Chronologie – Activités humaines,* Mém. de la Soc. Préhist. Fr., XIX, Châlons-sur-Marne, 1989.
- Rozoy, J.-G., 1967. *Typologie de l'Epipaléolithique franco-belge*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.*
- Rozoy, J.-G., 1978. *Les derniers chasseurs. L'Epipaléolithique en France et en Belgique. Essay de synthèse*, vol. I-III, Charleville.
- Sonneville-Bordes, D. de (sous la dir. de), 1979. *La fin des temps glaciaires en Europe. Chrono-stratigraphie et écologie des cultures du Paléolithique final*, Coll. Int. du CNRS Nr. 271, Bordeaux, 1977, Ed. du CNRS, Paris.
- Sonneville-Bordes, D. de, Perrot, J., 1954; 1955; 1956. *Lexique typologique du Paléolithique supérieur*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.,* 51; 52; 53.
- Tuffreau, A., 1988. *Levallois; Levalloisien*, în *Dictionnaire.*
- Ursulescu, N., 1998. *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Demiurg, Iaşi.
- Valoch. K., 1971. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe centrale*, în *Actes du VIII-e Congrès Int. de l'UISPP*, vol. I, Belgrad.
- Valoch, K., 1984. *Le Taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie*, în *L'Anthropologie,* 88, Paris.

CAPITOLUL 4

EUROPA

PALEOLITICUL INFERIOR

Unii specialişti au creat o entitate cultural-tehnologică şi cronologică mai veche decât prima perioadă a epocii paleolitice, fără să-i dea un nume (*La Préhistoire*), sau numind-o *Origini* (M. Otte, 1996), ori *Protopaleolitic* (N. Ursulescu, 1999). Nu credem că se poate vorbi de *Paleolitic înaintea Paleoliticului*. După opinia noastră, din orice punct de vedere am analiza epoca paleolitică, aceasta începe odată cu producerea primelor unelte de către om, mai devreme (Africa), mai târziu (Extremul Orient, Caucaz) sau şi mai târziu (Europa), în funcție de diverşi factori luați în considerație.

Se ştie că *Pebble Culture* europeană corespunde celor mai vechi *choppers* şi *chopping-tools* create de om, şi se datează la baza Villafranchianului, vorbind în termeni geocronologici şi paleontologici, deci spre 1.800.000 ani, dacă ne referim la Chilhac, Franța, cu unelte din cuarț şi cu faună de *Ananacus arvernensis* Croizet şi Jobert, *Elephas meridionalis* Nesti, *Equus stenonis* F. Prat, *Cervus*, *Ursus etruscus* şi *Rhinoceros etruscus* Falconer (Luu Tran Tieu, 1991). Mai sigure sânt alte două descoperiri din Franța: grota Vallonet, care a oferit galete cioplite, aşchii şi resturi faunistice cu *Macacus* sp., *Canis* sp., *Felis* sp., ghepard, urs, hienă, hipopotam, mistreț, cerb, rinocer, cal (*Equus stenonis*), *Elephas meridionalis*, datate la peste 900.000 ani (M. Otte, 1996), şi Soleilhac, aşezare de suprafață (*de plein air*), unde se pare că există cel mai vechi sol de locuire, amenajat şi conservat, cu

denticulate, racloare, *choppers*, cu resturi de elefant meridional, cervidee, cal, bizon, hipopotam. Ansamblul este datat la 800.000 ani (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). În acelaşi mare interval de timp se încadrează importanta stațiune italiană, Isernia La Pineta, cercetată în mod exhaustiv, de un colectiv condus de Carlo Peretto (1984). Acest campament, situat pe o terasă fluviatilă, cu o posibilă structură de locuire, conținea o faună bogată, de stepă temperată: bizon, rinocer, elefant antic, hipopotam, cervidee, iar ca unelte, *choppers*, abundente îndeosebi în perimetrul concentrărilor de oase, aşchii retuşate, de mici dimensiuni (A. Minelli ş.a., 2001). Datarea, prin Potasiu-Argon, exprimă o vârstă de 736.000 ± 40.000 ani. Alte descoperiri, în Spania, pe terasele înalte ale Catalaniei, pe ambele părți ale Pirineilor, în Franța, în zona Roussillon, pe terasele înalte ale Sommei, sau la Vimereux (pe litoralul La Manche) au oferit industrii vechi, bazate pe galete cioplite rudimentar, aşchii masive şi neregulate, fără metode clare de intenții preparatorii (*La Préhistoire*). Specialiştii nu exclud posibile extensii occidentale ale *Pebble Culture* din Africa sau Asia (Chou-kou-tien), prin Caucaz (Azich, Dmanisi), având în vedere un comportament tehnologic al primilor europeni, apropiat de acela din spațiul afro-asiatic. Chiar şi pentru această primă fază a extraordinarei *aventuri umane*, putem accepta existența unor elemente culturale, dacă luăm în considerație amenajările spațiilor de locuit sau de cioplire a uneltelor, elemente de vânătoare ca ocupație organizată şi tendința de preparare a hranei şi a pieilor, menționate mai sus. Creatorii acestor prime culturi arheologice (campamente) par să fi fost reprezentanții lui *Homo erectus*, chiar dacă în Europa nu sânt descoperiri care să le manifeste prezența anatomică. În ultimii ani asistăm la o continuă reconsiderare a descoperirilor mai vechi, cu propuneri (unele consistente, bazate pe noi determinări de cronologie absolută) de redatare a tehnocomplexelor litice, sau la noi descoperiri, în spații geografice unde nu se cunoşteau resturi de locuire aparținând *primilor europeni*. Astfel, în Boemia, aşezarea de la Racineves, cercetată între 1997-1999, a oferit resturi de locuire cu faună compusă din rozătoare (*Arvicola mosbacvhensis*), şi mari ierbivore (*Cervus elaphus, Bos primigenius, Mammuthus* sp., *Equus* sp.), cu unelte de tip *choppers*, aşchii, răzuitoare arhaice; datarea ansamblului este de peste 600.000 ani (J. Fridrich, I. Sýkorová, 2001). În Polonia, la Trzebnica şi Rusko, miile de artefacte, de tip *choppers*,

racloare atipice, aşchii, elemente de factură acheuleană, sânt asociate cu faună reprezentată de cal, urs, rinocer (J. M. Burdukiewicz, 2001). În nordul Italiei, în Câmpia Pô, au fost descoperite resturi de locuire datate la aproximativ 780.000 ani BP. Industria se caracterizează prin predominanța aşchiilor (în cadrul cărora denticulatele sânt cele mai multe), prin numeroase nuclee provenite din cioplirea galetelor, *choppers* şi *chopping-tools*. Se consideră că astfel de tehnocomplexe sânt previzibile în sudul Continentului şi sânt datate în Pleistocenul inferior (F. Fontana ş.a., 2001). Tot în Italia, în Latium, aşezările de la Colle Marino, Arce, Fontana Liri, Campo Grande, au oferit resturi de locuire datate la peste 700.000 ani BP, cu unelte reprezentate de percutoare, nuclee, galete cioplite sumar, aşchii, unele retuşate, din silex şi cuarțit. La Ceprano a fost degajat un craniu de *Homo erectus*, de aceeaşi vârstă (D. Cauche ş.a., 2001). Printre cele mai importante reevaluări se poate afla şi redatarea descoperirilor de la Belle-Roche, Belgia, la peste 1.000.000 ani (Jean-Marie Cordy ş.a., 1992; 2001). Nu este lipsită de importanță nici datarea descoperirilor de tip galete cioplite şi/sau sparte, aflate în nivele de locuire pe terasele înalte şi medii ale Loarei. Importante sânt şi acumulările de pietre, care par să facă dovada unor construcții special amenajate, încă din această etapă a evoluției omului (Jackie Despriée ş.a., 2001).

Între aproximativ 700.000 şi 500.000/400.000 ani, descoperirile de pe Continent au acelaşi caracter dispersat, deşi se înmulțesc. Ne aflăm în întregul glaciar Mindel, echivalat cu Cromerianul, şi în Interglaciarul Mindel-Riss. Perioada se caracterizează prin două elemente, dintre care unul de importanță mondială: **inventarea focului**, şi altul, pe plan european: descoperirea primelor resturi paleoantropologice ale creatorilor vestigiilor arheologice. Ne referim la forma europeană a lui *Homo erectus*, care a primit numele de *Homo heidelbergensis* (K. Kraatz, 1992; W. Rosendahl ş.a., 2001). Mandibula acestui Ante-Neandertalian a fost descoperită la Mauer, Germania, asociată cu faună şi cu unelte specifice perioadei. Alte cranii, descoperite la Atapuerca, Spania, Swanscombe, Anglia, Steinheim, Germania, Belle-Roche, Belgia, par să aparțină aceleiaşi forme umane.

În grota Escale, Franța, ca şi la Prezletice, Cehia, au fost identificate amenajări speciale pentru locuit. La Prezletice se pare că avem cea mai veche vatră de foc din Europa, datată între

650.000 – 590.000 ani, prin Paleomagnetism (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). La Terra Amata, Franța, mai multe structuri de locuire, de tipul cabanelor, cu vetre amenajate special, fie în mici adâncituri, fie protejate de cercuri de pietre, şi cu ateliere de cioplire, au fost evidențiate ca dovezi certe de locuire umană, datate la aproximativ 350.000 ani. Fauna acestor locuiri este alcătuită din iepure (specia dominantă), *Elephas antiquus, Bos primigenius, Sus scrofa, Cervus elaphus* ş.a. Lipseşte ursul (Khalid El Guennouni, Patricia Valensi, 2001). Prin analizele pluridisciplinare, efectuate asupra faunei, s-au putut demonstra dimensiunile antropice asupra animalelor vânate, cum ar fi comportamentul şi modul de exploatare a cărnii. In Italia meridională, la Veneția, mai multe amenajări, de tipul structurilor de locuire, sânt asociate cu faună de hipopotam, cervidee, bovidee, cai, capridee. Industria litică se bazează pe prezența bifacialelor. În Spania, pe malurile lacurilor fosile de la Ambrona şi Torralba, la Pinedo şi El Aculadero locuirile deschise (*de plein air*) sânt cantonate în depozite pleistocene, cu unelte din cuarț şi cuarțit, de tipul galetelor cioplite, de aspect arhaic. La Swanscombe, Hoxne şi Boxgrove, Anglia, Cagny-la-Garenne, Abbeville, Saint-Acheul, Tautavel, Franța, în bazinele marilor fluvii Tamisa şi Somme, la Belle-Roche, Belgia, Vertesszöllös, Ungaria, Korolevo, Ucraina, Steinheim, Kärlich şi Missenheim, Germania, Stranska Skala, Moravia, au fost descoperite şi cercetate prin săpături sistematice bogate stațiuni din această perioadă, în care pare să domine utilajul bifacial, ceea ce corespunde primelor forme de tehnică şi cultură acheuleană.

Faza clasică a Paleoliticului inferior (Acheuleanul) european evoluează între aproximativ 400.000 şi 250.000 ani BP (C. Farizy, 1992), dar prelungirile sale, până spre 100.000 ani BP trebuie luate în considerație. În întreaga Europă, dar şi în Africa, bifacialele, cu toate subtipurile lor: amigdaloide, ovalare, cordiforme, asociate cu utilajul pe aşchii, sânt piesele care predomină proporțional ansamblurile litice. Geocronologic, perioada corespunde Interglaciarului Mindel-Riss (Holstein) şi glaciațiunii Riss. Efectele unui anumit spor demografic se observă în creşterea numărului de aşezări, de peşteri sau deschise, ca şi în bogăția nivelelor de locuire. Două trăsături principale trebuie avute în atenție atunci când se încearcă o caracterizare a perioadei: tehno-tipologia litică şi elementele “culturale”: organizarea spațiului, generalizarea

folosirii focului şi a amenajării vetrelor, aspectele sociale ale vânătorii şi amenajării structurilor de locuire. Faptul că în grota de la Lazaret, Franța, s-au evidențiat structuri speciale de amenajare a spațiului, ne determină să apreciem existența unor organizări ale grupurilor umane, superioare perioadei anterioare. Aici, la Lazaret, în stratul 5, H. de Lumley ş.a. (1969) au pus în evidență resturile unei cabane cu dimensiunile de 11 x 3,50 m, construită în interiorul grotei, aproape de intrare. Conturul construcției era alcătuit din blocuri de piatră, iar scheletul, din coarne de cerb, fiind acoperită cu pieile aceloraşi animale. În interiorul construcției au fost identificate răspândiri de cărbune de lemn şi cenuşă, oase arse şi nearse, diafize, cranii, mandibule, oase lungi de ierbivore şi carnivore. Au fost delimitate aglomerările de debitaj, ceea ce a permis realizarea remontajelor. Adăpostul era alcătuit din două camere, despărțite printr-un perete intermediar, fiecare cameră având propria vatră pentru încălzire, în jurul căreia erau stabilite locurile pentru dormit. Cioplirea uneltelor se făcea în *abri*-ul din imediata apropiere a grotei, unde au fost identificate atelierele de cioplire. Fauna era alcătuită din ierbivore mari (cerb, căprior, cal, bovidee), carnivore (lup, vulpe, linx, panteră), fiind specifică Pleistocenului mijlociu. Important este faptul că acheuleenii de aici practicau o vânătoare selectivă, dar aveau şi o strategie de exploatare a animalelor vânate, caracteristică identificată şi la alte grupuri de aceeaşi vârstă (V. Chirica, 1978; P. Valensi, 1996). Dar elementul principal îl constituie faptul că, pe la 300.000 de ani, se poate constata transformarea radicală şi ireversibilă a preparării nucleelor în vederea cioplirii, a desprinderii aşchiilor de formă predeterminată. Această *mise en forme* a blocului, înaintea detaşării primelor aşchii de decorticare, denotă începutul specializării în domeniu. Generalizarea, la nivelul Continentului, şi chiar mai departe, devine o practică deosebit de utilă în uşurința fasonării uneltelor atât de proporționate ca dimensiuni, dar şi o anumită mobilitate a grupelor umane în căutarea unor noi resurse de materii prime de bună calitate, a unor noi medii ecologice prielnice, a adăposturilor naturale (peşteri şi *abri*), care să le faciliteze apărarea față de adevărații prădători din natură. O anumită specializare în domeniul cioplirii pietrei se constată, fapt ce a determinat în permanență apelul la reflecție şi la imaginație mereu activă. Mobilitatea grupelor umane se constată prin apariția unor materii prime alogene, de la distanțe de peste 100 km.

Alături de Acheuleanul propriu-zis, pe teritoriul Europei apar şi alte faciesuri tehnologice, între care *Tayacianul* trebuie luat în considerație. M. Otte (1996) adaugă şi *Taubachianul* Europei centrale, care, de fapt, reprezintă trecerea spre Paleoliticul mijlociu în aria geografică menționată. După opinia lui K. Valoch (1976), Taubachianul a fost identificat în grota Külna, Moravia, în stratele arheologice numite “complexul 11”, datate în ultimul interglaciar. Tehnica Levallois era necunoscută. Utilajul era alcătuit din racloare mici, lateral-convexe sau concave, *encoches*, denticulate, ba chiar şi piese de tip Paleolitic superior. Are afinități cu industria zisă tayaciană, de la Beaume-Bonne. A fost identificat la Taubach (stațiune eponimă), Germania, de către G. Eichhorn. Dar, mai mult decât Taubachianul, trebuie reținut *Clactonianul*, ca industrie şi tehnică de cioplire a primei perioade a Paleoliticului lumii. Se pare că în stațiunile din Anglia, la Swanscombe şi Hoxne, descoperirile de factură clactoniană sânt chiar mai vechi decât acelea acheuleene. Diferența este facilă, căci tehnica de cioplire clactoniană, cu bulbul de percuție foarte proeminent, cu planul de lovire neted (lis) şi foarte oblic, nu cunoaşte cioplirea bifacială. Singura caracteristică a celor două faciesuri industriale o constituie predilecția spre apropierea de surse de materie primă, îndeosebi silex, de foarte bună calitate. De altfel, specialiştii nu exclud posibilitatea unor deplasări ale grupelor umane de pe Continent în Anglia, în Pleistocenul inferior şi la începutul celui mijlociu, în perioadele stadiale, când nivelul mării era foarte scăzut, traversarea fiind posibilă. Dacă ar trebui să aducem câteva exemple, ne putem referi la descoperirile de la Boxgrove, unde s-au dezvelit *in situ* aglomerări de resturi de cioplire (debitaj), cu utilaj preponderent strict acheulean (bifaciale ovalare, *limande*), remontajul demonstrând cioplirea bifacialelor pe locul campamentului. Fauna conține lup, rinocer, bovidee, cu urme de tranşare a cărnii. La Cagny-L’Epinette, nu departe de Amiens, au fost identificate mai multe niveluri de locuire, cu resturi faunistice, compuse din *Bos primigenius, Cervus elaphus, Equus mosbachensis*, cu unelte cioplite din materia primă locală: bifaciale amigdaloide, aşchii diferite retuşate, racloare, denticulate şi *encoches*. Pregătirea bifacialelor (*mise en forme)* este recunoscută, dar, ca şi la Boxgrove, tehnica Levallois nu este încă prezentă (C. Farizy, 1992). Un alt exemplu este cel de la Orgnac 3, Franța, aşezare aflată într-o largă depresiune. Locuirile succesive

se datează între 350.000 şi 200.000 ani BP. Industria litică are la bază silex de bună calitate (aflat în apropierea staţiunii, sub formă de plachete şi galete), cuarţ, cuarţit, calcar, granit, bazalt, din care s-au cioplit *choppers, chopping-tools*, unelte discoidale, pe galete, bifaciale (mai ales din plachete de silex), caracteristica fiind reprezentată de macrolitismul pieselor (V. Celiberti, J. Combier, H. de Lumley, 2001). Complexul este apropiat de descoperirile de factură asemănătoare, din staţiunile menţionate deja: Isernia La Pineta, Tautavel, grota Baume-Bonne, Terra Amata etc. Dar, iată o statistică europeană:

Tab. 6. Staţiuni, datarea lor şi faciesul industrial căruia îi aparţine (după M. Otte, 1996).

Staţiune	Ţara	Datare			Facies
Korolevo	Ucraina	850.000			Taubachian
Korolevo	Ucraina	350.000	–	110.000	Levallois
Pontewydd	Anglia	205.000	±	25	Levallois
Clacton	Anglia	245.000	± –	35.000 20.000	Clactonian
Swanscombe	Anglia	326.000	–	272.000	Acheulean
La Cotte	Anglia	238.000			Musterian
Missenheim I	Germania	400.000			Galete cioplite
Ariendorf	Germania	1.000.000	–	350.000	Galete cioplite
Ehringsdorf	Germania	150.000	–	125.000	Musterian
Bilzingsleben	Germania	424.000	–	274.000	Taubachian
Verseszöllös	Ungaria	250.000			Taubachian
Maastricht	Ţările de Jos	270.000			Levallois
Kärlich	Germania	250.000			Galete cioplite
Sclayn	Belgia	130.000			Musterian
Vaufrey	Franţa	200.000	–	100.000	Musterian
Mesvin IV	Belgia	280.000			Levallois
Sprimont	Belgia	500.000	–	400.000	Galete cioplite
Soleilhac	Franţa	970.000	–	900.000	Galete cioplite
Isernia	Italia	736.000	±	40.000	Tayacian
Fontania Ranuccio	Italia	458.000	±	5.700	Acheulean

Am prezentat această statistică (destul de incompletă), pentru a se înţelege faptul că diversele tipuri de industrii ale Paleoliticului inferior pot să apară şi în afara "ordinii", aşa cum constatăm că tehnica Levallois, ori Musterianul nu se datează în limitele teoretic

stabilite pentru evoluția sa, ca principală cultură a Paleoliticului mijlociu. De altfel, aşa cum am văzut, există industrii fără bifaciale, doar pe galete cioplite, care par a se situa în afara Acheuleanului propriu-zis, cum ar fi la Saint-Colomban, Franța, unde *choppers, chopping-tools* şi protobifacialele fac serii. În stadiul actual al cercetărilor, nu se pot face serieri şi statistici deplin satisfăcătoare, dar constatăm că, în unele stațiuni, cum ar fi acelea de la Isernia La Pineta, Külna, Predmosti, Vertesszölös, Tata, Erd, domină un anumit microlitism, în sensul că erau căutate galetele de mici dimensiuni, din cuarț, cuarțit, roci metamorfice, dar şi silex, din care erau cioplite unelte : aşchii scurte şi groase, cu o latură *à dos*. Cioplirea era destul de sumară, dar toate aceste elemente denotă o anumită schemă de debitaj, orientată spre debitarea acelor tipuri de aşchii necesitate de moment. Influența activităților practice de cioplire va determina, cum am precizat mai sus, dezvoltarea creativității, chiar dacă acest fapt depinde de natura materiei prime, dar şi de stadiul "achizițiilor" tehnice ale perioadei (culturii). La Orgnac 3, macrolitismul este evident, ceea ce ar putea demonstra o altă "linie" evolutivă. Pe de altă parte, în Catalania, stațiunile de la La Selva, Cau del Duc de Toroella de Montgri, de terasă (terase datate în Mindel şi Mindel-Riss), demonstrează existența unor tehnocomplexe în care au fost identificate aceleaşi scheme conceptuale şi de debitaj efectiv. Ansamblurile de locuire se datează între 300.000 şi 100.000 ani BP (Marie-Hélène Moncel, 2001a; J. Garcia Garriga, 2001).

Pe de altă parte, putem estima existența celor două importante tehnocomplexe: a. tehnocomplexul cu bifaciale, care cuprinde cioplirea bifacială, din Europa centrală şi de vest; b. tehnocomplexul în care cioplirea bifacială este înlocuită cu cea aşchială. Alături de aceste două mari tipuri industriale, continuă să se mențină cioplirea galetelor, cu piesele de tip *choppers, chopping tools*, chiar dacă nu se poate determina o departajare spațială a Continentului în funcție de tipul principal care predomină, procentual, tehnocomplexele cu aşchii şi cu galete. Un lucru rămâne ca certitudine, şi anume, că o activitate continuă, coerentă, bine atestată reprezentând creativitatea umană în domeniul cioplirii pietrei, apare odată cu debutul Acheuleanului, indiferent de zona geografică de formare sau de evoluție maximă (Jean Combier, dir., 1976; H. Roche, 1996).

PALEOLITICUL MIJLOCIU

Unii specialişti interpun o perioadă de trecere între Paleoliticul inferior şi cel mijlociu. Dacă analizăm în detaliu descoperirile arheologice de pe Continent, vom constata că intervalul dintre stadiile izotopice 8 şi 9 se referă tocmai la perioada cuprinsă între aproximativ 330.000 – 270.000 ani, când au loc evoluții, pe care le putem considera spectaculoase, în ceea ce priveşte componența unor tehnocomplexe sau prezența Acheuleanului asociat cu galete cioplite, dar şi cu Tayacian, Levalloisian şi chiar Musterian (fie şi Premusterian) în întreaga perioadă a glaciațiunii Riss (Claude Guérin, 1992; C. Farizy, 1992). Asistăm la apariția şi extinderea extraordinară a noilor elemente: racloarele şi tehnica Levallois, chiar dacă se perpetuează tehnica bifacială de tradiție acheuleană. C. Farizy aduce chiar exemple concludente cu privire la apariția “curentului musterian” cu mult înainte de începutul ultimei glaciațiuni: la Maastricht (Țările de Jos), cu datare de 270.000 ani BP, debitajul Levallois este abundent; la La Cotte de Saint Brelade (Anglia insulară), la 238.000 ani BP, un tehnocomplex, apropiat tipologic de La Ferrassie, succede Musterianului cu denticulate; la Mesvin, Belgia, racloarele bifaciale par să prefigureze Micoquianul Europei centrale würmiene; în grota Paglicci, Italia, bifacialele amigdaloide, de factură acheuleană, sânt însoțite de unelte variate şi abundente pe aşchii, ce prefigurează Musterianul de tip Quina; la Orgnac, alături de elemente acheuleene, cele de factură musteriană, cu racloare, se multiplică şi devin standardizate, ceea ce înseamnă preponderența noii tehnici. Chiar şi în binecunoscuta grotă Lazaret, bifacialele scad în favoarea racloarelor musteriene. Aici, în spațiul special amenajat de către paleantropi, s-a constatat că există cel mai bogat Musterian tipic, bogat în racloare, din toate grotele sud-estului Franței (H. de Lumley, 1969). Tot în Franța, la Biache-Saint-Vaast, o imensă stațiune cu industrie litică datată la 170.000 ani BP (niv. II A) apropiată de cea de la Rheindalen (niv. B 3), se apropie de Musterianul de tip Ferrassie, existând şi tehnocomplexe atribuite Musterianului denticulat. În Cehia, la Bekov, utilajul aparține faciesului charentian, dar fără tehnica Levallois. Chiar nivelele rissiene din grota Vaufrey adăpostesc utilaj litic de aspect musterian tipic. În *abri* Vaufrey, de lângă grota

cu acelaşi nume, s-a constatat că diferențele tehnico-tipologice marchează trecerea dintre stadiile evolutive. În plus, tot aici s-a observat că această “trecere” este observabilă şi în ceea ce priveşte comportamentul față de aprovizionarea cu materii prime, ceea ce va deveni o atitudine *strategică* în Paleoliticul mijlociu.

În modul clasic, Paleoliticul mijlociu, ca perioadă de timp, cultură arheologică şi facies tehnologic, se încadrează în partea finală a Interglaciarului Riss-Würm şi în prima jumătate a ultimei glaciațiuni. În alți termeni, Paleoliticul mijlociu aparține stadiilor izotopice 5e – 3b, ceea ce ar corespunde, pe o altă schemă geocronologică, cu Eemian, Weichselianul vechi, Pleniglaciarul inferior şi mijlociu (inclusiv oscilația Hengelo).

În termeni tehnico-tipologici, Paleoliticul mijlociu se bazează pe tehnica Levallois de preparare a suprafeței de cioplire a nucleului în scopul obținerii unor suporturi (de preferință aşchii) predeterminate, cu o predominare a racloarelor de diverse tipuri (alături de bifaciale, denticulate, *encoches*, vârfuri (retuşate sau nu), alături de o gamă variată de alte tipuri de unelte.

În termeni culturali, există o anumită diversitate de faciesuri: Musterian, Levalloisian, Micoquian, Pontinian, Taubachian, Charentian, Krumlovian, Altmühlian. Dar, asistăm acum la inovații deosebite în ceea ce priveşte: vânătoarea, ca tehnică şi strategie a exploatării “masei” bazate pe alimentația cu carne, inclusiv stocarea acesteia; utilizarea şi economia spațiului de locuit; existența clasificată a complexelor şi a structurilor de locuire; strategia cu privire la materiile prime; nu în ultimă instanță, elementele de spiritualitate aduc o notă de superioritate a lui *Homo Neandertalensis* față de toate formele umane anterioare.

A. Leroi-Gourhan (1968) presupune două evoluții oarecum paralele şi distincte: proveniența “imensei majorități” a Levalloisianului european şi african din stațiuni deschise *(de plein air)*, în timp ce “cea mai mare masă” a Musterianului îşi are originea în grote. Acest contrast i-a determinat pe unii preistoricieni să admită existența unui facies estival şi a unui facies hibernal al aceleiaşi culturi. De aici, unii cercetători români au tras concluzia că a existat un “Musterian cald” şi un “Musterian rece”, fără a se explica prea bine dacă este vorba de altitudine, de perioade cronologice sau de faze climatice. După opinia lui A. Leroi-Gourhan, “Problema Levalloisianului şi a Musterianului este dublă şi ea comportă un aspect istoric – cel al variațiilor culturale în timp

şi spațiu, şi un aspect ecologic, care înregistrează variații istorice nesemnificative. O cauză a variațiilor propriu-zis tehnologice constă în natura uneltelor cercetate, care sânt, în mare majoritate, cuțite (*couteaux*). Se poate admite *a priori* că aşchia Levallois brută, vârful triunghiular, vârful oval, racloarul sub diferitele sale forme, corespund uneltelor cu funcționalitate diferită, dar ar fi puțin prudent să exagerăm, în maniera vechilor autori, întinderea panopliei musteriene (…). Redus la liniile sale fundamentale, *faptul levalloisian* ține de tehnica sigură a debitajului pe aşchii, pe nucleul preparat (…). Nu trebuie să uităm că din Paleoliticul inferior până în Paleoliticul superior, tehnicile evoluează în progresie logaritmică, iar generațiile umane se succed la o scară constantă…”. În consecință, la nivelul cunoştințelor actuale, trebuie să acceptăm ideea că avem două elemente, care, parțial, sânt distincte: tehnica Levallois, care a putut crea impresia unei culturi a cioplirii pietrei în Paleoliticul mijlociu, şi cultura musteriană, ca element de civilizație, cu aspecte sociale, ale grupului uman. Aşa cum, aparent, Levalloisianul de pe Somme pare diferit de Musterianul din Dordogne, Al. Păunescu (1970, 1993) vorbeşte de prezența “vârfurilor Levallois” şi a “vârfurilor musteriene” în cadrul aceluiaşi ansamblu litic. După opinia noastră, esența acestor elemente, Levallois ori musteriene, ca tehnică de debitaj, specifică Paleoliticului mijlociu, constă, de fapt, în experiența acumulată de om de-a lungul mileniilor, la care s-a adăugat, de fiecare dată, creativitatea specific umană, dar şi, într-o proporție ce nu poate fi neglijată, hazardul. Nu trebuie să apelăm, de fiecare dată, la etnologie, pentru a afla dacă şi cum s-a transmis experiența, devenită uneori specialitate, în cadrul grupului uman, şi în cadrul generațiilor succesive. Mai este un element de mare importanță, uneori ignorat, atunci când ne întrebăm “de ce” şi “cum” s-au transmis aceste acumulări tehnice, ale cunoaşterii umane, pe spații imense, şi la scări de timp la fel de mari, fără a fi descoperit “veriga de legătură” în timp şi spațiu. Răspunsul poate fi de o mare simplitate: la nevoi identice, omul a răspuns prin creații identice. Descoperirile de factură musteriană ori de tehnică Levallois, din Carpați, de pe Nistru, din Dordogne, din Charente, din Orientul Apropiat sau din Africa constituie dovada aserțiunii de mai sus. Nu trebuie să admitem deplasări ale grupelor umane de la La Quina la Ripiceni pentru a explica prezența racloarelor cu retuşe de tip La Quina în stațiunea noastră. În fiecare aşezare sau nivel de locuire,

creierul artizanului a produs, mai întâi mental, apoi practic, gesturile necesare pentru aplicarea experienței acumulate până atunci de către colectivitatea umană în ansamblul ei.

Toți specialiştii acceptă ideea că schema operațiunilor (a gesturilor) de debitaj litic (*chaînes opératoires)* s-a produs simultan. Acea *mise en forme* nu este apanajul conceptului Levallois, ci apăruse mult mai devreme, încă la nivelul cronologic şi spațial al cioplirii bifacialelor acheuleene. Se mai poate admite şi faptul că diferența dintre cioplirea Levallois şi cea musteriană a fost, la început, determinată de natura materiei prime, după care, cele două elemente s-au extins paralel, pe arii geografice tot mai largi. Din acest punct de vedere, debitajul Levallois nu este doar o tehnică de cioplire, cât mai ales un sistem de producție aşchială.

Pornind de la constatarea lui A. Leroi-Gourhan, privind "originea" Levalloisianului şi a Musterianului, constatăm că în imensele întinderi de loess, de pe Nistru (Molodova), Prut (Ripiceni), ori pe platourile de la Bergeracois sau Vercors, Franța, au fost descoperite din abundență piese de tip Levallois, în timp ce peşterile carpatine sau grotele din Europa centrală şi de vest, lipsite de materii prime de bună calitate, au oferit preponderent, materiale de factură musteriană.

****

După cum bine se ştie, încă în 1869, G. de Mortillet a desemnat "epoca de tip Musterian". Mai târziu, între 1905 şi 1911, prin săpăturile efectuate în celebra grotă, M. Bourlon a evidențiat mai multe niveluri de locuire musteriană. În 1930, D. Peyrony propune faciesul "Musterian de Tradiție Acheuleană", cu piese rudimentare bifaciale, pentru a se deosebi de alt nivel, numit "Musterian tipic". O altă delimitare este cea practicată de V. Commont, care propune (fapt sesizat de A. Leroi-Gourhan), ca locuirile din ultimul Interglaciar, să se numească "Musterian cald" şi acelea stadiale, "Musterianul veritabil", pe care îl împarte în trei faze: inferior, caracterizat prin prezența bifacialelor triunghiulare plate; mijlociu, musterianul tipic; superior, pe care îl considera contemporan cu La Quina (fără bifaciale). În 1951, H. Breuil propune trei faciesuri musteriene: de Tradiție Acheuleană, Tayacian şi Levalloisian. Tot în anii '50, F. Bordes a propus o nouă

distincție a Musterianului, bazându-se pe studierea numeroaselor tehnocomplexe litice, în urma cărui studiu a luat în considerație prezența şi proporția racloarelor ca singură bază de clasificare tipologică. În felul acesta, numai în Franța, marele preistorician a deosebit 5 faciesuri musteriene: Musterianul tipic; Musterianul de Tradiție Acheuleană; Musterianul cu denticulate (denticulat); Musterianul de tip Ferrassie; Musterianul de tip La Quina, ultimele două numite şi Charentian, şi diferențiate prin prezența tehnicii Levallois (Ferrassie) şi absența ei (La Quina) (F. Bordes, 1968). Metoda Bordes, devenită metoda de bază în statistica arheologică s-a impus în ceea ce priveşte reevaluarea complexelor litice europene sau din Orientul Apropiat. Numai că alți specialişti au adus elemente noi de analiză şi evaluare, iar M. Otte (1996) consideră că aceste elemente pot fi considerate nu atât “răspunsul unor activități funcționale”, cât mai ales “elemente particulare, proprii unui grup”, de unde se poate evidenția existența unor grupe etnice distincte, începând din această perioadă a epocii paleolitice. Nu este exclus ca şi “dependența” grupelor umane de materia primă găsită în apropiere să fi contribuit la o anumită conduită tehnică, a eficienței gesturilor seriate în procesul de debitaj, elemente evidențiate de arheologi ca reprezentând formele esențiale ale unui facies, pe care mai apoi îl putem aprecia ca pe un grup etnic, în sensul aserțiunii lui M. Otte. Exemplul Pontinianului, când s-au utilizat galetele plajelor marine, limitând amploarea gesturilor creative, de *mise en forme* şi de desprinderi succesive, până la detaşarea suporturilor antecalculate mental, poate fi luat în considerație.

În afara celorlalte criterii de analiză şi prezentare a Musterianului ca element esențial şi general al Paleoliticului mijlociu european, mai intervine unul, geocronologic: existența a două perioade mari, prima fiind datată în Interglaciar, a doua, în prima jumătate a ultimei glaciațiuni. Aşadar, avem, după cum opina mai demult V. Commont, un Paleolitic mijlociu (Musterian) interglaciar şi un altul, würmian. Acesta din urmă este, după părerea noastră, Musterianul clasic, cu toate elementele sale tehnico-tipologice, de creativitate neîndoielnică.

****

Fără a avea tangențe cu arheologia, Nicolae Iorga scria: “Bineînțeles că <culturile> nu apar neted şi absolut despărțite una de alta, ci în cele mai nouă se păstrează elementele din epoca întrecută (…). Întârzieri paleolitice au putut să rămână în neolitic, precum şi neoliticul va apărea amestecat în multe locuri cu lucruri din epoca bronzului. Şi niciodată o civilizație nouă nu acoperă totul ca o singură pânză” (N. Iorga, 1988). Ilustrarea acestei aserțiuni o avem chiar şi în domeniul Musterianului, când se constată dezvoltarea unor procedee şi modele tehnice cu totul noi, prin care se orientează spre producția lamelară (chiar dacă este vorba de lame Levallois), cum este cazul ansamblurilor litice de la Seclin şi Saint-Germain-des-Vaux, Franța, Rocourt, Belgia, Rheindhalen, Germania, sporadice acum, dar care anunță, tehnic şi tipologic, Paleoliticul superior. Şi nu trebuie să ne gândim că aceste elemente sânt rodul hazardului, cum este, de exemplu, apariția gratoarului şi a burinului încă în Paleoliticul inferior, ca elemente cu totul efemere, foarte locale şi foarte restrânse în timp.

M. Otte (1996) a identificat câteva “grupe” regionale dintr-o anumită parte a Europei, precizând că “Printre variabilele cu vocație tradițională, pot fi citate cele prezente în stațiunile din Crimeea, specifice acestei zone, sistematic frecvente (Staro-Selie, Kabasi, Zaskalnaja). Este vorba de unelte cu retuşe acoperitoare, adesea bifaciale, cu forme foarte regulate, triunghiulare sau asimetrice. Baza şi partea dorsală sânt adesea subțiate, aparent în vederea unei prinderi în coadă (*emmanchement*). În stațiunile Europei centrale (Ungaria, Austria, Germania), sânt caracteristice uneltele foliacee bifaciale: Jankovitch, Königsaue, Mauern. Utilajul comun nu prezintă diferențieri nete faşă de Vest. Tradiții regionale apar de asemenea, la est de Carpați (aşezările de pe Prut, cum ar fi Ripiceni), sau în Balcanii meridionali (Muselievo). În Polonia de sud, “Prodnicianul” conține un utilaj *à dos* şi cu retuşe bifaciale, de factură particulară. Cuțitele de tip “Prodnic” sânt definite acolo pe criterii la care se adaugă adesea o desprindere plan-longitudinală şi verticală, subțiind partea activă. Cazul Europei occidentale este mai complex, căci impactul tradițional pare relativ “neutru” şi închegat printre alți factori, aparent mai importanți. Aceasta poate fi aparent legată şi de densitatea specială a stațiunilor occidentale (Franța, Belgia, Spania, Italia). Deşi se ştiu, marile “faciesuri” definite ca atare altădată, rămân mai degrabă ca modele de

echilibru, citate mai sus, decât ca tradiții al căror aspect rămâne în primul rând omogen în comparație cu alte regiuni ale Europei.

O relație de conexiune se poate constata între stațiunile aparținând Interglaciarului şi acelea datate în Weichselianul vechi şi în Pleniglaciarul inferior şi mijlociu: unitatea schemei tehnico-tipologice la nivelul Continentului şi specificitatea, variabilitatea sau diversitatea pe care le constatăm atunci când analizăm fiecare tehnocomplex. O propunere de delimitare a unor arii teritoriale europene a fost făcută de către C. Farizy (1992), în zonele septentrionale, meridionale şi mediteraneene.

În toate regiunile europene există stațiuni deschise, în marea câmpie germano-polonă, în regiunile loessice ale Normandiei, dar şi de peşteri, în Germania, Polonia, Moravia, România, Bulgaria, Franța, Italia. Se pare că Musterianul “clasic” (*sensu stricto)* este specific regiunilor meridionale şi mediteraneene, în timp ce Micoquianul este reprezentativ pentru Europa Centrală, cu aşezări deschise şi de peşteri (chiar dacă stațiunea eponimă se află în Dordogne, Franța), sau pe axul Dunării şi la est de Carpați, unde a fost evidențiat un “Micoquian oriental”, cu elemente regionale, la Ripiceni, în Crimeea, Rusia occidentală, până în Caucaz. Au fost identificate şi industrii de tradiție charentiană, pe galete (Erd, Ungaria), sau de aspect particular, cu o anumită specializare în producerea denticulatelor, a bifacialelor acheuleene, a nucleelor şi aşchiilor Levallois (Bečov, Cehia); seria denticulatelor pare să fie încheiată la Saint-Césaire, Franța. Industriile charentiene sânt răspândite în aproape toată Europa, pornind de la marile faciesuri stabilite de F. Bordes (Ferrassie, Quina), cu exemplificări la Les Cottés, Ferrassie, La Quina, Châteauneuf-sur-Charente, Artenac sau Champ-Grand (care, pe mai multe hectare, a oferit o industrie de tip “charentian rhodanian”, cu racloare de tip Quina, alături de galete cioplite, racloare cu dosul subțiat, piese cu retuşe bifaciale). O altă extindere a acestui Charentian, cu elemente locale, a fost observată în Alpii italieni, Austria şi Transilvania. Întregul contur al Mediteranei demonstrează existența locuirilor musteriene (în sens larg), în Peninsula Iberică (Andalusia, Catalania, zona cantabrică), în Italia (Liguria, Alpi, Latium), cu Pontinian şi cu elemente charentiene, în Croația (Krapina, Veternica), în Muntenegru (Crvena Stijena), în Bulgaria (Bacho Kiro, Muselievo, Samuilița), în România (de facies non Levallois - Mamaia-Sat) (K. Valoch, 1993; J. Pelisek, 1993) sau în peşterile carpatice, în Grecia

(Kokkinopilos). Peste tot, Musterianul, fie de tradiții continentale, fie cu elemente locale: prezența vârfurilor foliacee, a debitajului Levallois clasic sau evoluat, a racloarelor cu diferitele lor subtipuri, constituie o unitate în marea diversitate a Paleoliticului mijlociu continental.

Unele aspecte ale comportamentului social trebuie menționate şi reținute ca atare. Unul dintre acestea îl constituie strategia exploatării materiilor prime. Se ştie foarte bine că musterienii (în sens larg) îşi stabileau campamentele în funcție de doi factori esențiali, ambii aparținând mediului ecologic: bogăția vânatului şi a resurselor de materii prime de bună calitate. Din acest punct de vedere, nu trebuie să ne mire descoperirea unei stațiuni, la Jiboui, Franța, la altitudinea de 1620 m, unde se găseau depozite naturale de silex, de bună calitate. Ca urmare a acestui fapt, au fost descoperite peste 15.000 de artefacte pe o suprafață de numai 10 mp. Autorii săpăturilor afirmă că nu se poate vorbi de un singur mare atelier de cioplire, căci, deşi nu există elemente sedimentare de separație stratigrafică, au constatat existența mai multor ocupații sezoniere. Un alt element are o semnificație deosebită: la fiecare revenire, campamentul a fost instalat efectiv pe locul anterior, ceea ce ne conduce la ideea deplasărilor şi a revenirilor sezoniere, cum s-a dovedit că s-a petrecut în foarte multe stațiuni de urmărire şi capturare a vânatului. La Jiboui au fost evidențiate şi elementele de exploatare a terenului, în sensul amplasării vetrelor şi a locului de cioplire a uneltelor. Aşezarea, cu elemente Levallois, dar şi cu racloare, este atribuită Musterianului charentian de tip Ferrassie (Th. Tillet ş.a., 2001). În perimetrul părții orientale a Pirineilor francezi, au fost descoperite numeroase aşezări-atelier, unde s-a putut constata aplicarea strategiei de exploatare a teritoriului, în primul rând a resurselor de materie primă. În acest spațiu geografic destul de larg, cu aşezări deschise, dar şi de grote, au fost puse în evidență elemente de contact între grupele umane, dar şi tendințe la nivel de microregiune, determinate de contextul geologic local. Resursele locale de silex oligocen şi miocen au oferit posibilitatea exploatării lor în întreaga perioadă a Preistoriei vechi (S. Grégoire, 2001). În grota Mandrin, Franța, s-au pus în evidență elementele constitutive ale exploatării spațiului în cadrul a nu mai puțin de patru nivele de locuire. A fost identificate zonele cu un maximum de activitate de debitaj, dar şi aici s-a constatat structurarea etapelor, prin spații

speciale: aşchii de debitaj; aşchii de *mise en forme*, elemente ale schemelor de operații speciale (*chaînes opératoires*) de tip Levallois; unelte; aşchii. De asemenea, organizarea spațială a fazelor de tranşare a vânatului, prin prezența, separată, a resturilor dentare şi craniene; schelete axiale; alte părți ale scheletului, demonstrează existența unor noțiuni foarte bine precizate de utilizare a spațiului de locuit şi a folosirii judicioase a resurselor (Pascale Yvorra, 2001). De asemenea, în grota San Bernardino, Italia, s-a constatat strategia deosebită de exploatare a animalelor vânate, în sensul că, prin folosirea microscopului cu baleaj s-au evidențiat trei tipuri de utilizare a masei vânate: 1, exploatarea pur alimentară; 2, exploatarea pieilor, a oaselor, tendoanelor; 3, folosirea unor fragmente de diafize pe post de retuşoare (percutoare) (G. Malerba, G. Giacobini, 1996). În Belgia, în celebra grotă Scladina (Sclayn), două niveluri de locuire au fost analizate în mod special şi diferențiat, de către specialiştii în domeniu. Astfel, nivelul 5, atribuit stadiului izotopic 5 c (care ştim că se datează în interstadiul Brörup, între aproximativ 100.000 şi 95.000 ani BP), se caracterizează prin utilizarea galetelor din cuarț şi cuarțit (cu desprinderi discoidale şi clactoniene), a silexului maastrichtian (cu debitaj de tip Quina), folosindu-se si roci de la mare distanță, cum ar fi silexul campanian, ftanitul şi gresia de la Bruxelles. S-a constatat asocierea procedeelor Levallois şi Quina, dar la fel de importante sânt observațiile cu privire la exploatarea resurselor de carne: un cal bătrân, un cerb adult şi o antilopă au fost vânate, dar în stațiune s-au adus doar unele părți ale corpului; şase capre, dintre care două tinere şi patru femele bătrâne, au fost vânate şi aduse în întregime în grotă, pentru exploatarea exhaustivă a cărnii, pieilor, tendoanelor şi măduvei. Deci, se poate estima că grota a fost utilizată doar pe timpul iernii, de către vânătorii de capre (M. Otte ş. a., 2001). Tot aici, nivelul Ia, datat la 38.560 ± 1.500 ani BP (Lv-1377 bis), este considerat de vârstă weichseliană (numele nordic al Würmului), dar, prin datarea absolută, acesta aparține unui ultim stadiu musterian. Au fost descoperite 3.500 artefacte, variate după materia primă (7 variante) şi după tipul de retuşare. Coexistă mai multe sisteme de debitaj, cele mai importante fiind Quina şi Levallois. 56 % din utilaj este reprezentat de racloare. Studiul repartiției obiectelor de orice categorie indică folosirea întregii săli a grotei, dar peste 70 % dintre materiale au fost găsite pe o suprafață ovală, de 5 m lungime, oblică față de axul

longitudinal al grotei, ceea ce din nou face dovada utilizării intenționate a spațiului (I. Loods, D. Bonjean, 2001). Studiul paleofaunistic al acestui nivel demonstrează predominanța ursului printre animalele vânate, cu 3633 resturi osoase, dar au fost recunoscute elemente anatomice de la 120 exemplare, dintre care 6 de *Ursus spelaeus*. Pe de altă parte, urmele lăsate pe oasele prezente, ca şi resturile faunistice proprii, atestă prezența unui număr de 50 de hiene, de la care s-au păstrat peste 600 resturi osoase. Aceste descoperiri dovedesc impactul omului în "cucerirea" grotei, ca loc de refugiu, chiar şi sezonier (Fr. Lamarque, 2001). Rămânând la teritoriul francez, mai adăugăm că în adăpostul sub stâncă (*abri)* de la Payre, pe valea Rhonului, au fost descoperite mai multe niveluri de locuire, datate în stadiile izotopice 6 şi 5, deci într-o perioadă cuprinsă între 128.000 – 80.000 ani BP. Locuirile omeneşti au fost identificate în alternanță cu acelea ale ursului şi ale altor carnivore. În nivelele arheologice s-au descoperit oase de animale vânate: cervidee, cai, bovidee, care se pare că viețuiau nu departe de stațiune, pe valea fluviului. Materia primă, silexul (pentru care cioplitorii musterieni nu aveau întotdeauna o exigență deosebită privind calitatea) era recoltat si din albia minoră, dar şi din cariere aflate la aproximativ 10 km. Au fost aduse şi galete din alte roci, culese tot din albia minoră, de la baza falezei pe care se afla *abri*-ul. Debitajul era discoidal, pentru obținerea aşchiilor scurte şi groase, folosite ca suport pentru racloare şi alte unelte cu retuşe solzoase, scalariforme. Se adaugă galete din bazalt, aduse şi lăsate în această stare, sau cioplite sumar, sub formă de *choppers*, sau bifaciale mari, din cuarțit. Nu au fost identificate indicii sigure de folosire a focului, dar nici dovezi certe privind structurarea judicioasă a spațiului, fapte explicate prin prea desele ocupări ale adăpostului de către ursi, cărora micile grupuri de oameni nu reuşeau să le facă față, astfel că locul a fost destul de repede părăsit de om, care revenea pentru la fel de scurte popasuri (M.-H. Moncel, 2001).

În Liguria italiană, marea majoritate a locuirilor musteriene sânt în grote. Nivelele arheologice au oferit inventare litice, resturi faunistice, oseminte umane neandertaliene. Debitajul este pe aşchii, dar natura exploatării este diferențiată şi depinde în mare măsură de natura materiei prime. Au fost identificate elemente ale cioplirii Levallois, centripetă sau laminară, discoidală sau de tip Quina. Aceeaşi componentă laminară a fost degajată şi prin

studierea inventarelor litice din sud-estul Franței, ca urmare a naturii materiei prime, unde se practica debitajul unipolar. Aşadar, avem încă o dovadă cu privire la componentele strategice ale utilizării materiei prime de către Omul de Neandertal. În Slovenia, industria Levallois cu denticulate pare să aibă un sens propriu, nu cel evidențiat în Franța. Impresia de denticulate este dată de utilizarea retuşei alterne. Cercetările arheologice au adus dovezi concludente cu privire la mobilitatea grupelor umane din Paleoliticul mijlociu sloven. În Ungaria, în grota Suba-Lyuk, din munții Bükk, au fost descoperite 14 nivele arheologice cu industrii musteriene, dar de faciesuri diferite. Cele mai bogate nivele, 3 şi 11, cu industrie a Musterianului tipic, bogat în racloare, şi respectiv de tip Quina, sânt considerate reprezentative pentru modalitățile de exploatare a materiilor prime şi a habitatului. În Polonia, la Rozumice C au fost puse în evidență industrii microlitice de aşchii, care par să reprezinte elemente de tradiție de tip Bilzingsleben-Vertesszöllös. Tot aici au fost evidențiate structuri de locuire, de formă ovală, formate din pietre bine fixate în sol, vatră de foc (niv. 7), sau aglomerări de silexuri cioplite, acompaniate de ocru roşu. Mai bine prezervate au fost structurile de combustie (vetre), de formă plată, ovală, în nivelele 4 şi 10. În stațiunile de la Krakow-Czestochowa, Nietoperzowa, Dziadowa Skala, Micoquianul oriental este însoțit de faună reprezentată de *Lynx lynx, Capreolus capreolus, Sus scrofa, Felis silvestris* (nivele aparținând Eemianului), *Alopex lagopus, Rangifer tarandus, Mammutus primigenius, Ursus spelaeus,* în nivele eemiene şi vistuliene (würmiene). În Ucraina, la Korolevo, Molodova, Kulişivka, au fost evidențiate cele mai elocvente dovezi de utilizare a platourilor loessice din această parte a Europei. La Korolevo, pe terasa de 100-120 m a Tisei, aproape de Ujgorod, au fost descoperite mai multe complexe de locuire atribuite Paleoliticului mijlociu, aparținând stadiilor izotopice 7-6, 5 c (?), 4, deci aproximativ între 200.000 – 70.000 ani BP. Debitajul Levallois de vârfuri este preferențial, dar apar şi racloare, denticulate, vârfuri foliacee. Prezența racloarelor în proporție dominantă face legătura cu Micoquianul Europei centrale. În ansamblul litic al nivelului II domină racloarele simple şi transversale convexe, care îi dau o imagine de variantă charentiană (L. Kulakovska, 2001).

În concluzie, cercetările arheologice, inclusiv acelea de ordin metodologic, au permis evidențierea unor elemente proprii grupelor

umane, cu privire la funcționarea stațiunilor (a campamentelor), în deplină legătură cu mediul geologic, al resurselor de materie primă, căutate şi selectate cu grijă. Astfel, pe un eşantion ce cuprinde mai multe stațiuni mari: *abri* La Combette, stațiunile din zona Les Eyzies-de-Tayac, grota Breuil, Italia, s-au evaluat activitățile de identificare a depunerilor cu materie primă de calitate, şi de exploatare a tuturor resurselor oferite de mediul ecologic, în funcție de care, locuirile au avut caracter sezonier sau mai îndelungat. Pe de altă parte, cel puțin în Franța septentrională, dar şi în zona Pirineilor francezi (P. Auguste, 1996; A. Gardeisen, 1996), (dar situația poate fi efectiv extinsă la aproape întregul Continent), s-au putut constata aceleaşi dovezi privind strategia de urmărire şi capturare a vânatului, de folosire la maximum a resurselor de carne, de piei, de oase, măduvă şi tendoane. Animalele nu erau vânate întâmplător, ci selectate cu grijă, în ceea ce priveşte vârsta, sexul şi specia. Tehnicile de "măcelărire" erau deja standardizate printr-o seriere a gesturilor (oarecum, pe principiile cioplirii uneltelor), prin care nimic nu se pierdea şi nu se distrugeau părțile necesare ale corpului: jupuirea, scoaterea oaselor lungi, descarnarea părților anatomice componente, trierea acestora în funcție de nevoile comunității, de sezon şi de tipul locuirii (de suprafață, de peşteră), toate aceste constatări fiind rezultatul cercetărilor tot mai specializate, pluridisciplinare asupra perioadei stadiilor izotopice 6 – 3, adică între aproximativ 120.000 – 30.000 ani BP. De altfel, în diferite stațiuni (sau în imediata lor apropiere) au fost descoperite adevărate "abatoare": 500 de *Ursus spelaeus*, la Erd; 300 *Rhinoceros*, la Krapina, Croația; 300 *Equus hydruntinus,* la Staroselie, Ucraina, ceea ce poate demonstra inclusiv natura stocării resurselor de carne.

Ultima categorie a urmelor lăsate de locuirile umane din Paleoliticul mijlociu o constituie structurile special amenajate, în care includem vetrele şi adăposturile, deoarece, indiferent de natura şi specificul construcțiilor, vetrele reprezintă cea mai importantă componentă.

Am prezentat mai sus caracteristicile locuinței acheuleene din grota Lazaret, datată la 130.000 ani BP. Ar mai fi de adăugat că, potrivit descoperitorilor, suprastructura acestei cabane putea fi demontată şi reamenajată într-o altă aşezare, în funcție de necesitățile de urmărire a vânatului. În ceea ce ne priveşte, ne manifestăm rezervele față de această posibilitate, şi mai ales față

de necesitatea acestui transport, deloc uşor (mai ales ca greutate efectivă), deoarece, ajunşi într-o altă zonă, bogată în vânat, amenajarea unei noi construcții nu constituia o dificultate, dată fiind experiența deja dobândită. Mai vechi decât construcția de la Lazaret sânt cele din Spania, de la Torralba şi Ambrona, datate în stadiile izotopice 9 şi 8. La Torralba, în cele 10 niveluri de locuire, au fost degajate locuri speciale pentru cioplirea bifacialelor şi a toporaşelor, a resturilor faunistice: elefant, bovidee, cervidee. Nu se precizează cu certitudine caracteristicile vetrelor, dar s-a putut constata că animalele vânate erau "tranşate" pe principii de natură să reducă la minimum pierderile de masă consumabilă, unele elemente ale conservării cărnii fiind constatate, pe baza resturilor osoase rămase în nivelele arheologice. La Ambrona, s-a observat că resturile celor 30 de elefanți vânați erau păstrate fie în asociere cu puține resturi de debitaj şi oase nearse, fie în apropierea vetrelor, unde se aflau şi cele mai mari concentrări de ateliere de cioplire. În grotele Baume-Bonne, Rigabe şi Orgnac 3 s-au descoperit vetre de foc, special amenajate, unele înconjurate cu "zid" de pietre sau de pământ, dalaje de pietre, ovale, fără alte amenajări speciale. La Biache-Saint-Vaast (Pas-de-Calais), au fost evidențiate contururi acoperite cu dale (pentru a elimina excesul de umiditate), locuri special amenajate pentru masă, altele pentru jupuirea pieilor şi tranşarea cărnii, separate de atelierele de cioplire.

În Germania, la Ariendorf, cu ocazia degajării resturilor de *Elephas trogontherii*, *Rhynoceros*, *Equus, Cervus,* au fost observate urmele unei structuri de locuire, uşor adâncite, cu diametrul de 2,70 m, evidențiată prin culoarea diferită a suprafeței locuite, ca şi de textura sedimentului; se presupune că la construcția scheletului s-au folosit coaste de rinocer şi de elefant. Complexul se datează la 200.000 – 180.000 ani BP. O colibă de formă ovală, cu dimensiunile de 3,70 m x 2,90 m, a fost identificată la Rheindahlen, Germania. Stațiunea aparține unei etape premusteriene, dar utilajul este preponderent laminar. Importantă este concentrarea pieselor atelierului de cioplire, de jur-împrejurul cabanei, cu amplasări speciale ale diferitelor categorii de piese: nuclee, unelte, aşchii retuşate. În Belgia, în grota Scladina (de care am amintit mai sus), au fost puse în evidență spațiile speciale, rezervate de către locuitorii săi, diferitelor activități: împărțirea cărnii, jupuirea animalelor, pregătirea hranei, iar în Ucraina, la Kiik

Köba, locuința era încălzită de 5 vetre, în una dintre ele fiind găsit şi un fragment de maxilar de cal, probabil de la prepararea cărnii. Dar, pentru această perioadă interglaciară, se pare că cea mai spectaculoasă descoperire s-a făcut la Krakow – Zwierzyniec, unde un cuptor amenajat cu o “cupolă” este interpretat ca fiind folosit la afumarea cărnii, în vederea stocării rezervelor. Alte descoperiri completează seria informaților cu privire la complementaritatea gesturilor de atragere a vânatului în vederea capturării, şi de folosire rațională a animalelor vânate: Lehringen, Germania, Skaratki şi Zwolen, Polonia, sânt câteva locuri unde elefanții erau atraşi în mlaştini, iar bizonii şi caii, în ravene adânci. Lipsa altor dovezi certe de locuire în aceste locuri de vânătoare, puținătatea uneltelor (folosite cu predilecție la jupuirea pieilor şi la tranşarea cărnii), prezența unor carcase aproape întregi, dovedesc existența strategiilor de asigurare a hranei prin vânătoare. Se ştie în prezent, prin cercetările întreprinse de F. Bordes (1981), că începând cu Omul de Neandertal, comunitățile umane îşi organizau stațiuni de bază, cu caracter aproape permanent, şi altele, la distanțe nu prea mari, folosite ca şederi sezoniere, pentru vânătoare, uneori şi pentru cioplirea uneltelor. Cum campamentele de bază se aflau în grote, este de înțeles amenajarea construcțiilor speciale în aceste adăposturi naturale, care ofereau condiții net superioare în comparație cu stațiunile deschise, pe terase, platouri etc. După opinia formulată de R. Desbrosse şi J. Kozlowski (1994), aşa-numitul Musterian Alpin, descoperit în grotele înalte din Austria (Drachenhöhle, Ramech), Elveția (Wildkirchli, Drachenloch), Franța (Prélétang, Eugles), constituie cele mai elocvente dovezi cu privire la existența acestor “halte” de vânătoare, fără amenajări de locuințe, doar cu o vatră şi cu puține unelte. Stațiunile cu caracter permanent, situate pe terase, platouri etc., puteau avea cu certitudine, construcții special amenajate pentru protecția împotriva frigului, a animalelor sălbatice. Este exemplul stațiunilor de la Königsaue, Germania, Ripiceni-Izvor, pe Prut, Erd, Ungaria, Trécassats, Fontmaure, Champ-Grand, Buhlen, Franța, Molodova, Ucraina. Astfel, în localitatea la Trécassats, pe o suprafață de 60 ha, au fost puse în evidență 6 cabane, care ar putea reprezenta primul “sat” paleolitic, cu condiția ca locuințele, bine delimitate spațial, să fie contemporane (cunoaştem disponibilitatea grupelor umane, încă din Paleoliticul inferior, de a reveni cu exactitate pe vechile amplasamente). La Fontmaure, pe o suprafață de 800 mp,

s-au dezvelit mai multe cabane înconjurate de ateliere de cioplire a jaspului. Dar, tot aici, prezența unei alte cabane, pune probleme, fie de contemporaneitate, fie de organizare socială. Cercetările efectuate de A. Cernâş, la Molodova, au pus în evidență urmele unei colibe de formă ovală, cu dimensiunile de 7 x 10 m, care adăpostea 15 vetre mici. Baza locuinței era alcătuită din oase de *Elephas primigenius*: 12 cranii, 34 omoplați, 51 oase de la extremități, 14 defense, 5 maxilare. Spre deosebire de Lazaret, la Molodova cioplirea uneltelor se făcea în interiorul locuinței, căci s-au înregistrat câte 1.000-2.000 piese de silex pe fiecare mp, în timp ce în afara structurii de locuire, cantitatea deşeurilor de cioplire era mult mai mică (A. P. Cernâş, 1965; V. Chirica, 1978). Dar, cum s-a demonstrat (Al. Păunescu, 1978; cf. şi Al. Păunescu, V. Chirica, 1977), vetrele din locuința de la Molodova nu sânt bine amplasate în plan. La Ripiceni-Izvor, în nivelurile musteriene 4 şi 5 au fost identificate mai multe tipuri de adăposturi contra vântului şi a ploii, la a căror construcție s-au folosit oase mari de mamut şi bolovani din cariera de calcar, aflată în apropierea marii stațiuni (Al. Păunescu, 1993).

Spiritualitatea neandertalienilor, aşa cum poate fi atestată prin descoperirile arheologice şi prin elementele de etnologie, constituie cea mai elocventă dovadă cu privire la nivelul ridicat al cunoştințelor la care ajunsese societatea omenească din perioada de mijloc a epocii pietrei cioplite. În acest domeniu al cercetărilor şi, mai ales al interpretărilor, este absolut necesar apelul la tot ce poate oferi Etnologia (aici, ca ştiință sau metodă conexă investigațiilor preistorice). S-a generalizat ideea existenței unor mituri legate de vânătoarea ursului (P. Auguste, 2001). Baza documentării în privința existenței mitului o constituie descoperirea, foarte numeroasă, a resturilor osoase de urs (cu care omul a trebuit să lupte cel mai adesea pentru ocuparea acestor adăposturi naturale), la care se adaugă evidențierea (mai ales în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi la începutul celui care a urmat), a numeroase aglomerări faunistice aparținând ursului de peşteră (îndeosebi a craniiilor ce păreau “aranjate” după anumite criterii, evident necunoscute), sau o anumită predilecție pe care au manifestat-o comunitățile umane (cum ar fi acelea din peşterile carpatine) pentru vânarea ursului. Sursa cea mai credibilă, în domeniul paleoetnografiei, a constituit-o James George Frazer, *Le rameau d’or*, Paris, 1923 (tradusă şi în româneşte, 1980). În partea

consacrată *uciderii ursului sacru*, este vorba de faptul că, într-o comunitate care trăia aproape exclusiv din vânarea ursului, un vânător capturează un pui de urs, care este crescut în familie, alături de copii, alăptat de mama acestora, până când animalul poate deveni periculos pentru oameni. Atunci, el este închis într-o cuşcă, dar continuă să fie alimentat ca şi un membru al comunității. La vârsta de trei ani, ursul trebuie sacrificat, iar ritualul impune următoarea incantație adresată ursului, de către vânător: "*Acum ne-am reunit la o mare serbare în cinstea ta. Nu te teme de nimic. Noi nu vrem să-ți facem nici un rău. Vrem numai să te ucidem şi să te trimitem la zeul pădurii, care te iubeşte (…); nu vei suferi deloc, atât de repede va fi sfârşitul tău. Am făcut destule pentru tine; acum este rândul tău să te sacrifici pentru noi. Tu ai să-l rogi pe zeu să ne trimită la iarnă multe lutrii şi mulți jderi şi la vară multe foci şi peşte cu îmbelşugare. Nu uita să predai aceste mesaje, căci noi te iubim mult, iar copiii noştri nu te vor uita niciodată. Adu-ți aminte! Adu-ți aminte! Eu îți readuc aminte toată viața ta şi toate serviciile pe care noi ți le-am adus. Este rândul tău acum să-ți îndeplineşti datoria. Nu uita ce ți-am cerut. Tu vei spune zeului tău să ne dăruiască bogății; şi vei cere ca vânătorii noştri să se întoarcă din pădure acoperiți de blănuri rare, cu pradă bogată de animale comestibile; ca pescarii noştri să găsească pe țărmul mării trupe de foci şi în mare atâta peşte, încât năvoadele să geamă sub greutatea lor. Toată speranța noastră eşti tu. Duhurile rele îşi bat joc de noi şi prea des ne sânt potrivnice şi ne aduc nenoroc. Dar ele se vor închina în fața ta. Noi te-am hrănit. Şi ai fost voios şi sănătos. Acum, te omorâm, ca tu, la rândul tău, să ne trimiți bogății, nouă şi copiilor noştri*" (după A. A. Lillin, *Mitul marelui vânător*, Facla, Timişoara, 1986). A. Leroi-Gourhan (1964; 1990) a considerat că ideea unei mitologii a animalelor vânate în Paleoliticul mijlociu nu poate fi pe deplin probată, dar noi credem că exista un cult al vânatului predilect, şi ne bazăm pe descoperirea unei mandibule de elefant tânăr, depusă într-o mică groapă, şi acoperită cu lespezi de piatră, de către neandertalienii de la Ripiceni-Izvor.

Pentru a înțelege mai bine faptul că neandertalienii aveau elemente bine precizate de comportament social (unele dintre acestea, cum ar fi strategia materiilor prime, a vânătorii, a stocării produselor, au fost deja evidențiate în acest capitol), este absolut necesar să se ştie că aceştia aveau o capacitate cerebrală

echivalentă sau chiar superioară mediei contemporanilor noştri. Cu unele detalii, care privesc îngustimea zonelor prefrontale, creierul Omului de Neandertal corespundea celui din zilele noastre, prin numărul de celule, îndeosebi din zonele cortexului mijlociu. Aceste detalii anatomice fiind cunoscute, fireşte că unele descoperiri au frapat lumea ştiinţifică a secolului trecut, presupunându-se a fi direct legate de practici religioase: “cazul” Stelmoor, din Germania, unde, în malul unui vechi lac, mai multe schelete de reni, femele, se aflau depuse intenţionat, dar cu cavitatea toracică umplută cu pietre; în Rusia şi Ucraina (exemplul de la Molodova este cel mai concludent), locuinţele erau amenajate prin “cercuri” de oase, craniile (12) şi defensele (14) de mamuţi fiind cele mai elocvente elemente de ritual; prezenţa craniilor de urs, îngrămădite cu pietre (Bächler, Elveţia), depuse în nişe (Zotz, Germania, Boroşteni, România), asociate cu piese de silex (Ehrenberg, Austria), depus într-o groapă rituală (Bonifay, Dordogne), depuse intenţionat, pe sol (Malez, fosta Iugoslavie) etc. (A. Leroi-Gourhan, 1990).

Existenţa practicilor mortuare este certă la paleantropii de tip Neandertal. Mai multe elemente pot fi luate în consideraţie: un “cult” al mandibulelor (poate şi datorită faptului că oasele mandibulei s-au păstrat mai bine decât alte părţi ale scheletului). În acest sens, merită atenţie situaţia statistică, realizată de A. Leroi-Gourhan (1990).

Tab. 7. Procentajele unor resturi osoase, de animale şi om, în Europa

	Lup %	Hienă %	Vulpe %	Lup, hienă, vulpe %	Om %
Dinţi	62	82	35	60	60
Mandibule	19	10	15	15	20
Maxilare	10	2	9	7	5,8
Oase lungi	7	4	39	17	13

Statistica nu trebuie absolutizată, căci însuşi caracterul descoperirilor nu este, şi nu poate fi exhaustiv. Pe de altă parte, poate că încă mai importantă este ideea existenţei unui “cult” al craniilor (descoperite izolat, ceea ce nu presupune obligatoriu şi depunerea lor izolată). Dar, descoperirea de la Guattari, Italia, a unui craniu, depus cu semnificaţie rituală, într-o amenajare de

pietre, la capătul unei săli, a devenit printre cele mai importante. Asocierea acestuia cu numeroase resturi faunistice, a devenit, de asemenea, posibil legată de o practică mortuară a omului de Neandertal, când au apărut şi alte descoperiri identice (nu numai ale craniului de om, ci şi ale altor oase umane, alături de cele de animale vânate: Krapina, Bilzingsleben). Descoperirea din peştera Krapina, Croația, a nu mai puțin de 30 de schelete de neandertalieni, fragmentare, a pus o altă importantă problemă: posibila antropofagie rituală la aceşti paleantropi europeni, cu atât mai mult cu cât descoperiri similare (de oase umane izolate, cu urme de consum alimentar) au fost făcute şi în alte stațiuni musteriene. Dar, încă mai importantă pare a fi, după părerea noastră, faptul că majoritatea descoperirilor de cranii (izolate) aparțin copiilor, nu adulților (Kiik-Koba, La Ferrassie, Le Moustier, Spy, etc.). În stațiunea de la La Ferrassie au fost dezvelite 7 morminte, dintre care 5 aparțin unor copii. O altă caracteristică, îndeosebi a mormintelor de copii, este asocierea lor cu unelte de piatră ale adulților (mai ales racloare), care pune alte întrebări despre semnificația unor practici rituale ale Neandertalienilor.

Existența unor elemente de spiritualitate, în Paleoliticul mijlociu, nu mai este, astăzi, nici exagerată, nici contestată. Cercetările arheologice şi interpretarea lor au făcut dovada unor practici şi credințe magice, poate chiar religioase, în primul rând în legătură cu vânătoarea, ori cu existența omului, pe pământ, dar şi după moarte.

PALEOLITICUL SUPERIOR

Această perioadă este cea mai strălucitoare, cea mai bogată şi cea mai complexă din întreaga Preistorie a omenirii (poate, cu excepția culturii Cucuteni). Înțelegerea fenomenului istoric necesită cunoaşterea câtorva date deosebit de importante:

1. Din punct de vedere geocronologic, începuturile Paleoliticului superior se plasează în cea de a doua parte a ultimei glaciațiuni, mai exact în ultima parte a Pleniglaciarului mijlociu, stadiile izotopice 3b – 3 a, oscilațiile climatice Hengelo – Denekamp, iar din punct de vedere cronologic, între 40.000 – 30.000 ani BP. S-a şi precizat că în Eurasia mileniilor 45 – 10, au fost 20 de fluctuații

climatice, la care grupele umane au trebuit să se adapteze (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica ş.a., 2001).
2. Din punct de vedere al evoluției tipului fizic uman, este trecerea de la *Homo Neandertalensis* la *Homo sapiens sapiens*, fenomen care nu s-a petrecut simultan în timp şi spațiu, existând diferențieri între Europa, nordul Africii, Orientul Apropiat. De altfel, se apreciază că primele inovații tehnice par să fie “opera” ultimilor neandertalieni. În prezent se consideră că persistența ultimilor neandertalieni până spre 35.000 ani BP este o realitate în Europa occidentală; în Europa sud-estică şi centrală, se poate accepta o tranziție graduală, aşa cum o dovedesc descoperirile de la Krapina, Vindija G3 şi Velika Pecina, Croația, şi Mladec, Moravia, datate între 42.400 şi 38.850 ani BP (A.-M. Tiller, 1990). Pe de altă parte, s-a constatat că Neandertalienii se suprapun în intregime tuturor creațiilor musteriene, că Musterianul nu a existat decât în asociere cu Neandertalienii, dar nu este sigur dacă primele culturi ale Paleoliticului superior apar în afara *elementului* neandertalian. Este aproape sigur că în Orientul Apropiat şi nordul Africii, Omul modern a viețuit alături de Omul de Neandertal, creind ultimele elemente musteriene, dar fiind şi autorii primelor creații ale Paleoliticului superior, după cum, se pare că întreaga industrie châtelperroniană este creația neandertalienilor (B. Vandermeersch, 1990). Se consideră că Omul modern, de origine africană, este atestat, în Orientul Apropiat, de la 90.000 ani BP, cu elemente fizice, de factură modernă, craniene în primul rând, înlocuindu-i pe Neandertalieni spre 40.000 ani BP, când începe “colonizarea” întregii planete, datorită tocmai acelor *achiziții* din toate domeniile, care l-au făcut superior predecesorilor sau din Paleoliticul mijlociu (A. Tuffreau, Jean-Luc Marcy, 1998).
3. Din punct de vedere tehnico-tipologic, se trece de la cioplirea aşchială la cea laminară, de la nucleele ovalare, discoidale, la cele prismatice şi piramidale. Tehnica debitajului, unidirecțional şi bidirecțional, chiar dacă se mai mențin elemente Levallois şi musteriene, devine net superioară, iar tipologia uneltelor, mai variată. Apar acum elemente regionale, care delimitează faciesurile tehnologice şi culturile arheologice, cu fosile directoare, cum ar fi piesele *à dos* şi vârfurile *La Gravette*, lamelele Dufour, vârfurile de tip Kostienki, gratoarele şi burinele carenate etc.
4. Limita superioară a Paleoliticului superior nu este fixă nici măcar la nivelul teritoriului nostru continental; în general, se apreciază că,

din punct de vedere geocronologic, Paleolitucul superior îşi încheie evoluția odată cu finalul timpurilor glaciare (V. Col. Int. *La fin des temps glaciaires en Europe*, Bordeaux, 1977) şi trecerea la Holocen, deci pe la 10.000 ani BP; din punct de vedere al culturilor arheologice, unii specialişti apreciază că Epigravettianul şi chiar Epipaleoliticul se încadrează în Tardiglaciar şi în Postglaciar, Holocenul fiind apreciat ca perioadă a Mezoliticului şi a începuturilor Neoliticului.

5. Marea majoritate a specialiştilor consideră că între Paleoliticul mijlociu şi Paleoliticul superior intervine o *perioadă de trecere*, caracterizată tocmai prin reminiscențele vechilor culturi arheologice, cu toate trăsăturile lor tehnico-tipologice, aspectul fizic al omului etc. În această perioadă de trecere sânt plasate culturile arheologice: Châtelperronianul (Castelperronianul) francez, Uluzzianul italian, Szeletianul şi Bohunicianul Europei centrale, Bacho-Kirianul Europei sud-vestice, cultura de Prut sau Ripiceni-Brânzeni în Depresiunea Prutului mijlociu.

6. Chiar dacă există o anumită regionalizare a teritoriului european, Aurignacianul clasic, cu gratoare şi burine carenate, acoperă aproape întregul Continent, fiind acceptat ca atare de marea majoritate a specialiştilor. Dar nu există o ruptură între locuirile de factură musteriană şi acelea aurignaciene, căci Aurignacianul de la Mitoc este mai vechi decât Musterianul de la Gura Cheii-Râşnov, sau din alte peşteri carpatine (V. Chirica, 1988, 1997, 1999), iar în Franța, de exemplu, există locuiri aurignaciene mai vechi de 32.000-33.000 ani BP, şi alte, musteriene, datate mai recent, sub 30.000 BP (chiar dacă acestea sânt considerate ca fiind contaminate) (G. Delibrias, M. Fontugne, 1990.

7. Paleoliticul superior se caracterizează prin inovații de mare importanță, ireversibile, în domeniul cultural (social, artistic şi religios), tehnic, tipologic, demografic, economic, printre cele mai etonante fiind apariția artei, a obiectelor de podoabă şi a industriei de os.

M. Otte (1999) identifică, în întreaga perioadă a Paleoliticului superior, patru faze care s-au succedat în perimetrul imens al Mediteranei occidentale: I, între aproximativ 40.000 – 30.000 ani BP, când “fenomenul aurignacian” traversează brusc zona mediteraneană de la est la vest; II, între aproximativ 30.000 – 20.000 ani BP, de o mare complexitate, când în dinamica proprie intervin diferite curente culturale din alte zone europene; III, între

aproximativ 20.000 – 15.000 ani BP, marcată de geneza şi evoluția Solutreanului; IV, între 15.000 – 10.000 ani BP, când asistăm la extrema dezvoltare a Magdalenianului, cu aspecte regionale.

În cele ce urmează, vom încerca să marcăm evoluția civilizațiilor create de *Omul înțelept* în țările europene şi în alte spații geografice continentale, mai întîi în perioada de trecere, şi apoi în Paleoliticul superior.

În Franța, “studiul de caz” cel mai pregnant este reprezentat de locuirile din seria stațiunilor de la Arcy-sur-Cure: grotele Lupului, Bizonului, Hienei, Renului, unde, la baza secvențelor stratigrafice stau nivele musteriene, urmate de acelea châtelperroniene sau aurignaciene. Elementele campamentelor de tip Paleolitic superior vechi sânt mult mai bogate şi mai variate decât acelea musteriene, cu referire nu numai la exploatarea materiilor prime şi a vânatului, dar acum apar, în mod organizat, structuri de locuire amenajate special, vetre, prezența ocrului, industrie osoasă şi obiecte de podoabă. Locuințele sânt de mai multe tipuri, mai numeroase şi cu elemente noi, superioare, de amenajare, cum ar fi existența unei şarpante care să susțină acoperişul. În interior, plăci de calcar bine aranjate, par să aibă rolul de banchetă. În Grota Renului, industria châtelperroniană este foarte abundentă, fiind descoperite peste 35.000 de piese, dintre care 5000 de unelte, ceea ce reprezintă dublul procentajelor din locuirile musteriene. A crescut şi ponderea utilizării silexului de bună calitate, pentru a cărui procurare se pare că acum exista un scop foarte precis. Dar, industria litică din niv. X al Grotei Renului are un aspect încă foarte arhaic, ceea ca l-a determinat pe A. Leroi-Gourhan (1965, cf. C. Farizy, 1990) să o considere a fi un Musterian deghizat în Paleolitic superior. În ceea ce priveşte strategia vânătorii, s-a stabilit cu certitudine faptul că noii locatari ai peşterilor de la Arcy-sur-Cure utilizau vânătoarea nu numai ca sursă de hrană, ci şi pentru alte materii prime, fapt dedus prin schimbarea operațiunii gesturilor, de la capturare până la transformarea întregii mase vânate în produse primare şi secundare. Prezența obiectelor din os, decorate, a permis să se stabilească o nouă atitudine socială a raporturilor creator-utilizator, având în centru ideea creației artistice, cu valori multiple, la care se adaugă multipla folosire a ocrului. Un bogat utilaj osos (dar şi din fildeş) demonstrează noile aptitudini creatoare ale châtelperronienilor din Grota Renului, niv. IX şi X, prin cele peste 100 obiecte prelucrate şi utilizate ca atare. Majoritatea sânt de tipul

străpungătoarelor, prelucrate până la fasonarea în întregime. Două ace au fost realizate cu minuțiozitate, iar vârfurile de lance demonsterază noile posibilități ale vânătorii; alte unelte din os sânt reprezentate de micro-vârfuri, a căror întrebuințare este greu de precizat datorită dimensiunilor; dintr-o diafiză mezială din os de pasăre, s-a amenajat un tub (pentru ace ?); un alt tub, de dimensiuni mai mari, putea fi folosit ca mâner pentru o altă unealtă, iar din diafize mari, sau din coaste de animale, prezervate de la tranşarea cărnii, au fost făcute unelte pentru curățat şi tăiat; în sfârşit, alte unelte puteau reprezenta piese pentru săpat solul, în vederea montării elementelor de susținere a infrastructurii unei locuințe. Tot aici au fost constatate premisele obiectelor de podoabă, mai întâi ca fenomen mental, al unei gândiri creatoare, dar care a avut sensibilitatea creației artistice (C. Farizy, 1990; D. Baffier, M. Julien, 1990; Y. Taborin, 1990). După opinia noastră, aceste descoperiri devin surprinzătoare, dacă se insistă asupra faptului că nu Omul modern, ci Omul de Neandertal era creatorul lor (la Saint-Cézaire s-a descoperit o fosilă de Neandertalian în nivelul arheologic châtelperronian). În aceste condiții este necesară întrebarea cu privire la trecerea atât de evidentă şi de rapidă la noile posibilități de gândire şi de materializare a acestei gândiri net superioare. Dar, am insistat asupra acestui “studiu de caz” tocmai pentru a evidenția trecerea de la Paleoliticul mijlociu la Paleoliticul superior în țara unde s-au făcut cele mai importante descoperiri şi interpretări arheologice. De altfel, la fel de nete sânt elementele acestei treceri şi în stratul 11 din peştera Backo-Kiro, şi la Temnata, tot în Bulgaria, dar şi în alte stațiuni cu nivele de locuire datate în perioada considerată de către arheologi ca reprezentând evoluția omenirii spre o nouă etapă a “aventurii” umane, începută cu peste trei milioane de ani în urmă. Mai aproape de adevăr poate fi interpretarea lui M. Otte (1996), potrivit căreia acest proces se bazează pe fenomenul de aculturație. Este vorba de faptul că populațiile locale, ele însele aflate într-un stadiu de evoluție tehnică, au primit impulsuri şi idei total novatoare de la grupe umane venite din Orient, unde se ştie că aceste inovații se aflau într-o anterioritate de mai multe milenii. Nu este exclusă nici ipoteza privind relația dintre ansamblul fenomenului de aculturație şi faza temperată majoră, care a separat ultima glaciațiune în două jumătăți prin acel “Interpleniglaciar” (Interstadiul Cottés). Dar Châtelperronianul nu a avut o extincție prea mare nici în timp, nici

în spațiu. Astfel, în Franța, el este urmat de Aurignacianul ce va acoperi, în forme puțin variate, aproape întregul Continent, dar în alte zone europene perioada de trecere este marcată de faciesuri locale: Uluzzianul, Szeletianul, Bohunicianul etc. Astfel, în Marea Cîmpie de Nord (din Anglia până în Polonia), se dezvoltă *"Industria cu vârfuri foliacee",* fiind recunoscută şi în Germania de sud (Bavaria, unde li se dă numele de Altmühlian), iar în forme mai evoluate, coboară spre sud: Jermanovice, Polonia, Ranis, Couvin, Belgia, Kent's Cavern, Anglia, cu răspândiri până în Moravia, Slovacia, Ucraina, Franța (Coll. Int. Miskolc, 1991), acoperind, în timp, Interpleniglaciarul (aproximativ 40.000 – 35.000 ani BP). Astfel de "compoziții" evoluează şi în alte părți ale Europei interpleniglaciare, fiind unificate, în cele din urmă, de primele manifestări aurignaciene. Piese distinctive ale acestei industrii sânt, evident, vârfurile foliacee bifaciale, cu desprinderi uşoare, de suprafață, uniform realizate, care fac serii predominante statistic în toate tehnocomplexele datate la începutul Paleoliticului superior.

În Ungaria, *Szeletianul* a fost evidențiat în 1956, în grota Szeleta, descoperită în 1906. Această cultură a fost împărțită în trei etape: Szeletianul vechi, evoluat şi final, cu elemente solutreene. Prima etapă se caracterizează prin piese plan-convexe de mari dimensiuni, dar există şi bifaciale de mici dimensiuni, ca şi cuțite (*couteaux*) de tip Prodnik, sugerând influențe micoquiene. Lipseşte debitajul Levallois, deşi există câteva vârfuri musteriene. Elementele de tip Paleolitic superior: lame, burine, gratoare, inclusiv carenate, se află în proporții bine precizate. În etapa evoluată, fosilele directoare sânt bine-cunoscutele piese foliacee bifaciale, de factură foarte reuşită, simetrice, în secțiune rombică. Lame, burine, gratoare, se află în număr mare. Apar, ca influențe gravettiene, la sfârşitul etapei, vârfuri gravettiene, *microgravette*, lame *à dos.* În 1916, O. Kadic a stabilit stratigrafia arheologică a grotei Szeleta: stratul 3 a fost atribuit "Szeletianului inferior", stratul 4, unui Szeletian intermediar", iar 5 şi 6, "Szeletianului superior", cu precizarea că elementul esențial pentru departajarea fazelor evolutive l-a constituit tipologia pieselor foliacee. A. Ringer (1991) precizează că în timpul stadiului izotopic 3, Aurignacianul din Munții Bükk evoluează în paralel cu Szeletianul vechi. După opinia noastră, poate fi vorba de perioada stadiilor izotopice 3b / 3a, nu mai devreme. Oricum, după K. Siman (1991), cel mai vechi nivel szeletian se datează spre 43.000 ani BP. După alți autori (*Le*

Paléolithique), poziția cronologică a Szeletianului este cuprinsă între începutul Interpleniglaciarului (Vedrovice 5, Moravia, şi Certova Pec, Slovacia, cu datare de 38.230 BP) şi sfârşitul Interpleniglaciarului (Szeleta, niv. superior, şi niv. 8 de la Pod Hradem, Moravia, datate între 32.000 – 33.000 ani BP). Deci, Szeletianul a ocupat un spațiu relativ larg, în Europa centrală şi de est: Ungaria, Polonia, Austria, Moravia, Slovacia, până în Ucraina, Moldova (C. S. Nicolăescu-Plopşor, N. Zaharia, 1956 a, 1956 b), şi chiar în Germania (M. Freericks, 1991). M. Oliva (1991) consideră că Szeletianul a reprezentat cea mai originală cultură a Paleoliticului superior din Europa centrală şi crede că tehnocomplexul fazei vechi are o origine locală evidentă (cel puțin cu referire la teritoriul întregii Cehoslovacii). Tot în Europa Centrală, alături de Aurignacian şi Szeletian, se constată prezența unui alt grup: *Bohunicianul*, a cărui stațiune eponimă este Brno-Bohunice. Tehnocomplexul se afla, stratigrafic, în paleosolul de tip Interpleniglaciar, datat între 42.900 – 40.170 ani BP. Din punct de vedere tehnologic şi tipologic, Bohunicianul se caracterizează prin faciesul Levallois, destul de pronunțat, dar debitajul este unidirecțional şi bidirecțional, de factură laminară, pe nuclee Levallois şi prismatice. Vârfurile Levallois sânt de factură laminară, alungite, iar racloarele, atipice, au retuşe plate. Gratoarele sânt pe aşchii şi lame, dar formele tipic aurignaciene lipsesc. Burinele provin, în marea majoritate, din lame frânte. Denticulatele şi *encochele* domină. Există şi vârfuri foliacee bifaciale. Deşi, ca adaptare la mediu, se cioplea cu predilecție silexul (Bohunice), la Ondratice se folosea şi cuarțitul, în tehnică Levallois dominantă (K. Valoch, 1990). După opinia lui P. Allsworth-Jones (1986), Neandertalienii erau creatorii Szeletianului (industrie provenită din Micoquian), iar K. Valoch (1990) crede că tot *Homo sapiens Neandertalensis* este şi creatorul Bohunicianului.

În Italia se constată aceleaşi prelungiri musteriene, asociate cu piese de aspect mai evoluat. Această perioadă de trecere este evidentă în *abri* Mochi şi Tagliente, grota Calului *(del Cavallo),* cu elemente aurignaciene, în timp ce în sud, *Uluzzianul* pare să domine prin piesele sale, considerate fosile directoare: piesele de formă semilunară, retuşate, asociate cu utilaj osos. Pe baza cercetărilor din Grota Calului, Uluzzianul a fost datat în faza rece care precede interstadiul Arcy, deci între 33.000 – 31.500 ani BP, cu elemente chiar mai vechi, până spre 34.500 ani BP. Nu se

exclude existența unor legături cu Protoaurignacianul din Italia. De altfel, au fost propuse mai multe “scenarii” privind evoluția culturală şi a omului în Italia perioadei de trecere: Musterian//Uluzzian; Musterian//Aurignacian şi Uluzzian//Aurignacian. În cea ce priveşte ultimul aspect, se apreciază că, dacă utilajul osos este prezent, dar slab reprezentat în nivelele uluzziene, prezența unor materiale colorante (ocru, limonit) aduce un element caracteristic. În industria litică, prezența dominantă a pieselor *esquillées*, cu aproximativ 50 % din tot utilajul, este, de asemenea, o caracteristică a Uluzzianului, căci în nivelele aurignaciene procentajul acestor piese este foarte scăzut. Considerat tot un specific al adaptării omului la mediu, Uluzzianul va lăsa locul Aurignacianului, dar nu se poate accepta dispariția fizică a creatorilor lui (A. Palma di Cesnola, 1965, 1966; P. Gioia, 1990; M. Mussi, 1990).

Tab. 8. Relațiile cronologice între Micoquian, Bohunician şi Szeletian în Europa centrală (după K. Valoch, 1990)

Micoquian	Kulna, niv. 7 a	45.600 + 2.850 – 2200 BP (GrN-6060)
Bohunician	Bohunice	42.900 + 1.700 – 1.400 BP (GrN-6165)
		41.400 + 1.400 – 1.200 BP (GrN-6802)
		40.173 ± 1.200 BP (Q-1044)
	Stránská skála III a	41.300 + 3.100 – 2.200 BP (GrN-12606)
	Stránská skála III	38.200 ± 1.100 BP (GrN-12297)
		38.500 + 1.400 – 1.200 BP (GrN-12298)
Szeletian	Vedrovice V	39.500 ± 1.100 BP (GrN-12375)
		37.650 ± 550 BP (GrN-12374)

AURIGNACIANUL

Cultura (civilizația) aurignaciană se întinde din Orientul Apropiat până la Atlantic. Elementele sale caracteristice sânt:

- în tehnologia şi tipologia litică, debitajul lamelar (laminar), prezența gratoarelor şi burinelor carenate, pe lame sau pe aşchii scurte şi groase, a lamelor “aurignaciene” cu retuşe continui, groase şi solzoase pe una sau pe ambele laturi, a largilor scobituri

retuşate pe lame (lame “étranglée”), a burinelor diedre şi “busqués”, a lamelelor Dufour (fosile directoare litice);

- în domeniul industriei osoase, care acum ia naştere, apare fosila directoare, vârful de tip Mladec. De regulă, vârfurile de lance, din os şi/sau corn ori ivoriu (fildeş de mamut) sînt alungite, cu baza despicată, uneori biconice; Străpungătoarele sânt abundente, “lustruitoarele” sânt decorate cu incizii; apar “bastoanele perforate”.

- obiectele de podoabă se multiplică şi se diversifică în ceea ce priveşte suportul (dinți, os, corn, piatră) şi modul de realizare (perforare, incizii etc.);

- piesele de artă mobiliară îşi fac apariția şi se diversifică într-un ritm rapid; apare arta pe blocuri de piatră; apar elementele figurative sexuale masculine şi feminine, stilizate sau realiste; arta animalieră este incipientă;

- creatorul acestor realizări, Omul de Cro-Magnon, este sigur *Homo sapiens sapiens.*

În Franța, unde Aurignacianul a fost evidențiat încă la 1860, s-au realizat cele mai multe “etapizări” şi cronologii, cu adăugiri de finețe (detaliu) în funcție de noi elemente stratigrafice, cronologice şi tehnico-tipologice (acest ultim criteriu fiind dezvoltat pe materiale litice sau pe baza industriei osului). Este incontestabilă contemporaneitatea primelor etape (faze) aurignaciene cu unele faze ale culturilor din perioada de trecere de la Paleoliticul Mijlociu, ori cu Perigordianul inferior.

Originea Aurignacianului nu este încă pe deplin stabilită de către specialişti. Poate fi acceptată evoluția locală, din fondul musterian întârziat, pot fi elemente intrusive, poate fi un centru de origine, sau un polifiletism. Oricum s-ar pune problema *începuturilor*, se admite foarte clar că mediul ecologic a avut un rol predominant în diversificările locale sau regionale, iar migrația, mobilitatea grupelor umane, a avut un rol deosebit de important. După opinia noastră, tentativele unor specialişti de a ierarhiza *fenomenul* aurignacian, sau de a-l uniformiza, pornind de la “baza franceză” a culturii, nu pot avea relevanțe cu adevărat ştiințifice, deoarece chiar şi în Franța există diferențieri, uneori notabile, de la un spațiu geografic la altul. Peste tot avem campamente în aer liber (pe terase, platouri etc.), în peşteri sau în adăposturi sub stâncă (*abri)*. Aproape peste tot, oamenii şi-au amenajat locuințe de suprafață, de forme şi stiluri diferite, cu vetre de foc şi ateliere de cioplire. Grija față de morți era deosebită, ca element de

spiritualitate. Vânau cu predilecție tot ce le oferea mediul ecologic: cervidee, bovidee, cai, porc mistreț, mamut, urs de peşteră, rinocer lânos şi alte animale care puteau asigura carne, piei (blănuri), oase (ca materie primă pentru noua "industrie") etc. Literatura de specialitate este extraordinar de bogată şi diversificată, încercându-se detalierea tuturor aspectelor vieții, inclusiv a vieții spirituale, şi a morții.

Din punct de vedere geocronologic, s-a putut demonstra că două perioade majore ale Würmului III (francez) se împart, fiecare, în trei-patru oscilații mai mici, parțial diferite de la o zonă geografică la alta. În linii generale, se poate admite că populațiile aurignaciene au traversat următoarele faze climatice: oscilația temperată *Les Cottés* (36.000 BP), frig riguros (34.000 – 32.000 BP), oscilația temperată *Arcy* (32.000 – 30.000 BP), răcirea care a urmat (30.000 – 29.000 BP), oscilația temperată *Kesselt* (29.000 – 26.000 BP) (Y. Taborin, 1992). Dar, chiar şi din această schiță sumară, vedem tratarea problemei numai la o parte a teritoriului Franței, căci lipsesc alte oscilații climatice: *Hengelo* (40.000 – 38.000 BP), *Maisières* (29.000 – 28.000 BP), *Tursac* (26.000 – 24.000 BP), inclusiv perioadele reci care se interpun. După opinia lui F. Djindjian (1999), cele mai importante stațiuni aurignaciene din perioada de început (între 40.000 şi 35.000 ani BP) au fost descoperite în Spania (*abri* Vina şi Reclau-Viver, grotele L'Arbreda, Castillo), în Franța (grotele Bize, Rainaudes, *abri* La Laouza, L'Esquicho-Grapaou), în Italia (grota Fumane), în Austria (Willendorf II, Krems, Seftenberg), Germania (Geissenklosterle), Ungaria (Istallöskö, Pesko), Bulgaria (Bacho-Kiro), la care trebuie adăugat Mitoc-Malu Galben, în România. Y. Taborin (1992) a identificat mai multe regiuni europene cu densitate aurignaciană maximă: Franța, cu Aquitania, Charente, valea Vezerei, Pirineii occidentali; Spania, cu zona cantabrică; Belgia, cu grupul stațiunilor de pe valea Meusei; Germania, cu acumulările din Jura Suabă şi Bazinul superior al Dunării; Moravia, dar aminteşte şi zone cu o intensitate mai mică de stațiuni aurignaciene: Franța, cu Languedoc-Rousillon, Pirineii centrali, Bourgogne, zona de Nord-Est; Spania, cu Catalania; Austria, cu grupul stațiunilor din jurul Vienei; Ungaria, cu stațiunile din Munții Bükk; spațiul balcanic, cu stațiunile din Bulgaria, România, Iugoslavia. După opinia noastră, aceste departajări teritoriale sânt cel puțin eronate, dacă nu şi lacunare.

În Franța, D. Peyrony a clasificat Aurignacianul în cinci faze, pe baza descoperirilor de la La Ferrassie şi Laugerie-Haute, considerând fiecare nivel un *strato-tip*, respectiv Aurignacianul I, II, III, IV, V.

Cel mai vechi Aurignacian este relativ sărac în manifestări şi în descoperiri, cu excepția celor de la Abri Pataud, din cele două grote şi din regiunile precizate mai sus. Datarea sa merge de la aproximativ 34.000 ani BP (Abri Pataud) la 31.850 ± 1.300 ani BP (Esquicho-Grapaou). Acest Aurignacian I (sau vechi) este prezent pe coasta mediteraneană franceză, pe versantul nordic al Pirineilor, pe coasta cantabrică a Spaniei, în Țara Bascilor şi până în Catalania şi Levant. În Italia, în paralel cu Uluzzianul, aurignacienii au “cucerit” întreaga Peninsulă, începând cu Liguria, Latium, Campania, coastele Adriaticii. In Grecia, el este prezent în Peloponez, la Sandalia II, apoi în Croația şi în Câmpia Panoniei, între Sava şi Drava. Cam în aceeaşi perioadă, campamentele aurignaciene sânt întâlnite în Bulgaria şi România, apoi, urcând pe Dunărea mijlocie şi superioară, le găsim în Ungaria, Austria, până în Germania (Jura Suabă) şi Moravia (între 33.000 – 32.000 ani BP). Este evident, toate studiile de specialitate remarcă coabitarea Aurignacianului din această etapă, cu faciesurile culturale şi tehnice ale perioadei de tranziție de la Paleoliticul mijlociu la cel superior (J.-G. Bordes, 2001; R. White, 2001; J. Svoboda. 2001; V. Chirica, I. Borziac, 2001). Aurignacanul clasic, cu o anumită evoluție internă, cu o organizare stabilă şi cu toate elementele sale caracteristice, apare evidențiat în mai multe stațiuni: La Ferrassie, La Caminade, Laugerie-Haute, Le Flageolet I, Le Roc-de-Combe etc. Comunitățile omeneşti au instalat campamente în zone geografice bine precizate, şi-au amenajat locuințe stabile, au organizat o viață internă cu elemente sociale, au adoptat şi dezvoltat o strategie a vânătorii şi a protejării resurselor de hrană şi de materii prime, iar din punct de vedere tehnic, au practicat retuşa aurignaciană pe lame lungi, obținute printr-un debitaj foarte elaborat. Această fază este datată între 31.500 – 30.000 BP, în timpul oscilației temperate Arcy. În Perigord, această etapă se numeşte Aurignacianul II, caracterizat prin cioplirea gratoarelor carenate şi *à museau*, pe suporturi groase, şi a burinelor carenate şi *busqués*, dar procentajele celorlalte tipuri de gratoare şi burine se mențin, cu scăderea accentuată a racloarelor, denticulatelor, a pieselor de tip *encoche*. Vârfurile de lance cu baza despicată fac

loc celor de formă alungită *(losangique)*, devenite fosile directoare în Europa centrală, cu numele de vârfuri de tip Mladec. Creşte numărul aşezărilor de suprafaţă, ca urmare a încălzirii vremii. Răspândirea acestui facies (= etapă cronologică şi culturală) în Europa va fi detaliată în subcapitolele rezervate unor ţări şi spaţii geografice. Revenind la spaţiul perigordin (Perigord), se constată o mai fină nuanţare a evoluţiei tehnico-tipologice, prin procentajele diferitelor tipuri de gratoare şi burine, a proporţiei dintre acestea. A treia etapă în evoluţia Aurignacianului, cea finală, a evoluat, în Franţa, după 30.000 ani BP, până spre 25.000 ani BP, iar în unele spaţii europene, până pe la 20.000 ani BP. Mai multe staţiuni: La Ferrassie, Caminade Est, Caminade Vest, Le Flageolet, Abri Pataud, Le Facteur, Roc de Combe etc., au oferit secvenţe stratigrafice, tehnico-tipologice, ale evoluţiei utilajului osos, ale altor categorii de descoperiri, prin care Aurignacianul final a fost împărţit în mai multe etape, corespunzătoare unor faze climatice (F. Djindjian, 1999; Y. Taborin, 1992), pe care noi le-am menţionat deja. O altă trăsătură importantă a acestei perioade o constituie apariţia Gravettianului şi coabitarea celor două culturi pe unele spaţii geografice (cel mai apropiat exemplu îl poate constitui contemporaneitatea Gravettianului de la Mitoc cu Aurignacianul de pe Valea Bistriţei sau de la Ripiceni-Izvor).

În Belgia, Aurignacianul este la fel de bine cercetat ca şi cel din Franţa, cu numeroase descoperiri în grote şi în aer liber, printre care se menţionează acelea de la Spy, Hastières, Goyet, Trou Magrite, grotele Princesse, Docteur, Walou, Scladina, Du Tiènes des Maulins etc. S-a constatat că Aurignacianul de aici este alogen, poate din Anglia (au fost evidenţiate legături cu descoperirile de la Paviland şi Kent's Cavern). Se vâna cal, rinocer lânos, hienă, bizon (bovidee), cerb, mamut, urs, feline diferite etc. Materia primă era de origine locală, dar şi alogenă, de calitate bună, căutată cu atenţie specială de grupele umane. Se cioplea întreaga gamă de unelte specifice acestei culturi: gratoare carenate şi *à museau,* burine diverse, lame aurignaciene (în prima etapă se detaşau şi aşchii lamelare) din nuclee prismatice, acompaniate de un relativ bogat utilaj osos, în cadrul căruia domină vârfurile de tip Mladec. Aurignacianul belgian a evoluat între 36.650 ± 1.000 BP (Grotte du Docteur), 36.500 ± 1.100 BP (Trou Al'Wesse), 34.225 ± 1.925 BP (Trou Magrite), 29.800 ± 760

BP (Walou) şi 22.700 ± 1.150 BP (Trou Magrite) (M.Otte, P. Noiret, R. Miller, 2001; V. Chirica, 2003).

În Italia, cel mai vechi Aurignacian (numit, local, Protoaurignacian) pare să fi evoluat alături de ultimele manifestări musteriene, şi de Uluzzian, aşa cum s-a precizat prin cercetările din grotele del Cavallo, La Calla (datat la 29.800 ± 870 ani BP), Fossellone etc. (A. Broglio, 1996; A. Palma di Cesnola, 1996; A. Broglio ş.a., 2001). Prin cercetările recente, efectuate în Grottina Azzura a fost identificat un Aurignacian cu lamele Dufour şi un vârf de lance, asociate cu utilaj tipic, datat la 38.600 + 1.400 – 1800 ani BP şi 37.900 ± 800 ani BP; după o întrerupere stratigrafică, urmează locuiri gravettiene, dintre care, cea mai veche se datează la 20.120 ± 220 ani BP. La Abri Mochi, un ansamblu protoaurignacian, cu lamele Dufour, a fost datat între 32.280 ± 550 şi 34.870 ± 800 ani BP. În grota Fumane, Musterianul final este urmat, stratigrafic, de o scurtă secvență uluzziană, apoi de o intensă locuire aurignaciană, datată în oscilațiile Hengelo-Arcy, deci între 37.000-35.000 şi 32.000 ani BP. Tehnocomplexul aurignacian se caracterizează prin lame şi lamele extrase din nuclee carenoide şi prismatice, lamele Dufour, vârfuri de tip Krems şi Font-Yves, industria în os fiind slab reprezentată. Au fost găsite fragmente de coaste cu fine gravuri. Se vâna țap, capră, cerb, cerb gigant, vulpe. Se observă creşterea atenției acordate vânării păsărilor, prin creşterea cantității de oase. Acest ansamblu din Grota Fumane a primit numele de Protoaurignacian mediteranean (A. Broglio, 1996). În grota Paglicci, A. Palma di Cesnola (1996) a cercetat alte secvențe aurignaciene, cu dominarea lui *Asinus hydruntinus* în cadrul faunei, alături de berbec, cal, țap, cerb, mistreț, dar în cantități mai mici, ceea ce indica un climat uscat, datările obținute fiind de 34.000 + 900 – 800 ani BP (pentru nivelul cel mai de jos), şi 29.300 ± 600 ani BP (pentru partea superioară a stratului). Locuirile au fost, deci, încadrate în interstadiul Arcy. Şi în această grotă, Aurignacianul este suprapus de Gravettian. A. Palma di Cesnola a emis ipoteza potrivit căreia Uluzzianul a evoluat către un Aurignacian (în sens larg), în timp ce J. K. Kozlowski (1994) crede că Uluzzianul s-a dezvoltat înaintea primei intruziuni aurignaciene, deci este anterior Aurignacianului. Industria aurignaciană din grota Paglicci este divizată în trei orizonturi. Primele două (de jos în sus) au oferit utilaj cu lamele adesea microlitice, cu "dos“ marginal, uneori hipermicrolitizate, de aspect

Dufour, vârfuri de tip Krems, fragmentare, câteva gratoare carenate şi *à museau*. Orizontul superior are cam acelaşi utilaj, dar de dimensiuni mai mari, cu lamele Dufour înlocuite cu altele, cu retuşe marginale dar mai profunde, de aspect cu totul nou, care nu se pot asemăna cu lamelele de tip Font-Yves, sau cu altele, cunoscute în Aurignacianul european (A. Palma di Cesnola, 1999). Cea mai reprezentativă descoperire aurignaciană în Italia pare să fie niv. I din grota Fossellone (Latium), cu un utilaj bogat în gratoare carenate (peste 900) şi *à museau,* cu puține burine, dar cu lame aurignaciene tipice, alături de acelea de tip *étranglé* (cu scobitură retuşată dublă, opusă, simetrică, pe fiecare latură a lamei). Utilaj tipic aurignacian au oferit şi grotele de la Grimaldi: des Enfants, du Cavillon, Barma Grande, *abri* Mochi, unde s-a descoperit un utilaj litic şi osos foarte caracteristic, morminte (îndeosebi de copii), opere de artă mobiliară, şi o gravură ce reprezintă calul (M. Mussi, 1988). Varianta *Grimaldi* a lui *Homo sapiens* îşi are originea în Grota Copiilor, unde s-a găsit, printre alte morminte de copii, unul dublu, conținând şi scheletul unui adult.

Aurignacianul din Balcani (sud-estul Europei) are unele afinități cu cel italian. Mai întâi, este necesar să precizăm importanța acestui spațiu geografic în ceea ce priveşte căile de difuziune a activităților umane, a cunoştințelor, chiar a unor comunități, *spre* şi *dinspre* spațiul Orientului Apropiat. Astfel, se consideră că, înaintea Eemianului, grupe umane din Europa au trecut prin zona balcanică spre Orientul Apropiat; la începutul Interpleniglaciarului, acest spațiu a constituit o cale de difuziune a omului modern în toată Europa, ca şi în timpul ultimei mari răciri würmiene (Maximum Valdai); migrația lui *Homo sapiens* din Orientul Apropiat spre Europa, la începutul Paleoliticului superior; în sfârşit, la începutul Holocenului, primii agricultori au sosit în Europa urmând aceeaşi cale. Paleoliticul superior debutează cu un decalaj al zonei balcanice (J. K. Kozlowski ia în considerație descoperirile din Bulgaria, din peşterile Temnata şi Bacho-Kiro, datate la 46.000-45.000 ani ani, respectiv peste 43.000 ani BP – niv. 11). Este necesar să precizăm că ne referim la tehnocomplexe atribuite *Paleoliticului superior inițial*, nu numaidecât *Aurignacianului*, cum postulează J. K. Kozlowski (1979, 1993). Dar, chiar descoperirile de factură aurignaciană sânt diferite, căci în Balcani avem gratoare *à museau*, lame aurignaciene, lamele

Dufour, în timp ce în Italia, am văzut că există un utilaj microlitizat, de aspect Krems. Este posibilă originea diferită a Aurignacianului în cele două spații eurpene şi chiar, datorită condițiilor deosebite de mediu, o dezvoltare ce a urmat alte elemente tehnico-tipologice.

În Spania, Aurignacianul evoluează în toate marile regiuni ale țării, începând cu litoralul cantabric. Este posibil ca această cultură să fi evoluat aici pe baza fondului châtelperronian, dacă avem în vedere datările de la Labeko Kova: 34.215 ± 1265 ani BP, primul nivel, Châtelperronian, 31.445 ± 915 ani BP, Protoaurignacian, 30.615 ± 820 ani BP, Aurignacian vechi şi 21.665 ± 305, Aurignacian evoluat (I. Barandiaran Maetzu, 1996). La Cueva Morin, niv. 9 şi 8 sânt bogate în gratoare carenate, lamele Dufour, lame aurignaciene. Aproape acelaşi utilaj îl găsim şi în grota El Pedro. Aici, ca şi în grota Castillo (unde se pare că s-au identificat importante dovezi privind originile Paleoliticului superior), la Morin, a fost identificat Aurignacianul clasic, cu predominarea gratoarelor carenate şi *à museau*, a lamelor aurignaciene retuşate pe ambele laturi. Vârfurile de lance, din os şi corn, aparțin celor două categorii: cu baza despicată sau nu, aplatisate, în secțiune circulară sau cu baza îngroşată. Niv. 7 de la Morin este datat la 29.515 ± 840 ani BP (Y. Taborin, 1992). Datarea Aurignacianului arhaic, în grota Castillo, între 41.100 + 1.700 – 1.700 ani BP şi 37.100 + 2.200 – 2.200 ani BP aduce informații noi cu privire la apariția sa în această zonă a Europei mediteraneene (B. de Quiros, 1996). În Catalania, în grota Arbreda, Musterianul este urmat, stratigrafic şi cronologic, de Aurignacianul arhaic, datat la 38.500 ± 1.000 ani BP, dominat de prezența lamelelor Dufour, din silex. Se constată o cu totul altă origine a Aurignacianului, datorită faptului că materia primă a grupelor de musterieni era din roci locale, iar uneltele caracteristice erau racloarele şi denticulatele. În aceeaşi zonă geografică, lângă Banioles, Aurignacianul arhaic este datat la 40.100 ± 1.400 ani BP, iar cel tipic, la 30.100 ± 500 ani BP. Deci, se estimează două faze de ocupare aurignaciană în Spania, una aparținând fazei foarte vechi, şi alta, mai recentă, apropiată de oscilația Hengelo. În plus, perioada de trecere dintre Paleoliticul mijlociu şi superior este plasată, în Spania, între 43.000 şi 35.000 ani BP (J. M. Fullola I Pericot, 1996), deci apropiată de alte zone ale Europei.

În Portugalia, printre cele mai importante stațiuni aurignaciene se numără cele de pe coasta Mediteranei (Val de Porcos I, II), în

regiunea Pombal (Buraca Escura şi Buraca Grande), datate la 28.000 ani BP, cu un utilaj ce demonstrează producția de lame extrase sistematic prin pregătirea nucleului (*mise en forme)*, dar şi a lamelelor, ambele fiind rezultatul unor “gesturi” operatorii diferite, dar de factură nouă (J. Zilhão, 1996).

În Germania, regiunea Dunării Superioare este considerată ca una dintre cele mai bogate centre ale Aurignacianului, cu stațiuni de suprafață sau în grote: Vogelherd, Geissenklösterle, Blockstein Törle, Sirgenstein, Hohlenstein-Stadel, Lommersum, etc. Este bine cunoscută industria osului în grota Geissenklösterle III, datată înainte de 36.000 ani BP. La Vogelherd s-a constatat prezența unor varietăți de silex de foarte bună calitate, aduse de la mari distanțe, fie de pe Rinul Superior, fie din Bavaria, ceea ce demonstrează dinamica populațiilor şi strategiile privind materiile prime (H. Floss, 2001; N. J. Conard, 2001). Culoarul dunărean pare să fi jucat un rol important în transmiterea şi receptarea elementelor noi în Paleoliticul superior european. La Schwalbenberg, prin cercetările recente s-a descoperit faună (cal, mamut) şi utilaj litic cu nuclee Levallois şi de lame, cu gratoare carenate, gratoar-burin, lame retuşate, o piesă denticulată. La Wiesbaden, pe valea Wäschbach, în jurul unei vetre cu cărbuni, cenuşă şi oase de animale (structură de locuire ?) se afla o mică groapă cu 10 cochilii, depuse pe un “pat” de sediment roşu. Fauna era reprezentată de cal, ren, căprior. Din calcedonie de origine locală, şi din cuarțit, au fost cioplite gratoare carenate, un burin *busqué*, alte forme specifice Aurignacianului european (St. Veil, 1996).

În Austria, cea mai importantă zonă este cea numită *Basse Autriche* (Austria de Jos), cu celebrele stațiuni de la Willendorf II, Getzersdorf, Langmannersdorf, Krems-Hundsteig, Grubgraben. Prin analiza pluridisciplinară a loess-ului, P. Haesaerts (Belgia) a restabilit locul acestei secvențe cronostratigrafice în cadrul Paleoliticului superior european (P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica ş.a., 2001). La Krems-Hundsteig, importanța unui ansamblu litic, de peste 50.000 piese litice, este evidențiată de componenta lamelară foarte importantă, asociată cu gratoare carenate şi nuclee prismatice, lamele brute şi retuşate, inclusiv de tip Dufour, vârfuri de tip Krems (N. Teyssandier, 2001). De fapt, pe baza acestei asocieri, şi mai ales prin prezența vârfurilor de tip Krems, a şi fost evidențiat faciesul *Aurignacian de tip Krems*, cu

influențe până în aşezările din Banat. La Willendorf II, niv. IV, piesele cele mai caracteristice sânt vârfurile din ivoriu. La Getzersdorf, numeroasele gratoare carenate şi *à museau* sânt asociate cu lame retuşate (aurignaciene), burine puține, cu vârfuri de lance cu secțiunea ovală sau cilindrică (Y. Taborin, 1992).

În Polonia, cele mai multe stațiuni aurignaciene sânt situate pe văile Vistulei şi a Oderului. S-a propus evidențierea a trei tehnocomplexe: unul dominat de gratoare aurignaciene, cu puține lame retuşate; altul, cu burine carenate şi diedre, care fac serii dominante procentual; al treilea, septentrional, cu gratoare aurignaciene şi lamele Dufour, apropiat de faciesul de tip Krems (F. Djindjian, 1999). În Silezia de Sus, stațiunea Dzierzyslaw I, considerată apropiată de Szeletianul morav, a oferit noi informații privind apartenența sa la Bohunicianul morav, nivel care este suprapus de cel atribuit Szeletianului morav, ambele datate între 42.000 – 38.000 ani BP. Locuiri aurignaciene au fost identificate la Zwierzyniec I, Piekary II şi IIa, etc. considerate ca aparținând Interpleniglaciarului. Industria este dominată de elemente lamelare, lame retuşate, gratoare carenate şi *à museau*, burine carenate, dar şi elemente artistice, între care se precizează fragmente de hematită, decorate cu incizii. În grota Deszczowa a fost evidențiată şi o construcție formată dintr-un aliniament de pietre, coarne de ren şi oase lungi, în poziție verticală (J. K. Kozlowski, 1996, 2001; Sachse-Kozlowska, E., 1980). Aceste descoperiri se datează, potrivit ultimelor estimări, între 32.000 – 31.000 ani BP (V. Sitlivy ş.a., 2001).

În Cehia, Moravia şi Slovacia există mai multe centre aurignaciene. M. Oliva, K. Valoch şi J. Svoboda, cei mai buni cunoscători al Paleoliticului superior din zonă, apreciază că, printre cele mai importante stațiuni aurignaciene se numără Vedrovice I şi II, Brno-Stranska Skala, Podstranska, Brno-Zidenice, Nova Dedina I, Dolni Vestonice (cunoscută mai ales prin nivelele de locuire gravettiană), Mladec, Pod Hradem, Barca I şi II, Tibava, Milovice etc. Evoluate, parțial din Micoquianul morav, poate şi cu alte influențe, alături (în unele cazuri) de Szeletian, tehnocomplexele litice sânt bine individualizate, chiar când apar şi elemente ale faciesurilor enunțate mai sus. Pe baza procentajelor dintre gratoare şi burine, au fost evidențiate mai multe faze evolutive,

constatând că în inventarele primei faze domină burinele, iar în Aurignacianul târziu, domină gratoarele. Este vorba, evident, de gratoare şi burine aurignaciene tipice (M. Oliva, 1991 a). Aurignacianul morav se datează între 32.600 + 1.700 – 1.400 ani BP, 30.980 ± 360 ani BP (Stranska Skala IIIb, III a) şi 29.200 ± 950 ani BP (Milovice) (K. Valoch, 1990; M. Oliva, 1996), iar la Milovice, cele două locuiri sânt datate între 32.030 ± 370 ani BP şi 28.780 ± 230 ani BP (M. Oliva, 2001). Nu se pot face deosebiri esenţiale între faciesuri tipologice, ori nivele de locuire în ceea ce priveşte calitatea materiei prime (silex, cuarţite etc), sau în ceea ce priveşte componentele utilajelor, cu excepţia departajărilor făcute deja de M. Oliva în ceea ce priveşte raportul gratoare / burine. În fazele timpurii apar şi elemente mai vechi, de factură Levallois ori micoquiană, dar peste tot domină gratoarele carenate şi *à museau*, burinele carenate, lamele aurignaciene, denticulate, *encoches*; evident, vârfurile de lance de tip Mladec fac serii în aproape toate complexele de locuire.

În Ungaria, Paleoliticul superior s-a instalat în mai multe reprize (V. T. Dobosi, 1991), Aurignacianul reprezentând a doua etapă, chiar dacă pare a fi, parţial, contemporan cu Szeletianul, iar M. Gábori (1990) consideră că aurignacienii şi szeletienii formau două mici grupuri care nu au avut contacte ori influenţe reciproce. În grota Istállóskö au fost identificate două nivele de locuire, primul cu o industrie puţin abundentă, cu lame retuşate, gratoare, lamele, cu vârfuri de lance din os, unele de tip Mladec, datat la 37.850 ± 900 ani BP; al doilea nivel, datat la 30.900 ani BP, poate conţine şi unele elemente gravettiene. Prima locuire este considerată ca reprezentând Aurignacianul tipic al Europei centrale, iar al doilea, de factură olschweniană (Olschewianul este un termen propus pentru a reprezenta Aurignacianul din această parte a Europei centrale). Aurignacianul din Ungaria pare să reprezinte doar “un mic grup de vânători străini, care s-au intercalat între culturile acestei regiuni” (a Ungariei), după opinia lui M. Gábori (1990).

Rusia şi Ucraina, al căror teritoriu ocupă imensele zone ale Câmpiei de Est (spaţiul de la est de Carpaţi-Prut-Nistru), oferă date importante cu privire la locuirile aparţinând Paleoliticului superior vechi (precizăm că spaţiul carpato-nistrean va fi tratat în subcapitolul privind Paleoliticul superior din acest teritoriu). M. Otte consideră că în aceste vaste “câmpii orientale” Paleoliticul superior îşi are originea în tehnocomplexele cu vârfuri bifaciale triunghiulare, pe vechi tradiţii micoquiene, cum atestă descoperirile de la Zaskalnaja, Crimeea, sau grupul staţiunilor Kostenki-

Streleţkaia, pe Don, cu mai multe etape, pornind de la uneltele pe aşchii şi ajungând la un debitaj evoluat, leptolitizat, inclusiv cu opere de artă, spre 25.000 ani BP. Staţiunea de la Sungir, niv. inferior, ca şi primele locuiri de la Kostienki 1, 6 şi 11, oferă industrii cu procentaje crescute de unelte pe aşchii, sau cu elemente arhaice, de factură musteriană, uneltele tipice pentru Paleoliticul superior fiind în proporţii variabile. Industria specifică acestei perioade, la Sungir, este reprezentată de gratoare, burine, lame retuşate, inclusiv piese *à bord abattu*, de factură gravettiană. Dar, toate aceste descoperiri par să aparţină unei alte culturi, specifice zonei ruse, căreia i s-a dat numele de *Streletian* (după staţiunea eponimă, Kostienki 6 – Streleţkaia). Alte două staţiuni din grupul celor de pe Don, Kostienki 17 = Spiţin şi Kostienki 15 = Gorodsov, au dat numele unor faciesuri, cu totul speciale, fără analogii în alte zone europene. Astfel, industria *spiţiniană* se caracterizează prin aspectul laminar, cu predominarea burinelor pe trunchiere retuşată, asociate cu gratoare, inclusiv pe lamă retuşată, lame retuşate, piese de tip *esquillé,* cuţite de tip Kostienki, industrie din os şi pandantive din canini perforaţi. Industria *gorodsoviană* are numeroase elemente musteriene (vârfuri, racloare), asociate cu piese *esquillé*, gratoare, lame retuşate, puţine burine, dar mai multe unelte din os: ace, străpungătoare, spatule din ivoriu. Se pare că în aceste faciesuri sânt încadrate şi descoperirile paleoantropologice de la Kostienki 14 şi mai ales, Sungir. Paleoliticul superior din acest imens spaţiu, definit ca *Streletian, Spiţinian, Gorodsovian* sau neîncadrat cultural cu certitudine, se datează în felul următor:

Tab. 9. Datarea Paleoliticului superior din Rusia (după J. K. Kozlovski, 1999a)

STRELETIAN:	Sungir	25.500 ± 200 BP GrN-5425
	Kostienki I	34.900 ± 350 BP GrA-5245
	Kostienki VI	31.200 ± 500 BP GIN-8572
	Kostienki XII, 3	36.280 ± 360 BP GrA-5551
SPIŢINIAN	Kostienki XVII	36.400 + 1.700 – 1.400 BP GrN-12596
GORODSOVIAN	Kostienki XII, Ia	32.700 ± 700 BP GrN-7758
	Kostienki XIV, II	28.580 ± 420 BP OxA-4115
	Kostienki XV	25.500 ± 250 BP GIN-8020
	Kostienki XVI	28.200 ± 500 BP GIN-8031
PAL.SUP.NEDETERMINAT		
	Kostienki XIV, IVa	33.280 ± 650 BP GrN-22277

Aşadar, putem considera că aceste locuiri, care nu sânt musteriene (deşi au unele persistenţe tehnico-tipologice), dar nu sânt nici gravettiene (kostenkiene), pot fi considerate ca aparţinând acelei entităţi pe care, atât M. Otte (1979), cât şi noi înşine (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996) am numit-o *Paleolitic superior vechi*, deci mai mult sau mai puţin contemporan cu Aurignacianul, şi având trăsături tehnico-tipologice asemănătoare. Aşa cum s-a precizat, tehnocomplexele din spaţiul rusesc, cu elementele lor culturale şi de spiritualitate, nu se compară cu restul teritoriului european, dar noi le-am tratat la subcapitolul “Aurignacian” în ceea ce priveşte caracteristicile generale ale locuirilor din această perioadă a Paleoliticului superior.

Adesea, cercetările arheologice au pus în evidenţă structuri de locuire aparţinând unor campamente de mai lungă durată, sau simple halte ale vânătorilor. De regulă, structurile de locuire se referă la construcţii special amenajate, indiferent de formă, caracteristici, etc., de cele mai multe ori fiind încălzite de una sau mai multe vetre de foc, în perimetrul cărora se aflau şi ateliere de cioplire. De asemenea, mai este de precizat faptul că structurile de locuire nu erau specifice locuirilor din peşteri sau aşezărilor deschise, ele fiind întâlnite în ambele tipuri de staţiuni paleolitice. La Tibava, Slovacia, au fost evidenţiate mai multe locuinţe, amenajate prin adâncirea uşoară a suprafeţei de locuit (de 5 x 3 m), cu două vetre căptuşite cu pietre, cu atelier de cioplire, locuri special amenajate pentru dormit. Altele, mai numeroase, dar tot adâncite, au fost identificate la Barca I şi II. Dar, cele mai vechi structuri de locuire, din Paleoliticul superior (acceptat ca fiind de tip aurignacian) au fost descoperite la Bacho Kiro, în stratul 11, cu cele patru nivele de locuire, datate între 43.000 ani BP (niv.IV) şi 37.650 ani BP (niv. I), cu vetre amenajate după cum urmează: una în niv. I, două în niv. II, patru în niv. III, cinci în niv. IV. Această situaţie, ca şi organizarea generală a spaţiului din toate nivelele de locuire, demonstrează strategia grupelor umane, atât în ceea ce priveşte folosirea spaţiului grotei, cât şi în general, în privinţa utilizării tuturor resurselor. În plus, nu departe de Bacho Kiro, în peştera Temnata, alte vetre amenajate cu dale de piatră au fost dezvelite într-un strat arheologic, datat la 32.000 ani BP. În Croaţia, în locuirile aurignaciene de la Mokriska şi Potocka (la altitudinea de peste 1.500 m), au fost puse în evidenţă resturi de structuri special amenajate, chiar dacă platourile loessice nu au

păstrat urmele acestor construcții decât în cazuri de excepție. Mai bine s-au păstrat aceste resturi de amenajări în grotele din Germania: Vogelherd, Geissenklösterle şi Lommersum. Descoperirile de la Vogelherd pun şi alte probleme, de natură spirituală, date fiind statuetele animaliere în ivoriu, la care se poate adăuga aceea, devenită celebră, de la Hohlenstein-Stadel (omul-leu). În Franța, printre cele mai importante descoperiri de acest gen se situează Abri Pataud, niv. 3, cu vetre datate la 34.000 ani BP. În Aurignacianul franco-cantabric, şi îndeosebi la Cueva Morin, Spania, o cabană rectangulară a fost degajată în interiorul peşterii, cu o banchetă de sol cruțat, de 0,50 m lățime, cu o vatră ce corespundea cu alte trei, situate la intrarea în peşteră. Important este şi faptul că, în perimetrul vetrei din interior s-au descoperit şi două morminte cu trei schelete în poziție pliată. Cele mai multe structuri de locuințe par să fi fost amenajate în perimetrul complexului de stațiuni de pe Don (zona Kostenki), aparținând faciesurilor culturale menționate mai sus. La Muralovka, un nivel de dale din piatră, de formă ractangulară, poate evidenția resturile unei cabane cu suprafața de aproximativ 30 mp (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). Trebuie să menționăm şi locuința bine structurată, de la Arcy-sur-Cure, datată la aproximativ 35.000 ani BP (*Art et civilisation…1984)*.

Cultură şi spiritualitate

Din cele expuse până aici s-a evidențiat capacitatea Omului modern cu privire la expansiunea teritorială, organizarea spațiului, strategiile privind exploatarea vânatului (inclusiv protejarea acestuia şi folosirea resurselor secundare ale animlelor vânate), a resurselor de materii prime, noile tehnici de debitaj, bazate pe *leptolitizare*, creşterea eficienței desprinderilor lamelare (mai nou, *laminare*), amenajarea unor construcții speciale pentru locuire, deci existența *ideii* de creştere a confortului locuirii, adăugând, aproape obligatoriu, vetrele de foc pentru încălzit, protecția față de carnasierele prădătoare, dar şi pentru prepararea cărnii la foc. Acum, dorim să punem în discuție alte realizări ale *Omului înțelept*: creația artistică, a obiectelor de podoabă, înmormântările cu caracter ritual, ca elemente de cultură şi de spiritualitate.

Nu ştim încă dacă primele încercări artistice, evidențiate la populațiile mai vechi, se datorează întenției sau hazardului. Este o certitudine că aceste preocupări devin permanente şi capătă

caracter de necesitate în viața oamenilor. Exegeții istoriei religiilor vor putea – dacă vor putea – explica în ce măsură omul Paleoliticului superior, atât de apropiat, dependent chiar, de natură, era mai legat de *necunoscutul supranatural* decât omul contemporan nouă. Credem că *Homo sapiens*, nedesprins de natură îl căuta pe Dumnezeu la nivelul strict al scoarței terestre, în timp ce contemporanii noştri călătoresc printre stele, dar nu-l mai caută pe Dumnezeu, iar analiza motivației depăşeşte cadrul studiului nostru.

Primele obiecte de artă şi podoabă au fost descoperite în nivelele aparținând începuturilor Paleoliticului superior. Ne referim la dinții de vulpe şi urs, perforați, de la Bacho Kiro, la pandantivele de la Istállóskö (imitație de dinte perforat, dar din corn de cerb şi lamelă pentagonală din fildeş), la pandantivul din calcar, imitând tot un dinte de cerb, la Trou Magrite, Belgia, aparținând unei etape evoluate a Aurignacianului, când numărul acestor piese se multiplică, atât ca număr de exemplare, cât şi ca stațiuni sau nivele de locuire: Mladec, Moravia, Mamutowa, Polonia etc. La Mladec s-au mai găsit şi resturile umane de la 7 indivizi: două cranii într-o sală laterală şi celelalte resturi în sala principală, *neînmormântate*, care par a reprezenta mai degrabă sacrificii rituale, cultice. Dar, săpăturile arheologice au evidențiat şi folosirea unor materiale alogene (din toate punctele de vedere) ca obiecte de podoabă: cochilii aparținând unor specii mediteraneene la Krems-Hundsteig, cochilii terțiare, la Langmannersdorf, sau ale unor specii de pe litoralul Mării Negre, în unele nivele de la Kostienki I. Pe de altă parte, dacă piesa perforată, din gresie, de la Zlutavy IV, Moravia, a fost utilizată ca retuşor, avem nu mai puțin de trei posibile interpretări pentru necesitatea folosirii pandantivelor. Probabil tot de natură cultuală este şi *phallus*-ul sculptat în corn de căprior sau bizon, de la Abri Blanchard des Roches, Dordogne, cea mai veche descoperire de artă mobiliară din Franța. Cea mai veche sculptură antropomorfă din Europa credem că este statueta masculină, cu cap de leu, cioplită în ivoriu, de la Hohlenstein-Stadel, Germania. Alte elemente de artă figurativă, mobiliară, au fost descoperite la Vogelherd, Geisenklösterle şi în alte stațiuni din Europa centrală şi occidentală. Arta parietală (de fapt, o artă pe blocuri sau plachete), este bine reprezentată în Franța, la La Ferrassie (peste 20 de blocuri gravate cu reprezentări sexuale), Abri Cellier (reprezentare animalieră gravată pe bloc), Abri Blanchard des Roches, unde

cochiliile perforate, dinții perforați, pandantivele din steatită, os, ivoriu, cuarț etc., au fost interpretate ca reprezentând un “calendar lunar”. Un alt “calendar lunar” a fost considerată placheta din os, de la Abri Lartet, decorată pe ambele fețe cu puncte şi linii incizate. Este foarte important de precizat că tavanul grotei La Ferrassie a fost pictat încă la nivelul primei locuiri aurignaciene. În acest sens, este absolut necesar să adăugăm faptul că recent-descoperita peşteră Chauvet, Franța, a adus un element de noutate până acum absolută, prin descoperirea tavanului pictat cu rinoceri, dar în mişcare mai puțin accentuată decât animalele pictate de solutreeni şi magdalenieni pe tavenele grotelor din aria franco-cantabrică. Datarea acestor picturi este asigurată prin metoda AMS.

Tab. 10. Datarea picturilor din grota Chauvet

(după F. Djindjian, 1999)

Rhino l	30.940 ± 610 BP	GifA 95 126
Rhino 2	30.790 ± 600 BP	GifA 95 133
Rhino 2	32.410 ± 720 BP	GifA 95 132
bison	30.340 ± 570 BP	GifA 95 128
m bison	30.800 ± 1.500 BP	GifA 95 155

Adăpostul de la Cro-Magnon a oferit, încă în 1868, primele resturi umane, de la cinci indivizi: trei bărbați, o femeie şi un copil, cu vertebre lombare deviate în “cioc de papagal”, care demonstrează existența osteo-artritei cronice. O cantitate mare de obiecte de podoabă au fost descoperite în Grotte de la Betche aux Roches, Spy, Belgia, reprezentate de pandantive, adesea acoperite cu ocru roşu şi decorate cu incizii. Tot în Belgia, grota Goyet a oferit oase scobite şi perle din ivoriu. În grota Cavillon, Italia, un schelet uman era asociat cu 200 cochilii de *Nassa*, perforate, şi 22 dinți de cerb, perforați. Stațiunile de la Sungir şi din grupul Kostienki au oferit, de asemenea, bogate şi variate obiecte de podoabă, unele cu caracter cultual dovedit prin depunerea lor în contextul înmormântărilor cu caracter de spiritualitate accentuată. Să mai amintim că, pe baza descoperirilor de obiecte de podoabă, dar şi a resturilor faunistice, s-a constatat predilecția comunităților umane pentru speciile faunistice, pe care le căutau, chiar cu anumită consecvență: ren, muflon, capră, lup, urs de peşteră (Istállóskö), castor, ren, urs, cal, lup (Mladec), lup, vulpe, urs, cal, cerb, bovidee (Mamutova), mamut, rinocer lânos, cal, ren, capra

ibex, iepure, vulpe (grupul stațiunilor din Germania). Pentru aceste din urmă stațiuni, J. Hahn (1989) a stabilit reocuparea peşterii de la Vogelherd de 3-5 ori, şi a celor de la Hohlenstein-Stadel şi Geissenklösterle de 2-3 ori, la intervale aproape regulate, de către grupuri mici (ca unitate socială de bază), aparținând unui grup mare, de peste 500 indivizi, care puteau acoperi o arie de aproximativ 7.000 kmp în Bazinul Dunării.

Înmormântările de factură aurignaciană certă nu par a fi pe deplin asigurate prin condițiile descoperirii şi ale contextului arheologic. Astfel, nici chiar cele 5 schelete de la Cro-Magnon nu par a fi aurignaciene cu certitudine, din lipsa unor elemente stratigrafice. Gropile de morminte din niv. 8 al grotei Cueva Morin conțin, de fapt, mulaje după corpuri umane, considerate de tip Paleolitic superior, fapt unic în întregul Paleolitic al lumii. Alte descoperiri nu marchează cu certitudine înmormântări, ci mai degrabă părți de schelete, ceea ce conduce la ideea existenței unor practici cultice, dar sigur aurignaciene: Mladec, Vogelherd, Isturitz, Brassempouy, La Quina (doi dinți perforați), La Crouyade, Bise, Kent's Cavern, Fontana Nouva, cu mențiunea existenței unui frontal de neandertaloid, în grota Vindija, Croația, în mediu sigur aurignacian, datat la 33.850 ani BP (*Art et Civilisations… 1984;* C.-V. Chirica, 1996; F. Djundjian, 1999; M. Lejeune, 1995; Y. Taborin, 1990). Cu toate acestea, A. Leroi-Gourhan (1990) consideră că, în Paleolitcul superior din Anglia până în Rusia, există o stereotipie a înmormântărilor: săparea gropii şi depunerea mortului acoperit cu ocru roşu şi cu obiecte de podoabă, a căror importanță nu este estetică, ci simbolică. După M. Otte (1993), datele cu privire la comportamentul religios abundă în Paleoliticul superior european, apreciind că orice comunitate umană dispunea, nu numai de un utilaj litic specific culturii arheologice, un anume tip de locuință, de amenajare şi exploatare a spațiului, dar şi anumite categorii de valori, mituri şi credințe, creind un echilibru al întregi societăți. Descoperirile pe care le-am prezentat mai sus evocă existența unor credințe, a unor practici comportamentale, care nu sânt izolate, ci au caracter de continuitate, de obligativitate. Aşa cum am precizat (V. Chirica, 1999), în Paleoliticul superior arta are caracter religios, toate creațiile sale, artistice sau ca obiecte de podoabă, sânt de natură religioasă. Omul îşi asumă responsabilități, puteri şi trăsături externe, pe care şi le însuşeşte prin transpunerea propriei ființe în existența elementului pe care

vrea să-l subordoneze. Prezența imagisticii pe care o întruchipează în redarea *phalus*-ului, a altor reprezentări sexuale, însuşirea proprietăților leului (Vogelherd) pentru succesul vânătorii, ne determină să credem că încă de atunci omul se naşte cu cele două instincte elementare: de reproducere şi de hrană, necesare supraviețuirii.

GRAVETTIANUL

Spre 28.500 ani BP (oscilația climatică Maisières), întreaga Europă va cunoaşte schimbări majore de mediu, care vor antrena modificări în toate celelalte domenii ale vieții. Marele Interpleniglaciar, cu oscilațiile sale climatice, va impune schimbări de comportament uman şi de reacții imediate ale comunităților de vânători, pentru adaptarea la noile medii geo-bio-climaterice. Noile culturi vor primi denumiri specifice unor zone geografice şi manifestări culturale ori tehnico-tipologice.

Gravettianul este, pentru ceea ce unii specialişti numesc *Paleolitucul superior recent*, cultura cu cea mai largă răspândire spațială şi chiar temporară, deoarece supraviețuieşte în unele zone europene până în Tardiglaciar.

Originile Gravettianului pot fi căutate în trei direcții (zone geografice şi tehnologii litice): 1, în Castelperronianul Europei occidentale sau în Szeletianul Europei centrale; 2, în evoluția locală a Aurignacianului din Europa septentrională ca urmare a "defecțiunii" climatice de după oscilația Maisières; 3, în evoluția locală a industriilor mai vechi, cu retuşe abrupte, din Europa de est (grupul stațiunilor de pe Don).

Vom analiza şi prezenta, aşadar, marile grupe ale Gravettianului din Europa occidentală, din Europa centrală, din Europa mediteraneană, din Europa de est, Perigordianul superior francez, Pavlovianul din Moravia şi Kostenkianul de pe Don.

Specialiştii francezi au nuanțat "fenomenul" gravettian, elucidând şi problema Perigordianului superior, care, de multe ori era tratată confuz, mai ales de către cercetătorii din afara Franței, astfel că a fost încadrat în Gravettianul spațiului perigordian (F. Djindjian, 1999), unde au fost luate în considerație două secvențe: *abri* Pataud şi *abri* La Ferrassie, pentru elucidarea crono-stratigrafiei Gravettianului occidental, În *abri* Pataud, secvența

gravettiană începe cu niv. 5 inf. (Gravettian vechi, cu vârfuri de săgeată – *flechettes* şi vârfuri *La Gravette)*, urmat de niv. 5 mediu şi superior (Gravettian vechi numai cu vârfuri *La Gravette*), niv. 4 inf. (Gravettian mijlociu cu burine *de Noailles)*, 4 mediu şi superior (Gravettian mijlociu cu burine *de Rayse – L. Klaric ş.a., 2001*), niv. 3 (Gravettian recent, cu vârfuri *La Gravette* şi cu *micrograveţtes* abundente, şi, în sfârşit, niv. 2 (Gravettian final, fostul Protomagdalenian), care anunță Solutreanul, toate aceste secvențe fiind cuprinse între episodul friguros, post-Maisières, trecând prin oscilația Tursac, până la apariția maximului glaciar (W.3 = Maximum Valdai) (R. Nespoulet, 2001; Chr. Pottier, 2001; A. Vannoorenberghe, 2001). În *abri* La Ferrassie, secvența începe în acelaşi interval de timp friguros, cu Gravettianul cu vârfuri de tip Font-Robert, urmat de alt facies al Gravettianului vechi, dar cu vârfuri *La Gravette*, urmat de Gravettianul mijlociu, cu burine *de Noailles*, aparținând interstadiului Lascaux. Se mai precizează faptul că Gravettianul caracterizat numai prin prezența vârfurilor *La Gravette* reprezintă al doilea *ciclu gravettian*, datat între 27.000 – 26.000 ani BP, deci în faza pre-Tursac. Gravettianul mijlociu, cu burine *de Noailles* se datează în plin episod Tursac, între 26.000 – 24.000 ani BP. Gravettianul mijlociu cu burine *de Rayse* se datează tot în episodul Tursac, între 25.000 – 24.000 ani BP. Gravettianul recent se datează între 24.000 – 22.000 ani BP, în faza Laugerie, de unde şi denumirea sa, de Gravettian “laugerian”. Începând cu 22.000 ani BP şi până la 20.000 ani BP, când începe ultimul maxim glaciar, evoluează Gravettianul final, identificat cel mai bine la *abri* Pataud şi în grota Laugerie Haute. Aceste faciesuri cronologice şi tipologice nu au avut o răspândire uniformă în spațiul Europei occidentale, în Franța, Italia, Spania, Belgia, în bazinele marilor râuri, pe coastele atlantice, tirreniene, mediteraneene, dar nu şi pe ale Adriaticii. Important este şi faptul, dovedit pe cale stratigrafică, privind succesiunea Aurignacianului prin Gravettian în întregul teritoriu european occidental şi nu numai (Col. Int. *L'Aurignacien et le Gravettien…*1980).

Revenind la Perigordian, considerăm necesar să precizăm entitățile acestuia, pentru a nu se mai crea confuzii față de etapizarea lui D. Peyrony:

- *Perigordianul inferior* a fost abandonat şi înlocuit cu Chastelperronian (Châtelperronian);
- *Perigordianul superior* este substituit prin Gravettian.

Contemporane cu faciesurile gravettiene ale Europei occidentale, în Europa centrală avem deosebite alte tipuri de locuiri: 1, stațiuni cu mare întindere, cu locuiri intense şi repetate, ca acelea din Moravia (Dolni Vestonice, Pavlov, Predmosti), Polonia (Cracovia-Spadzista), Slovacia (Moravany), de tipul celei de la Mitoc-Malu Galben; 2, stațiuni de mică întindere şi durată (asemănătoare cu acelea de pe terasele Bistriței): Lubna în Boemia, Woicije în Polonia; 3, locuiri intense sau simple halte de vânătoare, în grotele karstice: Krizova, Moravia, Dzerava Skala, Slovacia, Oblazova, Polonia, Mauern, Brillenhöhle, Germania; 4, stațiuni de versant, foarte bine stratificate, exemplul cel mai concludent fiind Willendorf II, cu echivalențe la Molodova, Cormani IV, Mitoc-Malu Galben, Temnata etc.

În cadrul Gravettianului Europei centrale se individualizează Willendorfianul şi Pavlovianul. La Willendorf II, niv. 5 – 9, datate între 28.500 – 23.000 ani BP (cu o posibilă datare, la 30.500 BP), au fost identificate trei secvențe stratigrafice, tipologice şi cronologice: 1, faciesul vechi (niv. 5 şi 6), datat între 28.500 – 26.000 ani BP. Industria este caracterizată prin abundența burinelor diedre, piese *à dos*, lame retuşate, piese microlitice, *microgravettes, flechettes*, la care se adaugă cuțitele de tip Kostienki, burine carenate şi poliedrice; 2, faciesul mediu (niv. 7 şi 8), datat la 25.000 ani BP. Abundă lamele “vârfuite” (*appointée*), lame retuşate, iar gratoarele sânt mai numeroase decât burinele; piesele de tip *flechette* şi vârfurile cu fața plană apar în număr semnifictiv; 3, faciesul recent (niv. 9), considerat echivalat cu Kostenkianul, este datat la 23.000 ani BP. Abundă burinele pe trunchiere, piesele cu retuşe abrupte (adevăratele *gravettes*), *microgravettes*, lamele *à dos*, iar vârfurile de tip Kostienki par să caracterizeze acest facies.

Pavlovianul este reprezentat de tehnocomplexele identificate în marile aşezări gravettiene de suprafață, datate între 28.000 – 25.000 ani BP, din Moravia şi Slovacia: Predmosti, Dolni Vestonice, Pavlov I şi II, Moravany pe Vah. Ele se caracterizează prin omogenitate tehnico-tipologică, culturală şi cronologică. Astfel, datarea acestor locuiri este de 26.100 BP la Pavlov I, 26.500 BP la Predmosti, între 29.300 şi 24.560 ani BP la Dolni Vestonice, dar se consideră ca mai corectă vârsta situată între 26.500 – 26.000 ani BP, ceea ce aduce locuirile de aici la nivelul celorlalte două stațiuni. Industria litică a nivelelor de locuire nu depăşeşte cadrul

Gravettianului european (cf. şi M. Otte, 1981), dar caracteristica cea mai importantă a Pavlovianului este bogăția şi varietatea pieselor de artă şi a obiectelor de podoabă, din ivoriu, os, dinți, corn, şist, lut ars, cochilii, la care se adaugă uneltele din ivoriu, corn şi os, cum ar fi străpungătoare din diafize de iepure, vulpe, păsări; pumnale din oase de leu; ciocane, retuşoare, vârfuri, bastoane perforate, din corn de cerb şi ren; vârfuri de lance din os de mamut etc., statuete din lut ars, zoomorfe: urs, 21; leu, 9; mamut, 8; cal, 6; bufniță, 6; lup, 5; rinocer, 4; vulpe, 3, la care se adaugă reprezentările feminine, din lut ars, hematită, ivoriu. La toate acestea se adaugă structurile de locuințe foarte laborios amenajate, cu "ziduri" de piatră şi vetre de foc, înmormântările speciale, simple, triple, multiple, ori resturi osoase umane găsite în afara gropilor de morminte. Imensele îngrămădiri de oase de animale, preponderent de mamut (la Dolni Vestonice s-au identificat resturile a 75 de mamuți tineri), dovedesc existența strategiei privind vânătoarea şi stocarea produselor de carne (B. Klima, 1994).

În Europa de est, de fapt doar în bazinul Donului, a fost individualizat Kostenkianul, care reprezintă o etapă recentă a Gravettianului european. Baza analogiilor cu alte tehnocomplexe, din Austria de Jos (Willendorf II, stratul 9, Willendorf I), Slovacia (Moravany-Podkovica, Nitra-Cerman), Moravia (Petrkovice), Polonia (Cracovia-Spadzista), până în România, o constituie prezența vârfurilor *à cran* de tip Kostienki. Aceste niveluri de locuire se datează pe la 24.000 – 22.000 ani BP. J. K. Kozlowski (1986) a propus o schemă de migrație a unor grupuri umane, dinspre "Mica Polonie" spre Nistru (Molodova), Nipru (Berdiş, Avdeevo), Don (Gagarino, Kostienki). În alte zone geografice ale Europei de est, la Molodova V, niv. X-VII, la Mitoc-Malu Galben, Temnata, dar şi în aşa-zisul spațiu "kostenkian", în nivele anterioare solului de tip Briansk (care a făsut posibilă recunoaştera oscilației climatice cu acelaşi nume), dar şi în acelea posterioare, deci între aproximativ 27.000 – 22.000 ani BP, există locuiri în stațiuni deschise sau de peşteri, pluristratificate, cu inventare litice diverse, cu o variată artă mobiliară pe suporturi foarte diferite, cu construcții de locuit, vetre de foc, ateliere de cioplire, bogate resturi faunistice (F. Djindjian, 1999).

În Europa mediteraneană, din Levantul spaniol până în Albania şi Grecia, trecând prin sudul Italiei, Gravettianul este

deosebit de bine reprezentat prin locuiri intense (Parpallo, Grimaldi, Paglicci, Franchti, Kastritsa etc.), vârfurile *La Gravette* şi lamele sau lamelele retuşate abrupt constituind fosilele directoare, la care se adaugă, în proporții variate, burinele *de Noailles*, vârfurile de tip Font-Robert (B. Schmider, 1992). “Modele” de locuiri pluristratificate pot fi reprezentate de grota Paglicci, Italia (A. Palma di Cesnola, 1999), sau grupul de grote Serinyà, Spania (N. Soler i Mansferer, 1999), cu industrii litice din Paleoliticul inferior recent până în Epipaleolitic. Toate aceste locuiri se datează, în linii generale, între 28.000 – 22.000 ani BP, iar din puncte de vedere geocronologic, între oscilațiile Kesselt şi Laugerie, trecând prin Tursac şi Briansk, cu precizarea că, în grota Paglicci, Gravettianul final este datat la 20.730 şi 20.160 ani BP. În toate stațiunile menționate, Gravettianul este urmat, stratigrafic, de Solutrean sau de Epigravetian.

O altă sinteză a Gravettianului din Europa centrală şi de est (M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996), semnalează existența unor “ritmuri evolutive”, 7 stadii evolutive:

Tab. 11. Ritmurile evolutive ale Gravettianului est-central european (după M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I, Borziac, 1996)

Stadiul	Datare	Localizare
0 (pre-Gravettian)	36.000–30.000 BP	Kostienki XVII (36.000-32.000 BP)
I	30.000–28.000 BP	Kostienki VIII/2, Willendorf II/5-6
II	28.000–25.000 BP	Willendorf II/7-8, Mitoc-M.G., ciclurile 6-7, Molodova
		V/IX-X, Kostienki VIII/1
III	25.000–23.000 BP	Willendorf II/9, Mitoc-M.G., ciclurile 4-5, Molodova
		V/VII-VIII, Kostienki I/1, Gagarino, Avdeevo
IV	23.000–19.000 BP	Kostienki XII/2, Mitoc-M.G., ciclurile 1-2, Mezin (?)
V	19.000–17.000 BP	Molodova V/IV-VI, Cosăuți 1-6
VI	17.000–14.000 BP	Mezerici
VII	14.000–11.000 BP	Kostienki XI/1 a

Ca şi în cazul Europei occidentale, în restul teritoriului european, sosirea “maximului frig”, Maximum Valdai va obliga comunităţile umane să găsească diverse căi şi modalităţi de suprevieţuire, una dintre acestea fiind o posibilă migraţie spre zonele mai calde, unde s-a şi “născut” fenomenul Solutrean. Excepţii fac alte zone, inclusiv spaţiul carpato-nistrean, unde Gravettianul a evoluat în paralel cu Solutreanul Europei occidentale.

Civilizaţie, cultură, spiritualitate

Gravettianul întregului Continent se caracterizează prin inovaţii importante în toate domeniile vieţii, impuse, mai ales, de schimbările climatice repetate, uneori bruşte, care au obligat grupele umane să caute şi să găsească modalităţi de supravieţuire. Armele şi uneltele sânt mai lejere, mai suple, mai uşor adaptabile. Construcţiile de locuinţe par să devină o ocupaţie specializată, dacă luăm în consideraţie locuinţele (5) de la Vigne Brun à Villerest, pe Loara (cu contururi adâncite cu 50 cm, uneori în pantă, înconjurate de “ziduri” din pietre şi pământ, cu vetre centrale), de la Brillenhöhle (două structuri circulare, cu contur din pietre, în interiorul grotei), dar mai ales acelea din “ciclul pavlovian”, de la Dolni Vestonice, Predmosti, Pavlov. În prima staţiune, mai multe veritabile cabane au fost degajate şi s-au putut estima modalităţile complicate de construcţie, cu infrastructură din piatră şi oase, cu vatră centrală. Una avea un adevărat cuptor de ars obiecte din lut (statuete feminine), în perimetrul căruia s-au găsit 2.200 statuete şi fragmente, fapt ce a determinat să se considere că reprezenta o locuinţă de cult. La Gagarino, Kostienki (Câmpia Rusă), Puşkari (Ucraina), la Grubgraben (Austria de Jos), Dömös, Ságvár (Ungaria) au fost dezvelite imense pavimente, dalaje şi infrastructuri din oase şi coarne de ren, uneori cu vetre aliniate. Este important de reţinut faptul că, îndeosebi în zonele loessice din Rusia, Moravia, Slovacia, dar şi la *abri* Pataud, locuinţele erau numai de tipul cabanelor, deci cu amenajări speciale, cu mai multe vetre, uneori dispuse pe un ax longitudinal, sau cu “şarpantă” de susţinere a acoperişului. Dacă mai luăm în consideraţie şi faptul că, de exemplu, la construcţia unei cabane, la Predmosti, s-au folosit oase (carcase) de la 1.000 de mamuţi, iar la Dolni Vestonice, de la peste 100 de mamuţi, ne putem imagina şi

organizarea socială a acestor comunități umane (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

Morminte gravettiene au fost descoperite în grotele italiene (Paglicci, Arene Candide, Grimaldi), în Moravia (Predmosti, Dolni Vestonice, Brno), dar şi în alte țări (F. Djindjian, 1999; G. Giacobini, 1999).

Dar, poate că cele mai importante elemente de cultură le-au adus gravettienii în domeniul artei statuare, mobiliare şi al artei parietale. O încercare, chiar şi de sinteză în domeniu, depăşeşte cadrul demersului nostru (V., pentru Europa centrală şi de est, C.-V. Chirica, 1996); de aceea, vom menționa doar cele mai importante descoperiri, îndeosebi din Europa occidentală. Astfel, grota Gargas este cunoscută îndeosebi prin figurarea mîinilor pictate sau gravate, dar astfel de semne umane au fost identificate şi în alte numeroase grote din spațiul franco-cantabric. De altfel, alăturarea mâinilor (negativ) în interiorul panourilor cu cai, în grota Pech-Merle, ar putea avea semnificații în legătură cu religia vânătorii la comunitățile de gravettieni. Au fost reprezentate şi animale: bovidee, bizoni, cai, cervidee, mamuți, păsări etc., stabilindu-se 12 stiluri, grupate în trei faze evolutive de realizare. Statuetele feminine de tipul **Venus** (H. Delporte, ed., 1995) au fost descoperite la Lespugne, Brassempouy, Monpazier, Sireuil, Lausel (realizate prin sculpturi pe blocuri de calcar), *abri* Pataud (sculptată pe un bloc de calcar), Terme Pialat (două imagini, gravate pe o placă de calcar), Tursac (sculptată dintr-o galetă de calcit translucid, de culoarea chihlimbarului), Mainz-Linsenberg (două satuete, din gresie gri-verzuie), Weinberg-Mauern, Grimaldi (mai multe statuete), Savignano, Willendorf, Dolni Vestonice (statueta cunoscută ca “bastonul cu sâni” mai este interpretată şi ca un *phallus*), Predmosti (decor incizat pe defensă de mamut), Petrkovice (statuetă din hematită), Moravany (sculptată în ivoriu), Kostienki I (trei statuete şi peste 20 de capete izolate). La acestea se adaugă reprezentările masculine, mult mai puține şi mai stilizate, şi acelea animaliere, din lut ars (în “ciclul pavlovian”) sau din alte materiale, în alte zone, dar cele mai numeroase sânt în aria kostenkiană: carnivore, ierbivore, păsări. Unii specialişti sânt de acord că aceste reprezentări par să definească baza asigurării hranei prin vânătoare în întregul Gravettian continental, căci se regăsesc pe mai multe mii de km şi într-o arie de timp de circa 3.000 de ani. Distrugerea (rituală ?) a numeroase statuete,

feminine, dar şi zoomorfe, probabil cu ocazia părăsirii stațiunii, poate avea semnificații pe care nu le cunoaştem încă. Dar, după opinia noastră, mai poate fi luat în considerație un alt aspect: distrugerea parțială a statuetelor încă în timpul locuirii, pentru ca divinitatea reprezentată să nu poată părăsi campamentul vânătorilor (avem astfel de interpretări în eneoliticul cucutenian, ca şi reprezentările “afrontate”, numeroase în arta cucuteniană, dar pentru arta gravettiană avem doar exemplul de la Lausel).

Revenim la arta parietală gravettienă şi precizăm că, îndeosebi în Europa occidentală, reprezentările antropomorfe şi animaliere sânt bogat şi variat redate prin pictură şi gravură, pe pereții peşterilor sau pe blocuri de piatră (unele, poate, desprinse din pereți sau din tavan). La Pair-non-Pair au fost descifrate, printre numeroasele animale, cel puțin: 5 cai, 6 căpriori, 3 bovidee, 2 mamuți, 4 cervidee. În “sanctuarul” de la Lausel, avem, în afara reprezentărilor feminine şi masculine, pe acelea animaliere: o căprioară reprezentată pe ambele fețe ale aceluiaşi bloc, şi capul unui cal, ambele gravate. Pe plafonul unui *abri*, numit *al Peştelui*, a fost reprezentat un peşte de mari dimensiuni, cu capul (fața) spre râul Vézère, realizat prin sculptură în *baso-relief*, gravură şi polisaj. În aceeaşi zonă au mai fost descoperite şi alte imagini gravate, cu interpretări diferite, sau pictate (doar pete de culoare). La Abri Labattut, arta parietală este reprezentată de blocuri întregi, căzute din tavan sau din pereți, cu picturi de mamut, bizon, cerb negru (*Cervus elaphus)*, cal gravat şi pictat cu ocru (pentru descoperirile de artă gravettiană, cf. *Art et civilisations…*; D. Sacchi, J. Vaguer, 1996; J. K. Kozlowski, 1992).

Un comportament simbolic, destul de complex este dovada creației acestor opere de artă, cu elemente certe de spiritualitate individuală şi/sau colectivă. Statuetele feminine pot reprezenta un ideal estetic feminin, ridicarea femeii la nivelul de divinitate (V. Chirica, 1997a), dar şi ideea fecundității, a perpetuării speciei (J. K. Kozlowski, 1992). Descoperirea acelor “sanctuare” la Lausel şi Dolni Vestonice, presupune ideea unui sacru colectiv. La fel, prezența unei statuete feminine, în picioare, acoperită cu un omoplat de mamut, groapa rituală fiind apoi umplută cu pământ amestecat cu ocru, peste care s-au pus trei blocuri de cărbune (Kostienki I, niv. 1), a unui mormânt de femeie, cu scheletul în poziție chircită, acoperit cu doi omoplați de mamut (unul fiind

Tab. 12. Datarea unor opere de artă gravettiană (după F. Djindjian, 1999; V. Chirica, 1989)

Grota Cosquer (Cassis, Izvoarele Rhonului)		
Cărbune	27.870 ± 430 BP	GifA 92 350
Mână, negativ	27.110 ± 390 BP	GifA 92 409
Mână, negativ	27.110 ± 350 BP	GifA 92 491
	26.360 ± 400 BP	GifA 92 349
Grota Gargas (Aventignan, Pirineii de Sus)		
Os	26.810 ± 410 BP	GifA 92 369
Grota Cougnac (Payrignac, Lot)		
Megaceros (cerb) femelă	25.120 ± 390 BP	GifA 92 425
Megaceros (cerb) mascul	22.750 ± 390 BP	GifA 92 426
Megaceros (cerb) mascul	23.610 ± 350 BP	GifA 91 183
Grota Fuente del Salin (Cantabria)		
Cărbune	22.340 ± 510 BP	GrN 18 574
Marea grotă Arcy-sur-Cure, Boutgogne)		
Sala goală: Cărbune	27.630 ± 400 BP	GifA 92 330
Sala goală: Cărbune	28.250 ± 430 BP	GifA 91 370
Friza roşie: Os	26.700 ± 410 BP	GifA 94 580
Friza roşie: Os ars	26.250 ± 500 BP	OxA 5 003
Cornişa cu bizon: Os ars	27.950 ± 440 BP	GifA 95 620
Mitoc-Malu Galben		
Amuletă din cortex: cărbune	26.700 ± 1.040 BP	Gx 9 418

decorat cu incizii), cu craniul deformat patologic, dar şi a altor schelete cu deformări patologice, care s-au bucurat de înmormântări deosebite, sugerează atenția deosebită, tot ca element de sacru colectiv, dar şi individual. În plus, se consideră că în Gravettian pare să capete preponderență arta monumentală, în detrimentul artei mobiliare, deci apreciem că s-a trecut deja de la divinitatea şi de la divinizarea *personală, individuală*, la cea *colectivă*, ca un element important al organizării sociale, care

pătrunde şi în viața religioasă. În ceea ce priveşte multiplicarea imaginilor sexuale feminine, evident că sânt legate de *sacralitatea naşterii*, după cum redarea cuplului pe o placă de calcar, la Laussel, poate fi interpretată ca element esențial al *sacralității procreației*, realizarea mediocră a scenei fiind determinată de *necunoscutul divin* al naşterii.

EPIGRAVETTIANUL

Maximul glaciar al Würmului recent a determinat populațiile umane de pe aproape întregul Continent să ia măsuri de supraviețuire, fie prin deplasări, fie prin modificări ale comportamentului, ale strategiei de achiziție a vânatului şi a materiilor prime, a folosirii mediului ecologic. Pentru aceste motive, începând cu mileniile 22 – 20, asistăm, în unele spații continentale la continuarea *vieții* gravettiene în formele cunoscute (teritoriul României), la continuarea locuirilor, cu modificările cunoscute sub forma Epigravettianului, şi la schimbări majore, acceptate ca aparținând Solutreanului şi apoi Magdalenianului.

Pentru a avea o anumită continuitate în spațiul continental, vom trata culturile epigravetiene ale Europei mediteraneene, centrale şi de est, în vremea Maximului glaciar şi a Pleniglaciarului superior (pentru ale căror condiții geo-climatice, v. *supra*, Cap. I şi *Le Paléolithique, passim*).

Epigravettianul pare să-şi aibă originea în evoluția locală a tehnocomplexelor ce conțin vârfuri cu fața plană, vârfuri cu scobitură *à cran*, *gravettes* şi *microgravettes* din bazinul Dunării mijlocii (J. K. Kozlowski, 1999a ; B. Schmider, 1992). Apariția şi evoluția locală, nesimultană chiar şi pe spații micro-continentale, a Maximului glaciar, a determinat existența unor deosebiri între tehnocomplexele perioadei, unele având spații mici de localizare. Este cazul Sagvarianului, prezent doar în Ungaria (zona Lacului Balaton, şi mai departe), Slovacia şi o parte a Austriei de Jos (Grubgraben). Este de notat că vârstele sânt destul de apropiate :
Grubgraben : 18.820 ± 160 BP GrN 21 893
Sagvar, niv. inf. 18.900 ± 100 BP GrN 1 783
niv.sup. 17.760 ± 150 BP GrN 1 959

Tehnologia litică se referă la cioplirea nucleelor cu unul sau două planuri de lovire, din roci locale, cum ar fi radiolaritul, din care

se obțineau lamele retuşate abrupt, gratoare, deci o gamă relativ restrânsă tipologic. Fauna este dominată de ren (situație normală, într-un climat periglaciar), mamutul fiind foarte rar vânat. La Grubgraben, cele patru nivele epigravettiene par a fi ceva mai evoluate în ceea ce priveşte strategia ocupării sitului şi a zonelor de locuire, chiar dacă resturi de structuri (locuințe) au fost observate şi în alte situri (J.K. Kozlowski, 1999a).

În cadrul Epigravettianului Europei de est au fost evidențiate mai multe faciesuri locale, această sistematizare aparținând în întregime lui J. K. Kozlowski, fără a fi acceptată în întregime de alți specialişti. După opinia noastră, ar fi preferabil să se evidențieze evoluția comunităților locale, pe marile cursuri de apă, decât unele '' uniformizări '' de genul Molodovianului, la care sânt atrase şi anumite locuiri de pe terasele Bistriței, din zona Ceahlău. Putem, astfel, aprecia, existența Epigravettianului de pe terasele Bistriței (Bistricioara-Lutărie, Lespezi) ; de pe Prut (Crasnaleuca şi Cotu Miculinți, nivelele superioare, Ripiceni-Valea Badelui) ; de pe Nistru (Molodova V, Cormani IV, Cosăuți) ; de pe Nipru şi Desna (Puşkari, Mezin, Kiev-Kirilovska, Mezirici, Eliseevici) ; de pe Don (Kostienki 2, Kostienki 3, Kostienki 4, Kostienki 11, Kostienki 19 (cu necesara precizare că în unele lucrări, celebrele stațiuni sânt menționate cu numerele scrise cu cifre arabe, în altele, cu cifre romane, ca şi denumirea însăşi : Kost**i**enki sau Kostenki – fără **i**). Unii specialişti au creat culturi dintr-un singur nivel sau din doar câteva nivele de locuire (Molodova – Molodovian ; Puşkari – Puşkarian ; Mezin – Mezinian etc.), tocmai pentru a evidenția unele trăsături pe care le-au considerat specifice nu numai tehnocomplexului litic, ci şi unor elemente de cultură (structuri de locuire, campamente durabile sau simple halte de vânătoare, realizări artistice sau în domeniul obiectelor de podoabă etc.). De exemplu, secvența molodoviană a oferit, ca elemente specifice, vârfuri de lance din os şi corn de ren, iar la Cosăuți, numeroase obiecte de podoabă (pandantive) şi gravuri pe plăcuțe din gresie. Dar, atât utilajul litic, cât şi suporturile uneltelor sânt identice, printre similitudini fiind şi materia primă, silexul cretacic (acelaşi din întregul Paleolitic superior al zonei). Interesant este faptul că Puşkarianul este datat chiar în intervalul de 21.000 – 19.000 ani BP, când s-a produs episodul Maximum Valdai. Aici, pe Desna, utilajul litic comportă piese cu o latură curbă şi retuşată abrupt à *dos courbe*, cioplite prin desprinderi – trunchieri lateral-convexe, cu

predominarea burinelor şi a pieselor trunchiate. Mezinianul este cunoscut îndeosebi prin marile construcții din oase de mamut : Mezin, Mezerici, Gonțî, Kiev-Kirilovska, Dobranicevka, de tipuri şi forme diferite, unele uşor adâncite, altele rotunde, dar toate cu vetre de foc şi ateliere de cioplire, inclusiv gropi pentru stocarea unor materiale animale sau litice. Industria litică este omogenă, cu predominarea gratoarelor şi a burinelor (în părți egale), lamelele retuşate abrupt fiind mai puțin frecvente. Este interesant de reținut, ca un element al organizării sociale, dar şi al strategiei resurselor animale, că la construcția unei cabane, la Mezin, s-au folosit : 18 cranii, 21 maxilare, 14 defense, 29 oase ale bazinului şi omoplați, 83 oase lungi, toate de la mamuții vânați. Elementele artistice se caracterizează prin stilizarea statuetelor antropomorfe, decorate cu motive geometrice, gravate, aceleaşi motive : meandre, zig-zaguri, scări, găsindu-se, tot gravate, dar şi pictate cu ocru roşu şi galben, pe oase de mamut, unele dintre acestea fiind folosite chiar la construcția locuințelor (I. G. Pidopliciko, 1976).

Epigravettianul din sud-estul Europei (sudul Dunării, zona balcanică) pare să fie destul de vechi, dacă se ia în considerație tehnocomplexul din niv. IX-VIII de la Temnata, datat la 28.000 ani BP. Dar, în această zonă avem depistate serioase discontinuități de locuire, ceea ce ar demonstra tocmai refugiul (deplasările) grupelor umane de pe Dunărea mijlocie spre sud. În Grecia, în grotele Asprochaliko, Kastritsa şi Franchthi, industrii cu lamele retuşate abrupt, sânt datate între 26.000 – 20.000 ani BP. Mai spre est (spre Marea Egee), există un Epigravettian cu elemente aurignaciene, dar care este datat între 19.000 – 18.000 ani BP, sfârşind prin a fi înlocuit, pe la 14.000 BP, cu elemente laminare, care le înlocuiesc pe acelea mai vechi, aşchiale.

În Golful Adriatic şi în Epir există un Epigravettian mai vechi, cu vârfuri cu scobitură (oarecum asemănător cu acela de pe coasta adriatică a Italiei, datat între 20.000 – 17.000 ani PB şi dispersat în aproape întreaga Peninsulă Balcanică, în timp ce în Epir, acelaşi tehnocomplex este datat între17.000 – 14.000 ani BP, ceea ce demonstrează marea mobilitate a grupelor umane, şi diversificarea elementelor constitutive, în funcție de condițiile de mediu.

Diversificările menționate sînt încă mai bine evidențiate pe coastele Mediteranei, între « zona adriatică » şi « zona tyrreniană » a Italiei, unde fondul local este bine reprezentat prin

vârfurile foliacee (poate ca influențe solutreene, pe la 20.000 BP) şi vârfurile cu scobitură, mai recente, între 18.000 – 16.000 ani BP. Arene Candide, Riparo Mochi, Paglicci, sânt câteva dintre cele mai importante stațiuni italiene ale perioadei, caracterizate prin prezența vârfurilor cu scobitură, apoi a celor foliacee, în general între 20.000 şi 15.500 ani BP. În această ultimă perioadă, se face o trecere spre Epigravettianul italian evoluat, caracterizat prin *micrograveties* şi lamele *à dos*, elemente geometrice, triunghiulare şi rectangulare, cu faună, dominată la început de căprior şi cal, alături de care apare apoi boul şi cerbul. Acest Epigravettian apare şi în Provence (Franța), cu elemente *areniene* (din Arene Candide), datat între Maximum Pleniglaciar şi interstadiul Lascaux. Este caracterizat prin prezența lamelor *vârfuite* (appointée), vârfuri cu fața plană, vârfuri *areniene*, lamele retuşate abrupt, sau cu dublă trunchiere, viitoarele trapeze. După interstadiul Lascaux, acest facies, Arenianul, evoluează spre altul, numit Bouvarian, care este un Epigravettian cu trei stadii: evoluat, recent şi final, până în oscilația Alleröd. În ultimele sale faze de evoluție, Epigravettianul pierde elementele *areniene* şi apar piese de factură geometrică, triunghiuri şi segmente de cerc, alături de alte microlite.

Arta acestui Epigravettian pare să fie identificată tot în grota Cosquer (cunoscută prin picturile gravettiene vechi), cu reprezentări de cal, căprior, capră, cu apariția excepțională a pinguinului şi a focii (greu de înțeles, ca proveniență), amintind de Solutreaul francez şi spaniol (J. K. Kozlowski, 1999; B. Schmider, 1992; *Bilan 1991-1996, passim; Bilan 1996-2001, passim;* A. Palchetti, M. Sozzi, 2001; A. Palma di Cesnola, 1999; A. Broglio, 1997; A. Bietti, 1997).

SOLUTREANUL

Aşa cum am mai precizat, finalul Gravettianului european se caracterizează prin diversitatea şi variabilitatea industriilor, determinate de mediul ecologic şi de mobilitatea grupelor umane, ca urmare a Maximului glaciar. Am analizat "fărâmițarea" faciesurilor industriale în diferite părți ale Europei. Din acest punct de vedere, Solutreanul se înscrie printre coordonatele perioadei 21.000 – 18.000 ani BP, cât a durat evoluția acestei veritabile

culturi paleolitice, caracterizată prin specificitatea industriei litice şi a artei, iar ca tipuri de campamente, fiind identificat doar în grote şi adăposturi sub stâncă (*abri*).

Din punct de vedere geografic, Solutreanul ocupă Peninsula Iberică, Aquitania şi Languedocul oriental din Franța. Stațiunea cea mai estică este chiar Solutré. Aşadar, stațiunile solutreene au fost descoperite în Portugalia, Spania şi Franța. Originea acestei culturi este încă destul de controversată, dar trebuie să amintim că printre cele mai interesante sugestii este evoluția sa din Szeletianul Europei centrale (V. Gabori a şi scris o lucrare, care a stârnit vii controverse, *Solutreiska kultura Vengrii, în rusă),* în Jermanowicianul polonez sau în Streletianul de pe Don, mergând până în Aterianul Africii de nord.

Specificul tehnologic al Solutreanului este dat de retuşa plată, largă, ce acoperă aproape întreaga suprafață a piesei. Tipologic, fosila directoare este *vârful de salcie*, retuşat pe ambele suprafețe, alături de vârful *à cran,* care fac serii în toate ansamblurile litice.

Cronologia Solutreanului a fost stabilită pe baza stratigrafiei de la Laugerie-Haute, cu cinci faze:

- Protosoluteanul, cu gratoare aurignaciene şi vârfuri cu fața plană, arhaice;
- Solutreanul inferior, doar cu vârfuri cu fața plană;
- Solutreanul mijlociu, cu vârfuri în forma frunzelor de laur;
- Solutreanul superior, cu vârfuri în forma frunzelor de laur şi cu vârfuri *à cran*;
- Solutreanul final (Episolutrean). Această fază lipseşte în stațiunile importante din Perigord.

Aceste faze au fost datate între 21.500 şi 18.500 BP. Este de precizat că, în sud-vestul Franței, la Badegoule (Dordogne), a fost identificat un facies local al Solutreanului, numit Badegoulian, cu o evoluție proprie.

Pe baza cercetărilor sedimentologice, H. Laville (B. Schmider, 1992), a încadrat Solutreanul într-un cadru propriu, crono-stratigrafic: episod rece si uscat (Protosolutrean, la Laugerie-Haute), episod mai temperat şi mai umed în Solutreanul superior (oscilația Laugerie – unele scurte etape).

Protosolutreanul se bazează pe studiile recente ale utilajelor litice din Portugalia şi Franța, constatându-se o industrie de tranzitie polimorfă între Gravettian şi Solutreanul propriu-zis (Pendo, Cantabria şi Reclau-Viver, Catalania, respectiv, Laugerie-

Haute, Salpétrière), cu industrie osoasă bazată pe vârfuri de lance; datarea este între 22.000 – 21.000 ani BP.

Solutreanul vechi se situează între 21.000 – 20.000 ani BP, într-un climat foarte rece şi uscat, de aspect pleniglaciar, cu o difuziune mai restrânsă: Levantul spaniol, Perigord, Languedoc. Lipseşte pe coasta cantabrică şi în Portugalia. Industria se caracterizează prin preponderența gratoarelor asupra burinelor, prezența elementelor arhaicizante, pe materii prime de o mai slabă calitate, industrie osoasă slab dezvoltată (ceea ce demonstrează intensa deplasare în fața frigului pleniglaciar).

Solutreanul recent este datat între 20.000 şi 19.000 ani BP, în mediu rece şi umed al oscilației Laugerie. Are o repartiție foarte vastă: toată Peninsula Iberică (cu peste 60 de stațiuni) şi Franța. Acum este etapa deplină a afirmării solutreene în industrie: piese bifaciale cu retuşe acoperitoare (*frunză de laur, frunză de salcie*), vârfuri “solutreene”, vârfuri cu peduncul etc.

Episolutreanul se datează între oscilațiile Laugerie şi Lascaux, cu climat rece şi uscat, între 19.000 şi 18.000 ani BP. Acum apar şi alte scurte faciesuri, între care Salpetrianul vechi (Salpétrière), Solutreo-Gravettian I şi II (Parpallo), Badegoulianul, care succede Solutreanul superior (în Perigord, la Laugerie-Haute), un Badegoulian cantabric, între 19.500 şi 18.500 BP, un Badegoulian mediteranean, care succede Episolutreanul de la Parpallo. Asadar, se poate constata că acest Badegoulian a evoluat pe coasta mediteraneană, în Portugalia, pe coasta cantabrică, în Franța (unde se aflǎ localizat pe o arie geografică destul de largă) cu campamente, în cea mai mare parte, pe locuri deschise, doar puține locuiri în grote şi *abri* fiind identificate.

Cultură şi spiritualitate

Frumusețea utilajului şi a operelor de artă mobiliară au determinat distrugerea aşezărilor solutreene, cu intenția recuperării vestigiiilor. Din această cauză, doar puține locuințe au rămas nedistruse, printre care şi cea de la Fourneau du Diable, Dordogne – adăpost sub stâncă, “apărat” de două ziduri perpendiculare, care delimitau un spațiu locuibil, împărțit în două, prin alte blocuri de piatră. În provincia Santander, Spania, în grota Chuffin, a fost identificată o structură ovală, în interior cu o groapă plină cu resturi ale unei vetre. Alte vetre au fost descoperite în cele cinci niveluri solutreene de la *abri* Malpas, Dordogne, două dintre acestea fiind

protejate cu pietre. În ceea ce priveşte amenajările badegouliene, cel mai bine evidențiate au fost identificate în zona Isle, de către dr. Jean Gaussen, prin pavaje din plăci sau galete culese din râu (Isle), sau chiar prin construcții cu ziduri şi fundații de piatră. Nu se cunoaşte modul de construcție a părții superioare, dar soliditatea pavajelor, a zidurilor care delimitau campamentul, evidențiază construcții rezistente, ovale, rectangulare, cu una-două camere, cu suprafețe cuprinse între 6 mp şi 32 mp (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

Trăind într-o periodă rece, uneori foarte rece, cu scurte ameliorări climatice, solutreenii vânau ren, căprior (*Capra ibex)*, cal, *Cervus elaphus*, bizon, lup, vulpe, linx. În unele aşezări sau niveluri de locuire, grupe de 2-3 specii erau vânate cu predilecție, în funcție de microclimatul zonei respective.

Au fost descoperite foarte puține resturi umane, incomplete, printre care se menționează calote craniene, cranii fragmentare (Tournal, Lacave, Franța), maxilare şi fragmente de mandibule de copii şi adulți, dinți (Fourneau du Diable, Badegoule, Laugerie-Haute), dar mai bine păstrate sânt resturile de schelete de la Parpallo, Riera şi Beneito, Spania. Nu s-a descoperit nici un mormânt intact, pentru a se putea cunoaşte riturile şi ritualurile funerare. Dar, faptul că în grota Placard (Badegoulian) s-au descoperit fragmente craniene şi dinți de la 24 indivizi, cu urme de tăieturi intenționate, ca şi craniul înmormântat intenționat, sugerează un anume interes al grupelor umane față de cei plecați din lumea cunoscută.

Arta solutreană a fost caracterizată ca reprezentând apariția sculpturii monumentale, a baso-reliefurilor clasice. Sculpturile pe blocuri, adevărate frize, la Roc de Sers, Charente (căpriori afrontați, cal şi bizon, cu cap de mistreț, posibile reprezentări antropomorfe etc.), de-a lungul pereților, ori de la Fourneau du Diable (admirabil bloc sculptat, cu reprezentări de bovidee în profil) demonstrează un înalt nivel de reprezentare mentală, individuală şi colectivă, a unor posibile divinități. În grota Capul Leului (Ardèche) a fost descoperit un bovideu pictat cu roşu, asociat cu pete de culoare şi semne punctiforme, în grota Cosquer, picturi reprezentând feline, cai, bizoni, iar în grota Chabot, o friză lungă de 3 m, cu mamuți gravați. Numeroase siluete gravate pe plachete au fost descoperite în grota Parpallo: cerb, capre, motive

geometrice în decor de linii ondulate. Mai precizăm faptul că picturile din grota Cosquer au fost datate:
Felină 19.200 ± 220 BP GifA 92 418
Cal 18.820 ± 310 BP GifA 92 417
Cal 18.840 ± 240 BP GifA 92 416
Bizon 18.010 ± 190 BP GifA 92 419
18.530 ± 180 BP GifA 92 492
(*Art et civilisations…*; F. Djindjian, 1999).

MAGDALENIANUL

Această veritabilă cultură a Occidentului european aparține finalului timpurilor glaciare, între 18/17.000 şi 12/10.000 ani BP (între oscilațiile Dryas I – Dryas III), fiind recunoscută în Franța şi Spania (dar cu extinderi până în Polonia, sud-vestul Germaniei, Belgia, şi cu unele influențe până în zona nord-dunăreană şi pruto-nistreană), prin mulțimea şi valoarea incontestabilă a vestigiilor, de ordin arheologic, cultural, artistic (J.-Ph. Rigaud, org., 1989; V. Chirica, C.-V. Chirica, 1999; E. Ladier, A.-C. Welte, 1999). Cele mai vechi elemente, germenii culturii, par să fi apărut în Perigord şi în celelalte spații geografice ale centrului Franței.

În Europa mileniilor 18-12 au fost depistate mai multe faciesuri industriale-culturi arheologice: Creswellianul englez, Hamburghianul Europei centrale, Magdalenianul Europei occidentale, Epigravettianul Europei estice, sud-estice şi occidetale.

În cadrul cronologiei interne, au fost deosebite şase stadii (Magdalenian I-VI), repartizate în două perioade: Magdalenian inferior (I-III) şi superior (IV-VI). O altă cronologie relativă internă identifică: Magdalenianul vechi, arhaic (0-I), Mediu (II-IV), final şi “terminal” (V-VI) (D. de Sonneville-Bordes, 1989).

Din punct de vedere teritorial (şi al etapelor evolutive), a fost depistat: Magdalenianul portughez (situat între Badegoulianul portughez, dar cu locuiri în etapa superioară de evoluție). Este de precizat faptul că arta rupestră de pe Valea Côa a intrat în patrimoniul universal (J. Zilhão, 1996, 2001); Magdalenianul cantabric (inferior, mijlociu şi superior) (P. Utrilla-Miranda, 1989; F. Javier Fortea Perez, 1989; C. Gonzales Sainz, 1989);

Magdalenianul coastelor mediteraneene spaniole (fără o structurare detaliată datorită slabelor locuiri) (Carmen Cacho, 1989); Magdalenianul din Aquitania (inferior, mijlociu şi superior); Magdalenianul coastei mediteraneene franceze (slab cunoscut, care urmează Episolutreanului şi Badegoulianului, fiind datat spre 16.000 BP, cu industrie săracă). Există, de asemenea, în interpretarea specialiştilor francezi, diferite etape magdaleniene în marile zone geografice ale Franței (J.-Ph. Rigaud, org., 1989):

- în bazinul Loarei, un Magdalenian mijlociu, datat pe la 14.500 – 14.200 ani BP, într-o scurtă etapă de ameliorare climatică, cu resturi de locuințe şi de vetre, cu o industrie osoasă alcătuită din vârfuri de lance cu vârf dublu, baghete, bastoane perforate, ace, cu artă mobiliară (bastoane *phalice*, reprezentări umane);

- în bazinul râului Saône, un Magdalenian mijlociu, datat între 15.000 – 14.000 ani BP, în *abri* şi grote, cu galete gravate, cu vârfuri retuşate abrupt.

- în Auvergne au fost descoperite doar locuiri din etapa superioară de evoluție, încadrate în întreaga oscilație Dryas I, vânătorii magdalenieni stabilindu-şi campamentele pe bordura de nord a Masivului Central, dar la altitudini care nu depăşesc 700 m, în apropierea cursurilor permanente de apă, în aşezări deschise sau adăposturi însorite.

- în Bazinul Parizian locuirile magdaleniene sânt celebre prin descoperirile de la Pincevent şi Etiolles, cu celebrele cabane amenajate într-o manieră cu totul deosebită. Majoritatea aşezărilor sânt locuiri sezoniere, reutilizate, ale vânătorilor de reni, cu excepția celei de la Etiolles, unde s-a identificat poate cea mai mare exploatare a silexului din întregul Magdalenian francez. De altfel, se apreciază că Bazinul Parizian a oferit materii prime de bună calitate pentru stațiunile situate pe o rază de peste 100 km. Vârstele campamentelor sânt de 13.000 BP (Etiolles) şi 12.500 BP (Pincevent) (B. Schmider, 1989). Spre nordul Franței, Magdalenianul superior este datat spre 12.050 BP (grota ornată de la Gouy, cea mai septentrională locuire cunoscută). În această zonă geografică, Magdalenianul va sfârşi prin fenomenul de *azilianizare* (faciesul epipaleolitic, numit Azilian).

- în Alpii francezi, pe valea Rhonului şi a afluenților săi, vânătorii din Magdalenianul superior şi-au instalat campamentele în apropierea râurilor sau a lacurilor, în grote şi adăposturi, în

Dryas I-Dryas II. Aşezările sânt numeroase, cu mai multe niveluri de locuire, unde ultimele locuiri magdaleniene sânt urmate, stratigrafic, de acelea aziliene, pe la 12.000 BP.

În afara teritoriului francez, Magdalenianul a fost depistat în mai multe regiuni geografice:

- În Rhenania şi în bazinul mozan (al Meusei), vânătorii magdalenieni, venind din zona Bazinului Parisian, au locuit pe valea Meusei (Trou de Chaleux, Furfooz, Walou), pe valea Rinului mijlociu (celebră este staţiunea de la Gönnersdorf), în Ţările de Jos (prov. Limborg). Aceste locuiri se datează în perimetrul oscilaţiei Dryas I, poate puţin înainte şi puţin după aceasta. Se pare că vânătorii erau mai ales în căutarea coarnelor de ren, din care ciopleau o gamă variată de unelte, arme şi obiecte de podoabă (M. Otte, 1989). Originea lor este documentată pe prezenţa cochiliilor terţiare din Bazinul Parizian, în staţiunile de pe Meuse.

- În Elveţia, Magdalenianul este situat în jurul lacurilor Neuchâtel, Constance, de-a lungul afluenţilor Rinului sau între Rin şi Dunăre, popularea spaţiului geografic fiind făcută cu elemente din nord ("Poarta" Bourgogne). Cronologia acestui Magdalenian este următoarea: l. Magdalenian mijlociu, prezent în celebra staţiune de la Kesslerloch (cu o foarte bogată industrie din os: bastoane perforate, propulsoare, artă decorativă mobiliară cu reprezentări de animale); acest facies s-a extins până în Polonia. 2. Magdalenianul superior clasic, cu gratoare-burin şi lamele retuşate abrupt. 3. Magdalenian superior târziu, cu vârfuri *à cran* unghiulare sau de tip hamburgian, cu locuiri îndeosebi în peşteri.

- Magdalenianul din Jura Suabă, în landurile Baden-Wurtemberg şi Bavaria, de-a lungul Dunării Superioare. Nu sânt cunoscute locuiri aparţinând oscilaţilor Bölling - Dryas I, majoritatea aparţinând oscilaţiei Dryas II. Locuirile sânt de scurtă durată, în *abri* şi grote. Coborând pe Dunăre, unele grupuri de vânători magdalenieni au ajuns până în Austria, în regiunea Gratz. Magdalenianul din Turingia are staţiunile cantonate intre Saale şi Elster, cu peste 70 de asezări deschise sau în grote, aparţinând, în totalitate, ultimei etape de evoluţie. În această regiune, locuirile magdaleniene sânt urmate de acelea aparţinind Azilianului (G. Albrecht, 1989).

- Magdalenianul din Polonia şi Moravia pare să fi început instalarea campamentelor pe platourile loessice. Cea mai importantă staţiune este Maszycka, datată la 15.000 BP, mai ales

că părăsirea sa a fost făcută în condiții considerate ca fiind violente, căci au fost descoperite resturile scheletice de la 16 oameni: 5 adulți, 3 adolescenți, 8 copii. Şi utilajul litic şi osos pare să fi fost lăsat pe loc: 133 unelte din silex, 35 vârfuri de lance, baghete, netezitoare, lustruitoare, coaste tăiate, un baston perforat, alte peste 30 de piese în curs de finisare (J. K. Kozlowski, 1989). Alte grupe de vânători magdalenieni au ocupat Moravia, unde au fost descoperite peste 40 de stațiuni deschise, pe fostele locuiri gravettiene: Kulna, Pekarna etc. Locuiri magdaleniene deschise au fost descoperite şi în Boemia, toate aparținînd, ca şi acelea din Moravia şi Polonia, oscilațiilor Dryas I – Bölling – Dryas II – Alleröd, aşadar cu posibilitatea existenței şi a unor locuiri aparținând Magdalenianului mijlociu (F. Djindjian, 1999; Y. Taborin, 1992; M. Otte, 1999, 1999a; J. M. Fullola, N. Soler, dir., 1997).

Civilizație, artă, religie

Din punct de vedere al exploatării resurselor animale şi de materii prime, al folosirii teritoriului de locuit, inclusiv al spațiului locuibil prin construcții speciale, se constată superioritatea vânătorilor magdalenieni, chiar dacă marea majoritate a campamentelor sânt de scurtă durată, dar cu reveniri. Aceste elemente, ca şi altele, relevate prin cercetările arheologice, demonstrează o anumită specializare a grupelor umane chiar în interiorul unei comunități. În perimetrul marilor grote de la Mas d’Azil (eponimă pentru Azilianul epipaleolitic), Lespugne, Isturitz, s-a constatat existența unor locuiri cu caracter de continuitate, în jurul cărora se aflau haltele sezoniere. Pe de altă parte, evidențierea marilor sanctuare de la Altamira, Lascaux, Niaux, Trois-Frères, Tuc d’Audoubert etc. demonstrează, alături de întreaga artă magdaleniană, o viață spirituală intensă.

Organizarea internă a locuințelor este evidentă, dacă luăm în considerație descoperirea din grota Abauntz, Spania. Aici, în jurul vetrei de foc s-a amenajat un loc pentru depozitarea deşeurilor, aproape de perete, un spațiu rezervat curățirii pieilor, în spatele vetrei, o zonă de cioplire a silexului şi de prelucrare a osului, aproape de intrare, zona de dormit, într-un unghi al grotei. În niv. 4 al grotei El Juyo (zona cantabrică) s-au degajat două cabane semi-adâncite, adosate peretelui, pavate şi delimitate cu dale şi blocuri. La Le Cerisier, Franța, pavaje din galete, rectangulare, demonstrează existența unor locuințe de suprafață. La Plateau

Parrain, suprafețele astfel pregătite aveau aproximativ 20 mp. Celebră este marea stațiune de la Pincevent, cercetată de A. Leroi-Gourhan, unde s-au evidențiat mai multe structuri de locuire, adevărate cabane, semi-adâncite, cu vetre centrale, în jurul cărora erau prezervate spațiile pentru diferitele activități: cioplirea uneltelor, prelucrarea osului, pregătirea hranei, inclusiv locul unde se mînca, spații pentru dormit, amenajate în mod special, chiar spații de evacuare a deşeurilor. Ca şi evidențierea unor “specialități” de cioplire (detectate prin remontaje), întreaga activitate casnică şi extracasnică de la Pincevent demonstrează o adevărată structurare a activităților, o “rețea” de relații sociale (A. Leroi-Gourhan, M. Brézillon, 1972). La Etiolles (Basinul Parizian) s-a evidențiat un imens atelier de cioplire a silexului, protejat de o locuință încălzită de o vatră, în jurul căreia erau, de asemenea, structurate toate activitățile casnice: cioplire, depozitarea deşeurilor şi a materiei prime, hrană, evacuarea resturilor. Interesant este şi faptul că s-a constatat reutilizarea, remontarea cabanei, la fiecare revenire a comunității de vânători magdalenieni. Resturi de locuințe, cu pavaje de diferite forme şi dimensiuni, sau cu alte elemente certe de construcție şi amenajare, cu vetre, uneori şi cu ateliere de cioplire, au fost descoperite şi în stațiunile magdaleniene din Germania (Gönnersdorf, Petersfels, Kniegrotte), Moravia (Pekarna, Kulna), Boemia (Hostim) (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994).

Descoperiri de morminte magdaleniene au fost făcute în mai toate marile arii de locuire, în *abri* şi grote. De cele mai multe ori, mortul era depus pe o parte, în poziție chircită, foarte rar, pe spate. Numeroase podoabe îl înconjurau: brățări din cochilii, dinți perforați; ocrul roşu era presărat peste tot mormîntul. Adesea, mormântul era protejat (spre a nu se uita ?) cu ringuri de piatră. Cele mai importante morminte au fost descoperite în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, motiv pentru care multe dintre elementele descriptive nu au fost luate în considerațue, ori s-au pierdut: Bruniquel (1864), Laugerie-Basse (1872), Chancelade (1888), Cap-Blanc (1909), apoi La Madelaine, toate în Dordogne, şi în alte zone geografice ale Franței, dar şi în alte părți ale Continentului: Oberkassel (mormânt dublu), Maszycka (menționată mai sus). Cel mai spectaculos pare să fie mormântul de la Saint-Garmain-la-Riviere, cu un “cofraj” din dale de piatră, care protejau corpul unei femei, depus pe partea stângă, în poziție chircită,

înconjurat de brăţări din cochilii şi dinţi de cerb, obiecte din os. Numeroase resturi de schelete, mai ales fragmente de cranii, de mandibule, de maxilare, de adulţi şi tineri, au fost descoperite în multe dintre nivelele de cultură (F. Djindjian, 1999).

Locuind în perioade reci şi uscate, dar şi în perioada de încălzire a interstadiului Lascaux (17.500 BP), magdalenienii vânau *Rangifer tarandus, Bison priscus, Bos primigenius, Capra ibex, Alopex lagopus, Canis lupus, Saiga tartarica, Cervus elaphus, Sus scrofa, Capreolus capreolus*, ale căror resturi au fost descoperite ca resturi culinare, obiecte de podoabă, unelte şi arme, în toate campamentele magdaleniene (*Art et civilisations…*), dar este de presupus că vânau şi mamut, rinocer lânos, leu de peşteră, chiar păsări, pe care le-au reprezentat cu fidelitate anatomică pe pereţii peşterilor sau pe obiectele de artă mobiliară.

Viaţa spirituală este extraordinar de bine documentată prin cele peste 150 de grote-sanctuar, ca şi prin alte creaţii de artă, cu elemente de sacralitate individuală şi colectivă. Arta magdaleniană poate fi considerată ca element de mentalitate religioasă. Începând cu Magdalenianul, arta şi religia au o vocaţie publică, aparţinând întregii comunităţi, o legătură importantă între grupuri şi între membrii grupului (M. Otte, 1993). Căutarea unor *anumite* zone ale peşterii pentru redarea *anumitor* scene pictate, asocierea omului cu animalele în cadrul unor scene comune, asocierea om-animal, în care omul îmbracă trăsăturile esenţiale ale animalului (în mod evident, agilitate şi forţă), figuraţia schematizată feminină, ori redarea numai a sexualităţii feminne, apariţia, pentru prima dată, a superiorităţii umane prin redarea animalului ranit (şi nu orice animal, ci numai cele mai puternice – cai, bozoni, urşi), toate acestea şi încă multe altele vădesc nivelul extraordinar al culturii religioase la care au ajuns vânătorii magdalenieni. Credem că în marile sanctuare pictate, nimic nu era lăsat la întâmplare, totul trebuia să servească mentalului religios colectiv, în care omul îşi are rolul său, chiar dacă este încă slab definit ca reprezentare, accentul evident fiind pus pe redarea marilor ierbivore într-o mişcare vie şi la dimensiuni naturale. Altamira, *Capela sixtină a antichităţii*, sau Lascaux, Niaux, Pech-Merle, Cougnac, constituie apogeul picturii naturaliste din toate timpurile (A. Leroi-Gourhan, 1965). Gravura magdaleniană a folosit cele mai diverse suporturi: pereţi întregi ai grotelor, blocuri desprinse din tavan sau din pereţi, ivoriu de mamut, dinţi, oase. Temele sânt foarte variate, dar

reprezentările se referă la oameni şi animale. Arta mobiliară este de o varietate încă nedepăşită, folosind cele mai variate suporturi, pe piatră, corn şi os, iar ca tehnici de realizare, sculptura, gravura, modelajul. Au fost reprezentate: animale (cai, căprioare, bovidee, reni etc.), reprezentări feminine şi masculine (inclusiv reprezentări sexuale masculine, dar mai ales feminine, însă imaginea “vrăjitorului” este rezervată bărbatului – Trois-Frères, Gabillou); cei doi bizoni, modelați în argilă, la Tuc d’Audobert sânt de un desăvârşit naturalism. Este de precizat că, în afara marii zone franco-cantabrice, până în prezent pictura parietală paleolitică este reprezentată doar în peştera de la Cuciulat (România) (M. Cârciumaru, M. Mărgărit, 2002) şi Kapova (Ural). Dar, la fel de adevărat este faptul că în restul Europei, arta mobiliară este foarte bogată şi variată, aşa cum sânt reprezentate aceste manifestări în Germania, Elveția, Moravia, Cehia, cu unele posibile influențe la Cosăuți, pe Nistru. Toate reprezentările din marile “scene” pictate sau gravate, îndeosebi din grotele Franței şi Spaniei, demonstrează existența unei gândiri mitice elaborate, complexe, armonioase, oferind imaginea cu valoare intelectualizată a unei lecturi, ce a fost creată pentru puterea emoțională a mesajului. Sanctuarul paleolitic magdalenian reflectă puterea spiritului uman creator, sacralizat şi simbolizant (M. Otte, 1993), imaginea vie a unei arte pe care oamenii au transpus-o în grote cu veleități de catedrale.

Să mai precizăm că aceste picturi se datează între 12.890 ± 160 BP (Niaux), 14.710 ± 200 BP (Altamira) şi 17.190 ± 140 BP (Lascaux).

EPIPALEOLITIC – MEZOLITIC

Europa tardiglaciară (aproximativ între 13.500 – 10.000 BP) este dominată, climatic şi, ca urmare a schimbărilor climatice, faunistic şi floristic, de ultimele oscilații climatice pleistocene, cu repercursiuni destul de importante. După aproximativ 10.000 BP, oscilațiile Holocenului au permis acele salturi spectaculoase spre domesticirea plantelor şi animalelor. Avem, aşadar, în această întreagă perioadă de timp (fără legătură cu “etapizările” pleistocene sau holocene), următoarele oscilații climatice (a se

vedea şi cap. I, *supra*): Bölling – Dryas II – Alleröd – Dryas III – Preboreal – Boreal – Atlantic.

AZILIANUL

Succesiunea faciesurilor industriale (a culturilor arheologice) este neuniformă în timp şi spaţiu (a se vedea cap. III, *supra).* Chiar şi marile arii geografice ale Magdalenianului au suferit transformări diferenţiate, în funcţie de microzona geografică, al cărui mediu ecologic era diferit. Astfel, în zona cantabrică, Magdalenianul este succedat (stratigrafic) de Azilian, dar în Spania mediteraneană, începuturile Epipaleoliticului nu sânt bine cunoscute. În alte spaţii magdaleniene, cum ar fi Franţa septentrională, bazinul Meusei, al Rinului până la Dunărea Superioară, procesul de *azilianizare* se produce rapid şi în proporţii generalizate. Pe Rinul mijlociu, Azilianul are un facies tehnologic special: *Grupul Federmesser*, urmat de Ahrensburgianul care atinge Franţa de nord-est, Ţările de Jos şi Germania nord-occidentală. În Polonia, Moravia şi Boemia, ultimele locuiri magdaleniene sânt urmate de industriile cu *Federmesser*, cultura arheologică numită local Tisnovian având unele elemente epigravettiene (M. Kobusiewicz, 1996). Locuirile cu *vârfuri pedunculate* apar alături de acelea de aspect swiderian, marcând diversitatea tehnico-tipologică a acestei regiuni în Tardiglaciar (J. K. Kozlowski, 1999). Ceea ce caracterizează Azilianul (ca entitate culturală a finalului de Pleistocen) sânt micile galete, culese din prunduşurile râurilor, pictate (mai rar gravate) cu elemente geometrice, fără o interpretare culturală satisfăcătoare, dar mai ales o artă figurativă animalieră, realizată prin haşuri pe plachete, pe oase sau chiar pe pereţii unor grote (Gouy, Franţa).

CRESWELLO-HAMBURGIANUL

caracterizează finalul timpurilor glaciare în Marea Câmpie a Europei de nord, drenată de Weser, Elba şi Oder, cu cele două componente, a doua ajungând până în Anglia. Grupurile din zona Hamburg s-au extins progresiv spre Polonia şi nordul Ţărilor de Jos. Utilajul caracteristic este dominat de lame ce tind spre microlitizare, piese geometrice, armături, trunchieri oblice, prin care vârful, ca parte activă, nu mai este central, ci lateral. În marile staţiuni: Stellmoor, Meiendorf, s-au descoperit structuri de locuire de forma colibelor, unelte şi arme din os (harpune, vârfuri de lance) cu decor geometric, dar şi gratoare pe lame retuşate, burine pe

trunchiere şi, mai ales, acele vârfuri speciale, cu tăietura oblică, numite *zinken*. Hamburgianul se datează între 13.000 – 11.500 ani BP, deci în oscilația climatică Bölling, cu precizarea venită ca urmare a cercetărilor arheologice, că în timpul oscilației temperate Alleröd, grupul cultural cu *Federmesser* îl urmează stratigrafic (St. Veil, 1996). În insulele britanice, ceea ce altădată era numit “Magdalenianul englez” (H. Breuil) a fost înlocuit cu Creswellian (Dorothy Garrod), cu elemente de factură magdaleniană: harpune, bastoane perforate, din corn de ren. Şi aici, utilajul litic tinde spre microlitizarea geometrică a armăturilor, demonstrând un debitaj elaborat, care va tinde spre industriile litice ale Mezoliticului vechi. Aceste grupuri par să se fi orientat spre vânarea calului, poate ca urmare a unor modificări climatice (N. Barton, 2001).

COMPLEXUL CU VÂRFURI À DOS ARCUITE (COURBE)

Schimbările produse în câmpile Europei septentrionale în vremea oscilației Alleröd (înlocuirea stepei cu pădurea) au determinat grupele umane să se adapteze noului vânat prin crearea mijloacelor necesare: generalizarea arcului şi crearea vârfurilor necesare capturării unui vânat mult mai rapid. Din nordul Franței, până în Polonia, mai multe grupe regionale crează aceste armături pentru săgeți, reprezentate de piese microlitice cu o latură tăioasă şi cu alta retuşată abrupt, dar arcuită. În general, aceste grupe industriale sânt datate între 12.000 – 11.000 ani BP. Se apreciază că ele au o bază magdalenian-finală, hamburgiană şi creswelliană, continuându-şi existența până în Preboreal. Grupului Tjongerian, din Belgia şi Țările de jos îi corespunde stațiunea Meer II, de lîngă Anvers, Belgia, cu structuri de locuire.

COMPLEXUL CU VÂRFURI PEDUNCULATE

Din acest mare complex cultural-industrial al aceleiaşi mari câmpii septentrionale fac parte Brommianul, Ahrensburgianul şi Swiderianul, fiind datate în perioada de încălzire Alleröd.

Brommianul aparține, local, Danemarcei, dar a traversat Lituania şi a ajuns până în Polonia. Se caracterizează prin debitajul laminar de mari dimensiuni, folosit ca suport pentru burine diedre, gratoare şi vârfuri pedunculate de tip Lyngby (Danemarca). Erau

vânători de reni, elani, cai, glutoni, castori, dar pescuiau şi vânau şi păsări.

Ahrensburgianul pare să urmeze stratigrafic Brommianului, în timpul oscilației Dryas III, dar cu unele lacune teritoriale (Danemarca). Cea mai mare concentrare a aşezărilor acestui grup cultural, care s-a extins din nordul Franței până în Polonia, traversând Belgia şi Țările de Jos, se află în împrejurimile Hamburgului. Se caracterizează prin prezența vârfurilor pedunculate de tip Ahrensburg, pe suport laminar, mici, cu peduncul obținut prin retuşe directe bidirecționale, creind concavitatea. Se asociază gratoare şi burine pe aşchii, trunchieri microlitice (*Zonhoven*), cu baza concavă. Lamele sânt de mari dimensiuni. Inventarul obiectelor din os şi corn este destul de abundent, dar slab conservat. În stațiunile de la Stellmoor, sau în acelea din valea Havel au fost descoperite topoare din corn de ren, harpune, vârfuri de lance. În locuirile din grote s-au găsit şi obiecte de podoabă (dinți şi cochilii), precum şi oase cu decor geometric incizat. Purtătorii acestei culturi erau vânători de ren (la Stellmoor s-au găsit resturi osoase de la 650 de reni), folosind arcul cu vârf de săgeată de tip Ahrensburg (găsit în cavitatea toracică a unui ren). Locuirile lor au persistat până în Preboreal, când au dominat aproape întregul complex mezolitic occidental.

Swiderianul mai este numit Masovian, şi se consideră că a avut cea mai largă extindere teritorială: de pe Oder, prin Polonia, Belarus, Lituania, o mare parte a Ucrainei, până în Crimeea şi Carpații Orientali (Ceahlău-Scaune). Tehnologia debitajului se caracterizează prin folosirea nucleelor cu două planuri de lovire opuse, dar şi prin folosirea aşchiilor. Specialiştii consideră că swiderienii aveau nevoie de un silex de foarte bună calitate, pe care îl obțineau prin exploatări miniere, la mari distanțe. Creau burine (mai numeroase decât gratoarele), troncaturi, unelte compuse, foarte rar, străpungătoare. Fosila directoare era vârful pedunculat, uneori cu fața plană. Dispuneau şi de un bogat utilaj din os şi corn de ren: topoare, harpune, vârfuri de lance, uneori decorate cu motive geometrice. Campamentele erau situate pe dune şi pe terasele din apropierea râurilor, unde construiau structuri de locuire din una-două camere, dar cel mai adesea amenajau mici cabane de foarte scurtă durată. Grupurile de swiderieni au persistat până la începutul Preborealului, când au migrat spre nord, urmând deplasarea turmelor de reni, în felul

acesta ajungând până pe crestele Carpaților. De regulă, ajungând în alte spații geografice, swiderienii au creat entități culturale specifice, cum ar fi *grupul* Desna (în bazinul Desnei), dar se pare că există unele diferențieri locale în bazinul Niemenului, al Volgăi etc.

Epigravettianul final pare să reprezinte, pentru unele spații geografice europene (estul şi sud-estul-zona balcanică, Peninsula italiană), atât finalul timpurilor glaciare, cât şi ultimele culturi arheologice de nuanță paleolitică. În zona estică lipsesc datările de cronologie absolută, dar marile stațiuni de pe Nistru (Molodova V, niv. Ia şi I) şi Don (stațiunile din zona Kostienki-Borşevo), au oferit bogate tehnocomplexe cu burine, inclusiv diedre şi gratoare, vârfuri retuşate abrupt, rectilinii sau convexe, de dimensiuni mari, bastoane perforate, toate evocând reminiscențe epigravettiene. Aceste grupe umane vânau cu predilecție renul şi calul. În Crimeea, tehnocomplexele, aparținând preponderent locuirilor din grote, sânt de tip Shan-Coba (niv. 6) şi Fatma-Coba (niv. 6 şi 5), cu piese de tip segment de cerc, trapez, microburine (într-o fază mai recentă), cu faună ce reprezintă antilopă, cerb, mistreț, lup, iepure. Influențele Azilianului sânt cunoscute şi aici prin gratoare mici, circulare, segmente, vârfuri curbe retuşate abrupt. La Siuren II, niv. 2 şi 3, se observă influențe swideriene (vârfuri cu fața plană, pedunculate), fauna fiind dominată de cal şi asin (*Equus hydruntinus*), cu elemente de podoabă (dinți perforați) şi artistice (obiecte din os, decorate cu gravuri, plachete şi galete cu decorații geometrice pictate, de tipul celor din Azilianul mediteranean. În spațiul balcanic, ultimele faciesuri culturale şi industriale epipaleolitice, cu elemente de *azilianizare*, au fost identificate în Istria (Sandalia II), Muntenegru (Crivena Stijena, niv. VIII), în Epir (Klithi, niv. superioare), Argolida (Franchthi) etc. În zona Porților de Fier ale Dunării, locuirile de tip Cuina Turcului par să denote campamente de mai lungă durată, cu posibile elemente ale Epigravettianului final din Italia centrală. Aşa cum s-a demonstrat (G. Kourtessi-Philippakis, 1986), folosirea navigației de către grupele umane a permis extinderea acestor influențe până în insulele adriatice şi egeene. Epigravettianul final din Italia este foarte bine cunoscut, nu numai ca întindere geografică, dar şi ca extindere în timp, fiind bine documentat stratigrafic, tehnic, tipologic şi cultural. Locuiri de această factură au fost depistate fie în marile stațiuni (grota “Copiilor” – Grotte des Enfants, Arene

Candide, Paglicci, **Romanelli**, care a şi devenit staţiune eponimă a faciesului). Azilianizarea a avut influenţe puternice, căci în grota Romanelli s-au descoperit elemente tipice, datate în oscilaţia Alleröd. Au fost descoperite peste 24 de morminte aparţinând Romanellianului (G. Giacobini, 1999), reprezentând cea mai intensă zonă cu înmormântări de acest tip din întreaga arie a Epipaleoliticului final. Astfel, în grota "Copiilor" s-au descoperit două morminte, unul dublu, cu doi copii, şi altul aparţinând unei femei, asociate cu podoabe din cochilii, şi datate la 12.200 BP. La Arene Candide s-au dezvelit 10 morminte, parţial remaniate, dintre care două duble, în total cu 9 schelete (7 bărbaţi şi 2 femei), în poziţie alungită, pe spate, cu depunere de ocru roşu, asociate cu coliere şi brăţări din cochilii, dinţi de cerb şi vertebre caudale. Alte morminte, situate în perimetrul campamentelor, au oferit numeroase informţii cu privire la viaţa spirituală a populaţiilor, artă, ocupaţii, vânătoare, speciile de animale vânate şi cronologia absolută a Romanellianului, vârsta acestuia fiind fixată între 12.000 şi 11.000 ani BP.

După cum am mai precizat (*supra*, cap. I), mai mulţi specialişti consideră şi numesc *Mezolitic* întreaga perioadă de la finalul timpurilor glaciare (Tardiglaciar) şi începutul Holocenului (Postglaciar), până la constatarea fenomenului neolitizării (M. Orliac, 1992; J. K. Kozlowski, 1999; M. Otte, 1999a), evidenţiind conexiunile între Orientul Apropiat şi zonele europene, primele în care s-au constatat, pe cale arheologică, cele mai vechi dovezi privind domesticirea plantelor şi animalelor. De asemenea, s-a constatat o destul de mare dispersie culturală, industrială, astfel că ultimele lucrări de specialitate consultate nu mai evidenţiază nominalizarea culturilor şi a faciesurilor identificate arheologic, nici caracteristicile proprii, ci elementele generale, la nivel de mari spaţii europene. Cu toate acestea, putem prezenta o astfel de "etapizare" a fenomenului mezolitic:

- tehnocomplexul occidental european tardenoisian (existent şi pe teritoriul României), avându-şi originea în elementele magdaleniene târzii şi aziliene din zona atlantică şi din Mediterana occidentală;
- tehnocomplexul din nordul Continentului, dintre Rin şi Vistula, ce-şi are originea în ultimii purtători ai culturii ahrensburgiene, parţial contemporan cu Maglemosianul din Danemarca, datat între 7.600-6.000 BC.

- tehnocomplexul nord-oriental al Europei, dintre Baltica şi Ural, cu elemente epi-swideriene şi siberiene;
- tehnocomplexul sud-oriental, al stepelor nord-pontice, având originea în ultimele locuiri de factură paleolitică, poate şi cu influențe caspiene (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). La rândul său, M. Otte (1999a) a identificat mai multe "stadii" ale evoluției Mezoliticului, cu trăsăturile lor esențiale:
- Stadiul 0 (Mezolitic foarte vechi), datat între 8.800 – 8.200 BC (faza climatică: Dryas III), cu climat sub-arctic, rece şi uscat, cu stepă rece sau tundră, cu floră dominată de *Dryas*, mesteacăn şi salcie, cu faună reprezentată de ren, leming, vulpe polară. Culturile arheologice ale perioadei sânt: Azilian, Romanellian, Ahrensburgian, Epigravettian, Faciesul cu Federmesser, Fosna, Komsa.
- Stadiul I (Mezolitic vechi), datat între 8.200 – 6.800 BC (faza climatică: Preboreal), cu climat variabil, mai temperat, cu păduri amestecate cu prerii şi grupe de arborete, cu floră compusă din merişor, mesteacăn, salcie, cu faună reprezentată de cerb. Culturi arheologice: Sauveterrian, Duvensee (Star Carr), Tardenoisian I (Beuronian).
- Stadiul II (Mezolitic mijlociu), datat între 6.800 – 5.500 BC (faza climatică: Boreal), cu climat continental, relativ cald şi uscat vara, vegetație compusă din pin, mesteacăn, alun, arțar, faună reprezentată de elan, castor, mistreț, cerb, căprior, bizon. Culturi arheologice: Maglemosian, Tardenoisian II, alte faciesuri locale.
- Stadiul III (Mezolitic recent), datat între 5.500 – 3.000 BC (faza climatică: Atlantic), cu climat umed, destul de cald, vegetația fiind alcătuită din stejăriş amestecat, tei, carpen, ulm, cu faună actuală. Culturi arheologice: Castelnovian, Rin-Meuse-Schelde, Ertebölle. Pentru a facilita înțelegerea schemei propuse de M.Otte, precizăm şi coordonatele BP ale vârstelor BC enunțate mai sus:
- *Dryas III* = 10.800 – 10.000 BP;
- *Preboreal* = 10.000 – 8.800 BP;
- *Boreal* = 8.800 – 7.500 BP;
- *Atlantic* = 7.500 – 5.500 BP.

Precizăm, însă, că schema evidențiată de M. Otte nu se află în deplină concordanță cu celelalte încadrări geo-cronologice ale Holocenului din mai multe puncte de vedere, între care amintim unele neconcordanțe ale datelor de cronologie absolută sau

încadrările cu aspect cultural-arheologic privind începuturile fenomenului neolitizării.

Aşadar, în imensul spaţiu euro-asiatic, Mezoliticul a afectat teritoriul dintre Irlanda şi Siberia, inclusiv Europa centrală şi meridională, unde nu s-au constatat diferenţieri majore între locuirile Paleoliticului final, Epipaleoliticului şi cele postglaciare, epi- sau tardigravettiene, care se vor neolitiza. În Europa de vest, începuturile Mezoliticului se caracterizează prin substratul tipologic şi tehnic anterior, magdalenian final (sau hamburgian), cu Sauveterrian, Tardenoisian, Castelnovian, care se extinde în Marea Britanie, Ţările de Jos, sudul Germaniei, Slovacia, Moravia, Elveţia, Franţa, Spania, Portugalia. Alt facies, tot de esenţă mezolitică, cu aspecte nordice, merge prin Anglia, Ţările de Jos, Danemerca, Ţările Baltice, Belorusia, cu extinderi în Polonia, nordul Germaniei, Suedia, cu elemente swideriene, ajungând, cum am mai spus, pe crestele Carpaţilor, până pe culmile Ceahlăului.

Locuinţele mezolitice nu au lăsat multe urme datorită faptului că, fiind cu predilecţie vânători, nu aveau aşezări de lungă durată, ci campamente sezoniere. Cu toate acestea, au fost evidenţiate structuri ovalare sau rectangulare, cu suprafeţe cuprinse între 10 şi 25 mp, cu pavaje de piatră, dar şi cu posibile armături din crengi, trunchiuri, cu vetre simple sau bordate cu pietre, uneori folosite pentru prepararea hranei (arderea dalelor pe care se punea carnea). Aşezarea de la Star Carr, datată la 9.500 BP, ocupă o suprafaţă de 240 mp, iar în Scandinavia, unele structuri maglemosiene, datate între 9.500 – 7.700 BP, aveau între 20 şi 40 mp. Un alt campament, aparţinând Kongemosianului (facies industrial din Suedia), de la Segebro (7.000 BP), se întindea pe 1.200 mp. Dar, s-a constatat că în Mezoliticul final scandinav (perioada Ertebølle, datată la 6.500 – 6.200 BP), campamentele devin mai dese, ocupând suprafeţe imense, de până la 15.000 mp. Situaţia pare să poată fi multiplicată şi la alte zone geografice şi faciesuri cultural-industriale, dar este absolut necesar să se ia în consideraţie mediul ambiant, în funcţie de care au fost amenajate structurile de locuire. Interesant este şi faptul că au fost amenejate astfel de construcţii şi în grote, ele însele fiind adăposturi naturale, folosite de om încă din Paleoliticul inferior (grota Lazaret). Resturile de locuire special amenajate în grote se remarcă, în cadrul cercetărilor arheologice, prin aliniamente din blocuri de piatră, de forme diferite (ovale, rectangulare, în arc de cerc), ce dau impresia

că locuințele erau adosate pereților grotei, de care se sprijinea structura construcției. La fel de important este şi faptul că nu în toate structurile de locuire au fost descoperite vetre de foc, dar în perimetrul aproape al tuturor structurilor, s-au găsit elemente de debitaj, unelte şi arme rămase după părăsirea campamentelor, sau chiar materiale ce dovedesc prelucrarea osului. Astfel, la Vis 1, Rusia, datat la 7.500 ani BP, s-au descoperit peste 200 resturi de obiecte din os: arcuri, săgeți, patine, vâsle, resturi de plase de pescuit, recipiente din scoarță de copac (M. Orliac, 1992).

Uneltele şi armele faciesurilor mezolitice sânt, în marea lor majoritate, de dimensiuni microlitice, formele geometrice fiind preponderente, ca elemente asociate armăturilor ascuțite, vârfuite, necesare folosirii generalizate a arcului. Alte arme, cum ar fi harpunele, erau folosite ca elemente adiacente propulsoarelor, de asemenea generalizate pentru vânătoarea la mică distanță, sau pescuit. Unii specialişti consideră că cea mai veche utilizare a arcului şi săgeții are o vârstă de 10.000 de ani, dar picturile magdaleniene, unde sânt reprezentate animale rănite cu săgeți, demonstrează o mai veche datare. Au fost descoperite şi arme de vânătoare de mari dimensiuni, cum ar fi harpunele de la Star Carr (9.600 BP), sau lamele şi topoarele din silex, din culturile nordice (Kongemose, Ertebøle), care nu mai apar decât în Neoliticul Europei occidentale.

Schimbările climatice, care au determinat modificarea peisajului vegetal, au produs transformări şi în componentele faunistice, determinând grupele umane să ia măsuri de adaptare pentru a supraviețui. Astfel, renul, de la finalul Paleoliticului superior, este înlocuit de cerb, cal, bou, bizon, elan, mistreț, țap, căprior etc., în funcție de mediul ecologic şi de etapele de timp ale locuirilor mezolitice; au fost evidențiate zone în care domina vânătoarea de păsări (17 - 19 specii în unele stațiuni din Elveția şi Franța), sau pescuitul gasteropodelor, ale căror cochilii au format adevărate grămezi. Alte exemple le constituie maglemosienii din Scandinavia, care au vânat 58 de specii, dintre care 7 specii de peşti de apă dulce, 30 specii de păsări şi 20, de mamifere; kongemosienii din aceeaşi zonă geografică au adăugat două specii de morse, 12 de păsări; ertebølienii s-au remarcat prin capturarea a nu mai puțin de 86 specii de animale, păsări, peşti, moluşte (M. Orliac, 1992).

Nu este pe deplin stabilit dacă toate speciile domesticite au venit din Orient. Tendințe de domesticire s-au manifestat şi în Mezoliticul din Europa. Se admite că a existat câinele domesticit în mezoliticul din Iran, la 12.000, un mileniu mai târziu fiind găsit în Natufianul Palestinei. Dar prezența oii şi a căprii, în unele aşezări din Franța (unde cele două specii nu sânt cunoscute în stare de sălbăticie), pune încă probleme de interpretare. Câinele domestic apare pe la 9.500 – 8.000 BP în Anglia, Germania, iar maglemosienii aveau deja două specii domesticite. Pe la 7.500, câinele era domesticit şi la tardenoisienii de la Erbiceni, jud. Iaşi.

Poate că se datorează timpului mult mai scurt, dar din Mezolitic s-au conservat mult mai multe morminte decât din întreaga epocă paleolitică. În perimetrul unor stațiuni se poate admite chiar existența micilor cimitire, care grupau (Franța, Danemarca) mai multe morminte de înhumație. Nu sânt total părăsite nici vechile practici ale înmormântării rituale a craniilor, după detaşarea lor de corp (grota Öfnet, Bavaria, unde au fost săpate două gropi, fiind depuse mai multe cranii de adulți), asociate cu colorant roşu şi obiecte de podoabă (cochilii, dinți de cerb, cu perforații). În necropola de la Hödic, Bretania, trupurile celor înmormântați erau asociate cu ocru roşu şi cu un adevărat mobilier funerar, alcătuit din dinți de animale şi coarne de cerb, depuse sub omoplați şi sub cap. O necropolă cu morminte, unele colective, cu schelete în poziție întinsă, asociate cu bucrane de bovidee, cu valoare simbolică evidentă, a fost descoperită în Belgia, la Aulnaie (mileniul 9 î. Hr.). Modele aproape identice s-au găsit în stațiunile de coastă, din Danemarca, scheletele fiind asociate cu ocru, pandantive şi coarne de cerb (M. Otte, 1999a).

Arta mezolitică este la fel de diversificată ca şi tipurile de campamente, posibil şi parțial dependentă sau în strânsă legătură cu mediul ambiant. Marile sanctuare nu mai sânt folosite, iar arta mobiliară demonstrează caracterul atât de mobil al grupelor umane, chiar dacă în unele spații geografice se observă şi începuturi de sedentarizare. Se constată trecerea graduală de la arta figurativă magdaleniană, la cea schematizată, mezolitică. Suporturile sânt variate, de la plachete de gresie, aşchii din cortex şi galete din prundişurile râurilor, la oase de animale, corn, cochilii perforate, dinți perforați, ca elemente simbolice. Gravura are, de cele mai multe ori aspect geometric, uneori abstract prin schematizare excesivă. Galetele sânt atent selectate, trebuind să

aibă margini şi suprafețe regulate, pentru a fi pictate cu degetul, colorantul fiind ocrul roşu. Exemplele sânt numeroase şi nu se pot realiza serii privind motivele decorative, maniera de execuție ori simbolistica, cu excepția locuirilor aziliene (inclusiv de pe teritoriul României), unde galetele pictate constituie "fosila directoare" în materie de artă. Concludentă este descoperirea din stațiunea eponimă, Mas-d'Azil, a peste 1.400 de galete decorate (gravate sau pictate). Este de remarcat şi faptul că în unele stațiuni din nordul Luxemburgului şi al Bazinului Parizian, în Levantul spaniol, au fost realizate picturi pe mari blocuri şi pe pereții peşterilor (Villetard, Franța, Los Toricos, Spania). În Levant, pese 200 de adăposturi sub stâncă au tavanele pictate, dar imaginile sânt acum de mici dimensuni, monocrome, cu dominarea culorilor roşu, brun, negru, foarte rar alb, după cum foarte rare sînt imaginile policrome. Arta este figurativă şi narativă, cu scene cotidiene: dansuri ale războinicilor, femei, culesul mierii, reprezentării animaliere: cerb, căprioară, berbec, ca elemente de vânătoare (D. Baffer, 1992).

Este arta mezolitică dominată de şamanism ? M. Otte (1993) consideră că asocierea măştilor, în Mezoliticul vechi, cu personaje umane, îndeosebi bărbați, poate demonstra acest tip de activitate spirituală. Majoritatea reprezentărilor sânt frontale de cerb, trofee perforate pentru a fi fixate pe capul purtătorului. Evident, exemple mai vechi există, la nivelul Magdalenianului (Trois-Frères, Gabillou), dar reprezentările mezolitice la care ne referim au fost descoperite mai ales în Europa septentrională. Oricum, şi în unele înmormântări s-a constatat existența, după moarte, a relației om-animal, dar nu cu orice animal, ci cu acelea care reprezintă forța mediului ambiant faunistic. Poate că omul doreşte să creadă că începe să controleze natura, mediul ecologic, iar în acest sens, descoperirile de la Lepenski Vir, pe Dunăre, în Serbia, vis-à-vis de Schela Cladovei (case cu fundații bine construite, cu morminte bine amenajate, cu reprezentări artistice excepționale – sculpturi în piatră, a unor "măşti umane etc.), par să demonstreze că divinitățile locale (chiar ale casei) încarnează forța ereditară, care va fi definitorie pentru spiritualitatea neolitică.

PALEOLITICUL ŞI EPIPALEOLITICUL - MEZOLITICUL PE TERITORIUL CARPATO - NISTREAN

Din punct de vedere arheologic, periodizarea primei părți a Preistoriei României ar putea cuprinde următoarele epoci şi perioade:

Paleolitic: industrii (descoperiri) izolate premusteriene; culturile Paleoliticului mijlociu; culturile Paleoliticului superior.

Epipaleolitic – Mezolitic: culturile de tip epipaleolitic şi mezolitic.

În cele ce urmează, vom detalia întreaga problematică enunțată, cu adăugirile absolut necesare.

Industriile premusteriene

Specialiştii români (Al. Păunescu, 1984, 2001; Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, 1988) încadrează aceste descoperiri în Paleoliticul inferior, cu precizarea că Al. Păunescu (1984, p. 244) atribuie descoperirile de la Bugiuleşti - Valea lui Grăunceanu Pleistocenului inferior, mai precis între 1.800.000 – 1.700.000 ani, ca limită inferioară a Cuaternarului din România.

Probabil acestor prime industrii litice - fără identități cronologice foarte certe - le pot fi atribuite descoperirile de la Bugiuleşti - Tetoiu - Valea lui Grăuceanu şi Dealul Mijlociu, cu o faună reprezentată de *Archidiskodon meridionalis, Dicecorhinus etruscus* etc., şi de primatul *Paradolichopithecus geticus* (Al.Păunuescu,1984). În aceeaşi zonă, C. Rădulescu şi P. Samson (1991) semnalează 3 unelte cioplite intenționat, dintre care două pe galete de silex şi una pe galet de cuarț, de tipul *chopping tool*. Toate trei păstrează cortexul pe unele porțiuni. Puse în asociere cu fauna precizată mai sus, aceste piese pot fi datate spre 1.700.000 ani, în timp ce restul descoperirilor de la Tetoiu pot fi datate la 1.200.000 ani.

Paleoliticului inferior îi sunt atribuite cu mai multă exactitate descoperirile, în poziție secundară, din zona geografică Argeş - Olt şi nordul Câmpiei Române, Valea Argeşului (Piteşti), Mozacului, Dâmbovnicului, Cotmenei, Oltului (Slatina şi Fărcaşele), Dârjovului şi împrejurimile Sibiului (Paul I. Dicu, 1979, Ion Nania, 1972).

Acestor descoperiri ar putea să le urmeze, cronologic, cunoscuta aşchie clactoniană de la Valea Lupului - Iaşi ori piesele de factură clactoniană descoperite la baza sedimentului de la Mitoc-Malu Galben, descoperite cu prilejul cercetărilor efectuate în anii 1956-1957 de către C.S. Nicolăescu-Plopşor şi N. Zaharia, dar în cele 20 de campanii de săpături (1979 - 1998) nu am descoperit resturi de locuire anterioare Paleoliticului superior vechi (Aurignacian).

La Ripiceni - Izvor, Al. Păunescu a descoperit, în prundişurile din baza terasei, un număr de 44 piese prelucrate, dar situate în poziție secundară. Au fost identificate aşchii, lame şi vârfuri Levallois, tipice şi atipice, aşchii şi lame simple, iar ca unelte, un racloar simplu concav, pe aşchie, un cuțit de tip *à dos naturel*, dar fără cortex, pe lamă, două piese cu scobituri retuşate, două racloare de tip simplu drept, alte trei cuțite tip *à dos naturel* cu cortex. Al. Păunescu (1993, p. 26-30) a repartizat aceste materiale în două serii, a căror vechime a fost stabilită în funcție de intensitatea patinei şi de gradul de rulare.

Pe teritoriul Basarabiei (zona dintre Prut şi Nistru) au fost descoperite peste 20 de aşezări, dar şi materiale izolate, încadrate tipologic în Paleoliticul inferior. Cele mai bogate resturi de locuire *in situ* au fost identificate în grotele Dumitoarea Veche, Ofatinți şi Buteşti (V. Chirica, I. Borziac, 2003).

Grota Dumitoarea Veche este situată pe malul înalt al Ciuhurului, afluent al Prutului. Nivelele 4 şi 3 de locuire sunt atribuite Acheuleanului. Nivelul 4 a fost depistat într-o argilă de culoare brun-închis. Au fost descoperite deşeuri de cioplire a silexului, nuclee, produse secundare de debitaj, unelte, resturi faunistice şi pete de cenuşă, provenite de la vetre.

Se pare că paleantropii care au locuit acest nivel geologic vânau: vulpe, hienă, panteră, iepure, mamut, cal, asin, rinocer, cerb, ren, bizon şi alte mamifere, majoritatea fiind specii adaptate la stepă.

Nivelul 3 se aflã într-o argilă galben - roşiatică, cu elemente de rulare, între care pietriş ”carpatic”. Materia primă este alcătuită din silex, cuarț, cuarțit, jasp, gresie. Comunitatea care a locuit aici, vâna: câine, vulpe, urs, hienă, elan, panteră, iepure, marmotă, mamut, cal, asin, rinocer, capră, cerb, ren, bizon etc.

Inventarul litic este alcătuit din peste 5000 de piese, dintre care, peste 1300 poartă urme de prelucrare intenționată. Ca şi în

nivelul 4, se observă caracterul arhaic al cioplirii. Tipologic, au fost identificate: aşchii triunghiulare, sub forma unor vârfuri pseudo-Levallois, racloare masive, cu retuşe neregulate ori denticulate, gratoare atipice, burine atipice, străpungătoare, unelte combinate, piese de tip *couteau à dos naturel*, raclete de formă musteriană, piese cu scobituri retuşate şi denticulate diverse. În acest nivel apar vârfurile cu retuşe bifaciale. În nivelul 4 au fost identificate şi patru piese din os, cu urme de prelucrare intenționată.

Grota Ofatinți, situată pe malul înalt al Nistrului, conține două niveluri de locuire, atribuite Paleoliticului inferior (nivelurile 3 şi 2). Întrucât cele două niveluri nu au fost identificate de la începutul cercetărilor, fauna recoltată a fost analizată global, determinându-se: câine, vulpe, hienă, urs, leu, mamut, cal, rinocer, cerb, ren, bizon, mamifere neidentificate.

Utilajul nivelului 3 se compune din deşeuri de cioplire, unelte, produse secundare de debitaj, materia primă fiind alcătuită din silex local. Ca şi în alte stațiuni contemporane, întregul inventar litic este de mărime mică şi mijlocie, iar talonul de percuție este neted. Printre uneltele tipice, menționăm racloare, burine şi străpungătoare atipice, denticulate şi piese cu scobituri retuşate, vârfuri de tip *Tayac*, un *chopper* şi un *chopping-tool*, din galete alungite. Alte galete, din gresie, au fost utilizate ca percutoare.

În nivelul 2, utilajul litic este alcătuit din 55 piese cu urme de prelucrare şi peste 200 de galete folosite ca materie primă. S-au putut identifica numai 10 unelte: 5 bifaciale, 4 racloare şi o denticulată. Bifacialele par a fi mai apropiate de toporaşele de mână sau de *couteaux* cu cioplire bifacială.

În cadrul aşezărilor deschise, aparținând Paleoliticului inferior din zona pruto-nistreană, se menționează stațiunea de la Mersîn, pe malul înalt al Racovețului, afluent al Prutului. Aici, nivelul de locuire, situat la adâncimea de numai 0,30-0,40 m (la baza cernoziomului şi în argila de sub acesta), este lipsit de faună sau de complexe de locuire. A fost descoperit un relativ numeros inventar litic, compus din peste 1300 piese, majoritatea de decorticare. Materia primă este reprezentată numai de silexul local (de Prut). Tipologic, au fost deosebite: nuclee, aşchii pseudo-Levallois, Levallois tipice şi atipice, vârfuri de mână, racloare simple şi duble convexe, transversale, racloare pe fața plană, gratoare tipice şi atipice, burine şi străpungătoare atipice, raclete, aşchii trunchiate, scobituri retuşate şi denticulate, aşchii retuşate.

Printre alte stațiuni cu resturi de locuire datate în Paleoliticul inferior, le menționăm pe acelea de la Buteşti, Bobuleşti V, Varvareuca VII şi X etc.

În linii generale, locuirile Paleoliticului inferior (industriile premusteriene) din Basarabia pot fi caracterizate prin două faciesuri de factură occidentală: de tip *Tayac* şi de tip *Micoque*. Potrivit opiniei lui Ilie Borziac (V. Chirica, I. Borziac, 2003), faciesul de tip *Tayac* se caracterizează, în Basarabia, printr-o tehnică amorfă de debitaj non-Levallois, cu nuclee poliedrice, globulare (clactoniene) şi prismatice primitive, prin dimensiunile mici şi mijlocii ale aşchiilor, prin procentajul scăzut al lamelor.

Faciesul de tip *Micoque* este ulterior celui de tip *Tayac*, pe baza stratigrafiei grotei Ofatinți. Acesta este şi mai slab reprezentat. Ca o caracteristică, ar putea fi constatarea prezenței unor piese cioplite în tehnică Levallois.

În linii generale, datarea acestor locuri poate aparține glaciațiunii Riss sau Interglaciarului Riss - Würm.

Paleoliticul mijlociu

Pe teritoriul actual al României, Paleoliticul mijlociu se caracterizează prin existența primelor locuiri păstrate stratigrafic, în aşezări deschise sau în peşteri. Aproape peste tot avem locuiri intense, de lungă durată, de la care ne-au rămas bogate resturi arheologice şi faunistice. Aceeaşi bogăție de resturi de locuire este constatată şi în Basarabia. Pe teritoriul României, atât din punct de vedere al caracteristicilor stațiunilor, cât şi al spațiului geografic, putem evidenția mai multe zone: Prutul mijlociu; Dobrogea; Transilvania şi nordul Olteniei; Banatul; Țara Oaşului. Cu excepția Transilvaniei şi a nordului Olteniei, unde au fost descoperite şi cercetate foarte bogate locuiri în peşteri, celelalte zone se caracterizează numai prin aşezări deschise, situate pe terase sau pe alte forme de relief.

Pe teritoriul Moldovei, singura stațiune aparținând Paleoliticului mijlociu a fost descoperită şi cercetată în Depresiunea Prutului Mijlociu: Ripiceni-Izvor, celebră prin săpăturile efectuate de Al Păunescu începând cu anul 1961 şi până în 1975, când stațiunea a fost acoperită de apele Lacului de acumulare Stânca-Costeşti.

Deoarece Ripiceni-Izvor reprezintă cea mai mare stațiune paleolitică dintr-o largă arie geografică europeană, considerăm necesară o prezentare mai detaliată a celor 6 niveluri de locuire

musteriană. Acestea ocupă un profil stratigrafic de peste 6 m, între 4,05 şi 10,20.

Nivelul musterian I, cel mai vechi, se situează direct peste depunerile de pietrişuri din baza terasei. Este alcătuit din complexe (adăposturi-locuințe de suprafață), resturi faunistice (mamut, cerb gigantic, cal), pete de pământ ars şi cenuşă, un destul de bogat inventar litic: aşchii şi vârfuri Levallois, diverse tipuri de racloare, denticulate, piese cu scobituri retuşate sau clactoniene, cuțite de tip *à dos*, nuclee Levallois, discoidale, informe şi bifaciale atipice. Pe baza acestor considerente, şi analizând indicii tipologici şi grupele caracteristice, reale şi esențiale, Al. Păunescu (1993, p. 44) atribuie acest nivel faciesului musterian tipic de debitaj Levallois cu foarte multe racloare.

Nivelul musterian II suprapune direct nivelul I. Resturile de locuiure sunt mai puțin bogate decât în nivelul I. Acestea se compun din: oase de mamut şi de cal, o singură vatră de foc, de dimensiuni mari. Datarea realizată pe proba de cărbuni din această vatră (36950 ani BP (Bln - 811) nu este luată în considerație, datorită vârstei prea recente, în comparație cu caracteristicile utilajului litic. Acesta este alcătuit din: aşchii şi vârfuri Levallois, racloare de diverse tipuri, piese cu scobituri, denticulate, nuclee de tip Levallois, discoidal, prismatic, globular sau informe. Bifacialele lipsesc în întregime, fapt ce l-a determinat pe autorul cercetărilor să atribuie şi acest nivel faciesului musterian tipic de debitaj Levallois cu multe racloare.

Nivelul musterian III suprapune direct nivelul anterior. Este foarte bogat în resturi faunistice, vetre de foc, ateliere de cioplire şi unelte finite. Mamutul se află din abundență, îndeosebi sub formă de fildeşi, unii dintre aceştia fiind folosiți la amenajarea adăposturilor contra frigului, a ploii şi a animalelor sălbatice. Nu este exclus ca unele concentrații de resturi osteologice, aparținând mamutului, să reprezinte complexe cultuale, în legătură cu ”protecția” acestui animal, datorită importanței sale pentru asigurarea hranei zilnice. Acest nivel de locuire este foarte bogat şi în vetre de foc, destul de diversificate ca formă şi conținut. Este suficient să precizăm că, pe baza cărbunilor recoltați din vatra dezvelită în suprafața M 9-10, la adâncimea de 8,20 m, s-a realizat aflarea vârstei locuirii: 46200 ± 1100 BP (GrN-14367) (Al. Păunescu, 1993, p. 57). În perimetrul acestui nivel de locuire s-au descoperit nuclee Levallois, discoidale, prismatice, informe, aşchii,

lame şi vârfuri Levallois, racloare, 2 gratoare şi 1 burin, cuțite de tip *à dos naturel*, piese cu scobituri retuşate sau clactoniene, denticulate. Pe baza acestor considerente, şi acest nivel este considerat ca aparținând faciesului musterian tipic de debitaj Levallois, foarte bogat în racloare.

Nivelul IV se evidențiază după depunerea unui strat steril arheologic şi faunistic, cu dimensiuni variabile. Este reprezentat de bogate şi variate complexe de locuire (locuințe - adăpost, ateliere de cioplire, vetre de foc), resturi faunistice şi ale activității de cioplire a uneltelor. În afara unui mare număr de fildeşi, molari de mamut, de cal şi de rinocer lânos, alte oase de animale reprezintă bogăția şi varietatea vânatului în perimetrul stațiunii. Un mare complex, cu oase şi 30 fildeşi de mamut, pietre mari de calcar, resturi de vetre de foc, dentiție de la alte ierbivore, piese de cremene în diferite stadii de cioplire reprezintă, după autorul cercetărilor, un mare adăpost, alcătuit din trei încăperi, spații a căror destinație nu a fost prezentată. Toate adăposteau vetre de foc şi resturi de ateliere de cioplire a uneltelor. Nu este exclus ca unele aglomerări, îndeosebi de oase, molari şi fildeşi de mamut să reprezinte complexe cultuale. Vetrele de foc, îndeosebi cele bine conservate, au contribuit la buna cunoaştere a principiilor şi metodelor de construire, practicate de comunitățile de Neanderthalieni de la Ripiceni-Izvor. Dar, pentru nivelul IV, vetrele au constituit şi importante elemente de datare absolută, stabilindu-se vârsta acestuia: 40200 + 1100 - 1000 BP (GrN-9210); 42500 + 1300 - 1100 BP (GrN - 9209); 43800 + 1100 - 100 BP (GrN-9207); 44800 + 1300 - 1100 BP (GrN - 9208) (Al. Păunescu, 1993, p. 85,91). Inventarul litic este deosebit de bogat şi variat: nuclee Levallois, discoidale, globulare, prismatice, poliedrice, ovalare, informe, aşchii, lame şi vârfuri Levallois, racloare de tip simplu drept, simplu convex, cu retuşă bifacială, duble, gratoare, burine, cuțite de tip *à dos naturel*, piese cu scobitură retuşată sau clactoniană; denticulate, piese foliacee bifaciale. În acest cadru, evidențiem prezența racloarelor bifaciale şi a bifacialelor, care conferă acestui nivel un caracter special, fapt ce denotă o anumită persistență a tehnicii acheuleene (bifaciale) de cioplire a pietrei. Această caracteristică a permis atribuirea nivelului IV faciesului musterian de tradiție acheuleană, de debitaj Levallois. A doua caracteristică o reprezintă bogăția bifacialelor şi a racloarelor. Rămâne greu de explicat prezența gratoarelor carenate şi *à*

museau în acest nivel şi nu în cadrul locuirilor aparținând Paleoliticului superior vechi.

Nivelul V suprapune direct nivelul subiacent. Este mai sărac decât nivelul IV, dar cuprinde aceleaşi complexe de locuire: adăposturi-paravan, vetre de foc, ateliere de cioplire, un bogat inventar faunistic şi litic. Mamutul este încă animalul vânat cu predilecție, molarii şi fildeşii fiind prezenți în toată suprafața săpată. Ca şi alte resturi de locuire, şi vetrele de foc sunt mai slab conservate, fiind reprezentate îndeosebi prin pete de cenuşă. Inventarul litic este alcătuit, ca şi în nivelele precedente, dintr-o cantitate foarte mare de deşeuri de cioplire, dar şi din produse secundare de debitaj, ori unelte finite: nuclee Levallois, discoidale, globulare, poliedrice, ovalare, informe, aşchii, lame şi vârfuri Levallois, racloare de tip simplu drept, simplu convex, cu retuşă bifacială, gratoare tipice, cuțite *à dos naturel*, piese cu scobituri retuşate sau clactoniene, denticulate, bifaciale. Fără a beneficia de vreo datare absolută, şi acest nivel aparține faciesului musterian de tradiție acheuleană de debitaj Levallois, cu racloare şi piese bifaciale (Al. Păunescu, 1993, p. 126).

Nivelul VI este despărțit printr-un strat de steril de nivelul V, şi este foarte sărac în resturi de locuire. Autorul cercetărilor pune lipsa faunei pe seama acidității solului, dar constatăm că lipsesc vetrele şi alte complexe de locuire, care nu se mai datorează compuşilor chimici din sol. La fel de sărac este şi utilajul litic: piese Levallois, racloare, piese cu scobituri retuşate sau clactoniene, denticulate, o singură bifacială şi câteva nuclee.

În Dobrogea avem depistate şi, parțial cercetate prin săpături arheologice, mai multe aşezări musteriene, dintre care, mai importante sunt: Mamaia - Sat, Peninsula, Saligny, Peştera (în aer liber), Cheia - La Izvor şi Târguşor - La Adam (în peşteri) (Al. Păunescu, Fl. Mogoşanu, M. Cârciumaru, 1972). La Saligny, piesele descoperite pe stâncile de calcar sunt de debitaj Levallois şi non-Levallois, de mărime mijlocie: denticulate, racloare, cu scobitură retuşată, bifaciale, aşchii. Acest utilaj a fost încadrat în faciesul musterian denticulat. Tot pe stâncile de calcar s-au găsit şi materialele litice din satul Peştera: aşchii şi lame Levallois şi non Levallois, 2 racloare, 3 denticulate, un vârf Levallois, o bifacială nucleiformă şi o piesă de tip *chopping-tool*. Utilajul a fost atribuit aceluiaşi facies.

Stațiunea cu două niveluri de locuire, de la Mamaia-Sat se distinge prin faptul că materialele arheologice au fost recoltate prin săpături sistematice. Cele două locuiri paleolitice sunt despărțite de un steril gros de aproximativ 2,50 m. Între ele nu există deosebiri tehnico-tipologice. Lipsesc în întregime vetrele de foc şi resturile faunistice. Materia primă este constituită din silex local, dobrogean, maroniu sau brun - deschis la culoare.

Potrivit tipologiei stabilite de K. Valoch (1993) au fost identificate: aşchii şi vârfuri Levallois şi pseudo-Levallois, racloare de tip simplu drept, convex, concav, dublu, convergent, déjeté, pe fața plană, cu retuşă bifacială, alterne, gratoare (îndeosebi pe aşchie), piese cu scobituri retuşate sau denticulate, acestea din urmă constituind caracteristica întregului inventar litic, ca şi vârfurile foliacee. Autorul studiului consideră că primul nivel (cel mai vechi) aparține unui paleosol al interglaciarului Riss-Würm, al doilea (mai recent), unui paleosol din stadiul Brörup (Würm I), constituind două faze de evoluție ale unui singur tehnocomplex de tip musterian tipic, bogat în *encoches* şi denticulate (K. Valoch, 1993, 262; J. Pelisek, 1993).

În aceeaşi grupă a Musterianului tipic de debitaj Levallois au fost încadrate şi locuirile de la Peninsula sau din mica peşteră Cheia. Aici au fost descoperite şi resturi faunistice, reprezentate de urs de peşteră, cal, rinocer, ren, cerb, bou sau bizon, lup, vulpe, hienă, leu de peşteră, porc, *capra ibex*, 64,29% aparținând speciei *Ursus spelaeus*. În concluzie, Paleoliticul mijlociu din Dobrogea este atribuit unui facies al Musterianului denticulat, cu sau fără gratoare (Al. Păunescu, 1993, p. 190).

Paleoliticul mijlociu din Banat este reprezentat de stațiuni în aer liber şi peşteri, cercetate de Florea Mogoşanu (1978). Pentru o înțelegere mai deplină a fenomenului *Paleoliticului cuarțitic*, aşa cum l-a defiinit autorul cercetărilor, este necesară analiza tehnocomplexelor din Banat şi din peşterile carpatice (Carpații Meridionali): Baia de Fier, Nandru (Peştera Curată şi Peştera Spurcată), Ohaba Ponor, Boroşteni, Peştera-Braşov, Gura Cheii-Râşnov, Băile Herculane-Peştera Hoților, Peştera Climente I, Cladova, Româneşti-Dumbrăvița I, Gornea-Dealul Căuniței. Mai întâi, se cuvine să precizăm că nu toate aceste industrii se pot include în *Paleoliticul cuarțitic*, deşi toate au ca trăsătură comună ponderea masivă a cuarțului şi cuarțitului ca materie primă. Astfel, de exemplu, la Peştera Hoților de la Băile Herculane, se foloseau

cu precădere galetele din albia minoră a Cernei, din care s-au relizat: vârfuri musteriene, racloare, aşchii de tipul *tranche de citrus*, foarte asemănătoare cu cuțitele *à dos naturel*, aşchii retuşate. La Gornea-Dealul Căuniței, materia primă este mai variată: şist negru, jasp, roci cuarțitice, silex, roci calcaroasae. Au fost identificate: aşchii, lame şi vârfuri Levallois, racloare pe aşchii Levallois, deşeuri de cioplire. Ambele inventare litice au fost descoperite în poziție stratigrafică ce le conferă un caracter special, de aspect musterian tardiv, chiar dacă indicele Levallois este destul de ridicat (Fl. Mogoşanu, 1978). Aceleaşi caracteristici - materie primă axată pe cuarț - cuarțit, sărăcia şi caracterul atipic, rudimentar al utilajului, sunt constatate şi în primul nivel de locuire de la Româneşti-Dumbrăvița I: vârfuri musteriene, racloare, aşchii tip *tranches de citrus*. Aceste caracteristici pot defini şi un facies de tip paleolitic superior arhaicizat, cu caractere musteroide. De altfel, M. Cârciumaru (1980, p. 99) consideră că locuirea musteriană din Peştera Hoților aparține celui de al doilea stadiu glaciar al Würm-ului, când în alte zone se face trecerea spre Paleoliticul superior.

La Boroşteni, cercetările efectuate în ultimii ani de către M. Cârciumaru au adus noi clarificări privind această importantă stațiune şi nivelurile de locuire din paleoliticul mijlociu şi superior.

Cele două niveluri musteriene au fost datate în primul şi al doilea stadiu glaciar Würm, cu precizarea că al doilea nivel de locuire îşi are începutul la sfârşitul oscilației climatice Nandru B (M. Cârciumaru, 1980, p. 68).

Utilajul litic este bogat şi variat, iar datările de cronologie absolută fac din acest tehnocomplex unul dintre cele mai vechi din spațiul carpato-nistrean. Astfel, s-a constatat că resturile de locuire musteriană ocupă mai multe straturi ce corespund episoadelor temperate de la începutul glaciațiunii Würm. În acea perioadă, grota fusese locuită de fauna locală: cerb, mistreț etc. Materialul litic este reprezentat de produse ale unui debitaj rudimentar, din galete de cuarț şi cuarțit, dar s-au găsit şi piese din roci de calitate superioară (diorit, riolit), prelucrate prin tehnici avansate. Tehnica Levallois este cunoscută, dar utilizată foarte rar. Printre uneltele finite se menționează racloare cu retuşe marginale, denticulate, cuțite *à dos naturel*, aşchii Levallois, vârfuri pseudo-Levallois etc. Foarte importantă este descoperirea unor godete - fragmente de stalagmite, folosite pentru prepararea ocrului şi, poate, a altor coloranți.

Neanderthalienii vânau îndeosebi ursul peşterii (predominant în toate locuirile), dar şi *Hyaena spelaea, Rhinoceros antiquitatis, Equus caballus fossilis, Cervus megaceros, Canis lupus, Vulpes vulpes* (Nandru-Peştera Curată), la care se mai pot adăuga oase *de Elephas primigenius, Rinoceros tichorhinus, Canis vulpes, Capra sp* (Ohaba Ponor), *Hyaena crocuta, Felix leo, Felix linx, Felix pardus, Bison (priscus), Saiga tartarica, Capra ibex, Rupicapra tragus, Mustela martes* (Baia de Fier) etc. Inventarele litice ale locuirilor musteriene din peşterile menționate se caracterizează prin prezența aşchiilor, vârfurilor şi a lamelor Levallois, a pieselor cu scobitură, denticulatelor, la care se adaugă racloare diverse, nuclee globulare, bifacialele fiind prezente doar la Ohaba Ponor, Nandru - ambele peşteri, Baia de Fier.

O descoperire importantă este cea de la Cladova. Aici, în cele două niveluri musteriene, s-au descoperit racloare (inclusiv bifaciale), vârfuri Levallois, piese de aspect mai vechi (*chopper*), bifaciale şi vârfuri foliacee. Al. Păunescu consideră că nu se poate admite existența unui Acheulean superior, ci a unui musterian de tradiție acheuleană, dar fără tehnica Levallois (Al. Păuneascu, 1993, p191).

În ceea ce priveşte geocronologia locuirilor musteriene din peşterile carpatice, se constată un caracter relativ tardiv, pe baza datelor de C14: 29700 + 1700 - 1400 BP (GrN - 11619); 28900 + 2400 - 1800 BP (GrN-14620) la Gura Cheii-Rîşnov, partea superioară a stratului II - nivel II b din sistematica lui Al. Păunescu, 30450 ± 300 BP (GrN - 13008) - depunerea dintre cele două niveluri II a - II b din aceeaşi peşteră; 28780 ± 290 BP (GrN - 14627) la Ohaba Ponor - nivelul musterian IV b, 30000 + 1900 - 1500 BP (GrN - 14622) la Nandru - Peştera Spurcată, niv. I (Al. Păunescu, 1993, p.195). Dar, pentru niv. III din aceeaşi peşteră de la Ohaba Ponor, Al Păunescu (1984, p. 247) mai avansează şi data de 39200 + 4500 - 2900 BP. De aici rezultă că Musterianul din România a evoluat într-o perioadă destul de lungă, cuprinsă între mai mult de 60000 şi 28000 BP, dacă luăm în considerație locuirile de la Boroşteni şi Gura Cheii-Rîşnov, ca limite extreme. Între aceste limite au evoluat şi locuirile musteniene din Țara Oaşului: Boineşti, Remetea - Şomoş I şi II, niv.I, caracterizate prin aşchii Levallois, vârfuri retuşate, aşchii şi lame retuşate, aşchii cu scobitură retuşată, denticulate, racloare simple sau duble, nuclee

discoidale şi Levallois, piese bifaciale şi vârfuri foliacee (Remetea - Şomoş) (M. Bitiri,1972).

În spaţiul dintre Prut şi Nistru sunt semnalate destul de numeroase staţiuni musteriene, în peşteri sau în aer liber: grota Buzdujeni I - reprezentând un Musterian denticulat cu puţine piese bifaciale şi cu slabe influenţe Levallois; un facies timpuriu al Musterianului de tip micoquian a fost identificat în staţiunea Chetrosu, pe Nistrul Mijlociu; un facies Levallois dar fără bifaciale a fost identificat în marea staţiune de la Molodova I, dar şi la Molodova V, Cormani IV şi în grota Buteşti; în sfârşit, un alt facies este acela de tip Stânca, la care N. Anisiutkin racordează şi descoperirile de la Buzdujeni I, Trinca I, Mamaia - Sat şi Saligny (V. Chirica, I. Borziac, 2003).

****

În tot acest teritoriu, de la Tisa la Nistru şi la Marea Neagră, s-ar putea identifica mai multe faciesuri: Musterian tipic de debitaj Levallois, Musterian de tradiţie acheuleană de debitaj Levallois, Charentian, Micoquian, un Musterian denticulat şi un *Paleolitic cuarţitic*, acesta din urmă având legături cu Charentianul şi cu Pontinianul din Italia (Fl. Mogoşanu, 1978).

Complexele de locuire ale Paleoliticului mijlociu sunt reprezentate de amenajările speciale ale campamentelor musteriene: structuri de locuire, vetre şi ateliere de cioplire, iar la Duruitoarea Veche vetrele şi structurile par să aparţină nivelurilor acheuleene.

Cele mai importante structuri (resturi de locuire) au fost descoperite la Ripiceni-Izvor, mai multe concentrări, cu suprafeţe diferite, cu pietre de calcar şi fildeşi de mamut, alături de care s-au mai folosit molari, femure şi alte resturi osoase. Fiecare locuinţă adăpostea o vatră şi un atelier de cioplire. Dar, astfel de amenajări, cu resturi de oase calcinate, cenuşă, cărbuni, au fost identificate şi la Molodova I şi V (Al. Păunescu, V. Chirica, 1977).

La Molodova I, niv. 4, s-a descoperit o ”structură” de formă ovală, formată dintr-un şir de oase mari, cu lăţimea medie de 0,60 - 1,60 m, cu o suprafaţă totală de 70 mp. Importantă este descoperirea celor 15 vetre de foc, răspândite printre oasele ”centurii” şi în interiorul amejării.

Au fost identificate ateliere specializate în cioplirea anumitelor tipuri de unelte. Astfel, la Ripiceni-Izvor, în perimetrul unui complex de tipul B, s-a descoperit un atelier cu 550 piese de silex, între care 55 de racloare, 2 vârfuri musteriene şi 2 bifaciale; într-o ”structură” de tip C, atelierul era alcătuit din 5000 de piese, dar numai 80 finite, în rest, deşeuri de cioplire.

Fauna locuirilor musteriene demonstrează faptul că existența, supraviețuirea omului musterian se baza pe vânătoare. Descoperirile arheologice relevează existența numeroaselor specii de mamifere, care alcătuiau un anume sistem ecologic. Este de remarcat că, atât la Peştera Cioarei-Boroşteni, cât şi în grota Buteşti (Basarabia), au fost descoperite câte 10-12 cranii de urs, aşezate în ordine într-o nişă. În alte stațiuni, nu există nici o preferință: la Nandru s-au găsit oase de cerb carpatic şi cerb gigant, elan, cal, mari bovidee; la Baia de Fier şi Gura Cheii - Râşnov, se vâna cerb, cal, bovidee, muflon, capră neagră etc.

Geocronologia locuirilor Paleoliticului mijlociu ne oferă indicii foarte importante pentru stabilirea vârstei absolute a locuirilor şi a unor corelări necesare pentru înțelegerea acestora.

Pe teritoriul studiat, Paleoliticul mijlociu pare să înceapă cu nivelul inferior de la Vâhvatinți, datat în Riss-Würm, urmat de locuirile de la Osipka şi Vâhvatinți (nivel mijlociu), datate în interstadiul Amersfoort (circa 70000 BP) şi de acelea de la Chetrosu (Brörup / Odderade = 60000 BP). În interglaciarul Boroşteni, echivalent cu Eem, plasează M. Cârciumaru nivelele inferioare de la Boroşteni. După Al. Păunescu, care foloseşte geocronologia alpină, Eemianul se datează între 120000 şi 80000 BP; în acest caz, nivelurile de la Boroşteni ar putea aparține interstadiului Moershoofd. Dar, în acelaşi interstadiu sunt încadrate locuirile nivelului III de la Ripiceni-Izvor. Nivelul IV de la Ripiceni-Izvor aparține perioadei care separă Moershoofd de Hengelo. Oarecum contemporane pot fi locuirile de la Ohaba Ponor, dar şi Cormani IV, niv. 11-12 şi Stânca, nivelul inferior. Astfel, nivelul 11 de la Cormani IV este datat la 44400 +2050 – 1630 ani BP (GrN - 16807), iar acelaşi nivel 11 de la Molodova V are două datări, de peste 45000 BP (Lu - 17) şi peste 40300 BP (GrN - 4017). În timpul osciltației Hengelo par să fie datate şi locuirile de la Molodova V, niv. 10 a şi Stânca, nivelul superior.

Paleoliticul superior vechi. Aurignacianul

În România şi Basarabia putem estima că avem o singură cultură arheologică**,** Aurignacianul**,** cu unele faciesuri particulare**,** şi care a evoluat începând cu aproximativ 35000 ani BP.

După opinia lui V. Chirica şi I. Borziac (2003), în spațiul dintre Carpați şi Nistru s-ar putea constata mai multe direcții evolutive:

– din Musterianul de tip Stânca a putut evolua cel mai timpuriu Aurignacian din zonă, dar complexele de locuire de la Mitoc - Malu Galben nu au această origine;

– din Musterianul târziu, de tip Levallois, dar fără forme bifaciale, de tip Molodova I, V şi Cormani IV a putut evolua un facies asemănător Bohunicianului (fapt recunoscut şi de K. Valoch, 1993, p. 39);

– din Musterianul de tip Levallois, de tip postmicoquian, (Ripiceni - Izvor) a putut evolua Paleoliticul superior de tip Brînzeni - Ripiceni Izvor, în care se observă tradiții micoquiene şi ale tehnicii Levallois, cu bifaciale (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996);

– în alte zone ale României, Aurignacianul - dacă este Aurignacian în sensul european al culturii - apare în faze întârziate, contemporane sau chiar ulterioare primelor locuiri gravettiene de la Mitoc - Malu Galben, cu excepția tehnocomplexului de la Buşag.

Pe teritoriul României va trebui să căutăm începuturile Paleoliticului superior doar la est de Carpați, pe Prut şi în Basarabia (zona Prut - Nistru).

La Mitoc-Malu Galben, Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor (pe Prut), Cetățica I-Ceahlău (pe terasa Bistriței) au fost descoperite tehnocomplexe încadrate în Aurignacianul timpuriu; există identități marcante între diferitele tipuri de piese descoperite la Valea Izvorului şi la Ripiceni - Izvor - niv. IV musterian; în aceste două stațiuni (nivelele atribuite Paleoliticului superior), piesele cu scobitură retuşată şi denticulatele se găsesc în proporții dominante, gratoarele carenate lipsesc aproape cu desăvârşire; la Ripiceni-Izvor, există o singură datare C14, dar această vârstă se află în totală contradicție cu caracteristicile utilajului litic, marcat de un arhaism evident. În aceste condiții apreciem că în tot spațiul dintre Carpați şi Prut, doar la Mitoc-Malu Galben putem constata existența unor tehnocomplexe atribuite cu certitudine Aurignacianului vechi, aceste descoperiri, inclusiv de piese din os, fiind în perfectă concordanță cu vârsta absolută.

În Basarabia, grota Brînzeni (pe Prut) are două niveluri de locuire. Nivelul superior a livrat un utilaj litic foarte rudimentar, oarecum asemănător cu acela de la Ripiceni - Izvor. Datările obținute până în prezent nu sunt admisibile pentru o comparație corectă cu inventarul litic. I. Borziac a denumit acest tehnocomplex de tip *Brînzeni* (I. Borziac, 1994).

Dar, dacă la Ripiceni-Izvor facem abstracție de data de 28.420 ± 400 B.P., doar utilajul litic poate atribui această locuire unei etape inițiale a Paleoliticului superior: 20 de gratoare simple, 1 carenat şi 1 carenat atipic, 13 burine diedre şi 2 nucleiforme, 14 piese cu trunchiere retuşată, 4 lame aurignaciene, 95 scobituri retuşate, 82 denticulate, 37 racloare, 2 raclete, 12 bifaciale, dintr-un total de 297 unelte aparținând nivelelor 1 şi 2 aurignaciene. Ca şi la Mitoc-Valea Izvorului, este posibil să avem aici un alt facies al Paleoliticului superior vechi, pe care l-am numit de tip *Ripiceni - Brînzeni*. În această grotă (Brînzeni) s-au găsit importante resturi paleofaunistice: ren, 117 indivizi, bovidee, 17, cal, 194, marmotă, 112, utilajul litic fiind alcătuit din: 43 racloare, 7 vârfuri musteriene, 20 bifaciale, 78 cuțite à *dos*, 51 gratoare simple şi 18 carenate, 13 troncaturi, 17 persoare, 344 lame retuşate, 71 scobituri retuşate, 301 denticulate, 133 aşchii retuşate, 13 lame à *dos*, dintr-un total de 1340 unelte.

La Mitoc - Malu Galben există mai multe datări de cronologie absolută (pentru primul nivel aurignacian): 29.400 ± 310 BP; 30.920 ± 390 BP; 30.240+470-440 BP; 31.100 ± 900 BP; 31.160 + 550 - 510 BP.

Utilajul litic este compus din peste 65 gratoare carenate (cea mai mare parte scurte, unele cu două fronturi), 4 gratoare à museau, 28 pe lamă (simplă sau retuşată), 14 pe aşchie, 6 gratoare - burin, 42 burine carenate, 48 diedre, 8 pe trunchiere, 3 pe scobitură retuşată, 18 de unghi, 3 mixte, 18 denticulate, 15 racloare, 2 aşchii Levallois.

În Basarabia, la Gordineşti, pe Racovăț, afluent al Prutului, s-a descoperit un utilaj litic foarte interesant, compus din peste 6000 de unelte, între care: 62 nuclee prismatice, conice, cu două planuri de lovire perpendiculare, 18 racloare, 3 cuțite *à dos*, 35 piese cu elemente bifacale, 122 gratoare, 27 burine, 10 vârfuri, dintre care 2 musteriene, 4 persoare, 99 lame cu retuşe plate, 34 denticulate, câteva gratoare carenate, 400 lame şi aşchii cu scobituri retuşate. Nu există datări de cronologie absolută, dar, ca şi la Mitoc şi

Brînzeni, se estimează că vârsta acestei locuiri ar fi la nivelul oscilației climatice Hengelo.

În literatura de specialitate s-a precizat deja (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996) faptul că în spațiul dintre Tisa şi Nistru, Paleoliticul superior vechi este reprezentat prin Aurignacian şi prin alte faciesuri ale acestuia, de tipul Brînzeni - Ripiceni sau încă neprecizate ca entitate culturală şi tehnico-tipologică.

În spațiul luat în considerație există cel puțin 40 de stațiuni cercetate prin săpături sistematice: 8 între Nistru şi Prut, 5 pe terasele Prutului, 5 pe terasele Bistriței, 2 în Dobrogea, 2 în Câmpia Română, 4 în Țara Bârsei, 5 în Banat, 5 în peşterile carpatice şi 5 în Țara Oaşului şi în Depresiunea Baia Mare.

Între Prut şi Nistru, în afara celor 7 stațiuni importante (Gordineşti, Brînzeni, Corpaci-Mâs, Corpaci, Bobuleşti IV, Ciutuleşti I şi Climăuți I) se precizează că există alte aproximativ 20 de aşezări cu resturi de locuire aparținând acestei prime etape de evoluție a Paleoliticului superior.

După opinia lui I Borziac, aici am putea vorbi de trei culturi bine determinate (se referă la toată Depresiunea Prutului Mijlociu): cultura de tip Brînzeni (din perioada de trecere), Aurignacianul (specific la Mitoc-Malu Galben) şi cultura de Prut (I. Borziac, 1994). Acestei ultime entități îi corespunde, în stânga Prutului, stațiunea de la Gordineşti, nivelul inferior de la Corpaci şi cele două nivele (considerate aurignaciene de către Al. Păunescu) de la Ripiceni-Izvor. După acelaşi specialist, o altă cale de difuziune a Paleoliticului superior, oarecum tangentă cu Aurignacianul din Moravia, este documentată la Corpaci-Mâs, pentru ca etapa mijlocie a Aurignacianului să fie reprezentată la Ciutuleşti şi Ciuntu, cu unele similitudini la Molodova (niv. 7) şi, respectiv, Mitoc-Malu Galben, niv. II, dar cu prezența unei forme bifaciale. Cu descoperirile de la Climăuți pare că se închie ultima etapă a Paleoliticului superior în zona pruto-nistreană.

În zona Prutului Mijlociu, mai menționăm Ripiceni - Stânca (cu niv. I, aurignacian, cercetat de N. N. Moroşan într-o mică grotă din colina calcaroasă). Geologul şi paleoliticianul român a descoperit aici importante asociații faunistice: gasteropode (*Pupilla muscorum, Helix hispida*), mamifere (*Equus cabalus, Bos primigenius, Bison priscus, Cervus elaphus, Cervus capreolus, Arctomys bobac, Canis vulpes, Felis leo spelaea*) şi cu o industrie destul de săracă, dar cu elemente aurignaciene (N. N. Moroşan,

1938). În tot cazul, în această zonă geografică sunt cunoscute importante entităţi tehnico-tipologice: cu piese bifaciale (Mitoc - Valea Izvorului, Ripiceni - Izvor) şi fără bifaciale (Mitoc - Malu Galben şi Pârâu lui Istrate). S-ar mai putea evidenţia asemănările pe care le face Al. Păunescu (1993) între Ripiceni Izvor, niv. II aurignacian şi Corpaci - niv. IV, pe baza prezenţei acelor segmente de cerc, cu precizarea că niv. IV de la Corpaci este datat la 25.000 B.P.

Pe terasele Bistriţei, în Bazinul Răpciuni, s-au efectuat ample săpături sistematice în 11 staţiuni, cu o suprafaţă totală de peste 3000 mp: Bistricioara - Lutărie, Ceahlău: Bofu Mic, Bofu Mare, Cetăţica I, Cetăţica II, Biserica Veche, Cremeniş I, Cremeniş II, Dârţu, Lutărie şi Podiş, dar s-a constatat că nu toate aceste staţiuni conţin resturi de locuire aurignaciană, cele mai importante fiind: Bistricioara – Lutărie, niv. I, Ceahlău: Cetăţica I, niv. I-II, Cetăţica II, niv. I-II, Dârţu, niv. I-II şi Podiş, niv. I, relevante pentru întregul Paleolitic superior vechi de pe terasele Bistriţei. Pe baza analizei detaliate a inventarelor litice, în asociere cu resturile faunistice, cu poziţia stratigrafică şi cu datările de cronologie absolută, Al. Păunescu (1998, 2001) a stabilit succesiunea etapelor probabile de locuire aurignaciană de pe tot teritoriul României.

Constatăm, deci, că locuirile Paleoliticului superior vechi de pe terasele Bistriţei au evoluat pe parcursul a peste 7 milenii, între oscilaţia climatică Ohaba B - Kesselt - Stillfried B (contemporană cu primele locuiri gravettiene de la Mitoc-Malu Galben) şi se încheie cu oscilaţia climatică Herculane II - Laugerie (V. Chirica, 1989).

În Dobrogea sunt semnalate 15 aşezări aparţinând Paleoliticului superior vechi: Gherghina, Ţibrinu, Peninsula etc., cu gratoare simple şi *à museau,* burine diedre etc., dar identificate prin cercetări de suprafaţă. Doar în peşterile Cheia şi La Adam s-au executat şi sondaje stratigrafice (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996).

Paleoliticul superior vechi din Câmpia Română (teritoriu corespunzător vechiului Lac Getic din Pliocen) este reprezentat prin staţiunile de la Slobozia - Giurgiu, Malu Roşu - Giurgiu şi Lapoş - Buzău. Mai importantă este staţiunea de la Malu Roşu, un vast atelier de cioplire, care beneficiază şi în prezent de săpături sistematice, conduse de Al. Păunescu şi Em. Alexandrescu. Au fost identificate două niveluri aurignaciene, dintre care, nivelul cu

trei **atentie aici** straturi: I a, I b şi I c. Industria litică este alcătuită din gratoare carenate, nucleiforme, racloare simple şi duble, burine diedre de unghi şi *déjeté*, pe trunchiere retuşată, lamele Dufour, caracterizând, după autori (Al. Păunescu, Em. Alexandrescu, 1998) un Aurignacian "în cel mai deplin sens al cuvântului". Deoarece nu punem la îndoială seriile tipologice stabilite de autori, ne manifestăm aceeaşi nedumerire, ca şi la Ripiceni-Izvor, cu privire la caracterul arhaizant al industriei litice şi vârsta de 21.140 ± 120 BP (GrA - 5094) şi 22.790 ± 130 BP (GrA - 6037). Autorii cercetărilor din Câmpia Română consideră că Aurignacianul de aici are două etape: Aurignacianul I ce a evoluat între 23.000 – 21.000 BP şi Aurignacianul II, între 17.000 – 16.000 BP (Al. Păunescu, Em. Alexandrescu, 1998; Em. Alexandrescu, 1996 - 1998).

În Țara Bârsei sunt semnalate trei stațiuni: Cremenea, Peştera şi Gura Cheii-Râşnov, aceasta din urmă având o importanță deosebită. Potrivit stratigrafiei stabilite de Al. Păunescu, aici există mai multe niveluri de locuire: niv. I - II, musteriene, niv. III, aurignacian, IV, gravettian.

Nivelul aurignacian cuprinde un utilaj litic alcătuit din: 1 grator atipic pe lamă cu cortex, 1 grator carenat pe aşchie, 3 lame retuşate, 1 lamă cu scobitură retuşată, 2 lame cu retuşe fine de folosire, 5 aşchii neretuşate, 15 deşeuri de cioplire, 1 nucleu epuizat. Materia primă este reprezentată de silex şi gresie în proporții aproape egale (V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, 1996, p. 121).

Paleoliticul superior vechi din Banat a făcut obiectul unei valoroase lucrări monografie (Fl. Mogoşanu, 1978), în care este tratată pe larg întreaga problematică a Paleoliticului superior vechi din această zonă geografică, inclusiv a *Paleoliticului cuarțitic*, origini, difuziune, relații interculturale etc. În grota de la Băile Herculane şi în aşezările în aer liber de la Gornea, Tincova, Româneşti şi Coşava, Fl. Mogoşanu a descoperit şi studiat deosebit de importante resturi de locuire umană. Lamelele Dufour, pentru care autorul a găsit relații de convergență în Europa Centrală, sunt prezente în Banat şi se pare că în unele niveluri de locuire erau chiar preocupări speciale de cioplire. În Banat avem, deci, 10 niveluri de locuire aparținând Paleoliticului superior vechi. Dintre acestea, locuirile de la Băile Herculane şi Româneşti-Dumbrăvița I-II aparțin *Paleoliticului cuarțitic*. Datele arheologice şi

stratigrafice par să demonstreze că această cultură este anterioară Aurignacianului.

Peşterile din SV Transilvaniei: Boroşteni, Nandru, Cioclovina, Ohaba Ponor şi Baia de Fier conțin urme foarte slabe de locuire din Paleoliticul superior vechi. După intense locuiri aparținând Paleoliticului mijlociu, se constată doar existența unor sporadice resturi, reprezentate prin câteva piese izolate, de factură aurignaciană, sau, în mod sigur, aflate între depunerile încadrate cu certitudine între Musterian şi Gravettian. Astfel, la Boroşteni, campamentele aurignaciene pot fi datate între 25.900 ± 120 BP (GrN - 15051) şi 25.330 ± 240 (GrN - 15045). La Ohaba Ponor, importante sunt doar lamele cu trăsături aurignaciene, însoțite de o faună de urs, vulpe şi bou. La Cioclovina, alături de craniul ce prezintă afinități cu varianta Predmosti a tipului Cro-Magnon, s-au găsit: o lamă tip *appointée*, lame retuşate şi deşeuri de cioplire.

În partea ne NV a țării, depresiunile Baia Mare şi Oaş au constituit o grupă distinctă în ceea ce priveşte Paleoliticul superior vechi. La Boineşti, Remetea-Şomoş I şi II, Călineşti I şi II (Oaş) şi Buşag (Baia Mare), resturile de locuire sunt bogate şi variate. O singură caracteristică le apropie de acelea din Banat: lipsa vetrelor şi, deci, a posibilităților de stabilire certă a vârstei geocronologice.

Din cele opt inventare litice, identificate în aşezările menționate, doar cel de la Buşag, niv. I se înscrie între caracteristicile specifice Aurignacianului. După opinia noastră, restul inventarelor comportă, ca şi acelea din alte zone geografice, trăsături specifice Paleoliticului superior vechi. Pe de altă parte, este posibil ca nivelele inferioare de la Boineşti, Remetea-Şomoş I şi II şi Călineşti I, considerate de obicei ca aparținând unui Musterian întârziat, să fie reanalizate şi atribuite unei perioade de trecere de la Paleoliticul mijlociu la cel superior. De altfel, în această parte a țării, la Boineşti şi Remetea-Şomoş I - II au fost depistate elementele unei stratigrafii evolutive "perfecte": Musterian - Aurignacian - Gravettian. În mod sigur, între primul şi al doilea nivel de locuire există, în fiecare aşezare, diferențe frapante din toate punctele de vedere, marcând, probabil, existența unor grupe umane diferite atât tehnologic, cât şi cultural (etnic ?). Cu excepția niv. I de la Buşag, caracteristicile absolut specifice Aurignacianului par să fie în întregime pierdute.

Absența completă, totală, a resturilor faunistice este de neînțeles, dacă nu luăm în considerație posibile schimbări

climatice, de mediu şi, ca atare, posibile diferențe de vârstă geocronologică. Absența vetrelor, a pieselor arse, poate fi explicată prin permanenta mişcare a grupelor umane în căutarea unor zone ecologice prielnice.

Considerăm că formarea culturilor Paleoliticului superior vechi corespunde interstadiului Würmului "mediu" care urmează interstadiului Brörup (Odderade). Depozitele acestui interstadiu sunt fixate foarte bine în secțiunile Nistrului mijlociu şi ale Prutului, la Ripiceni - Izvor, Mitoc - Malu Galben, Gordineşti I. Acest interstadiu ocupă perioada de la 55.000 la 30.000 de ani, caracterizată, în linii mari, printr-un climat mai aspru decât cel actual în zona de referință. În spectrele palinologice apar grupe ierboase cu un supliment de polen de conifere şi grăunțe izolate de stejar. Fauna de moluşte indică, de asemenea, un climat rece - temperat. Scurte perioade de răcire se constată între 42.000 – 40.000 şi imediat înaintea interstadiului Paudorf (33.000 – 32.000 ani). De altfel, intercalarea perioadelor de răcire cu acelea de încălzire este o caracteristică a întregii perioade a Cuaternarului.

După cum am constatat, locuirile Paleoliticului superior vechi se continuă, iar unele dintre acestea, sub forma Aurignacianului târziu, sunt identificate de către autorii cercetărilor, în Câmpia Română, Banat, Țara Oaşului, până spre 17.000 ani BP, chiar dacă pe terasele Prutului, la Mitoc - Malu Galben, cultura Gravettiană îşi începe evoluția cu 12 - 13 milenii mai devreme. România nu este însă, singura zonă geografică unde cele două culturi, Aurignacianul şi Gravettianul coexistă mai multe milenii.

Paleoliticul superior recent. Gravettianul.

Paleoliticul superior recent se referă, pe teritoriul dintre Nistru şi Tisa, la o singură cultură, Gravettianul, chiar dacă au fost identificate şi unele manifestări magdaleniene.

Mai greu de stabilit este cronologia internă a culturii gravettiene pe teritoriul României. Începuturile sale se plasează în mod cert, la 28.000 ani BP, pe baza descoperirilor de la Mitoc; pe baza cercetărilor de pe terasele Bistriței, Al. Păunescu (1998) plasează finalul locuirilor de tip Gravettian pe la 13000 - 12000 ani B.P. Aşadar, în spațiul geografic menționat, Gravettianul a evoluat într-o perioadă de aproximativ 16 milenii.

În prezent, în zona geografică luată înb studiu sunt cunoscute peste 500 de stațiuni sau descoperiri izolate aparținând

Gravettianului (V. Chirica, 1989). Printre cele mai importante stațiuni pluristratificate, cu bogate şi complexe resturi de locuire conținând colecții litice şi faunistice, menționăm Molodova I şi V, Cormani IV, Oselivca, Mitoc-Malu Galben, Ripiceni-Izvor, Cosăuți, Cotu Miculinți, Ciutuleşti I, Bistricioara-Lutărie, Podiş-Ceahlău, Dârțu-Ceahlău, Lespezi etc.

Pe baza acestor descoperiri, s-a încercat stabilirea unei scheme evolutive proprii teritoriului României, dar şi zonei de la est de Prut, ajungându-se la identificarea unui număr de 4 - 5 faze - etape "clasice" de evoluție: Gravettian inferior, mijlociu, superior şi târziu (final). Pe această schemă, insuficient argumentată, s-au plasat toate descoperirile gravettiene, îndeosebi din spațiul est - carpatic al României, cel mai bogat în stațiuni aparținând acestei culturi; la est de Prut, pe baza cercetărilor de la Molodova V (nivelurile 10 - 7 şi 6 - 1) s-au identificat două etape ale culturii molodoviene, cărora le-au fost atribuite mai toate descoperirile din zona ponto - nistreană (C.S. Nicolăescu - Plopşor, Al Păunescu, Fl. Mogoşanu, 1966). După lansarea ideii "Gravettianului oriental", M. Otte a căutat să demonstreze că întregul spațiu al Europei est-centrale aparține acestei culturi, diferită de Perigordianul francez ori de Gravettianul din vestul Europei (M. Otte, 1981). M. Otte consideră că, atât la Molodova V, cât şi la Mitoc-Malu Galben, sunt prezente doar stadiile II şi III din clasificarea sa: la Molodova V, stadiul II este reprezentat de nivelurile X şi IX, datate între 29.600 – 28.100 BP, cu precizarea că niv. X a putut suferi influența Szeletianului ungar (dar de tipul nivelului superior din grota Szeleta); stadiul III este regăsit în nivelurile VIII - VII, datate la 24000 - 23000 B.P., când apar piesele de tip *pointe à cran* şi se dezvoltă piesele *à dos* ; la Mitoc-Malu Galben, stadiul II este atestat în nivelurile (entitățile) Gravettianului inferior, datate la 27.500 – 25.600 BP, cu vârfuri de tip *La Gravette*, *microgravette*, lame retuşate, *appointée* sau trunchiate; stadiul III este prezent în entitățile superioare, datate la 24.600 – 23.400 BP, cu acelaşi utilaj dar cu piese de tip *pointe à cran* puțin marcate (M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borziac, 1996).

O nouă etapizare a Gravettianului din estul României este propusă de Al. Păunescu (1998, 2001), identificând şapte etape de evoluție a Gravettianului (incluzând şi epi - sau tardigravettianul) în spațiul dintre Carpați şi Siret.

Grupa aşezărilor gravettiene dintre Carpați şi Siret reprezintă cea mai importantă secvență de locuiri de pe întregul spațiu carpato-nistrean, datorită densității stațiunilor şi numărului mare al nivelurilor de locuire ; pe baze stratigrafice şi ale rezultatelor datărilor de cronologie absolută, Al. Păunescu (1988, p. 116-119) apreciază că locuirile gravettiene (şi epigravettiene) din spațiul Carpați-Siret, au evoluat între aproximativ 20.000 BP şi 14.000/12.000 BP.

O altă zonă, foarte bogată în locuiri gravettiene, este reprezentată de terasele Prutului. La Crasnalenca, Cotu Miculinți, Mitoc şi Ripiceni au fost identificate şi cercetate prin săpături sistematice, şapte stațiuni cu aproape 30 niveluri de locuire, aici fiind descoperită şi singura stațiune de peşteră - grota Stânca - Ripiceni din întregul spațiu est - carpatic al României şi adăpostul sub stâncă - de lângă colina calcaroasă Stânca-Ripiceni.

Gravettianul de la Mitoc-Malu Galben se caracterizează, ca şi în domeniul Aurignacianului, prin cea mai mare vârstă a locuirilor în comparație cu acelea de pe întregul teritoriu dintre Carpați şi Prut. Primele grupe gravettiene se înregistrează la Malu Galben pe la 28.000 BP şi rămân aici, aproape fără întrerupere, până spre 20.000 BP. Caracteristica acestei stațiuni o constituie cele patru niveluri principale, între care s-au succedat, sub formă de ateliere, alte resturi de locuire, cu vetre de foc şi bogate resturi faunistice. De altfel, este de precizat că la Crasnalenca, Cotu Miculinți şi Mitoc - Malu Galben s-au descoperit cele mai variate resturi faunistice din întregul Gravettian românesc.

Nivelul I (cel mai vechi) este situat, datorită înclinării generale a stratelor, între 7,10 m (carourile J-L10) şi 8,10 m (carourile J-L0). A fost datat la 28.910 ± 480 BP (GrN - 12636), 27.500 ± 600 BP (OxA - 1778), 27.150 ± 750 BP (GrN - 12635), alte datări având marje de incertitudine destul de mare. Acest nivel conține vetre, ateliere de cioplire, bogate resturi faunistice şi un variat utilaj litic: gratoare, burine, lame retuşate, 4 raboturi (care par să facă legătura cu nivelurile mai vechi, aurignaciene), lamele *à dos* şi vârfuri *La Gravette*.

Nivelul II este situat între 6,40 m (J-L10) şi 7,10 m (J-L0). Conține mai multe ateliere de cioplire în comparație cu nivelul precedent. Este datat la: 26.910 ± 450 BP (GrN - 14037), 26.750 ± 600 BP (GrN - 14035), 26.700 ± 1.040 BP (GX - 9418), 26.100 ± 800 BP (GrN - 15449), 25.840 ± 90 BP (GrN - 15450) şi 25.140 ±

210 BP (GrN 14036), alte datări fiind mai puțin concludente. Aici s-au mai descoperit vetre cu foc (pe baza cărora s-au realizat datările de cronologie absolută), faună şi piese finite din silex: gratoare, burine, raboturi, lame retuşate, lamele *à dos* şi o lamelă Dufour din şist negru de Audia.

Nivelul III este situat între 5, 60 m (J-L10) şi 6,50 m (J-L0). Pe baza datărilor de cronologie absolută, acesta pare să fie contemporan cu Aurignacianul de la Bistricioara - Lutărie. Aceste datări sunt: 23.070 ± 180 BP (GrN - 13006), 23.490 ± 280 BP (GrN - 15805), 23.650 ± 400 BP (OxA - 1779), 23.850 ± 330 BP (GrN - 14034), 24.620 ± 810 BP (Gx – 9422), 24.650 ± 450 BP (OxA - 1780), 24.820 ± 850 BP (GX – 9425). În afara vetrelor, acest nivel este bogat în ateliere (cu elemente ale tuturor fazelor cioplirii), faună şi unelte tipice: gratoare, gratoare - burin, lamele retuşate, burine, lamele *à dos*, lame şi aşchii.

Nivelul IV este situat între 4,00 (M10) şi 5,25 m (M0). Este datat la 20.150 ± 210 BP (GrN - 13765), 20.300 ±700 BP (GrN - 14031) şi 20.945 ± 850 BP (GX - 8503). Între unelte, se remarcă gratoare, burine, gratoare - burin, lame cu scobituri retuşate, lame retuşate, lamele *à dos* şi vârfuri *La Gravette*. În perimetrul acestui nivel de locuire s-au identificat vetre de foc, numeroase ateliere de cioplire, o mare cantitate de resturi faunistice.

Precizăm încă faptul că nivelului II îi aparține amuleta - pandantiv, în asociere cu un vârf *La Gravette*, un gratoar carenat, alte două gratoare simple, un racloar de factură mai veche, transformat şi în burin de unghi, lame, aşchii şi deşeuri de cioplire. În nivelul III s-a descoperit o locuință la a cărei construcție s-a folosit un fildeş de mamut, iar în nivelul IV a fost descoperit un alt pandantiv din os, perforat, dar fără decor.

Gravettianul de la Ripiceni - Izvor este foarte bogat în utilaj litic, foarte diversificat ca forme şi subtipuri. Al. Păunescu a identificat patru niveluri de locuire, denumite I a, I b, II a, II b. Se precizează că prima (cea mai veche) locuire gravettiană de aici suprapune direct locuirea aurignaciană. Lipsesc vetrele de foc, deşi unele piese erau calcinate, dar au fost identificate ateliere de cioplire. Resturile faunistice sunt foarte sporadice.

Nivelul I a: gratoare convexe, simple sau duble, pe lamă sau pe aşchie, carenate (doar două), *à museau*, străpungătoare, burine de unghi, diedre, pe trunchiere, piese *à dos*, lame retuşate şi cu scobitură retuşată, un singur vârf *La Gravette*, două lame *à bord*

abattu, lamele Dufour, bifaciale şi 5 racloare. S-a constatat că un procent de 56% din unelte au avut ca suport lamele şi lamelele.

Nivelul I b suprapune direct nivelul I a, şi conține aceleaşi subtipuri de gratoare şi burine, lame retuşate, piese cu trunchiere dreaptă, oblică, concavă şi convexă, denticulate şi cu scobituri retuşate; a crescut numărul racloarelor şi a scăzut al bifacialelor. Nivelul este datat într-o etapă mai evoluată a Gravettianului din zonă.

Nivelul II a urmează "regula" suprapunerii directe. Inventarul litic cuprinde 166 unelte: gratoare şi burine de aceleaşi tipuri, apare piesa numită *microgravette*, lame *à bord abattu* total, lamela denticulată, dar dispare vârful "La Gravette". Se constată o tendință de microlitizare. Locuirea este datată ca fiind contemporană cu etapa a V-a a Gravettianului de pe Valea Bistriței.

Nivelul II b conține un bogat material litic, dar fauna este la fel de sporadică, iar vetrele lipsesc în totalitate. S-au găsit şi câteva ateliere de cioplire.

În cadrul utilajului litic, apare acum gratoarul circular şi cel unguiform alături de celelalte tipuri cunoscute în nivelele anterioare; vârful *La Gravette* este atipic, burinele cunosc întreaga gamă a tehnologiei gravettiene, lamelele à *bord abattu* total sau parțial sunt mai numeroase, racloarele se diminuează, iar bifacialele sunt reprezentate de o singură piesă; în plus, creşte numărul lamelelor Dufour şi apare vârful de tip zis azilian. Al. Păunescu consideră că acest nivel este de aspect epigravettian, aparținând, probabil, penultimei etape a Gravettianului din Moldova (Al. Păunescu, 1993, p. 171).

La est de Prut, potrivit opiniei lui Ilie Borziac (1994, p. 28-30), cele mai importante stațiuni aparținând Gravettianului final sunt Costeşti I pe Prut şi Cosăuți pe Nistru. La Costeşti, pe terasa a II-a a Prutului, s-au descoperit aglomerări de silexuri şi resturi faunistice (nu sunt semnalate vetre de foc). Un bogat şi variat utilaj litic (peste 700 unelte) este reprezentat de: gratoare (195) pe aşchii (120) şi lame (60); burine (159), lame şi lamele *à dos*, vârfuri *La Gravette*, vârfuri şi lamele Dufour; din os, s-au descoperit o săpăligă din fildeş de mamut şi un străpungător.

Stațiunea de la Cosăuți, pe terasa a II-a a Nistrului, se caracterizează printr-un foarte mare număr de niveluri de locuire - 21, toate aparținând Paleoliticului final. S-au depistat resturile unor

locuințe de suprafață (20), de formă ovală sau circulară, ce adăposteau vetre de foc, identificate şi în perimetrul nivelurilor de locuire, deci în afara locuințelor. Inventarul arheologic este alcătuit dintr-o cantitate imensă de piese de silex, foarte multe unelte, obiecte de podoabă şi de artă mobiliară. Fauna este reprezentată de ren (80% din întreaga cantitate de resturi faunistice). De altfel, s-a constatat că renul este predominant în toate nivelurile de locuire.

Utilajul litic este alcătuit din unelte de dimensiuni mici şi mijlocii: burine şi gratoare pe lame, străpungătoare, lame şi lamele *à dos*, (I. Borziac, 1994). Este foarte important să precizăm că pentru nivelurile 2-10 s-au obținut 17 datări, marcând o vârstă cuprinsă între 17.900 şi 19.100 BP (M. Otte, I. Lopez - Bayon, P. Noiret, I. Borziac, V. Chirica, 1996, p. 67). Analiza materialului litic, datările de cronologie absolută, ca şi corelările ce pot fi stabilite cu alte tehnocomplexe, permit încadrarea tuturor nivelurilor de locuire de la Cosăuți în stadiul V propus de M. Otte, P. Noiret, V. Chirica şi I. Borziac (1996), caracterizat prin prezența elementelor trunchiate şi a microlitelor geometrice. S-a constatat că nu pot fi identificate elemente de diferențe notabile între nivelurile de locuire de la Cosăuți, dar partea inferioară a profilului este încă puțin cercetată, astfel că vor putea să apară astfel de diferențe.

O altă grupă regională de stațiuni gravettiene a fost descoperită în Banat, şi aparține Gravettianului final: Româneşti-Dumbrăvița I, niv. VI şi peştera Climente I. Acestea sunt mai puțin locuite decât în perioada Paleoliticului superior vechi (Aurignacian). Lipsesc vetrele şi resturile faunistice. Utilajul este microlitizat şi diversificat ca forme: gratoare unguiforme şi circulare, vârfuri *La Gravette*, piese geometrice de tipul triunghiurilor scalene (de aspect magdalenoid) (Fl. Mogoşanu, 1978).

Gravettianul este mai bine reprezentat în Țara Oaşului. Ne referim la nivelele superioare de la Boineşti, Remetea-Şomoş I şi II, Călineşti I, unde suprapun direct locuirile aurignaciene, sau la aşezările cu un singur nivel de locuire de la Călineşti III şi IV, ori Turulung-Dealul Pustiu (M. Bitiri, 1972). S-a constatat că aceste tehnocomplexe nu au fost contaminate de piese de tradiție mai veche, musteriană, întregul debitaj fiind de aspect lamelar, lamele reprezentând suportul pentru toate tipurile de unelte: gratoare de diverse tipuri, burine, lamele retuşate şi cu scobituri retuşate etc. Microlitizarea este trăsătura specifică a industriei gravettiene, chiar

nucleele ajungând la 2-3 cm lungime. Dacă în tehnocomplexele din alte zone, materia primă o constituie silexul de Prut, în proporție majoritară, în Țara Oaşului există o mare diversitate de roci utilizate ca materie primă: opal, tuf vulcanic, gresii silicioase, obsidian (identificat şi în Banat), dar şi diferite varietăți de silex.

În concluzie, se constată că pe teritoriul României există mai multe zone de evoluție gravettiană, în directă legătură cu factorul geografic şi ecologic:

1. Zona Prutului Mijlociu, cu stațiunile de la Mitoc, Ripiceni, Crasnalenca, Cotu Miculinți, Costeşti, Brînzeni etc., cu ateliere de cioplire, vetre de foc, bogate resturi faunistice şi o mare varietate de unelte. Aici au fost identificate şi cele mai vechi resturi de locuire gravettiană (la Mitoc - Malu Galben) datate la nivelul Gravettianului european (28000 BP).

2. Podişul Sucevei, cu aşezările de la Dolhasca-Dealul Viei (cu o mare varietate de materii prime), Udeşti-Poiana, Dorohoi-Strachina, Topile-Dealul Catargii. Acestea aparțin unor faze evoluate ale Gravettianului românesc.

3. Terasele Bistriței, cu aşezările din zona Ceahlău: Bistricioara - Lutărie, Podiş, Dârțu, sau la Piatra Neamț-Poiana Cireşului, Buda şi Lespezi.

4. Sudul Podişului Moldovei, unde M. Brudiu a identificat primele locuiri paleolitice, la Măluşteni, Carvadineşti, Pleşa, Puricani etc., aparținând Gravettianului final sau chiar Epigravettianului, din Tardiglaciar.

5. Dobrogea, unde Al. Păunescu a descoperit, la Țibrinu, o aşezare cu două niveluri de locuire şi cu obiecte de artă mobiliară (Al. Păunescu, 1998).

6. Transilvania, cu descoperirile de la Gura Cheii - Rîşnov (stațiune locuită în Musterian, Aurignacian şi Gravettian) şi Cremenea-Sita Buzăului.

7. Banatul, unde Al. Mogoşanu a evidențiat locuiri de scurtă durată, aparținând Gravettianului final. Acestei zone îi aparțin şi locurile epipaleolitice din zona Porțile de Fier ale Dunării, ce vor fi tratate într-un alt capitol.

8. Țara Oaşului, unde M. Bitiri identificat stațiuni pluristratificate, cu analogii în alte zone geografice, spre Europa Centrală.

Originea Gravettianului de pe teritoriul României poate fi mai curând polifiletică sigur central - europeană, dacă nu şi locală (în

unele zone geografice). Marea mobilitate a grupelor umane în această a doua etapă (= cultură) a Paleoliticului superior din spațiul carpato-nistrean a determinat să se ajungă, foarte repede şi pe spații geografice întinse, la elemente de convergență culturală şi tehnico-tipologică. Diferențierele par să aparțină îndeosebi unor factori locali, între care materia primă a jucat un rol important.

Limita inferioară a locuirilor gravettiene este situată la nivelul oscilațiilor climatice Ohaba B-Denekamp 2 - Kesselt – Stillfried B (Molodova V, niv. X-IX, Mitoc-Malu Galben, niv. I); limita superioară a acestor locuri poate fi stabilită la nivelul Tardiglaciarului - faza pinului Dryas II-Alleröd (îndeosebi aşezările din sudul Podişului Moldovei).

Gravettianul se prelungeşte pe teritoriul României până în ultimele milenii de dinaintea Holocenului. Sub denumirea de Tardigravettian sau Epigravettian, grupele umane au supravețuit prin adaptarea la noile condiții de microclimat, care s-au derulat după oscilația climatică Dryas I. Începuturile Epigravettianului pot fi plasate, deci, la sfârşitul episodului climatic Dryas I sau la început de Bölling (mileniile XII - XI BP). Pe teritoriul luat în considerație, acum apar şi culturi locale, ocupând zone restrânse (Schela Cladovei, Cuina Turcului); oamenii au trăit în condiții de răcire a climei (Dryas I şi II) sau de încălzire (Bölling, Alleröd). Pentru această perioadă, cele mai importante descoperiri s-au efectuat la Porțile de Fier ale Dunării, unde climatul de aspect mediteranean a creat condiții foarte favorabile de mediu ecologic. Astfel, de exemplu, la Ogradena Icoana s-a identificat următoarea succesiune stratigrafică: niv. I, tardigravettian, niv. II, de tip Schela Cladovei, niv. III, Starčevo-Criş; la Ogradena - Răzvrata, există niv. I, tardigravettian şi niv. II de tip Schela Cladovei; la Ostrovul Banului, niv. I şi II sunt tardigravettiene, niv. III, Schela Cladovei, iar niv. IV, Starčevo-Criş. Deci, la începuturile Holocenului, zona de sud a României (dar şi de est, unde avem locuiri tardenoisiene), se găsea locuită de comunități epipaleolitice şi mezolitice.

Epipaleolitic – Mezolitic

Epipaleoliticul din România se localizează, în timp, între începutul oscilației Alleröd până la finalul Preborealului (mileniile XI - IX BP). Dacă luăm în considerație şi locuințele mezolitice, această perioadă se extinde asupra episoadelor climatice Boreal şi Atlantic, deci până la 7500 - 7000 BP.

Epipaleoliticul este constituit de culturile locale ale Paleoliticului superior, care au supraviețuit în tardi- şi postglaciar; prin cercetările arheologice au fost identificate şi culturi alogene, care au penetrat, pe diferite căi, pe teritoriul carpato - nistrean (Azilianul sau Romanelo - Azilianul, Swiderianul, Tardenoisianul).

Cronologia absolută a acestor locuiri este următoarea:
Epipaleolitic de aspect mediteranian de la Cuina Turcului.
– nivelul I: 12.600 ± 120 BP (Bln - 803)
12.050 ± 120 BP (Bln - 804)
11.960 ± 60 BP (GrN - 12665)
– nivelul II: 10.125 ± 200 BP (Bln - 802)
Mezolitic de tip Schela Cladovei:
– Ogradena - Icoana, niv. II: 8.265 ± 100 BP (Bln - 1077)
8.605 ± 250 BP (Bln - 1078)
– Ogradena - Răzvrata, niv. II: 7.630 ± 250 BP (Bln - 1157)
– Ostrovul Banului, niv. III: 8.040 ± 160 BP (Bln - 1080)
7.505 ± 100 BP (Bln - 1079)
– Ostrovul Corbului, niv. II: 7.827 ± 237 BP (SMu - 588)
– Ostrovul Corbului, niv. I: 8.093 ± 237 BP (SMu - 587)
7.710 ± 80 BP (Bln - 2135)
7.695 ± 80 BP (Bln - 2135-A)
7.640 ± 80 BP (GrN - 12675)
(V. Chirica, C.-V. Chirica, 1999).
La aceasta se mai adaugă Tardenoisianul de la Erbiceni, datat la 7.850 ± 215 BP (GX - 9417).

Culturile epipaleolitice şi mezolitice

Pe teritoriul României au fost identificate trei grupuri culturale ale întregii perioade epipaleolitic - mezolitic.

Primul grup cuprinde aşezările târzii epigravettiene, răspândite în sudul Podişului Moldovei, în Dobrogega, Muntenia, Banat. Se caracterizează prin mari ateliere de cioplire a silexului, deşi utilajul are încă unele trăsături aurignacoide, cum ar fi la Lapoş, unde încă nu se poate stabili dacă este un singur nivel de locuire cu caracteristici comune, aparținând Aurignacianului întârziat şi de factură mezolitică, sau două niveluri distincte. Oricum, nu numai aici, dar şi în Banat, Fl. Mogoşanu a constatat că Aurignacianul se prelungeşte până în Tardiglaciar.

În Moldova de sud, se remarcă aşezările de la Măluşteni IV, Bereşti- Dealul Taberei (niv. IV), iar în Dobrogea, la Gherghina şi Castelu. Acestui grup îi aparține şi cea de a şaptea etapă probabilă de evoluție a Gravettianului dintre Carpați şi Siret (cu ultimele niveluri de locuire ale aşezărilor de pe terasele Bistriței) şi, poate, Ripiceni-Izvor, niv. II b.

În zona Porților de Fier, începuturile acestui prim grup sunt situate spre 13.500 – 13.000 ani. În grotele Climente I şi II, ori în adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului a fost identificat un foarte bogat şi variat utilaj litic: piese de aspect gravettian, alături de gratoare scurte, circulare, vârfuri *à dos courbe*, lamele *à dos*, microburine, segmente de cerc, triunghiuri scalene, obiecte de atră din os, cu incizii geometrice. Este posibil ca tot acestui prim grup să-i aparțină şi elementele alogene de tip swiderian (descoperite în Carpații Orientali - Ceahlău -Scaune şi Bicaz-Bardosu) sau azilian (din zona Porților de Fier sau la Băile Herculane). Prezența Swiderianului la altitudinea de 1328 m atestă, prin bogăția şi varietatea materialului arheologic, importanța mişcărilor grupelor umane, împinse spre sud de către factorii bio-climatici. Tardigravettianul de aspect romanello-azilian, de la Cuina Turcului şi din peştera Climente II se caracterizează prin harpune de aspect magdalenian, diferite de harpunele plate, aziliene. Fl. Mogoşanu crede că este vorba de o cultură de origine meridională, italiană, care, în migrația spre regiunile nord-vestice ale României, a asimilat noi elemente culturale întâlnite în calea sa, îmbogățind propriul utilaj cu noi tipuri de piese de silex, os şi cu piese de artă.

Al doilea grup este reprezentat de Tardenoisianul nord-pontic sau nord-vest-pontic, prezent în partea de est şi nord-est a României. Cele mai importante aşezări sunt acelea de la Erbiceni, Icuşeni şi Ripiceni-Izvor. Elementele caracteristice sunt nucleele fusiforme, trapezele de forme şi dimensiuni diferite (simetrice sau asimetrice, scurte sau lungi, rectangulare etc.), dar fără segmente de cerc, fapt constatat şi în tehnocomplexele de la Odesa sau din Crimeea. În Crişana şi Transilvania, tehnocomplexele tardenoisiene sunt de aspect central-european. Această cultură este creată de vânători, într-o continuă deplasare în căutarea vânatului de talie mică.

Al treilea grup este reprezentat de cultura Schela Cladovei, care a evoluat în mileniile IX-VIII BP. Se caracterizează printr-o industrie litică destul de modestă, utilizând roci locale, îndeosebi

cuarț şi cuarțit; ea comportă, însă, o bogată industrie în os, cu numeroase unelte destinate cultivării plantelor. O altă caracteristică este prezența numeroaselor vetre bordate cu pietre mari, de formă ovală sau rectangulară. Sânt prezente numeroase opere de artă sau de podoabă. De-a lungul Dunării, pe malul românesc, seria de stațiuni: Alibeg-Pescari, Veterani-Terasă, Răzvrata, Icoana, Ostrovu Banului, Ostrovu Corbului, Schela Cladovei, Ostrovu Mare este în concordanță cu acelea de pe malul drept: Vlasač, Padina, Lepenski Vir, Hajducka-Vodenica. Se estimează că la sfârşitul timpurilor glaciare, defileul Porților de Fier a devenit accesibil omului şi a oferit excelente condiții de locuire (climat favorabil, faună abundentă, vegetație luxuriantă); comunitățile umane au găsit aici locuri excelente pentru amplasarea campamentelor. Unii cercetători opinează că există, de fapt, o singură cultură: Schela Cladovei - Lepenski Vir, a cărei evoluție începe cu Gravetianul final din grota Climente I şi se termină cu Neoliticul vechi, de tip Starčevo-Criş.

Aşezarea de la Ostrovul Corbului, în aval de Defileu, a oferit noi precizări asupra originii, conținutului cultural şi etapelor de evoluție culturală. Astfel, s-au identificat şapte etape, delimitate stratigrafic, prin nivele de vetre, distingându-se două faze principale: 1) primele trei niveluri (cele mai vechi), au vetre elipsoidale; aceste niveluri sunt contemporane cu etapa finală a Tardigravettianului zonei; 2) patru niveluri ale părții superioare a profilului, cu vetre rectangulare. Săpăturile de la Ostrovu Corbului au furnizat şi alte informații: absența totală a silexului, utilizat în stratele postpaleolitice; singura materie primă, utilizată pentru utilajul litic este cuarțul şi cuarțitul; tipologia uneltelor este destul de săracă: piese *esquillé*, racloare şi vârfuri atipice, dar un mare număr de deşeuri de cioplire, marcând existența unor ateliere; o bogată şi variată industrie din os, reprezentată de unelte agricole; Neoliticul vechi, de tip Starčevo acoperă direct, ca şi în alte aşezări, ultimul nivel de tip Schela Cladovei; scheletele aparținând celei de a doua faze de locuire aduc informații cu privire la ritul de înmormântare al purtătorilor acestei culturi. Datorită faptului că scheletele poartă dovezile unei morți violente, se apreciază că la venirea primilor locuitori de tip Starčevo-Criş, purtătorii culturii Schela Cladovei nu se mai aflau în viață (Vl. Dumitrescu, Fl Mogoşanu, Al. Bolomey, 1983).

BIBLIOGRAFIE

- Albrecht, G., 1989. Remarques sur le Magdalénien du sud-ouest de l'Allemagne, în J.-Ph. Rigaud, (org.), Le Magdalénien en Europe. "La structuration du Magdalénien", Actes du Coll. de Mayence 1987, ERAUL, 38, Liège (mai departe se va cita Le Magdalénien).

- Alexandrescu, Em., 1996-1998. Observații asupra industriei litice de la Giurgiu-Malul Roşu, în Buletinul Muzeului "Teoharie Antonescu", 2-4, Giurgiu.

- Allsworth-Jones, P., 1986. The Szeletian and the Transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe, Clarendon Press, Oxford.

- Anderson, P.C., Beyries, S., Otte, M., H. Olisson (sous la dir. de.), 1993. *Traces et fonction: les gestes retrouvés.* Actes du Coll. Int. de Liège, 1990, *ERAUL*, 50, vol. I-II, Liège, 1993.

- xxx 1984. L'Art des Cavernes, Atlas des grottes ornées paléolithiques françaises, Paris.

- Auguste, P., 1996. Les stratégies alimentaires des hominidés en France septentrionale durant le Paléolithique moyen, în XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts, 1, Forli.

- Auguste, P., 2001. La chasse de l'Ours au Paléolithique moyen: mythes, réalités et état de la question, în XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes, Liège, 2001 (mai departe se va cita Congrès 2001).

- Babeş, M., 1976. Al. Odobescu, Opere, IV, Tezaurul de la Pietroasa. Ediție îngrijită, Introducere, Comentarii şi Note de M. Babeş. Studii arheologice de R. Harhoiu şi Gh. Diaconu, Ed. Acad., Bucureşti.

Baffier, D., Julien, M., 1990. L'outillage en os des niveaux châtelperroniens d'Arcy-sur-Cure (Yonne), în Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques, Actes du Coll. Int. de Nemours, 1988 (sous la dir. de C. Farizy), Nemours, 1990 (mai departe se va cita Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien).

- Baffer, D., 1992. L'Art des cultures épipaléolithiques et postglaciaires européennes, în La Préhistoire.
- Barandiaran Maetzu, I., 1996. Le Paléolithique supérieur au Pays Basque et dans le Bassin de l'Ebre (1990-1995), în Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1991-1996 (sous la dir. de M. Otte), Liège, 1996 (mai departe se va cita Bilan 1991-1996).
- Barton, N., 2001. The Britisch Upper Palaeolithic (1996-2001): An Annotated Bibliography and Some Comments, în Bilan 1996-2001.
- Becker, A., 1992. Sur les traces des Schmerling, la deuxième grotte d'Engis, în M. Toussaint (éd.), Cinq millions d'années d'aventure humaine, ERAUL, 56, Liège.
- Berenguer, Magin (f.a.). Prehistoric Cave Art in Northern Spain Asturias.
- Berthoud, T., 1988. Archéomagnetisme, Traces de fission, în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), Dictionnaire de la Préhistoire, PUF, Paris, 1988 (mai departe se va cita Dictionnaire).
- Bietti, A., 1997. Considérations sur la définition de l'Epigravettien ancien en Italie, în El Món Mediderrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP), Coll. Banyoles 1995, Girona, 1997 (mai departe se va cita Coll. Banyoles 1995).
- Bitiri, M., 1972. Paleoliticul în Țara Oaşului, Bucureşti.
- Boeda, E., Geneste, J.-M., Meignen, L., 1990. Identification des chaînes opératoires lithiques du Paléolithique ancien et moyen, în Paléo, 2, Paris.
- Bonte, P., Izard, M., et all. (ed.), 1991. *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*, PUF, Paris.
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*, vol. I-II, Delmas, Bordeaux.
- Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*, Univ. des Connaissances, Hachette, Paris.
- Bordes, F., Bourgon, M., 1951. Le complexe moustérien: Moustérien, Levallois et Tayacien, în L'Anthropologie, 55.
- Bordes, J.-G., 2001. Chatelperronian /Aurignacian interstratifications at Roc-de-Combe and Le Piage (Lot, France): lithic taphonomy, stratigraphic re-evaluation and archaeological implications, în Congrès 2001.
- Borziac, I., 1994. Paleoliticul şi mezoliticul în spațiul dintre Nistru şi Prut, în Thraco-Dacica, XV, 1-2.

- Borziac, I., Chirica, V., 1999. Considérations concernant le Gravettien de l'espace compris entre le Dniestr et les Carpates, în Préhistoire Européenne, 14, Liège.
- Borziac, I., Chirica, V., Wanli, M., 2001. Considérations concernant le Moustérien sur l'espace entre le Dniestr et les Carpates, în Les premiers hommes modernes de la Péninsule Iberique, Actes du Coll. de la Com. VIII de l'UISPP, Vile Nova de la Foz Côa, 1998 (mai departe se va cita Les premiers hommes).
- Bouvier, J.-M., 1977. Un gisement préhistorique: La Madeleine, Pierre Fanlac, Périgueux.
- Bowen, D.-Q., 1981. Quaternary Geology. A stratigraphic Framenwork for Multidisciplinary Work, Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt.
- Brézillon, M. N., 1968. La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française, IV-e suppl. à Gallia Préhistoire, Ed. CNRS, Paris.
- Brézillon, M., 1969. Dictionnaire de la Préhistoire, Larousse, Paris.
- Broglio, A., 1996. Le Paléolithique supérieur en Italie du Nord (1991-1995), în Bilan 1991-1996.
- Broglio, A., 1997. Considérations sur l'Epigravettien ancien italique, în Coll. Banyoles 1995.
- Broglio, A., ş.a., 2001. Chronology of the Mousterian / Aurignacian transition at the Fumane Cave (nort-easthern Italy), în Congrès 2001.
- Burdukiewicz, J.-M., 2001. Lower Palaeolithic small artefacts in Poland, în Congrès 2001.
- Cacho, Carmen, 1989. Structuration du Magdalénien dans l'Espagne méditerranéenne, în Le Magdalénien).
- Cauche, D., ş.a., 2001. Les plus anciennes industries lithiques du Latium, în Congrès 2001.
- Celiberti, V., Combier, J., Lumley, H. de, 2001. Le macro-utillage d'Orgnac 3 dans le cadre des sites du Pléistocène moyen du midi méditerranéen, în Congrès 2001.
- Cârciumaru, M., 1980. *Mediul geografic în Pleistocenul superior şi culturile paleolitice din România*, Ed. Acad., Bucureşti.
- Cârciumaru, M., 1999. *Le Paléolithique en Roumanie*, Serie "Préhistoire d'Europe", nr. 7, Ed. Jerôme Milton, Grenoble.
- Cărciumaru, M., Mărgărit, M., 2002. Arta mobilieră şi parietală paleolitică, Cetatea de Scaun, Târgovişte.

- Cernâş, A. P., 1965. Rannîi i srednii paleolit Pridnestrivia, în Trudî Komisii po izuceniiu cetverticinovo perioda, 25, Moskova.
- Chirica V.-C., 1996. Arta şi religia Paleoliticului superior în Europa centrală şi răsăriteană, Helios, Iaşi.
- Chirica, V., 1978. Consideraţii cu privire la complexele de locuire descoperite în staţiunile paleolitice, în Carpica, X, Bacău.
- Chirica, V., 1988. Unele observaţii cu privire la începuturile paleoliticului superior în zona Prutului mijlociu, în ArhMold., XII, Iaşi-Bucureşti.
- Chirica, V., 1989. The Gravettian in the East of the Romanians Carpathians, B.A.I., III (éd. V. Chirica, D. Monah), Iaşi.
- Chirica, V., 1991. Le Gravettien en Roumanie, în Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen, B.A.I., IV (éd. V. Chirica, D. Monah), Iaşi (mai departe se va cita B.A.I., IV).
- Chirica, V., 1997. Le Paléolithique supérieur sur le territoire de la Roumanie, în Préhistoire d'Anatolie. Genèse de deux mondes, vol. I, ERAUL, 85, Liège.
- Chirica, V., 1997a. *Cu femeia prin milenii. Mit şi realitate*, Helios, Iaşi
- Chirica. V., 1999. Arheologia Cuaternarului, în A. Saraiman, V. Chirica (coord.), Cuaternarul pe teritoriul României, Helios, Iaşi.
- Chirica, V., 2001. Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique supérieur de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc, B.A.I., XI (éd. V. Chirica), Iaşi.
- Chirica, V., 2003. Comparaisons entre les occupations appartenant au Paléolithique supérieur de Belgique et de l'Europe est-centrale, în Praehistoria, III, Miskolc.
- Chirica, V., Tanasachi, M., 1984. Repertoriul arheologic al judeţului Iaşi, vol. I, Iaşi.
- Chirica, V., Borziac, I., Chetraru, N., 1996. Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa,, B.A.I., V (éd. V. Chirica), Helios, Iaşi.
- Chirica, V., Chirica C.-V., 1999. Influences circum-méditerraneennes dans l'Epipaléolithique du sud-ouest de la Roumanie, în Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest Mediterranéen: Milieux naturels et culturels (mai departe se va cita Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques).
- Chirica, V., Borziac, I., 2001. L'Aurignacian et la période de transition dans la région pruto-dniestrienne, în Congrès 2001.

- Chirica, V., Borziac, I., 2003. Le Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa, Helios, Iaşi
- Col. Int. L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique, Nitra, 1980.
- Coll. Int. Miskolc, 1991. Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, sept. 1991, în Paléo, Supplément N° 1, Les Eyzies, Miskolc, 1995 (mai departe se va cita Col. Int. Miskolc 1991).
- Combier, J., dir.,1976. L'Evolution de l'Acheuléen en Europe, în UISPP, IX-e Congrès, Coll. X, prétirage, sous la dir. de Jean Combier, Nice.
- Conard, N. J., 2001. Chronostratigraphy of the Aurignacian in the Swabian Jura as a test of the Danube Corridor and Kulturpumpe Models, în Congrès 2001.
- Cordy, Jean-Marie ş.a., 1992. La Belle-Roche (Sprimont, Belgium): the Oldest Archaeological Site in the Benelux. A Report on a Fiels Trip, în Congrès 2001.
- Cordy, Jean-Marie (sous la dir. de), 1995. Le genie de l'homme. Des origines à l'ecriture, St. Gerard.
- Cordy, Jean-Marie ş.a., 2001. Révision de l'ancienneté de l'Homme au Bénélux au travers du gisement préhistorique de la Belle-Roche (Sprimont, Liège), (Paléolithique inférieur) et des terrasses de l'Amblève, în Congrès 2001.
- Damblon, F., Haesaerts, P., Van der Plicht, J., 1996. New datings and considerations on the Chronology of Upper Palaeolithic sites in the Great Eurasian Plain, in Préhistoire Européenne,9, Liège.
- Delibrias, G., 1992. Méthodes physiques de datation, în La Préhistoire.
- Delibrias, G., Fontune, M., 1990. Datation des gisements de l'Aurignacien et du Mousterien, en France, în Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien).
- Delporte, H., (ed.). 1995. La Dame de Brassempouy. Actes du Coll. de Bruxelles(1994), ERAUL, 74, Liège.
- Delporte, H., Djindjian, F., 1979. Note à propos de l'outillage aurignacien de la couche 11 de Bacho Kiro, în J. K. Kozlowski (ed.), Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans, Prace Archaeologiczne, 28, Varşovia.
- De Quiros, B., 1996. Le Paléolithique supérieur dans la region Cantabrique (1991-1996), în Bilan 1991-1996.

- Desbrosse, René, Koslovski, J., 1994. Les habitats préhistoriques. Des Australopithèques aux premiers agriculteurs, Cracovia-Paris.
- Despriée, J. ş.a., 2001. Les industries du Paléolithique inférieur des formations alluviales quaternaires de la région Centre (France), în Congrès 2001.
- Dicu, P., 1979. Paleoliticul inferior în Piemontul Cotmeana şi Depresiunea Sibiu, în SCIVA, 30, 4.
- Djindjian, F., 1991. *Manuel d'archéologie*, Mém. de la Soc.préhist.fr., Paris.
- Djindjian, F., Koslowski, J., Otte, M., 1999. *Le Paléolithique supérieur en Europe*, Armand Colin, Paris (mai departe se va cita *Le Paléolithique*).
- Djindjian, F., 1999. *L'Aurignacien*, în *Le Paléolithique* (În acelaşi volum pot fi consultate şi alte capitole redactate de F. Djindjian)
- Dobosi, V. T., 1991. *La recherche du Paléolithique en Hongrie*, în B.A.I., IV.
- Dumitrescu, Vl., Mogoşanu, Fl., Bolomey, Al., 1983. *Esquisse d'une Préhistoire de la Roumanie jusqu'à la fin de l'Age du Bronze*, Bucureşti.
- Dumitrescu, Vl., Vulpe, Al., 1988. *Dacia înainte de Dromihete*, Bucureşti.
- Farizy, C., 1990. *Du Moustérien au Châtelperronien à Arcy-sur-Cure: un état de la question*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Farizy, C., 1992. *Le Paléolithique inférieur et moyen et la transition avec le Paléolithique supérieur*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde.* Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'A. Leroi-Gourhan, PUF, Paris, 1992 (mai departe se va cita *La Préhistoire).*
- Floss, H., 2001. *Le Paléolithique supérieur en Allemagne méridionale (1996-2000)*, în *Bilan 1996-2001.*
- Fontana, F., ş.a., 2001. *La Plaine du Pô au Pléistocène inférieur dans le cadre des industries archaïques de l'Europe méridionale,* în *Congrès 2001.*
- Fortea Perez, F. J., 1989. *El Magdaleniense medio en Asturias, Cantabria y País Vasco*, în *Le Magdalénien.*

- Freericks, M., 1991. *Transition du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur en Allemagne. Quelques exemples*, în *Coll. Int. Miskolc 1991.*
- Fridrich, J., Sýkorová, I., 2001, *New Lower Palaeolithic site with small tools at Racineves (Central Bohemia)*, în *Congrès 2001.*
- Fullola i Pericot, M.J., 1996. *Le Paléolithique supérieur dans le Nord-Est Iberique: La Catalogne (1991-1995),* în *Bilan 1991-1996.*
- Fullola, J. M., Soler, N. (dir.), 1997. *El Món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP)*, Coll. Int. Banyoles 1995, Seria Monografica 17, Girona.
- Gábori, M., 1990. *Aperçu sur l'origine des civilisations du Paléolithique supérieur en Hongrie*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Garanger, J., 1992. (sous la direction de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Gardeisen, A., 1996. *Stratégie de chasse dans le Paléolithique moyen pyrénéen (France)*, în *XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts*, 1, Forli.
- Garriga Garcia, J., 2001. *Les technocomplexes acheuléens du Pléistocène Moyen en plein air de la dépression de La Selva dans le contexte des industries du Paléolithique inférieur du nord-est de la Catalogne*, în *Congrès 2001*.
- Gaussen, J., 1980. *Le Paléolithique supérieur de plein air en Périgord*, XIV-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, CNRS, Paris.
- Geneste, J.-M., 1990. *Développement des systèmes de production lithique au cours du Paléolithique moyen en Aquitaine septentrionale,* în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Giacobini, G., 1999. *Les sépultures du Paléolithique supérieur en Italie*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques.*
- Gioia, P., 1990. *La transition Paléolithique moyen/Paléolithique supérieur en Italie et la question de l'Uluzien*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Giot, P. R., Langouët, L., 1984. *La datation du passé*, în *Revue d'Archéométrie*.
- Gob, A., 1981. *Le Mésolithique dans le bassin de l'Ourthe*, Société Wallonne de Paletnologie, Mémoire Nr. 3, Liège.
- González Sainz C., 1989. *Notas sobre el Magdaleniense superior-finalde la Región Cantábrica*, în *Le Magdalénien.*

- Grimaud-Hervé, D., Serre, Fr., Bahain, J.-J., Nespoulet, R., 2001. *Histoire d'ancêtres. La grande aventure de la Préhistoire,* Artcom, Paris.
- Grégoire S., 2001. *Les territoires d'exploitation des matières premières lithiques au Paléolithique moyen dans la partie orientale des Pyrénées*, în *Congrès 2001.*
- Guérin, Claude, *Le monde animal*, în *La Préhistoire.*
- Guennouni El Khalid, Valensia P., 2001. *Comportements de subsistance et structures d'habitat sur le site de plein air de Terra Amata (Paléolithique inférieur, France)*, în *Congrès 2001.*
- Haesaerts, P., Borziac, I., Chirica, V. ş.a., 2001. *Chronology and palaeoenvironment of large Upper Palaeolithic dwelling sites in the European loess belt*, în *Congrès 2001.*
- Hahn, J., 1989. *Las primeras figuras: las representaciones aurignacienses*, în C. Cacho, Gerd-C. Weniger (ed.), *Los comienzos del Arte en Europa Central*, Museo Arqueologico Nacional, Madrid.
- Iorga, N., 1988. *Istoria Românilor*, vol. I, Partea I, *Strămoşii înainte de romani*, Text stabilit, note, comentarii postfață şi indice de V. Chirica, V. Mihăilescu-Bîrliba, I. Ioniță, Ed. Şt. şi Enciclopedică, Bucureşti.
- Jouve, A., 1988. *Milankovitch (théorie de)*, în *Dictionnaire.*
- Julien, M., 1992. *Du fosile directeur à la chaîne opératoire*, în *La Préhistoire.*
- Klaric, L. ş.a., 2001. *Des burins de Raysse, pour quoi faire?*, în *Congrès 2001.*
- Klima, B., 1967. *Pavlovien a jeho vztahy ve sredni Evrope (Das Pavlovien und seine Beziehungen in Mitteleuropa)*, în *Archeologicke Rozhledy*, XIX, Praga.
- Klima, B., 1994. *Dolni Vestonice II, Ein Mammuthjägerrastplatz und seine Bestattungen*, ERAUL, 73, Liège.
- Kobusiewicz, M., 1996. *Final Palaeolithic in Poland ans Sweden (1991-1995)*, în *Bilan 1991-1996*.
- Kourtessi-Philippakis, G., 1986. *Le Paléolithique de la Grèce continentale. Etat de la question et perspectives de recherches*. Public. de la Sorbonne, Paris (V. şi V. Chirica, *compte-rendu*, în B.A.I., IV).
- Kozlowski, J. K., 1979. *Le Bachokirien – la plus ancienne industrie du Paléolithique supérieur en Europe (quelques remarques à propos de la position stratigraphique et taxonomique*

des outillages de la couche 11 de la grotte de Bacho Kiro, în J. K. Kozlowski (ed.), *Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans, Prace Archaeologiczne*, 28, Varşovia.
- Kozlowski, J. K., 1982. *Excavation in Bacho Kiro cave (Bulgarie). Final report*, Varşovia.
- Kozlowski, J. K., 1986. *The Gravettian in Central and Eastern Europe*, în *Advances in World Archaeology,* vol. 5, Londra.
- Kozlowski, J. K., 1989. *Le Magdalénien en Pologne*, în *Le Magdalénien*.
- Kozlowski, J. K., 1992. *L'Art de la Préhistoire en Europe orientale*, CNRS, Paris.
- Kozlowski, J. K., 1993. *L'Aurignacien en Europe et en Proche Orient*, în *Actes du XII-e Congrès de l'UISPP*, vol. II, Bratislava.
- Kozlowski, J. K., 1996. *Le Paléolithique supérieur en Pologne (1991-1996)*, în *Bilan 1991-1996*.
- Kozlowski, J. K., 1999. *Le developpement du Paléolithique supérieur dans le Balkans et en Italie: différences, interrélations et rapports avec la zone périglaciaire de l'Europe*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques.*
- Kozlowski, J. K., 1999a. *L'arivée de l'Homme moderne et la transition vers le Paléolithique supérieur*, în *Le Paléolithique* (în acelaşi volum, se pot consulta şi alte capitole redactate de J. K. Kozlowski).
- Kozlowski, J. K., 2001. *Nouvelles découvertes du Paléolithique supérieur en Pologne*, în *Bilan 1996-2001.*
- Kozlowski, St. K., 1980. *Atlas of the Mesolithic in Europe (First Generation Maps)*, Univ. Press, Varşovia.
- Kozlowski, ST. K., 1989. *Mesolithic in Poland. A new Approach*, Karolkowi, Cracovia.
- Kramer, C. (ed.), 1979. *Ethnoarchaeology. Implications of ethnography for archaeology*, Colombia University Press, New York.
- Kraatz, R., 2001. *La mandibule de Mauer, Homo erectus heidelbergensis,* în M. Toussaint (éd.), *Cinq milions d'années, l'aventure humaine,* Actes du Symposium de Bruxelles, 1990, *ERAUL,* 56, Liège.
- Kulakovska, L., 2001. *Le Paléolithique moyen de Korolevo sur la Tisza, (Ukraine)*, în *Congrès 2001.*
- Ladier, E., Welte, A.-C., 1999. *Les grands sites magdaléniens de la vallée de l'Aveyron entre l'Atlantique et la Méditerranée de*

l'ouest. Approche préliminaire, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques.*
- Lamarque, Fr., 2001. *Les ours spéléens de la grotte Scladina (Namur, Belgique): l'exemple de la couche 1 A*, în *Congrès 2001.*
- Laming-Emperaire, A., 1964. *Origines de l'archéologie préhistorique en France*, Picard, Paris.
- Laplace, G., 1966. *Recherches sur l'origine et l'évolution des complexes leptolithiques*, E. de Boccard, Paris.
- László, Attila, 1997. *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, Bucureşti.
- Lejeune, M., 1995. *La naissance de l'Art,* în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le genie de l'Homme. Des origines à l'écriture*, Abbaye Saint-Gerard de Brogne (mai departe se va cita *Le genie de l'Homme).*
- Leroi-Gourhan, A., 1964. *Le geste et la parole*, vol. I-II, Ed. Albin Michel, Paris. V. şi în româneşte, *Gestul şi cuvântul*, vol. I-II, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1983.
- Leroi-Gourhan, A., 1965. *Préhistoire de l'Art Occidental*, Mazenod, Paris.
- Leroi-Gourhan, A. (dir. de la public.), 1988. *Dictionnaire de La Préhistoire,* "Nouvelle Clio", PUF, Paris.
- Leroi-Gourhan, A., 1990. *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*, Quadrige/PUF, Paris.
- Leroi-Gourhan, A., Brézillon, M., 1972. *Fouilles de Pincevent. Essai d'analyse ethnographique d'un habitat magdalénien (la section 36)*, în *7e suppl. à Gallia Préhistoire*, vol. I-II, Paris.
- Loodts, I., Bonjean, D., 2001. *La couche moustérienne weichsélienne de la grotte Scladina (Sclayn, Belgique)*, în *Congrès 2001.*
- Lumley, H. de, 1969. *Le Paléolithique inférieur et moyen du Midi méditerranéen dans son cadre géologique,* în V-e suppl. à *Gallia Préhistoire*, Ed. CNRS, Paris.
- Lumley, H. de, 1976. (sous la direction de), *La Préhistoire française*, tome I, *Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France*, Ed. CNRS, Paris (mai departe se va cita *La Préhist. fr.*).
- Lumley, H. de, 1976. *Les civilisations du Paléolithique inférieur en provence*, în *La Préhist. Fr.*

- Lumley, H. de, ş.a., 1969. *Une cabane achéuléenne dans la grotte du Lazaret (Nice)*, *Mémoires de la Société préhistorique Française,* VII, Paris.
- Luu Tran Tieu, 1991. *Palaeolithic Pebble Industries in Europe*, Ak. Kiadó, Budapesta.
- Malerba, G., Giacobini, G., 1996. *Les restes fauniques du Paléolithique moyen de la grotte de San Bernardino (Vincenza, Italie nord-orientale): analyse micromorpholohique des surfaces osseuses*, în *XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts*, 1, Forli.
- Minelli, A., ş.a., 2001. *Nouvelles recherches sur l'industrie lithique d'Isernia La Pineta: typologie, technologie et analyse fonctionelle*, în *Congrès 2001.*
- Miskovski, J.-C., Curien, H. (sous la dir. de), 1987. *Géologie de la Préhistoire: méthodes, techniques, applications*, Ed. Assoc. pour l'Etude de l'Environnement Géologique de la Préhistoire, Paris.
- Mogoşanu, Fl., 1978. *Paleoliticul din Banat*, E. A., Bucureşti.
- Moncel, Marie-Hélènne, 2001 a. *Les types d'exploitation des galets de sites du Paléolithique inférieur et moyen d'Europe Centrale: les exemples de Predmosti,et Külna en Republique Tchèque et Vertesszöllös, Erd et Tata en Hongrie,* în *Congrès 2001.*
- Moncel, Marie-Hélène, 2001 b. *Les assemblages lithiques du stade isotopique 6 du site de Payre (Ardèche, moyenne vallée du Rhône, France): des indices d'occupations humaines de courte durée pour une exploitation locale de l'environnement ?*, în *Congrès 2001.*
- Monnier, J.-L, 1992. *Le milieu phisique*, în *La Préhistoire.*
- Moroşan, N. N., 1938. *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, în *Anuarul Institutului Geologic al României*, vol. XIX, Bucureşti.
- Mortillet, Gabriel et Adrien, 1910. *La Préhistoire. Origine et l'antiquité de l'homme,* Paris.
- Mussi, M., 1988. *Grimaldi (grottes de)*, în *Dictionnaire*.
- Mussi, M., 1990. *Le peuplement de l'Italie à la fin du Paléolithique moyen et au début du Paléolithique supérieur*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Nania, I., 1972. *Unelte ale Paleoliticului inferior descoperite pe văile Dâmbovnicului şi Mozacului (jud. Argeş),* în *SCIV*, 23, 2.

- Nespoulet, R. ş.a., 2001. *Contributions des collections du Paléolithique supérieur de l'abri Pataud (Les Eyzies-de-Tayac, Dordogne, France), à la connaissance de la gestion des matières premières siliceuses dans le nord de l'Aquitaine*, în *Congrès 2001.*
- Nicolăescu-Plopşor, C., S., Zaharia, N., 1956 a. *Raport preliminar asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956*, în *Materiale şi Cercetări Arheologice*, V, Bucureşti.
- Nicolăescu-Plopşor, C., S., Zaharia, N., 1956 b. *Cercetările de la Mitoc*, în *Materiale şi Cercetări Arheologice,* VI, Bucureşti.
- Nicolăescu-Plopşor, Păunescu, Al., Mogoşanu, Fl., 1996. *Le Paléolithique de Ceahlău*, în *Dacia*, S.N., X.
- Oliva, M., 1984. *Le Bohunicien, un nouveau groupe culturel en Moravie.Quelques aspects psychotechnologiques du développement des industries paléolithiques*, în *L'Anthropologie,* 88, Paris.
- Oliva, M., 1991. *Le Szélétien de Tchécoslovaquie: industrie lithique et répartition géographique*, în *Coll. Int. Miskolc 1991.*
- *Oliva, M., 1991 a. L'Aurignacien morave dans son contexte geographique et culturel*, în B.A.I., IV.
- Oliva, M., 1996. *Le Paléolithique supérieur de la République Tchèque*, în *Bilan 1991-1996.*
- Oliva, M., 2001. *Paléolithique supérieur dans les Pays Tchèques: Bilan des travaux 1995-2000*, în P. Noiret (éd.), *Le Paléolithique supérieur européen.Bilan quinqennal 1996-2001*, ERAUL, 97, Liège, 2001 (mai departe se va cita *Bilan 1996-2001).*
- Otte, M., 1979. *Le Paléolithique supérieur ancien en Belgique*, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Monographies d'Archéologie Nationale Nr.5, Bruxelles.
- Otte, M., 1981. *Le Gravettien en Europe centrale*, Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 20, vol. I-II, De Tempel, Brugges.
- Otte, M., 1989. *Le Magdalénien de Belgique: un aperçu*, în *Le Magdalénien.*
- Otte, M., 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.
- Otte, M., 1996. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Collin/Masson, Paris.
- Otte, M., 1999. *Ethnies et traditions en Europe méditerranéenne occidentale au Paléolithique supérieur*, în *Les faciès leptolithiques du Nord-Ouest méditerraneen: milieux naturels et culturels*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques).*

- Otte, M., 1999a. *La Préhistoire*, De Boeck Université, De Boeck & Larcier s.a., Paris, Bruxelles.
- Otte, M., Lopez-Bayon, I., Noiret, P., Borziac, I., Chirica, V., 1996. *Recherches sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie*, în *Bull. Soc. Royalle d'Anthropologie et Préhistoire*, 106, Bruxelles.
- Otte, M., Noiret, P., Chirica, V., Borziac, I., 1996. *Rhytme évolutif du Gravettien Oriental*, în A. Montet-White, A. Palma di Cesnola, K. Valoch (éd.)*, The Upper Palaeolithic*, Coll. XII: *The Origin of the Gravettoian*, XIIIe Congrès UISPP, vol. 6, Forli.
- Otte, M., J. K. Kozlowski, 1999. *Le cadre général du peuplement européen*, în *Le Paléolithique*.
- Otte, M., Bonjean, D., Patou-Mathis, M., 2001. *L'occupation moustérienne du niveau 5 de la grotte Scladina, Belgique*, în *Congrès 2001.*
- Otte, M., Noiret, P., Miller R., 2001. *Le Paléolithique supérieur en Belgique (1996-2001),* în *Le Paléolithique supérieur européen. Bilan quinquennal 1996-2001*, ERAUL, 97, Liège (mai departe se va cita *Bilan 1996-2001).*
- Palchetti, A., Sozzi, M., 2001. *Le gisement épipaléolithique de Pieve di Camaggiore (Apennin Toscan, Italie septentrionale)*, în *Congrès 2001.*
- Palma di Cesnola, A., 1965. *Il Paleolitico superiore arcaico (facies uluzziana) delle Grotta del Cavallo, Lecce*, în *Rivista di Scienze preistoriche*, XX.
- Palma di Cesnola, A., 1966. *Il Paleolitico superiore arcaico (facies uluzziano) della Grotta del Cavallo, Lecce (continuazione)*, în *Rivista di Scienze preistoriche,* XXI.
- Palma di Cesnola, A., 1996. *Le Paléolithique supérieur en Italie méridionale (1991-1996)*, în *Bilan 1991-1996.*
- Palma di Cesnola, A., 1999. *Le séquence de la grotte Paglicci (Mont Gargano) dans le cadre du Leptolithique de l'Italie méridionale*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques.*
- Păunescu, Al., 1970. *Evoluția uneltelor şi armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, Ed. Acad., Bucureşti.
- Păunescu, Al., 1984. *Cronologia paleoliticului şi mezoliticului din România în contextul paleoliticului central-est şi sud-european*, în *SCIVA*, 35, 3.
- Păunescu, Al., 1987. *Exposé sur les recherches paléolithiques en Roumanie*, în *La genèse et l'évolution des cultures*

paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, B.A.I., II (éd. V. Chirica), Iaşi.

- Păunescu, Al., 1993. *Ripiceni-Izvor. Paleolitic şi mezolitic. Studiu monografic*, Ed. Acad., Bucureşti.
- Păunescu, Al., Mogoşanu, Fl., Cârciumaru, Fl., 1972. *Unele considerații privind Paleoliticul mijlociu din Dobrogea*, în *Pontica*, 5, Constanța.
- Păunescu, Al., Chirica, V., 1977. *Cercetări arheologice recente în zona Prutului mijlociu*, în *Analele Ac. Rom., Mem. Secției de Şt. Ist., S.IV, T.II, Ed. Ac. Rom., Bucureşti.*
- Păunescu, Al., Alexandrescu, Em., 1998. *Rezultatele preliminare ale cercetărilor privind aşezarea aaurignaciană de la Giurgiu-Malul Roşu (campaniile 1992-1996)*, în *Préhistoire du Bas Danube.*
- Pélegrin, J., 1985. *Reflections sur le comportement technique*, în M. Otte (éd.), *La signification culturelle des industries lithiques*, Actes du Coll. de Liège, BAR-IS, Oxford, "Studia Praehistorica Belgica", 4.
- Pélegrin. J., 1988. *Technologie*, în *Dictionnaire*.
- Pelisek, J., 1993. *Sédiments quaternaires dans la région de Mamaia-Sat en Roumania sur le littoral de la Mer Noire*, în *L'Anthropologie* (Paris), 97, 2-3.
- Peretto, Calro (coord.), 1994. *Le industrie litiche del giacimento paleolitico di Isernia la Pineta. La tipologia, le trace di utilizzatione, la sperimentatione*. Inst. Reg. Per gli Studi Storici del Molise "V. Cuoco", Cosmo Iannone Editore, Isernia. V. şi V.-C. Chirica, *Compte-rendu*, în V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa,* BAI, V (éd. V. Chirica), Helios, Iaşi, 1996 (mai departe se va cita B.A.I., V).
- Perlès, C., 1988. *Analyse fonctionelle (*ou *Tracéologie*), în *Dictionnaire*.
- Petrescu-Dîmbovița, M., Vulpe, Al. (coord.), *Istoria Românilor*, vol. I, *Moştenirea timpurilor îndepărtate*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti (mai departe se va cita *Istoria Românilor)*.
- Petrescu-Dîmbovița, M., 2001. *Izvoare arheologice*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Pidopliciko, I. G., 1976. *Paleoliticeskie jilişciia iz kostei mamonta*, Kiev.

- Pike-Tay, Anne, 1991. *L'analyse du cément dentaire chez les cerfs: l'aplication en archéologie*, în *Paleo*, 3.
- Popovici, D., Bălăşescu, A., Haită, C., Radu, V., Tomescu, A. M. F., Tomescu, I., 2002, *Cercetarea arheologică pluridisciplinară. Concepte, metode şi tehnici*, Ed. Cettea de Scaun, Târgovişte, Bucureşti.
- Pottier, Christophe, 2001. *Structures de combustion et habitats du Gravettien moyen de l'abri Pataud (Les Eyzies-de-Tayac, Dordogne, France)*, în *Congrès 2001.*
- Rădulescu, C., 2001. *Cuaternar – cadru cronostratigrafic*, în *Istoria Românilor*, vol. I.
- Rădulescu, C., Samson, P., 1991. *Traces d'activité humaine à la limite Pliocène-Pléistocène dans le Bassin Dacique (Roumanie),* în *Les Premiers européens*, Actes du 114-e Congrès National des Sociétés Savantes, Paris.
- Rigaud, J.-Ph. (org.), 1989. *Le Magdalenien en Europe. "La structuration du Magdalénien"*, Actes du Coll. de Mayence 1987, ERAUL, 38, Liège (mai departe se va cita *Le Magdalénien).*
- Rigaud, J.-Ph., (éd.), 1988. *La grotte Vaufrey. Paléo-environnement – Chronologie – Activités humaines,*
Mém. de la Soc. préhist. fr., XIX, Châlons-sur-Marne, 1989. V. şi V. Chirica, *Compte-rendu*, în *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV (éd. V. Chirica, D. Monah), Iaşi, 1990 (mai departe se va cita *BAI IV).*
- Rigaud, J.-Ph., 2001. *A propos de la contemporanéité du Castelperronien et de l'Aurignacien ancien dans*
le nord-est de l'Aquitaine: une révision des données et ses implications, în *Coll. Banyoles 1995.*
- Ringer, A., 1991. *Le complexe Babonyien-Szeletien en Hongrie du Nord-Est dans son cadre chronologique et*
environnemental, în *Coll. Int. Miskolc 2001.*
- Roche, H., 1976. *Remarques sur les plus anciennes industries en Afrique et en Europe,* în *XIII Int. Congress of Prehistoriques and Protohistoriques Sciences*, Forli, 4, The First Humans and their Cultural Manifestations, *Coll. VIII, Lithic insustries, Language and Social Behaviour in the First Human Forms* (ed. F. Facchini).
- Rosendahl, W., 2001. *Mauer and the Mauer sands. Geology, paleontology and archaeology of the type*
locality of Homo (erectus) heidelbergensis Schetensack 1908, în *Congrès 2001.*

- Rozoy, J.-G., 1967. *Typologie de l'Epipaléolithique franco-belge*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.*
- Rozoy, J.-G., 1978. *Les derniers chasseurs. L'Epipaléolithique en France et en Belgique. Essay de synthèse*, vol. I-III, Charleville.
- Sacchi, D., 1976. *Les civilisations de l'Epipaléolithique et du Mésolithique en Languedoc Occidental (Bassin de l'Ande) et en Rousillon,* în *La Préhist. fr.*, tom 1, vol. 2.
- Sacchi, D., Vaquer, J., 1996. *Connaître la Préhistoire des Pyrénées*, Ed. Sud Ouest, Bordeaux.
- Sachse-Kozlowska, E., 1980. *Core exploitation process at the aurignacian site Zwierzyniec I*, în *L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique*, Coll. Int., Nitra.
- Saraiman, A., Bulinschi, P., 1999. *Geologia Cuaternarului*, Minied, Iaşi.
- Schmider, B., 1989. *Le Magdalénien dans le centre du Bassin Parisien: les gisements, l'industrie lithique*, în *Le Magdalénien.*
- Schmider, B., 1992. *Le Gravettien*, în *La Préhistoire* (În acelaşi volum pot fi consultate şi alte capitole redactate de B. Schmider).
- Siman, K., 1991. *La grotte Szeleta et le Szélétien*, în *Coll. Int. Miskolc 1991.*
- Sitlivy, V. ş.a., 2001. *Late Middle and Early Upper Palaeolithic complexes of the Cracow region, Poland*, în *Congrès 2001.*
- Soler i Masferrer, N., 1999. *Le Paléolithique des grottes de Serinyà (Gérone, Catalogne, Espagne)*, în *Coll. Int. Carcassonne, Faciès leptolithiques*.
- Soffer, O., 1985. *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, New York.
- Sonneville-Bordes, D. de (sous la dir. de), 1979. *La fin des temps glaciaires en Europe. Chrono-stratigraphie et écologie des cultures du Paléolithique final*, Coll. Int. du CNRS Nr. 271, Bordeaux, 1977, Ed. du CNRS, Paris.
- Sonneville-Bordes, D. de, 1989. *Chronostratigraphie du Magdalénien dans le sud-ouest de la France,* în *Le Magdalénien).*
- Sonneville-Bordes, D. de, Perrot, J., 1954; 1955; 1956. *Lexique typologique du Paléolithique supérieur*, în *Bull. de la Soc. préhist. fr.,* 51; 52; 53.
- Svoboda, J. (ed.), 1991. *Dolní Věstonice II Western Slope*, ERAUL, 54, Liège.
- Svoboda, J., 2001. *The Aurignacian and the Bohunician*, în *Congrès 2001.*

- Taborin, Y., 1974. *La parure en coquillage de l'Epipaléolithique au Bronze ancien en France,* în *Gallia Préhistoire,* 17/1; 17/2, Paris.
- Taborin, Y., 1990. *Les prémices de la parure*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Taborin, Y., 1992. *L'Aurignacien*, în *La Préhistoire* (În acelaşi volum pot fi consultate şi alte capitole redactate de Y. Taborin).
- Teyssandier, N., 2001. *Approche préliminaire sur le débitage lamellaire de Krems-Hundsteig (Basse –Autriche)*, în *Congrès 2001.*
- Tillet, Th. ş.a., 2001. *Jiboui (Vercors, Préalpes Françaises): exploitation moustérienne d'une matière première siliceuse à 1620 m d'altitude*, în *Congrès 2001.*
- Tillier, A.-M, 1990. *Néanderthaliens et origine de l'homme moderne en Europe: quelques réflexions sur la controverse*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Tuffreau, A., 1988. *Levallois; Levalloisien*, în *Dictionnaire.*
- Tuffreau, A., Marcy, Jean-Luc., 1998. *Les premiers habitants du Pas-de-Calais*, Ed. du Musée dép. de Préhist. de Pas-de-Calais.
- Ursulescu, N., 1998. *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Demiurg, Iaşi.
- Utrilla Miranda, P., 1989. *El Magdaleniense inferior en la Costa Cantábrica*, în *Le Magdalénien.*
- Valensi, P., 1996. *La grande faune du Pléistocène Moyen de la grotte du Lazaret (France): Taphonomie et Palethnographie*, în *XIII Int. Congress of Prehist. and Protohist. Sciences, Abstracts*, 1, Forli.
- Valoch. K., 1971. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe centrale*, în *Actes du VIII-e Congrès Int. de l'UISPP*, vol. I, Belgrad.
- Valoch, K., 1976. *Un groupe spécifique du Paléolithique ancien et moyen d'Europe centrale*, în J. Combier, 1976, dir., *l'Evolution de l'Acheuléen en Europe*, UISPP, IX-e Congrès, Coll. X, Nice.
- Valoch, K., 1984. *Le Taubachien, sa géochronologie, paléoécologie et paléoethnologie*, în *L'Anthropologie,* 88, Paris.
- Valoch, K., 1990. *La Moravie il y a 40.000 ans*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Valoch, K., 1993. *Les industries du Paléolithique moyen de Mamaia-Sat, Roumanie,* în *L'Anthropologie* (Paris), 97, 2-3.

- Vandermeersch, B., 1990. *Réflexions d'un anthropologue à propos de la transition Moustérien / Paléolithique supérieur*, în *Pal. moyen récent et Pal. sup. ancien.*
- Vannoorenberghe, Astrid, 2001. *Mise en évidence de zone d'activité liées à la subsistance dans un site gravettien de Dordogne: l'abri Pataud*, în *Congrès 2001.*
- Veil, St., 1996. *Le Paléolithique supérieur et final en Allemagne au Nord du Main (1991-1996),* în *Bilan 1991-1996).*
- White, Randall, 2001. *Chronological and geographic perspectives on the technology of Aurignacian / Châtelperronian bodi ornaments in Western and Central Europa*, în *Congrès 2001.*
- Yvorra, Pascale, 2001. *Analyse spatiale d'occupation au Paléolithique moyen: plans de répartition et méthodologie statistique*, în *Congrès 2001.*
- Zilhão, J., 1996. *Le Paléolithique supérieur du Portugal (1991-1996),* în *Bilan 1991-1996.*
- Zilhão, J., 2001. *Le Paléolithique supérior du Portugal. Bilan quinquennal 1997-2001*, în *Bilan 1996-2001.*

CAPITOLUL 5

AFRICA

Pe continentul african s-au semnalat cele mai vechi descoperiri de activitate umană coerentă, a căror vârstă coboară la peste 2,5 milioane de ani. Nu se pot stabili cu certitudine elementele unei culturi arheologice în sensul clasic al termenului, descoperirile fiind dispersate în timp şi spaţiu, iar din punct de vedere tehnologic nu se pot constata elemente de coeziune. Din acest punct de vedere, unii specialişti au preferat să introducă un termen nou, acela de paleolitic *arhaic* (J. Chavaillon, 1992), deci mai vechi decât Paleoliticul inferior. Limitele acestei noi entităţi de timp au fost stabilite între primele "industrii" litice şi începutul celei mai vechi culturi arheologice, Acheuleanul african. Din acest punct de vedere, este evident că limita inferioară a paleoliticului *arhaic* nu este fixă, ci va putea fi coborâtă fie prin redatarea descoperirilor actuale, fie prin noi descoperiri de unelte de piatră, mai vechi decât acelea cunoscute în prezent. Mai considerăm necesar să precizăm faptul că Africa nu este un teritoriu unitar din punct de vedere al descoperirilor arheologice, fie datorită caracterului descoperirilor (datorate lipsei unor cercetări coerente pe întregul teritoriu al Continentului), fie condiţiilor de mediu ecologic, diferite de la o zonă la alta, şi care au determinat existenţa locuirilor şi intensitatea lor diferenţiată. Mai există un element specific Africii: cercetarea arheologică trebuie realizată *obligatoriu* în corelaţie cu Paleoantropologia, pentru a se putea stabili cu certitudine paternitatea uneltelor de piatră. Din acest punct de vedere, sânt încă unele lacune, deoarece nu în cazul tuturor descoperirilor paleoantropologice au fost evidenţiate şi unelte, după cum, nu toate dovezile de activitate umană pot fi puse în asociere cu resturi

osoase bine determinate. Din acest punct de vedere, chiar dacă s-a consacrat un capitol special (v. *supra*) descoperirilor paleoantropologice, avem obligația de a face câteva corelații explicative:

Hominidele din Africa au fost împărțite în două categorii esențiale: *Australopithecus* şi *Homo*, fără a se putea stabili cu certitudine cine a cioplit, intenționat, primele unelte de piatră. Se cunoaşte mersul biped al *Australopithecului afarensis* (din zona geografică Afar) pe baza amprentelor lăsate la Hadar, Etiopia şi la Laetoli, Tanzania. Nu este un caz izolat, căci cenuşa vulcanică, veche de 3,5 milioane de ani (MA) a păstrat 22 de amprente de paşi de la 5 hominizi (Y. Deloison, 1992; M. Otte, 1999). Din acest punct de vedere, nu se poate şti dacă *tânăra Lucy* (numită aşa după bine-cunoscutul cântec al Formației Beatles), cunoştea cioplirea uneltelor. Considerăm necesar să precizăm că vârsta sa biologică era de 20 de ani, dar vârsta sa geologică (preistorică) era de 3,8 milioane de ani! Nu se exclude posibilitatea ca aceste forme, puțin anterioare genului *Homo*, să fi cunoscut cele mai rudimentare tehnici de transformare a pietrei în unealtă.

Preistoria Africii începe cu cele mai vechi unelte create de om, în **Depresiunea Afar**, situată la jumătatea distanței între Addis Abeba şi Djibuti, şi care face parte din ceea ce geografii au numit **Gregory Rift Valey**. *Formațiunea Hadar* aparține aceleiaşi zone geografice. Aici au fost reperate 3 serii (faze) importante, datate între 3,3 şi 2,5 MA. În faza I, un lac dar nu foarte întins, ocupa zona între 3,25 şi 3,22 MA. În faza a II-a, datată între 3,22 şi 2,8 MA, se constată scăderea nivelului apelor lacului şi apoi, colmatarea lui. Probabil în perioada colmatării sau imediat după aceea s-au instalat aici primii reprezentanți ai lui *Australopithecus afarensis – Lucy*, de la care au rămas 55 de fragmente anatomice. În faza a III-a, între 2,8 şi 2,5 MA, se constată revenirea temporară a apelor lacului, iar la partea superioară a sedimentului, în cinci straturi geologice s-au descoperit unelte create de om. Astfel, stratul numit convențional *BKT2,* cu o vârstă de aproximativ 2,7 MA, separat în două nivele arheologice, a oferit 21 de piese litice: nuclee, piese poliedrice, *choppers* şi *chopping tools*. Nu departe de acest sit arheologic, la Gona au fost descoperite alte 19 piese litice de aceleaşi tipuri, la care se adaugă aşchii culese din prundişurile formațiunilor geologice. Mai este de precizat că aceste unelte,

asociate şi cu oase de animale, nu reprezintă decât prezența fizică a celor mai vechi Hominide care au creat şi folosit unelte de piatră.

Primele locuiri, care reprezintă cu certitudine cea mai veche etapă de asociere a oamenilor, sub forma unor halte de vânătoare, au fost descoperite pe malul vechiului lac **Turkana**, în stațiunile numite convențional **Omo 71**, datată la 2,3 MA, şi **Omo 123**, cu vârsta de 2 MA. Specialiştii nu exclud existența unor campamente de bază, de unde plecau vânătorii care au staționat provizoriu în cele două locuri. La Omo 71, uneltele (galete transformate în aşchii, *choppers, chopping-tools* cu cinci desprinderi care creau un tăiş sinuos) sânt însoțite de faună reprezentată de hipopotam, elefant, *Girafa gracilis*, peşti silurieni. Pentru prima dată s-a constatat că uneltele fuseseră folosite, căci prezentau urme ale şocului lovirii. La **Omo 84** au fost descoperite numeroase aşchii şi nuclee din cuarț, aparținând unui campament provizoriu al aceloraşi vânători. La **Omo 57** s-a descoperit o adevărată *industrie* litică, din cuarț, tuf şi jasp, de mici dimensiuni (caracteristică a tuturor acestor prime unelte create de om), cu nuclee, aşchii, fragmente de lame, unele retuşate intenționat (nu de folosire, ca la alte piese). În zona de nord-est a Lacului Turkana, la **Koobi Fora** au fost descoperite alte dovezi faunistice şi litice ale prezenței oamenilor, la aproximativ 1,8 MA. Un număr de 14 situri au oferit peste 15.000 de piese litice, aparținâd, probabil, lui *Homo habilis*. Nu departe de această zonă au fost identificate alte 20 de stațiuni arheologice, dar cu un număr mult mai mic de unelte create de om. La est de Zair, în stațiunea numită **Senga 5** (situată, de asemenea, în depozitele unui vechi lac) au fost descoperite fragmente de cuarț şi aşchii din cuarțit, asociate cu faună de mari mamifere, cu peşti şi țestoase, întregul ansamblu fiind datat între 2,3 şi 1,9 MA (G. Isaac, 1976; J. Chavaillon, 1992).

Pe de altă parte, la **Olduvai Gorge** (unde începe adevărata *Preistorie a lumii*), *Homo habilis* este asociat cu *Australopithecus boisei (*D. W. Phillipson, 1988). Un strămoş al lui *Homo habilis* nu este cunoscut cu certitudine, dar se estimează că ar fi putut avea vârsta de 3 MA. În acest sens, descoperirea unor unelte de piatră, rudimentare, dar cu elemente de cioplire, în zonele unde nu există (până în prezent) decât Australopiteci, par să demonstreze că şi aceştia puteau fi autorii artefactelor menționate. Trecerea între *Homo habilis şi Homo erectus* s-a produs pe la 1,6 MA. Cu toate acestea, primele unelte cunoscute şi datate au o vârstă de

aproximativ 2,4 – 2,5 MA, după cum demonstrează piesele descoperite în formaţiunea numită *Shungura* (Valea Omo) şi la Gona (Etiopia). Tot în această ţară, la Melka-Kunture (Gombore I, Garba IV), *Homo erectus* este asociat cu unelte de tip *Olduvai* (H. V. Merrick, J. P. S. Merrick, 1976; J. et N. Chavaillon, 1976). Pe aceste considerente, **Oldowayanul** este considerată prima cultură arheologică a lumii. Aceste unelte pe aşchii, numite *chopper* şi *chopping-tool*, erau cioplite pe galete din cuarţ, pe malul fostului lac Turkana (J.-M. Cordy, 1995), pe plaja de la Olduvai (M. Leakey, 1976), în falezele marine de la Casablanca, în grotele de la Sterkfontein şi Makapansgat, în Africa de Sud. Se precizează că oamenii de la Gombore I (1,6 MA) şi Garba IV (1,4 MA) ştiau să selecteze obsidianul ca suport pentru aşchii, sau roci mai dure, pentru percutoare.

În valea de la Olduvai, soţii Louis şi Mary Leakey, care au efectuat cercetări intense începând din 1968, au identificat mai multe situri arheologice, pe care le-au numit convenţional *Bed I, Bed II, Bed III, Bed IV*. Depozitele pleistocene în care sânt cantonate locuirile au o vârstă cuprinsă între 1,8 MA şi 500.000 ani. *Bed I* conţine 4 niveluri oldovaiene cu resturi de locuire umană. Tranziţia între Oldovaian şi Acheulean se poate observa la *Bed II*, cu niveluri arheologice aparţinând ambelor culturi arheologice. Din punct de vedere antropologic, se are în vedere tranziţia *Homo habilis / Homo erectus*, fiind prezent şi *Australopithecus boisei. Bed III* este importantă deoarece aici s-a constatat schimbarea polarităţii magnetice Matuyama / Brunhes (v. *supra*, cap. I), pe la aproximativ 730.000 ani. La *Bed IV* s-a observat predominarea Acheuleanului şi tranziţia de la Paleoliticul inferior la Paleoliticul mijlociu african (*Middle Stone Age).* Tot aici s-a constatat şi cea mai veche locuire de tip *Later Stone Age*, datată pe la 17.000 ani BP.

Revenim la *Bed I,* ale cărui depozite fluvio-lacustre păstrează resturile de locuire umană, în mai multe niveluri arheologice, unele reprezenzând nivele reale de locuire, iar altele, zone de “tranşare” a cărnii de elefant, în ambele situaţii, artizanul urmelor de locuire fiind *Homo habilis*, nu *Australopithecus boisei (*D. W. Phillipson, B. Vandermeersch, 1988). Industria caracteristică acestor prime locuiri este dată de *choppers* cu tăişul lateral (*side-chopper)*, sau distal (*end-chopper)*, diferite tipuri de nuclee, aşchii retuşate prin percuţie (J.-M. Cordy, 1995), piese poliedrice, dar apar şi unelte de

mari dimensiuni, pentru răzuit (*heavy scraper)*. La partea superioară a acestui nivel s-a putut observa apariția unor piese considerate ca *protobifaciale*. Materia primă o constituia cuarțul, cuarțitul, lava vulcanică. *Bed II* reprezintă o fază ulterioară de locuire, cu un habitat mai extins, dar care nu se depărtează cu mai mult de 5 km de malul lacului. Utilajul este mai diversificat, se pot observa primele tentative de organizare socială, prin amenajarea unui adăpost contra vânturilor, de forma unui arc de cerc, care este anterior producerii intenționte a focului. Din punct de vedere al utilajului, se constată o anumită evoluție, prin diversificarea aşchiilor şi caracterele progresive ale protobifacialelor.

Stațiunea de la Melka Kunture, Etiopia, reprezintă un alt stadiu, mai evoluat, al civilizației umane. În campamentele de la Gombore I şi Garba IV au fost descoperite bogate resturi faunistice, unelte. Aici, mai multe situri, numite convențional cu cifre romane (Garba I, II, III… XII indicând ordinea descoperirilor) oferă o bună secvență stratigrafică privind evoluția societății umane de la Oldowayan la Acheulean şi chiar spre *Midle Stone Age* (J. Chavaillon, 1988). Importante sânt şi resturile osoase paleoantropologice, descoperite la Karre, niv. B2 (un fragment de humerus aparținând lui *Homo cf. erectus*) şi o mandibulă, tot de *Homo erectus*, descoperită la Garba IV, niv. C, D, datate între 1,5 – 1,4 MA. În toate aceste stațiuni şi niveluri de locuire, fauna este reprezentată de *Hippopotamus amphibius,* cai, al căror repezentant este *Stylohipparion*, specii de *suide*, bovidee, peşti, *Gazella*, *Hypparion* şi altele. În nivelele mai recente s-a constatat o anumită specializare în utilizarea spațiului de locuit, prin rezervarea locurilor pentru tranşarea cărnii (cu multe resturi de elefant, hipopotam, antilopă), a altor activități casnice, observându-se şi o multiplicare a tipurilor de unelte.

În Africa de Sud, grotele şi cavitățile karstice au oferit locuri de refugiu celor mai vechi *Hominide* cunoscute în zonă. Astfel, la Makapan, se estimează că aceste prime locuiri aveau o vechime de 3,75 – 2,75 MA. Australopitecinele erau asociate cu unelte arhaice, din oase sparte şi folosite ca atare. La Sterkfontein, cea mai veche locuire are o vârstă de 3,5 MA, cu resturi de *Australopithecus africanus*, dar deocamdată fără unelte. După o întrerupere de aproximativ 2 MA, deci pe la 1,5 MA, grota de la Sterkfontein este din nou locuită, ca şi grotele Swartkrans şi Komdraï, de data aceasta de către reprezentanți ai genului *Homo*,

asociată şi cu unelte preparate, de tipul *chopper* şi *poliedre* (J. R. Mason, 1976).

În Africa centrală, în Rep. Centrafricană, cu ocazia cercetărilor diamantifere în bazinul râului Ngoere, s-au descoperit piese de tip *chopper*, *chopping-tool, poliedre*, care se încadrează între cele de tip oldowayan, de aspect pre-acheulean, dar vârsta lor nu a putut fi precizată. Aceleaşi tipuri de piese au fost găsite în aşezarea de la Mounkassa, în Congo (peste 50 de piese). În Rep. Djibuti, a fost descoperită staţiunea de la Barogali, datată între 1,6 – 1,3 MA, care reprezintă o importantă haltă de vânători, cu urme certe de tranşare a cărnii de elefant (*Elephas recki ileretensis*), asociate cu 55o unelte din bazalt: *choppers, poliedre,* nuclee, deşeuri de cioplire, aşchii brute şi retuşate, gratoare pe aşchii. Se consideră că elefantul nu a fost vânat în sensul modern al cuvântului, dar a fost atras în mlaştina râului Awash, unde şi-a găsit moartea (A. Berthelet, J.-L. Boisaubert, 1996).

În Africa de Nord, situaţia este mai complicată datorită lipsei datărilor şi a altor elemente de încadrare geo-cronologică. În această largă zonă geografică, se pare că cea mai importantă aşezare a fost descoperită la Aïn Hanech, Algeria. Formaţiunile din bază, fluvio-lacustre, cuprind faună aparţinând Villafranchianului inferior, iar cele de la partea superioară au faună de tip Villafranchian superior, datată la 1,3 MA, în asociere cu utilaj litic reprezentat de un tip nou, numit “sferoide faţetate”, de fapt aparţinând aceleiaşi categorii de galete cioplite. În Maroc, la Sidi Abderrahman s-a evidenţiat deja prezenţa Acheuleanului, dar la baza secvenţei stratigrafice există un nivel cu galete cioplite (P. Biberson, 1976).

Aşadar, aproape în întreaga zonă a Continentului african: în Africa orientală, în Africa de Sud, în Rep. Centrafricană, în Djubuti, Maghreb sau Sahara, industriile pe galete sânt anterioare celor acheuleene, şi aparţin fazelor de evoluţie a Oldowayanului. Pe acest continent, Paleoliticul inferior începe sigur la 1,4 MA şi are o evoluţie îndelungată în timp, căci durează până la 100.000 ani. *Homo erectus* este creatorul acestei culturi, creatorul *focului*, creatorul bifacialelor care au acoperit aproape întregul glob (J. Cavaillon, 1992). Dar, trebuie să precizăm că alţi specialişti apreciază că primele bifaciale au apărut în Africa între 1,7 şi 1,4 MA. De aici, tehnica bifacială s-a răspândit în Europa Occidentală,

prin Gibraltar – Peninsula Iberică, şi Centrală, prin sud-estul Continentului şi Marea Neagră (Harun Taşkiran, 1998).

Acheuleanul

Factori obiectivi de analiză arheologică şi istorică, printre care precizăm lipsa de uniformitate a cercetărilor la nivelul întregului Continent (care a determinat, poate, diferenţe marcante în ceea ce priveşte ocuparea *reală* a teritoriului), lipsa unor posibilități de datare a tehnocomplexelor prin metodele cronologiei absolute), atenția diferențiată, acordată anumitor zone geografice care au fost mai intens cercetate (şi cu rezultate net superioare) etc., au determinat să nu existe, nici în prezent, opinii comune în ceea ce priveşte limitele cronologice şi "etapizarea" Acheuleanului din Africa. Caracteristica esențială a culturii a fost considerată, ca şi în Europa, prezența bifacialelor. Din acest punct de vedere, s-a apreciat că cele mai vechi bifaciale au fost descoperite la Olduvai, *Bed II*, datat spre 1,4 MA. Dar, la Melka Kunture, nivelul cel mai vechi cu bifaciale este datat la 1 MA. O posibilă cronologie a Paleoliticului inferior african propune trei subdiviziuni (se are în vedere axistența tehnocomplexelor *post-pebble culture*):

- Paleoliticul inferior vechi, datat între 1.300.000 şi 700.000 ani, cunoscut mai ales în Africa orientală şi în carierele de la Sidi Abderrahman, Maroc, cu industrii aparținând Acheuleanului inferior (J.-P. Raynal ş.a., 1996).
- Paleoliticul inferior evoluat, cu tehnocomplexe de tip Acheulean mijlociu şi superior, datate între 700.000 şi 300.000 ani (la nivelul celor mai vechi descoperiri europene), cu primele manifestări Levallois şi cu dovezi certe de producere intenționată a focului, mai ales pentru încălzire şi ca mijloc de apărare.
- Paleoliticul inferior recent, cu ansambluri litice aparținând Acheuleanului superior/final, datat între 300.000 şi 100.000 ani, prezent mai ales în Africa de nord şi Sahara. Acum se face şi trecerea de la Acheulean la culturile arheologice cu aşchii (poate de tipul **Sangoeanului** din Uganda), aparținând entității numită *Middle Stone Age* (J. Chavaillon, 1992). Adaptarea Acheuleanului african la această cronologie a Paleoliticului inferior de pe Continent a necesitat punerea de acord a diferitelor elemente de datare şi încadrare geo-cronologico-culturală (elemente tehnice ale inventarelor litice) în corelație cu importantele spații geografice, pe care le-am menționat deja. Principiile stabilite în acest sens au fost

acelea de ordin tehnico-tipologic şi cu privire la comportamentul “economic” şi “cultural” al grupelor umane. În fond, s-a constatat schimbarea debitajului, încă la nivelul Acheuleanului mijlociu, când, pentru retuşarea fină a bifacialelor, se înlocuieşte percutorul dur, din piatră, cu cel din lemn, corn, os. Cu acelaşi percutor s-au retuşat şi aşchiile, pentru a fi transformate în unelte. Apariția tehnicii Levallois a fost, de asemenea, un criteriu de cronologie internă, evident, asociat cu alte elemente de datare. Din punct de vedere tipologic, se constată multiplicarea cantitativă şi o mult mai largă gamă de tipuri. Fără îndoială, vechile *chopper* şi *chopping-tool* nu dispar dintr-o dată, dar acum apar bifacialele, de diverse forme şi tipuri, aşchiile retuşate cu mai multă tehnicitate, racloarele, de asemenea, diversificate ca tipologie, toporaşele (*hachereau*), pe aşchii, ca şi denticulatele, *encoches* etc. În aceeaşi manieră ca şi tipologia uneltelor, modalitățile de finisare au fost luate în considerație pentru stabilirea unor stadii evolutive. Se poate vorbi chiar de o anumită standardizare a tipologiei acheuleene, în funcție, evident, de natura materiei prime. S-a constatat, zonal şi temporar, o anumită strategie de selectare a materiei prime, în sensul căutării rocilor cu clivaj cât mai bun şi cu posibilitățile de control al desprinderilor.

Comportamentul grupelor umane, în relație cu mediul, dovedeşte, începând cu Acheuleanul, o mai bună adaptare, folosirea îngrijită a resurselor, stăpânirea mijloacelor de producere, întreținere şi folosire a focului, construirea unor adăposturi speciale şi structurarea spațiului de locuit. Campamentele sânt instalate pe soluri nisipoase, în locuri parțial dependente de sursa de apă permanentă, sau pe plaje marine. S-au observat urmele unor astfel de amenajări în Tanzania, Kenia, la Obock, Djibuti, sau Sidi Abderrahman, pe malul lacului Karar sau la Ternifine, Algeria. În Grota Urşilor, la Sidi Abderrahman au fost identificate dovezile unei “linii” de cioplire a aşchiilor, din nuclee de mari dimensuni, şi a unei alte “linii” de preparare a uneltelor bifaciale, pornind de la aşchii macrolitice sau galete (Ab. Mohib, 2001). În Etiopia, la Gombore 2, Garba 1 şi 3 (nivelele acheuleene) s-a constatat amenajarea spațiilor prin uşoare adânciri ale perimetrului locuibil, iar cu începere din Acheuleanul mijlociu, spațiile pentru diversele activități “domestice” sânt diferențiate, fapt care tinde spre generalizare (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). Acheuleanul din Kenia este asociat, în afara uneltelor cunoscute, cu resturi

paleofaunistice de bovidee, cai, *suide*, inclusiv carnivore, prin care se demonstrează o bună strategie a vânătorii (J. W. Barthelme, 1996). O observație de foarte mare importanță este aceea care îi defineşte pe acheuleenii din Africa în calitate de veritabili vânători, în timp ce predecesorii lor se pare că erau mai mult căutători de animale moarte cu care se hrăneau, atunci când şansa vânătorii nu le era favorabilă. În legătură cu datarea resturilor faunistice, este necesar să precizăm faptul că prin cercetările interdisciplinare s-a constatat depunerea unei cenuşe (ciment), la rădăcina danturii marilor mamifere, în toată viața animalului, dar diferit de la un anotimp la altul. Lumina polarizată a precizat că depunerile au densitate diferită tocmai în funcție de clima şi vegetația anotimpului. Stabilirea acestor elemente de detaliu, poate preciza momentul vânării (H. Martin, 1996).

Revenind la prezența toporaşelor (*hachereau)*, cercetările arheologice au demonstrat că există stațiuni acheuleene în care acestea lipsesc: pe valea Nilului, în Djibuti, Africa de Nord şi Sahara, dar în Acheuleanul mijlociu şi superior din Africa de Sud, în Acheuleanul superior din Africa orientală şi în Acheuleanul final din Sahara, aceste piese sânt mai bine reprezentate, cantitativ şi din punct de vedere al retuşării, dacât bifacielele (J. Chavaillon, 1992); prezența bifacialelor a avut calitatea de a conferi tuturor ansamblurilor litice caracteristicile culturale specifice.

Specialiştii mai caută încă explicația “dizolvării” Acheuleanului, în etapa sa finală, în noua “lume” care apare şi aici, prin *Aterian* şi *Lupembian*, culturi care vor absorbi întru totul vechea entitate arheologică, elementele Paleoliticului mijlociu acoperind, sub forme diferite, dependente de condițiile de mediu geografic, întregul Continent.

PALEOLITICUL MIJLOCIU

Există o întreagă problematică a reprezentanților genului *Homo sapiens* în țările Africii şi ale Orientului Apropiat. B. Vandermeersch (1992) consideră că cei mai vechi reprezentanți ai săi provin din Africa şi au o vârstă de peste 100.000 ani, cu precizarea necunoaşterii strămoşilor lui şi a vârstei acestora. În demersul nostru privind elementele de arheologie a Paleoliticului african ne interesează doar impactul acestor forme evoluate ale

genului *Homo*, care au trăit şi creat aceste civilizații cu mult înaintea celor europene, poate alături, poate independent de *Omul de Neandertal* african. M. Otte (1999) opinează că această formă ar fi putut deriva din *Homo erectus* african, pe baza descoperirilor de la Djebel Irhoud, Maroc, unde s-a reperat o formă fosilă *non-neandertaliană*, asociată cu utilaj musterian, în timp ce în Orientul Apropiat se cunosc forme evoluate, care se datează la 100.000 – 90.000 ani, grotele Zutlieh şi Qafzeh, Israel, fiind un excelent exemplu. La intrarea în grota Qafzeh a fost identificată o mică necropolă cu 12 schelete de copii şi adulți, cu elemente de ritual (ocru roşu), care se apropie mult de *omul modern*, dar uneltele care se asociază sânt de tip paleolitic mijlociu. Aşadar, există, în Orientul Apropiat, tipul fizic *Homo sapiens* arhaic însoțit de utilaj musterian, ca de exemplu, grotele Kebara, Amoud, Taboun, Israel, sau grota Shanidar, (mică necropolă cu 7 schelete, dintre care unul era depus pe un pat de flori) (J. Chavaillon, 1992). Probleme de interpretare pune şi faptul că neandertalienii sânt cunoscuți în Orientul Apropiat abia pe la 55.000 ani, aşa cum o probează descoperirile de la Kebara, Israel, sau din Irak.

În linii generale, Paleoliticul mijlociu din Africa şi Orientul Apropiat este reprezentat de *Amoudian* (grota Amoud, Israel), ca tehnică laminară precoce (gratoare, burine, pe suporturi de lame), acompaniată de elemente Levallois (aşchii); *Musterian* târziu, cu vârfuri triunghiulare cu baza subțiată (vârfuri de tip *Emireh)*, obținute prin tehnică Levallois; *Yabroudian* (grota Yabroud, Siria), cu bifaciale acheuleene; *Aterian* în Africa de Nord (stațiunea eponimă este Bir el Ater, Algeria), cu unelte cioplite pe aşchii şi retuşate în scopul obținerii unui peduncul pentru prinderea într-o coadă; *Sangoean* în Africa centrală, cu piese de formă alungită, groase şi retuşate bifacial; *Middle Stone Age* în Africa de Sud, care include tehnica numită *Victoria West* (cu desprinderi transversale) şi cea numită *Kombewa* (cu aşchii desprinse prin detaşări speciale) (M. Otte, 1999). Unele aspecte speciale au fost observate în marile zone geografice ale Continentului. O analiză specială a fost efectuată în sud-estul Marocului, pe valea Ziz. S-a constatat existența unor stațiuni specializate în extracția materiei prime şi în prepararea *(mise en forme)* nucleelor; în apropiere au fost organizate atelierele de cioplire. Aici, prepararea nucleelor era urmată de detaşarea suporturilor (a produselor secundare de

debitaj) şi apoi, de transformarea acestora în unelte finite, inclusiv prin retuşarea specifică perioadei. (Guislain, St., 1996).

Aterianul

În Africa de Nord, trecerea de la Acheulean la Paleoliticul mijlociu se face gradat, ca şi evoluția Musterian şi Aterian. Evident, lucrurile nu s-au desfăşurat pe "scheme" punctuale, pe care le-ar fi dorit arheologii, cu elemente tehnice şi tipologice clare de departajare: există tehnocomplexe cu piese bifaciale, chiar decă nu sânt acheuleene, există aşchii Levallois, dar neretuşate, după cum există piese de aspect aterian. Astfel, la Taforalt, Maroc, niv. 35 are aşchii Levallois, racloare şi denticulate, iar niv. 34 -18, elemente tehnice care impun prezența Aterianului cu toată coloana evolutivă (vechi – final). La Gafsa, Tunisia, piese de aspect musterian şi aterian rețin atenția, dar nu s-a putut stabili dacă sânt două entități sau doar contemporaneitatea celor două faciesuri. La J'Bel Irhoud, Maroc, componentele tehnice converg spre un Musterian de debitaj Levallois, dar resturile paleoantropologice: o mandibulă şi două calote craniene par să aparțină fie tipului Neandertal, fie unui descendent din *Homo erectus* cu specific local. Aşadar, succesiunea Paleolitic inferior – Paleolitic mijlociu prin Musterian este dovedită, dar în Sahara, Aterianul succede sigur Acheuleanului final. În Tripolitania, la Haua Fteah, un ansamblu cu burine de unghi pe suporturi lamelare, ca şi întreaga industrie pe lame, aparține unui ansamblu datat la 80.000 – 65.000 ani, şi care suprapune mai multe nivele cu vârfuri Levallois şi racloare. În Egipt, Acheuleanul final este înlocuit de industrii musteriene cu denticulate, datate între 45.000 şi 32.000 ani BP, iar Aterianul conține şi bifaciale. La Kharga (de aici provine un alt facies, *Kharguianul*), succede Acheuleanului final cu aşchii de mici dimensiuni, unele Levallois, dar cu retuşe abrupte. Pe valea Nilului, un Aterian târziu, cu piese foliacee, vârfuri şi aşchii Levallois suprapune un tehnocomplex musterian, dar pe la 40.000 ani BP. La rândul său, Aterianul din Algeria se caracterizează prin elemente specifice Paleoliticului mijlociu (racloare, denticulate), asociate de altele, tipice pentru Paleoliticul superior: gratoare plate, piese pedunculate (în proporție de 18 %), chiar dacă debitajul Levallois este bine reprezentat. În această parte a Continentului, Aterianul va dispare pe la 30.000 ani BP, cu unele prelungiri până pe la 20.000 ani, fiind înlocuit de Iberomaurisian, iar în unele

microzone, după Aterian vor urma locuiri epipaleolitice. Peste tot, factorii climatici au fost hotărâtori în ceea ce priveşte evoluția culturilor arheologice şi a tipului fizic, uman.

Sagoeanul

Acest tehnocomplex aparține țărilor din centrul Continentului: Congo, Zair, Burundi, Ruanda, Rep. Centrafricană, Gabon, Angola, până în Mozambic, fiind evidențiat la Sango Bay (pe malul lacului Victoria), care a devenit stațiune eponimă. La Kalambo Falls, la sud de lacul Tanganika, au fost descoperite elementele tipice, tehnico-tipologice: topoare în secțiune triunghiulară, bifaciale groase, alungite, gratoare macrolitice, piese poliedrice, *choppers*, racloare. Aceste descoperiri pot reprezenta un facies intermediar între Acheulean şi *Middle Stone Age,* fiind datate între 100.000 şi 80.000 ani. Este de precizat că Sangoeanul din bazinul Congo-ului a primit denumirea de Toumbian şi a fost divizat în mai multe ansambluri litice şi etape cronologice, cel mai important fiind Lupembianul (stațiunea Lupemba, Zair). Acest facies a evoluat pe un teritoriu destul de întins, dar care nu depăşeşte Africa ecuatorială, însă destul de târziu, între 42.000 – 38.000 ani BP. În forme relativ evoluate, dar fără prea mari diferențe tehnico-tipologice, Lupembianul se prelungeşte până în Tardiglaciarul european, pe la 14.500 BP (R. Vaufrey, 1955; J. Chavaillon, 1988; J. D. Phillipson, 1988), fiind acoperit de locuirile de aspect epipaleolitic.

Tiemassianul

În Africa de Vest, pe malul Atlanticului, a fost observat un alt facies al Paleoliticului mijlociu, şi care a primit denumirea de la stațiunea Tiemassas, Senegal, situată într-o veche albie, nu departe de Dakar.El este reprezentat prin aşchii Levallois sau non-Levallois, gratoare, racloare, bifaciale de mici dimensiuni. Originalitatea tehnocomplexului constă în prezența unor piese cu baza terminată în peduncul. Specialiştii precizează că evenimentele climatice, cum ar fi extensia lacurilor în timpul ultimei transgresiuni marine, pe la 40.000 ani, apoi ariditatea care se instalează aproape peste tot, între 23.000 şi 12.000 ani BP, au cauzat mari dificultăți populațiilor, ceea ce le-a determinat la posibile migrații, fără să fi lăsat resturi de locuire consistente, motiv pentru care nu au fost identificate suficiente campamente şi

tehnocomplexe în vederea unei cunoaşteri mai aprofundate a realităților arheologice. Se crede că şi în această parte a Africii, Acheuleanul a putut supraviețui în forme întârziate,poate alături de Sangoean, cu unelte de tipul pieselor bifaciale de mari dimensiuni, local înlocuite de vârfuri foliacee, piese lanceolate, gratoare şi racloare de factură lupembiană, găsite mai spre est, în Nigeria şi Ghana. Însă, la nord de Nigeria s-a identificat un alt posibil facies industrial, cu nuclee discoidale, aşchii Levallois, racloare, burine, gratoare, lame, care îi dă un aspect compozit; mai la est, la nordul Camerunului, un alt facies cuprinde piese de debitaj Levallois, asociate de tahnica laminară bine dezvoltată, cu vârstă destul de recentă, între 20.000 şi 15.000 ani BP. Aşadar, între Ocean (la vest şi sud), deşert (la nord) şi marile zone împădurire (La Grand Forêt) par să se întâlnească două culturi arheologice: Aterianul cu tradiția sa musteriană, şi Lupembianul, cu elemente sangoene, dar atât originea, cât şi fazele lor finale sânt foarte putin cunoscute.

Middle Stone Age

În Africa meridională şi de est, acest tip de Paleolitic mijlociu pare să aibă o altă direcție evolutivă, începuturile sale fiind plasate între 181.000 – 149.000 ani (aşezările din Etiopia), deci mai recente decât Acheuleanul recent, datat le 200.000 ani. Finalul perioadei este mai greu de precizat, limita între Middle Stone Age şi Late Stone Age fiind plasată între 38.000 – 30.000 ani BP, cu precizarea că ultima perioadă paleolitică ar fi putut începe pe la 25.000 - 20.000 ani BP. Faciesul industrial al perioadei este Stillbayanul, de factură deosebit de mobilă a populației, fiind găsit în întreaga Africă de sud şi de est. Utilajul caracteristic este compus din vârfuri cu retuşe uni- şi bifaciale, racloare, multe denticulate, lame macrolitice detaşate din galete culese de pe plajele marine. Tehnica Levallois este intens folosită, iar durata existenței tehnocomplexelor este de aproximativ 80.000 ani BP. Fauna specifică țărmului celor două oceane, Atlantic şi Indian oferea un vânat bogat, dominat de bivol şi de antilope. Şi în această zonă geografică regresiunea marină a avut efecte importante asupra comportamentului şi modului de viață. Spre 50.000 ani, după regresiunea marină, se constată schimbări majore în tehnologia şi tipologia litică, prin trecerea la un debitaj nou, laminar şi lamelar, cu piese geometrice microlitizate,

segmente de cerc, trapeze, burine, lame retuşate abrupt (*à dos abattu*).

Nu se poate stabili cu certitudine dacă tipul fizic al acestor faciesuri industriale aparținea lui *Homo sapiens* arhaic sau era deja *Homo sapiens sapiens.* Resturile paleoantropologice nu sânt foarte concludente, ca şi folosirea ocrului, a uneltelor din os şi a obiectelor de podoabă. În stațiunea Orangia au fost descoperite 7 adăposturi în formă de semicerc, din pietre cu diametrul de 2-3 m, uşor adâncite, cu împărțirea riguroasă a spațiului interior (zone pentru dormit, pentru cioplirea uneltelor etc.). La Kalambo Falls, Zimbabwe, un imens cerc de pietre, ar fi putut reprezenta un adăpost (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994). La nord de Cape Town, s-a constatat folosirea repetată a campamentului de la Duinefontein, cu conservarea a nu mai puțin de 23 de specii de animale, printre care elefant, rinocer, hipopotam, antilope diferite, cai, bovideu de talie mare. Oamenii cunoşteau o bună strategie a vânătorii, prin amplasarea unor campamente pe drumul urmat de marile ierbivore, sau prin instalarea unor halte sezoniere de vânătoare, unde s-a constatat că tranşarea cărnii se făcea pe criterii bine stabilite. Ocuparea grotei de la Bombata, Zimbabwe, timp de aproximativ 50 de milenii a permis, printre altele, cunoaşterea evoluției litice, de la nivelele cele mai vechi, cu racloare şi vârfuri subtriunghiulare, la tehnica laminară şi până la apariția ceramicii, pe la 2.100 BP. Pe de altă parte, în grota Porc-Epic (Africa de est) a fost descoperit un nivel aparținând Paleoliticului mijlociu, datat la 50.000 ani BC, şi un altul, de tip Paleolitic superior, datat la numai 15.000 ani BC (J. Chavaillon, 1992).

PALEOLITICUL SUPERIOR (Later Stone Age)

În domeniul Paleoliticului superior, situația de pe Continantul african pare să fie şi mai dificilă, motiv pentru care specialiştii au preferat titulatura anglo-saxonă, care poate să reprezinte alte entități decât sensul european al Paleoliticului superior. Numele de *Epipaleolitic*, dat descoperirilor şi tehnocomplexelor (faciesurilor) din Africa de Nord şi Sahara are, se pare, două faze: una, mai puțin cunoscută, care aminteşte de Paleoliticul superior european, şi a doua, de nuanță epipaleolitică propriu-zisă. În tot cazul, nu

este exclusă o deplasare a comunităților omeneşti spre nord şi Sahara, datorită profundelor schimbări de climă, care au antrenat modificări ale peisajului vegetal şi ale faunei.

Iberoamurisianul

Acest termen reprezintă un facies industrial puțin cunoscut, cu campamente doar în nordul Continentului. După M. Otte (1999), Aterianul recent se caracterizează prin folosirea retuşelor plate, pe piese bifaciale, prin care se va face trecerea spre vârfurile foliacee, datate la 20.000 BP. După această fază va urma Iberomaurisianul, care are, ca elemente tehnico-tipologice, lamelele cu retuşare abruptă (*à dos*), cuțite cu marginea curbă (*à dos courbe*), segmente de cerc şi vârfuri cu latura dreaptă (*à dos droit*), burine pe spărtură, gratoare scurte, nucleiforme. Detaşarea s-a făcut pe nuclee cu un plan de lovire, de mici dimensiuni. La acestea se adaugă utilajul osos, identic celui european, dar mai slab dezvoltat. Este localizat pe coastele Marocului, Algeriei, Tunisiei, şi datat între mileniile XV – VIII. Prima descoperire s-a făcut în 1899, la Mouillah, în zona Oran, Algeria (de unde şi sinonimele *Mouillian, Oranian*). Este necesar să precizăm marile deosebiri de opinii în ceea ce priveşte originea, fazele evolutive şi finalul acestui facies. Originea sa ar putea fi locală, dezvoltată din ultimele locuiri de tip Levallois şi Musterian. Creatorul acestui facies poate fi *Omul* de tip *Mechta el Arbi*, a cărui origine poate fi autohtonă sau din Orientul Apropiat. La Mechta el Arbi, Algeria, au fost exhumate aproximativ 30 de schelete de tip Cro-Magnon european, acceptate ca reprezentând varianta *Pre-sapiens*, asemănătoare cu acelea de la Afalou Bou Rhunel, tot în Algeria, dar fără a se preciza vârsta lor. Se menționează doar faptul că, în 29 de stațiuni au fost descoperite peste 500 de schelete de acest tip. Prin cercetările arheologice s-a putut dovedi că iberomaurisienii locuiau aproape numai pe coasele Mediteranei, unde găseau o faună destul de abundentă, reprezentată de *Bos, Ovis, Ursus, Megaceroïdes algericus, Equus asinis africanus, Equus mauritanicus, Cervus, Vulpes,* iepuri, gazele, lei, pantere, țestoase etc. Îşi completau hrana cu “fructele mării”, motiv pentru care unele campamente arată ca nişte adevărate aglomerări de cochilii (*escargotières*). Încadrarea nivelelor de locuire între mileniile XXI – XI (anterior estimărilor lui M. Otte) demonstrează faptul că această cultură arheologică are componente ale Paleoliticului superior, dar şi ale

Epipaleoliticului, evoluând spre Mezoliticul de factură capsiană, prin intermediul căreia se face trecerea la epoca pietrei cioplite.

Se consideră că iberomaurisienii au trăit într-un climat rece şi umed, motiv pentru care au ocupat cu predilecție grote şi adăposturi sub stâncă, iar în aşezările de suprafață îşi amenajau adăposturi speciale, cum ar fi la Courbet-Marine, unde solul de locuit a fost adâncit cu 0,50 m, iar para-vântul trebuia să apere vatra de foc. Dar s-au constatat şi elemente ale unei sedentarizări, iar când campamentele erau instalate pe soluri nisipoase, amenajările trebuiau asociate cu vetre de foc pentru apărarea de animalele sălbatice. La Afalou bou Rhummel, o astfel de locuință era apărată şi de o palisadă, alături de şirul de vetre (G. Aumassip, 1997).

Populațiile iberomaurisiene trăiau în grupuri restrânse, iar când un membru al grupului suferea de o rănire gravă, întregul grup îi era solidar. In plus, s-a constatat practica unei mutilări a incisivilor mediani superiori, considerată ca un *rit de trecere*, fapt care se petrecea la vârsta de 8 – 11 sau 14 – 16 ani. Arta mobiliară a iberomaurisienilor este astăzi mai bine cunoscută, şi se remarcă îndeosebi prin figurinele din lut ars, reprezentând capridee. Este importantă şi datarea acestor figurine: 20.000 ani la Tamar-Hat, şi 15.000 ani la Afalou bou Rhummel (G. Aumassip, 1997).

Capsianul

Această cultură arheologică a Africii cuprinde mai multe faciesuri locale, printre care sânt amintite: Tshitolian în Africa centrală (între 13.000 – 8.000 BP), Nachikufian în Africa de est (începând cu mileniul XV BP), Wiltonian în Africa de Sud (pe la 12.000 BP) (M. Otte, 1999). Alți specialişti (J. Chavaillon, 1992) datează Capsianul în mileniile VIII – V BP. Este ultima manifestare anterioară fenomenului de neolitizare. Campamentele capsiene sânt cunoscute îndeosebi prin numele generic de *escargotières,* cu dimensiunile de 150 x 80 m, şi cu înălțimea de 1-2 m. Industria litică a Capsianului este dominată de lamele retuşate abrupt, alături de o industrie osoasă, bine dezvoltată. Marea majoritate a specialiştilor au acceptat divizarea Capsianului în două mari zone şi/sau etape: Capsianul tipic (datat între 8.840 ± 160 – 6.750 ±150 ani BP, într-o zonă restrânsă, în partea de sud a Algeriei) şi Capsianul superior (datat între 9.800 ± 125 – 6420 ± 270 ani BP,

cu extensie în spațiul nord-continental). Capsianul superior a fost subîmpărțit în trei faze şi cinci faciesuri. Faza cea mai veche începe în mileniul VIII BP şi are la bază utilajul preponderent al lamelelor retuşate abrupt, caracteristică ce se prelungeşte până spre finalul acesteia. Faciesurile au aspect local, geografic, dar se deosebesc şi pe baze tehnico-tipologice, îndeosebi prin procentajul lamelelor retuşate abrupt: 43,4 % în faciesul central, 36,3 % în faciesul meridional, dar apar denticulatele şi *encoches* în proporții dominante, de aproximativ 62,4 %, în faciesul setifian. Din punct de vedere al procentajelor, s-a constatat că, de exemplu, microlitele variază între 1 şi 20 % de la o stațiune la alta, uneori în cadrul aceluiaşi facies.

Climatul în care au trăit populațiile capsiene era destul de apropiat de cel actual, dar mai umed. Exista o abundentă vegetație, iar despăduririle nu începuseră încă. Capsienii se hrăneau cu moluşte şi cu vânat terestru, printre care se constată prezența unor ierbivore de talie foarte mare (cel puțin două specii de bovidee), cai, gazele, mufloni, dar şi iepure (două specii), arici, la care se adaugă păsări: struț, porumbel, potârniche, dropie. Nu se poate afirma cu certitudine dacă aceste populații trecuseră la stadiul de sedentarizare, căci nu sânt dovezi privind domesticirea plantelor şi a animlelor. Mormintele erau de înhumație, uneori cu mutilări ale corpului după deces, poate cu caracter ritual, dar cu abundența ocrului roşu peste cadavre. S-au descoperit oase tubulare, de păsări, folosite pentru păstrarea ocrului roşu, ori batoane de ocru roşu, necesare pictării, probabile, a corpurilor, în viață sau după deces. S-a constatat folosirea oului de struț, cu rol de recipiente, înainte de a fi folosit ca obiecte de podoabă, acestea fiind reprezentate de cochilii perforate, pandantive din piatră, canini de mistreț, perforați. Descoperirea unor galete pictate, de tipul celor aparținând Azilianului european, pune alte probleme de interpretare a unor posibile deplasări ale grupelor umane pe foarte largi spații geografice. În numeroase stațiuni, locuirile capsiene sânt continuate de acelea aparținând *Neoliticului de tradiție capsiană*, care a moştenit şi elemente ale culturii arheologice iberomaurisiene. Fenomenul neolitizării s-a produs în mai multe etape, evoluția lineară nefiind perturbată de evenimente majore, prin care să se poată stabili existența unor elemente alogene, din afara Continentului. Printre cele mai importante descoperiri ale

perioadei poate fi menționată Arta rupestră sahariană, asociată Neoliticului de tradiție capsiană.

Un alt fapt, mai recent, poate fi luat în considerație îndeosebi în ceea ce priveşte Epipaleoliticul din zona Maghrebului: accentuatul microlitism. Se impune o constatare de ordin general: microlitismul iberomaurisian se caracterizează prin imensa proliferare a lamelelor retuşate abrupt, în timp ce acela de tip capsian, prin multiplicarea microlitelor geometrice. Spre mileniile VIII-VII, miniaturizarea utilejelor este şi mai accentuată, ajungând până la piesele *pigmee*, cu dimensiunile de doar câțiva mm. Însă, este cazul să precizăm că o astfel de hipermicrolitizare a fost constatată şi în cadrul utilajului litic din mezoliticul franco-belgian (J.-G. Rozoy, 1987), cu deosebirea că în zona Maghrebului, această micşorare a dimensiunilor pieselor este şi mai accentuată. În aria geografică prin care se caracterizează acest hipermicrolitism (estul Algeriei, Atlasul Saharian), stațiunea de la Columnata a fost datată la 7.300 ± 200 ani BP, 8.140 ± 150 ani BP şi 8.280 ± 200 ani BP (N. Ferhat, 1997).

În concluzie, grupele umane de la Mechta el Erbi şi Mechta-Afalou, stațiuni aparținând Iberomaurisianului, respectiv Capsianului, aveau o trăsătură comună: microlitizarea accentuată a debitajului lamelar. Întrucât aşezările acestui facies tehnologic atât de deosebit tipologic nu se află situate pe coastă sau în apropierea cursurilor de apă, pentru a se putea dovedi folosirea lor la pescuit (ca în cazul Montadianului european, datat în mileniul VIII, şi pentru care s-a evidențiat pescuitul ca activitate importantă), interpretarea acestui fapt, unic în spațiul geografic luat în considerație, rămâne încă una dintre necunoscutele Preistoriei Continentului african.

BIBLIOGRAFIE

- Aumassip, G., 1988. *Ibéromaurisien*, în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (mai departe se va cita *Dictionnaire).*
- Aumassip, G., 1997. *Le milieu et les hommes au sud de la Méditerranée après le Pléniglaciaire*, în J. M. Fulola, N. Soler (dir.), *El Món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP),*

Banyoles, 1995, Girona, 1997 (mai departe se va cita *Coll. Banyoles 1995).*
- Barthelme, J. W., 1996. *Middle and Upper Pleistocene Archaeology of the Southern Kenya Rift,* în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts*, *Section 5,* Forli, 1996
- Berthelet, A., Boisaubert, J.-L., 1996. *Un site de dépeçage d'Elephas recki ileretensis en République de Djibouti,* în *XIII Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5,* Forli, 1996.
- Biberson, P., 1976. *Les plus anciennes industries de Maroc*, în J. Desmond Clark, Glynn Isaac (dir.), *Les plus anciennes industries en Afrique*, IX-e UISPP Congres, Coll. V, Nice, 1976 (mai departe se va cita *Les plus anciennes ind. en Afrique*).
- Camps, G., 1974. *Les civilisations préhistoriques de l'Afrique de Nord et du Sahara*, Doin, Paris.
- Chavaillon, J. et N., 1976. *Le Paléolithique ancien en Ethiopie: caracthères techniques de l'Oldovayen de Gombore I à Melka Kuntouré en Ethiopie*, în *Les plus anicennes ind. en Afrique.*
- Chavaillon, J., 1988. *Melka-Kunturé, Ethiopie* şi *Lupembien,* în *Dictionnaire*.
- Chavaillon, J., 1992. *L'Homme moderne* şi *L'Afrique*, în J. Garanger (sous la dir. de), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle edition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris, 1992 (mai departe se va cita *La Préhistoire*).
- Cordy, J.-M., 1995. *Les premiers outils*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le Genie de l'Homme. Des origines à l'ecriture*, Saint-Gérard, 1995.
- Desbrosse, R., Kozlowski, J., 1994. *Les habitat prehistoriques*. *Des Australopithèques aux premiers agriculteurs,* Cracovie – Paris.
- Deloison, Y., 1992. *Sur les traces de pas de Laetoli en Tanzanie*, în M. Toussain (éd.), *Cinq milions d'années, l'aventure humaine*, Actes du Symp. de Bruxelles, 1990, ERAUL, 56, Liège, 1992.
- Ferhat, N., 1997. *L'hypermicrolithisme dans l'Epipaléolithique du Maghreb*, în *Col. Banyoles 1995.*
- Guislain, St., 1996. *Acquisition de matières premières, mise en forme et débitage des blocs: les données fournies par l'étude de plusieurs ateliers de taille du Tafilalt (Sud-Est Marocain)*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.

- Isaac, Gl., 1976. *Traces of early Hominid activities from the Lower Member of the Koobi For a formation, Kenya,* în *Les plus anciennes ind. en Afrique.*
- Leakey, M., 1976. *The early stone industries of Olduvai Gorge*, în *Les plus anciennes ind. en Afrique.*
- Martin, H., 1996. *Saisonnalité et dépôts de cément: méthodologie et applications dans le domaine de la Préhistoire,* în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 3,* Forli, 1996.
- Mason, J. R., 1976. *The earliest artefact assemblages in South Africa*, în *Les plus anciennes ind. en Afrique.*
- Merrick, H.,V., Merrick, J. P. S., 1976. *A Lower pleistocene industry from Member F of the Shungura formation, Lower Omo Valley, South Western Ethiopia,*în *Les plus anciennes ind. en Afrique.*
- Mohib, Ab., 2001. *Etude techno-dynamique de l'ensemble lithique acheuléen de la grotte des Ours à Sidi Abderrahmane (Casablanca, Maroc) et réevaluation du potentiel archéologique*, în *Congrès 2001.*
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.
- Phillipson, D. W., 1988. *Oldowayen* şi *Sangoen*, în *Dictionnaire*.
- Phillipson, D. W., Vandermeersch, B., 1988. *Olduvai Gorge*, în *Dictionnaire.*
- Raynal, J.-P. (ş.a.), 1996. *Premiers peuplements du Maroc atlantique: l'exemple de Casablanca*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences*, *1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.
- Rozoy, J.-G., 1978. *Typologie de l'Epipaléolithique (Mésolithique) franco-belge*, Charleville.
- Vandermeersch, B., 1992. *Homo sapiens*, în *Dictionnaire.*
- Vaufrey, R., 1955. *Préhistoire de l'Afrique,* t. I, *Maghreb*; t.II, *Au nord et à l'est de la grande forêt*, Paris, Masson.

CAPITOLUL 6

ORIENTUL APROPIAT ŞI MIJLOCIU

Oamenii de ştiinţă în domeniu au precizat limitele teritoriale ale unor entităţi geografice, pentru a nu se crea confuzii. Astfel, în ceea ce priveşte Preistoria spaţiului luat în consideraţie, zona geografică a Orientului Apropiat şi Mijlociu cuprinde teritoriul mărginit de Marea Mediterană la est, frontiera Iranului cu Afganistanul şi Pakistanul la vest, Caucazul la nord şi Oceanul Indian la sud. Foarte important este de precizat că Levantul a constituit, încă din Pleistocenul superior, o punte de legătură cu Europa, prin Strâmtoarea Gibraltar, mai ales atunci când, în urma regresiunii marine, uscatul era bine evidenţiat.

Acheuleanul

Cele mai vechi locuiri par să fie de dată mai recentă decât *Paleoliticul arhaic african*, şi se estimează că, pe la 1.800.000 ani, la Ubeidya (Oubeidiyeh), pe valea Iordanului, şi la Geshar Benet Iakov, Israel, locuiau oameni care produceau unelte de tradiţie africană (toporaşe, *galets aménagés,* bifaciale. Mai recente sânt descoperirile de la Bizat Ruhama şi Evron-Quarry, tot în Israel, datate spre 1.000.000 ani (A. Ronen, 2001; Y. Zaidner, 2001), creatorul acestor industrii fiind *Homo erectus*. Dacă luăm în consideraţie şi Caucazul, trebuie adăugate descoperirile de la Dmanisi, Georgia, datate tot pe la 1,8 MA (V. P. Liubin, 1996). Aici s-a constatat că întreaga industrie a Pleistocenului inferior era cioplită pe galete provenite din roci vulcanice şi metamorfice. Au fost semnalate 5 niveluri de locuire, identice cu acelea sedimentologice. Stratele V – III sânt datate între 1,85 şi 1,5 MA, iar nivelul II, între 1,5 MA şi 900.000 ani. Utilajul primelor nivele se

caracterizează prin galete cioplite în maniera Paleoliticului inferior, cu aşchii de decorticare, unele fiind detaşate din percutoare. Partea activă a aşchiilor prezintă urme de folosire. Stratul II prezintă o industrie mai evoluată, cu galete amenajate de manieră superioară, cu multe unelte pe aşchii, provenite din nuclee special preparate (V. Celiberti ş.a., 1996). Studii recente demonstrează răspândirea bifacialelor acheuleene din Africa (unde sânt cunoscute între 1,7-1,4 MA), prin *Coridorul levantin* spre Anatolia şi Caucaz, dar şi spre Peninsula Iberică, prin Gibraltar (Harun Taşkiran, 1998).

Marea staţiune de la Oubeidiyeh cuprinde patru serii de depuneri lacustre şi de mlaştină, ca urmare a deselor şi repetatelor schimbări climatice, considerându-se că depunerile s-au realizat în timpul perioadei Matuyama, deci înainte de 800.000 ani (G. Bosinski, 1990). Au fost observate 67 de orizonturi arheologice, bogate în resturi faunistice şi industrie litică, ambele indicând ocuparea sitului în vremea Acheuleanului : bifaciale, *choppers*, poliedre şi *sferoide*, folosind ca materie primă bazaltul, silexul şi calcarul. Resturile paleoantropologice par să aparţină tipului *Homo erectus*, chiar dacă sânt destul de fragmentare. Acest tehnocomplex reprezintă cel mai vechi Acheulean din întregul Orient, considerându-se că stă la baza Acheuleanului mijlociu de tip Latamne (F. Hours, B. Vandermeersch, 1988). Dacă se admite că descoperirile de la Latamne aparţin ante-penultimului Interpluvial, se poate deduce că acelea de la Oubeidiyeh pot fi contemporane cu primul Pluvial al Africii, respectiv Kaguerianul, mai mult sau mai puţin contemporan cu glaciaţiunea Günz (J.-L. Monnier, 1992). Acheuleanul din această staţiune este reprezentat de bifaciale lanceolate, poliedre din silex, alte piese rudimentare, cum ar fi galetele cu urme de detaşare, aşchii groase şi scurte, transformate în unelte. Lipsesc resturile faunistice (F. Hours, 1992). Aşadar, în acest imens spaţiu geografic avem identificat un Paleolitic inferior *vechi* (sincron cu Acheuleanul vechi), *mijlociu* (contemporan cu Acheuleanul mijlociu) şi *recent* (de tipul Acheuleanului recent, datat în timpul penultimului pluvial (Kanjerianul).

În linii generale, întregul Paleolitic inferior pare să fie reprezentat de trei faciesuri acheuleene, numite *faciesul de coastă* (*côtier*), ilustrat cel mai bine la Sitt Markho, *faciesul graben*, a cărui industrie reprezentativă este cea de la Oubeidiyeh, şi *faciesul fără*

bifaciale. Nu există diferențieri cronologice majore între acestea. La Sitt Markho, utilajul pare să se bazeze pe tehnica *Victoria West* africană, cu aşchii macrolitice de debitaj lateral. Campamentele au fost instalate atât pe platourile din interiorul teritoriului, cât şi pe coastele Mediteranei. Locuirile aparținând etapei mijlocii se datează între 850.000 şi 450.000 ani. Se constată o îmbunătățire a tehnicilor de cioplire, iar spre final apar şi elemente ale tehnicii Levallois. Influențe africane se constată încă, de exemplu la Jisr Banat Yakoub, pe Iordanul superior, unde s-a descoperit o industrie din bazalt, cu bifaciale şi toporaşe în proporții egale. De altfel, aceste influențe reciproce se vor face simțite pe tot parcursul Paleoliticului, cu elemente de contact în şi dinspre Europa. Traversând, în timp, o regresiune şi o transgresiune marină, grupele umane ale acestui Paleolitic inferior mijlociu s-au adaptat la condițiile de mediu caracterizate prin prezența unei savane împădurite (pe platouri) şi a pădurilor pe locurile joase, unde trăia o faună bogată: elefanți, cai, hipopotami (de-a lungul râurilor), cervidee care denotă bogatul covor vegetal (Fr. Valla, 1992; A. Ronen, 2001). Paleoliticul inferior recent este mai bogat în campamente, instalate pe coastele mării, dar şi de-a lungul marilor cursuri de apă, pe terasele fluviatile create de ultimul Pluvial (Gamblian). Ele au fost identificate în deşertul Iudeei şi al Siriei, în bazinul Azrak, bazinul Oronte, pe Înălțimile Golan. Iranul pare să nu fi fost locuit. Industria litică se caracterizează prin prezența bifacialelor de factură superioară şi de forme diferite, dar asemănătoare cu acelea din Acheuleanul european, şi prin apariția tehnicii Levallois. Locuirile de pe Eufratul mijlociu (Siria) se extind spre bazinul superior al fluviului (Turcia), fapt remarcat prin cercetări de suprafață. Cel mai adesea se întâlnesc bifacialele amigdaloide, cordiforme şi ovalare. Un facies, oarecum diferit, *al uedurilor*, se remarcă prin prezența bifacialelor de formă ovală şi a toporaşelor (*hachereau*) bifaciale, neântâlnite în alte zone şi în alte faciesuri. Debitajul "proto-Levallois" produce aşchii şi lame macrolitice, dar cu talonul neted. Fauna vânată este cel mai bine cunoscută pe baza cercetărilor din grota Oumm Quatafa, Iordania, unde locuirile acheuleene nu au fost contaminate de acelea aparținând Paleoliticului mijlociu. Au fost descoperite resturi faunistice de elefant (pentru ultima dată în regiunile mediteraneene), gazelă, hemion, *Cervus elaphus*, antilopă; alături de microfaună, aceste asocieri demonstrează prezența unui climat

mai rece şi mai umed decât cel de azi (Fr. Valla, 1992), fără a se putea face evidențieri cu caracter de generalitate.

PALEOLITICUL MIJLOCIU

Musterianul

Se consideră, aşa cum am menționat deja, că trecerea spre Paleoliticul mijlociu a început încă în perioada penultimului Pluvial, care, fiind echivalat cu glaciațiunea alpină Riss, pare să demonstreze o mai mare vechime. Această perioadă de trecere se caracterizează prin multiplicarea campamentelor, care se extind de la Mediterana până la Zagrosul irakian. O astfel de secvență a fost identificată în nordul Israelului, prin descoperirea unui ansamblu litic, bazat pe vârfuri, datat între Acheuleanul final şi Musterianul de început (Ran Barkai, Avi Gopher, 2001). Faciesurile litice se caracterizează printr-o anumită miniaturizare a bifacialelor (care tind spre forme ovale, cordiforme, amigdaloide şi discoidale), folosirea tehnicii Levallois şi non-Levallois (toporaşe bifaciale, denticulate cu retuşe inverse, racloare şi chiar gratoare, deşi în unele ansambluri litice se păstrează încă prezența pieselor de tip *chopper*, din cuarț. De altfel, asocierea dintre bifaciale şi piese Levallois a fost bine evidențiată în diferite stațiuni, cum ar fi grota Jerf Ajla, Nahr el-Kebir, Barda Balka. În grota Karain, Turcia, o echipă internațională a stabilit secvențe de locuire aparținând Paleoliticului mijlociu, mai precis acelui « Musterian de tip Zagros », dar care, prin determinări de cronologie absolută, se datează între 250.000 şi 150.000 ani BP, prin care se poate stabili existența unor legături între Orientul Apropiat şi imensele spații euro-asiatice (Işin Yalçinkaya, 1998 ; N. Mercier, ş.a. 2001). Până nu demult, se considera că Paleoliticul mjlociu se bazează, în Orientul Apropiat, pe două mari ansambluri litice, stabilite crono-stratigrafic: primul, cu unelte pe aşchii groase, transformate în racloare, cu sau fără bifaciale, uneori cu elemente laminare, evoluat apoi în mai multe faciesuri tehnico-tipologice şi cronologice : *Yabroudian* (Yabrod), *Amoudian* (Taboun, Abri Zumoffen), *Pre-Aurignacian* (Yabroud). Al doilea ansamblu, de asemenea cu mai multe faciesuri litice, este considerat de factură Levallois (L. Meignen, 1998).

Din punct de vedere cronologic, se apreciază, pe baza celor mai noi datări, că începuturile faciesului Levallois de la Taboun (Taboun IX) pot fi datate pe la 290.000 – 250.000 ani BP. Faptul nu trebuie să surprindă, căci această unitate, IX, de la Taboun, cuprinde mai multe faciesuri, evidențiate şi în alte stațiuni, care se datează până spre 90.000 / 80.000 ani BP (L. Meignen, 1998).

Faciesul local, identificat într-un adăpost sub stâncă de lângă localitatea Yabroud, Siria, se caracterizează prin asocierea pieselor de tip acheulean cu acelea de tip Levallois, oarecum similar cu Musterianul de tradiție acheuleană din Europa, motiv pentru care a mai fost numit « Acheleo-Yabroudian » sau « Acheulean final de facies yabroudian ». După descoperirea de la Yabroud, făcută de A. Rust, au urmat acelea de la Taboun, de către Dorothy Garrod, şi de la Maslouch, de către J. Skinner (F. Hours, 1992). De altfel, descoperirile menționate reprezintă limitele geografice din Levantul central, în cadrul cărora a evoluat faciesul, cu unele extinderi spre Azraq şi El Kowm. Acesta pare să fie posterior Acheuleanului final, anterior Levalloiso-Musterianului, cu o datare de aproximativ 150.000 ani. Se caracterizează prin creşterea numerică a racloarelor, cel mai adesea de tip *déjeté* şi transversale, pe aşchii groase cu talon lis, obținute prin retuşe de aspect La Quina, prin debitaj non-Levallois. Utilajul pe lame este foarte slab dezvoltat. Bifacialele nu reprezintă o caracteristică, fiind prezente în număr mare în unele tehnocomplexe, dar nu au fost încă identificate în altele.

O situație deosbit de interesantă, stratigrafic şi tipologic, a fost întâlnită la Yabroud (Adăpostul nr. 1, niv. 15-13) şi la Taboun, unde a fost identificat un alt posibil facies, numit "Amoudian" şi "Pre-Aurignacian". Unii specialişti cred că este vorba de două faciesuri diferite, ambele fiind caracterizate prin debitajul laminar şi uneltele de tip paleolitic superior. De altfel, aşa cum am precizat (*supra,* cap. 3), există şi alte faciesuri locale, numite de către descoperitori pe baza unor mici tehnocomplexe, uneori fără « acoperire » spațială, cronologică şi chiar tehnico-tipologică. Acest fapt este explicabil prin situarea spațiului geografic luat în considerație între influențele africane şi acelea posibil europene, mai exact datorită *curentelor* pe care le-a vehiculat spațiul mediteranean. Un astfel de exemplu îl constituie *Hummalianul*, găsit în oaza El Kowm. Stratigrafic, acesta se află între Yabroudian şi un nivel Levalloiso-Musterian. Tipologic, el este caracterizat prin debitaj laminar

preponderent, dar de dimensiuni medii. Dar, uneltele care domină procentual sânt racloarele laterale, pe lame, *couteaux à dos* şi vârfuri. Stațiunea de la Naame, Liban, a oferit o bogată secvență de locuiri, pe baza cărora s-au stabilit şi vârstele acestora, între 105.000 şi 82.000 ani BP, iar la Qafzeh, nivelele inferioare de locuire au fost datate între 100.000 şi 80.000 ani BP. Tipul uman al perioadei, numit *Omul din Galileea* şi *Omul de la Qafzeh*, pare să aparțină la două genuri oarecum diferite, primul fiind mai apropiat de *Pre-sapiens*, iar al doilea, de tip *Proto-Cro-Magnon*.

Musterianul propriu-zis se evidențiază în perioada destul de lungă de timp, între ultimul Interpluvial (= Eem, aproximativ 130.000 ani) şi oscilația alpină Moershooft (45.000 ani). După unii specialişti, întreaga arie luată în considerație se poate împărți în două mari zone: Levantul şi perimetrul larg al Zagrosului. De altfel, mobilitatea grupelor umane de Neandertalieni în funcție de anotimpuri (iarnă-vară), între Galileea şi Muntele Carmel, între stațiunile din interior şi acelea de pa coatele mării, a fost bine evidențiată prin intensele cercetări din ultimii ani (O. Bar-Josef ş.a., 2001). Prima din cele două zone se caracterizează prin folosirea tehnicii Levallois, bine însuşită încă din perioada anterioară, de trecere, iar a doua cunoaşte foarte puțin sau deloc tehnica Levallois. Levantul este intens locuit, de pe coasta mediteraneană şi până în bazinul Eufratului şi al afluenților săi, traversând oazele deşertice, cum ar fi acelea din deşertul sirian şi al Iudeei. Chiar dacă se pot evidenția unele influențe africane (din nordul Continentului – Egipt, Libia, Siria), tehnica Levallois din Levant are caracteristici diferite în ceea ce priveşte prepararea prealabilă a nucleului, prin desprinderi uni- şi bipolare, dar nu radiale. Pe criterii tehnico-tipologice, au fost evidențiate trei faze cu evoluție cronologică, prin care tehnica Levallois se însuşeşte tot mai mult, iar produsele finite sânt tot mai evoluate, trecând, în ultima fază, la produse ce au tangențe cu tehnica laminară de producție litică. Este interesant de constatat că cele trei faze au fost evidențiate şi stratigrafic, în grota Taboun (stratele D, C, B); această “etapizare” a Musterianului levantin nu poate fi uniformizată, căci s-a constatat că aproape fiecare microzonă (= oază) are proprile trăsături specifice, dar care se integrează în ansamblul general al perioadei. Coroborarea datelor oferite de cercetările arheologice la scara geografică a întregului Levant a permis evidențierea unor diferernțieri, prin care s-a constatat că faza I este proprie

Levantului central, faza a II-a se regăseşte în spațiul central-nordic, iar a III-a le acoperă pe celelalte două, fiind mai târzie din punct de vedere cronologic (a fost datată între 60.000 şi 48.000 ani BP). Pe de altă parte, s-a constatat existența unor posibile strategii de folosire a spațiului locuibil prin distribuția organizată a artefactelor şi a altor componente, încă dintr-o fază datată la 70.000 ani BP (D. O. Henry, 1996). Spațiul Zagrosului a fost locuit, pentru prima dată, deosebit de intens. Locuirile se repartizează din Azerbaidjan (vestul Mării Caspice) până în Kurdistan (în sens geografic, nu al granițelor statale actuale). În acest spațiu, Shanidarul şi Humanul se află la cele mai mari altitudini, respectiv 765 m şi 2000 m. Secvența de la Shanidar trebuie cunoscută datorită importanței sale din mai multe puncte de vedere. Pe un profil de 14 m a fost identificată o secvență de locuiri, bine stratificate, din Musterian şi până în Neolitic. Stratul D, musterian, conține o industrie non-Levallois, cu racloare şi vârfuri musteriene, cu resturi faunistice de *Capra hircus aegagrus, Sus scrofa, Cervus elaphus, Capreolos capreolus, Ovis orientalis, Canis lupus, Vulpes, Ursus,* asociate şi cu resturi de țestoase. Au fost descoperite resturile a 9 Neandertalieni, cea mai bogată colecție paleoantropologică de acest tip din întregul Orient Apropiat, cu unele trăsături care îi diferențiază de alți Neandertalieni, motiv pentru care au şi fost numiți *Neandertalieni orientali*. Datarea complexului este de 60.000 – 44.000 ani BP. Faptul că unul dintre înhumați a fost depus pe un pat de flori, oferă importante informații cu privire la spiritualitatea Neandertalienilor din această zonă geografică. Stratul C aparține *Baradostianului* (facies al Paleoliticului superior din Orientul Apropiat), cu utilaj compus din burine, gratoare, piese cu scobituri, denticulate, fiind datat la 33.000 – 27.000 ani BP. Celelalte două nivele, B1 şi B2 sânt de factură epipaleolitică şi protoneolitică (L. Copeland, B. Vandermeersch, 1988). O altă secvență a fost realizată în grota Kebara (Muntele Carmel, Israel), locuită în Musterian (niv. XII-V) şi în Paleoliticul superior (niv. IV-I). Utilajul musterian este de facies Levallois, bogat în racloare, dar apar şi piese specifice Paleoliticului superior, cum ar fi burinele. Vârfurile Levallois sânt destul de rare. Oamenii vânau ***Bos primigenius, Rhinoceros*** sp***., Dama mesopotamica, Gazella gazella*****.** O cercetare exhaustivă asupra componentelor faunistice din stațiunea Umm El Tlell şi grota Dederiyeh, Siria, au pus în evidență bogate resturi faunistice: *Camelus dromedarius, Equus* sp.,

Gazella sp., *Bos primigenius, Cervus elaphus, Capra aegagrus, Ovis ammon, Dama mesopotamica, Cervus* sp.*,* ovine-caprine nedeterminate cu certitudine, păsări. Striurile lăsate pe oase denotă o tehnică elaborată de vânare şi descarnare, ceea ce înseamnă şi cunoştinşțe de anatomie animală (Chr. Grigo, 1998). Au fost găsite şi resturi umane, unele înmormântate cu o atenție specială (L. Meignen, O. Bar-Josef, 2001).

O situație deosebită a fost întâlnită în zona Caucazului. Paleoliticul mijlociu este destul de diversificat, proiectându-se chiar influențe ale Micoquianului est- şi central-european (L. V. Golovanova, 2001), dar şi altele, venite din zona Levantului şi a Zagrosului (V. B. Doronichev, 2001). De altfel, s-a apreciat marea variabilitate a Musterianului caucazian, prin variabile ale industriei, în sens tehnico-tipologic, dar şi prin diferențe de mediu ecologic, determinate de schimbări climatice, de natura locuirilor şi a stațiunilor, în grote sau în aer liber. În funcție de procentajele celor mai reprezentative tipuri de unelte, analizate după metoda F. Bordes, au fost evidențiate cel puțin două faciesuri: *Musterian tipic* şi *non-Levallois*, iar prezența bifacialelor este datorată unor influențe micoquiene (E. V. Beliaeva, 2001).

Înainte de a trata descoperirile şi problematica Paleoliticului superior din Orientul Apropiat şi Mijlociu, este necesar să evidențiem unele elemente de cultură, organizare socială şi spiritualitate.

Aproape peste tot, oamenii au amenajat adăposturi din materiale diferite, cu structuri de construcție diferită, de tipuri diferite. La Latamne, Siria, sau pe platoul Yiron, Israel, au fost identificate astfel de structuri aparținând Acheuleanului. În Paleoliticul mijlociu, structurile astfel construite se multiplică, îndeosebi în aşezările situate în aer liber, din afara grotelor şi a adăposturilor sub stâncă, adesea fiind încălzite de vetre, cum s-a constatat în stațiunea de la Kebara, Israel. În ceea ce priveşte spiritualitatea populațiilor Paleoliticului mijlociu din spațiul analizat, este necesar să precizăm că mormintele descoperite şi cercetate au oferit bogate informații ştiințifice. Evident, analiza scheletelor a condus şi la încadrarea grupelor umane în două tipuri fizice: Proto-Cro-Magnon şi Neandertalienii propriu-zişi. Primul tip a fost identificat la Qafzeh: 9 adulți, 7 copii, şi Skhoul: 7 adulți, 3 copii; al doilea, la Shanidar: 7 adulți, 2 copii; Amoud, Taboun (mai mulți indivizi), Kebara, Mugaret el Skhul: 7 adulți, 3 copii etc. Unele

schelete de la Qafzeh erau asociate cu un bogat inventar funerar, compus din coarne de cerb, oase de capră, depozite de ocru. La Kebara s-a constatat un ritual unic până în prezent, reprezentat de faptul că, după înmormântare, craniul a fost detaşat şi reînmormântat (un dinte, rămas în groapa inițială demonstrează prima înormântare în poziție anatomică) (M. Otte, 1993, 1999). La acestea se adaugă folosirea ocrului (Qafzeh) şi a "patului de flori" (Shanidar), care adaugă noi valențe de spiritualitate. Aceste constatări aduc şi elemente de religie, considerate ca existente la toate populațiile Paleoliticului mijlociu, din Europa, dar şi din Orientul Apropiat, atenția acordată morților, simbolurile şi atributele mitice ale unei lumi încă necunoscute, pe care arheologii încearcă încă să o readucă la lumina cunoaşterii actuale.

PALEOLITICUL SUPERIOR

Paleoliticul superior pare să aibă cea mai veche secvență în grota Kebara, Israel. Niv. IV de aici, de facies *Ahmarian*, a fost datat între 43.000 – 42.000 ani BP (L. Meignen, O. Bar-Josef, 2001), dar nu toți arheologii care au efectuat cercetări au aceeaşi opinie. O încercare de corelare a faciesurilor, pe criterii cronologice, ar arăta ca în Tabelul 13.

Aşadar, trecerea de la Paleoliticul mijlociu la cel superior în Orientul Mijlociu s-a făcut diferențiat, uneori prin schimbări lente ale tradițiilor tehnice, dar fără ca fenomenul să se generalizaze, deşi a fost observat şi stratigrafic, la Kebara şi Um El Tlell, unde Ahmarianul suprapune Musterianul. Cu toate acestea, o perioadă de trecere se poate observa, în linii generale, între 45.000 – 35.000 ani BP (L. Bourguignon, 1998).

Originea Paleoliticului superior pare a fi locală, iar evoluția spre noua entitate s-a făcut în mai multe etape, uneori acestea fiind sinonime cu faciesurile litice. Primul facies, cel mai vechi, *Emireanul*, contine încă multe elemente Levallois, dar şi lame. A doua etapă cuprinde vârfuri macrolitice, fin retuşate. Etapa a 3-a, numită *Antelian inferior*, conține lamele mici, uneori transformate în vârfuri, dar o influență externă, aurignaciană este încă foarte slabă în funcție de raritatea gratoarelor carenate. În etapa a IV-a,

Tabelul 13. Încadrarea cronologică a unor contexte culturale (după L. Bourguignon)

Musterian recent	“Tranziție”	Ahmarian	Aurignacian
			30.300,Umm El Tlell, niv. II.1.
			32.400±1.100, Ksar Akil, niv.11bm
			32.100 ± 580, Umm El Tlell, niv.II2b
	34.530 ± 730, Umm El Tlell, niv.III2a’	34/30.000, desc. din Sinai	33.950 ± 2.500, Umm El Tlell, niv.II2a
	36.000 ± 250, Umm El Tlell, niv. III2a’	35/37.000, Ke bara, III	36/28.000, Kebara I-II
		>36.000 <42.000 Umm El Tlell,III2b’	
42.500 ± 590, Umm El Tlell, IV1a	43.000, Ksar Akil, niv.XXIV/XXI	42/43.000, Kebara IV	
	45.330 ± 9.050,		
	44.980 ± 2.420,		
	Boker Tachtit, 1		
48.300, Kebara VI			
	50/52.000, Ksar Akil, XXIV-XXI		
53.800 ± 400,			
Umm El Tlell, V2Beta a			

Antelian superior, influența aurignaciană pare să fie decisivă, iar în etapa a V-a, *Atlitian*, gratoarele carenate şi burinele prismatice par a fi deja un domeniu al specializării cioplirii. Ultima etapă, a VI-a, *Kebarian*, se caracterizează prin prezența certă a elementelor Paleoliticului superior. Această "etapizare" pare să aibă caracter general pentru întreaga zonă geografică pe care o analizăm, dar sânt şi particularități, cum ar fi nordul Levantului, unde întreagul tehnocomplex este dominat de lame, lamele şi vârfuri de tip *El Uad*, cu gratoare şi puține burine, dar de factură aurignaciană certă. Acest facies pare să nu mai existe la Ksar Akil înainte de 26.000 BC, dar este recunoscut la Antelias IV, Abu Halka C, Yabroud II, 5-4, fără corespondențe în sudul Libanului (Fr. Valla, 1992).

Aurignacianul

Problematica apariției acestei importante culturi a Paleoliticului superior este încă neelucidată, dacă se iau în considerație legăturile cu alte spații geografice. Au fost evidențiate mai multe stadii cronologice: Bacho-Kirianul, considerat *Pre-Aurignacian*, între 43.000 – 37.000 ani BP; Proto-Aurignacianul, de aspect mediteranian, între 38.000 – 32.000 ani BP; faza "clasică", de factură continentală, între 34.000 – 28.000 ani BP. Cel mai important este faciesul care derivă din evoluția dintre *Pre-Aurignacian* şi *Aurignacianul clasic*, a cărui origine poate fi situată fie în Zagros (platoul iranian), fie la limita geografică estică a Orientului Mijlociu, în Afganistan, Uzbekistan (M. Otte, J. K. Kozlowski, 2001). M. Otte (1997) a constatat că relații sau influențe bi-direcționale, între Europa de sud-est şi larga zonă mediteraneană, prin Levant şi Maghreb, au putut exista încă la nivelul Acheuleanului, dar mai certe în Paleoliticul superior, a cărui geneză are foarte interesante coincidențe, pe plan african, cu Musterianul evoluat sau cu Aterianul târziu. M. Otte vede în aceste "coincidențe" migrații pornite din teritoriile maghrebiene spre Levantul spaniol, dar şi mai spre est, prin Orientul Apropiat şi Mijlociu.

În sensul clasic a termenului, cu un debitaj orientat spre gratoare şi burine carenate, dar unde sânt caracteristice şi gratoarele *à museau* şi *à épaulement,* Aurignacianul pare să-şi înceapă evoluția pe la 30.000 – 25.000 ani BC. Acest facies este întâlnit la El Ouad E, Ksar Akil, niv. VIII-VII, Hayonim D, El Ouad D,

Kebara D şi altele, şi se evidenţiază şi prin prezenţa utilajului osos specific (vârfuri, îndeosebi de lance), chiar abundent. Este deoebit de interesant faptul că spre 20.000 ani BC, deja acest facies face trecerea spre Paleoliticul final: Ksar Akil VI şi altele, unde inventarele litice se caracterizează prin producţia de aşchii, mici burine de unghi, realizate pe scobituri "clactoniene", câteva lamele Dufour. Având în vedere cercetările şi descoperirile de la Bacho Kiro, Bulgaria, unde a fost recunoscut un Aurignacian foarte vechi, datat la peste 43.000 ani BP, poate fi luată în consideraţie şi o eventuală evoluţie teritorială a acestuia spre Anatolia şi apoi spre alte zone ale Orientului Apropiat (L. Banesz, 1998). Aceste aserţiuni pot fi luate în consideraţie datorită faptului că în grota Karain (*Peştera Neagră)* din Anatolia, mai multe ansambluri litice aparţin unui facies numit *Proto-Charentian* datorită componentelor tehnico-tipologice (M. Otte ş.a., 1998).

Mai recent, prin cercetările din Levant, a fost evidenţiată şi o anumită evoluţie a Aurignacianului zonei, prin inventarierea celor 3 faze:

- Aurignacianul levantin A (Ksar' Akil, niv. 13-11)
- Aurignacianul levantin B (Ksar' Akil, niv. 10-9)
- Aurignacianul levantin C (Ksar' Akil, niv. 8-69. Este important să se precizeze faptul că în

staţiunea Kebara au fost evidenţiate patru unităţi litice aparţinând Paleoliticului superior, unde indicele aurignacian este de 25,7 % (unit.1), 20,5 % (unit. 2), 3,7 % (unit. 3) şi 7,3 % (unit. 4), luându-se în consideraţie, ca elemente specifice Aurignacianului, proporţia gratoarelor carenate şi a lamelor aurignaciene. Importantă este şi încadrarea cronologică a Paleoliticului superior din grota Kebara. Mai este de precizat faptul că acest Paleolitic superior pare să fie reprezentativ numai pentru Lavant, unde Aurignacianul are caracteristici proprii, chiar dacă încadrarea lui este bazată tot pe gratoarele carenate, în sensul european al termenului. Acest facies pare să fie recunoscut mai ales în centrul Levantului, în Munţii Liban şi Anti-Liban (O. Bar-Josef, A. Belfer-Cohen, 1997).

Tab. 14. Datarea unor nivele din grota Kebara
(după O. Bar-Josef, A. Belfer-Cohen)

Nivelul	Datarea	Laborator
IV – V	43.700 ± 1.800	Pta-5141
IV B	42.500 ± 1.800	Pta-5002
IV B	42.100 ± 2.100	Pta-4987
III B	43.500 ± 2.200	OxA-3976
III Bf	35.600 ± 1.600	OxA-1567
III B	36.100 ± 1.100	PtA-4267
IIf vatră	34.300 ± 1.100	Gif-TAN-90028
IIf vatră	42.800 ± 4.800	Gx-17276
IIf	36.000 ± 1.600	OxA-1230
IIf deasupra vetrei	32.670 ± 800	Gif-TAN-90151
II	31.400 ± 480	Pta-4263
II	28.700 ± 450	Pta-4269
II	33.920 ± 690	OxA-3975
I bază	34.510 ± 740	OxA-3974
I	32.200 ± 630	Pta-4268
I inf.	22.900 ± 250	Pta-4247

Un alt facies litic este *Atlitianul* de la El Ouad C, cu numeroase burine poliedrice şi lame cu marginea curbă şi retuşată abrupt. Pe de altă parte, *Skiftianul* de la Yabroud conține lame cu trunchiere simplă sau dublă, de vârstă ceva mai recentă. Dar, important este că în toate aceste faciesuri cronologice sau teritoriale (locale), tipurile aurignaciene de unelte sânt prezente în proporții diferite, prin prezența elementelor carenoide, fie că sânt gratoare, burine sau nuclee de lamele, epuizate. Diferențieri zonale sânt, de exemplu, prin faptul că în Zagros, Paleoliticul superior a fost recunoscut pentru prima dată la Shanidar, sub numele de *Baradostian*, în niv. C, datat între 33.000 – 27.000 ani BP, cu un utilaj compus din burine, care domină numeric, gratoare pe aşchii, raboturi, piese cu scobitură retuşată, denticulate, inclusiv lame aurignaciene. În regiunea Khorramabad a fost identificat un alt tehnocomplex cu lame macrolitice, dar retuşate abrupt pe ambele laturi, şi cu vârfuri de tip *Arjeneh*, complexul fiind datat la 38.000 – 30.000 ani BC. După opinia lui Fr. Valla (1992), documentarea

arheologică este insuficientă pentru a căuta legături spre Caucaz, acestea putându-e îndrepta mai ales spre Levant.

În nordul Caucazului, originile Paleoliticului superior par a fi bazate pe sosirea unor grupe umane dinspre vestul Asiei. Descoperirile din grota Mezmaiskaya, niv. 1C, au fost datate la 32.010 ± 250 ani BP şi par să conțină reminiscențe ale *Ahmarianului* din vestul Asiei, dar o coexistență între acest facies şi Aurignacian este posibilă, pe baza analizei inventarelor litice, îndeosebi din grota Kamennomotskaya (L. V. Golovanova, A. V. Blajko, 2001).

Ni se pare interesant faptul că, deşi marea majoritate a specialiştilor consideră că Paleoliticul superior din Orientul Apropiat şi Mijlociu este puțin cunocut datorită sărăciei locuirilor de factură reprezentativă, M. Otte (1999) crede că Aurignacianul european ar putea avea origine *orientală* sau *asiatică* (prin descoperirile din Zagros sau Asia centrală), în Levant: Ksar Akil, Liban, Hayonim, Israel, El Kown, Siria, în Caucaz (stațiunile din Georgia). Referindu-se la situația din Levant, acelaşi specialist apreciază că aici, faza cea mai veche a Paleoliticului superior începe cu *Ahmarianul*, ca o tranziție “tehnică” de la cioplirea Levallois spre cea laminară, pe la 40.000 ani BP. Studiul s-a făcut îndeosebi pe tehnocomplexele de la Neguev (Bocher Tachtil), dar acestea se extind pe întreaga “fațadă” siriano-palestiniană până în Turcia meridională. Aurignacianul ajunge în Levant, venind dinspre nord, din zona Zagros sau chiar din cea caucaziană, şi este identificat începând cu fazele vechi, datate la 32.000 ani BP, la Ksar Akil, Hayonim, El Kown. Urmează *Kebarianul*, în componența căruia se găsesc lamele retuşate abrupt, în proporție de 85 %, lamele cu baza trunchiată, piese geometice de tipul triunghiurilor scalene, patrulatere, trapeze, microlitice. Faza a finală a acestui facies este sincronă cu Mezoliticul european (M. Otte, 1999).

Datorită slabei documentări arheologice, izvorâtă din caracterul uneori precar al locuirilor, nu se pot face interpretări cu privire la modul de viață a locuitorilor din Paleoliticul superior al întregului Orient Apropiat şi Mijlociu. Nu s-a găsit nici o structură de locuire, amenajată cu certitudine. Locuirile par a fi de scurtă durată, mai mult halte vânătoreşti. Au fost dezvelite puține vetre, în perimetrul cărora se ducea întreaga activitate de cioplire a uneltelor, de hrană etc. Probabil că ştiau să prepare ocrul, pe care îl foloseau, deşi nu s-au găsit elemente de artă. Descoperirile de

morminte sânt extrem de rare, mai degrabă resturi de schelete, fără a se putea atesta înmormântări, ca element de spiritualitate.

În concluzie, Paleoliticul superior din această zonă geografică a lumii este analizat cu inconsecvență şi încadrat tehnico-tipologic, cultural şi cronologic în mod diferit de către specialiştii în domeniu, pe baza unor interpretări proprii asupra tehnocomplexelor şi a altor caracteristici arheologice, nu întotdeauna prezentate unitar de către descoperitori. Chiar şi utilizarea celor două *sigle: BP* şi *BC* demonstrează lipsa de unitate a tratării fenomenului istoric în întreaga sa complexitate arheologică şi a datelor provenite din colaborarea cu ştiințele conexe. Încercarea noastră de sinteză s-a lovit tocmai de aceste inconsecvențe ale specialiştilor perioadei şi zonei geografice în interpretarea coerentă a datelor, motiv pentru care nu s-a putut evidenția (poate nici nu a existat, din punct de vedere istoric şi geografic) o evoluție unitară a civilizației umane în cadrul formelor sale de manifestare.

Epipaleoliticul

În Orientul Apropiat, această perioadă finală a epocii pietrei cioplite este luată în considerație pe baza prezenței dominante a utilajelor cu lamele retuşate abrupt, cu elemente microlitizate, cu piese geometrice. Se pare că cele mai multe tehnocomplexe au fost descoperite în Levant, deşi, se pare că, astfel de comunități au frecventat şi perimetrul Munților Taurus, însă fără a fi pe deplin elucidate caracteristicile lor. Din nou, M. Otte (1999) observă o oarecare inconsecvență, provenită din neînțelegerea fenomenului în unele spații geografice, între care şi Orientul Apropiat. După opinia noastră, însăşi terminologia folosită: *Mezolitic* şi *Epipaleolitic* este de natură să creeze diferențe de interpretare (dacă fiecare entitate are la bază o realitate istorico-arheologică, şi nu se bazează pe o convenientă proprie).

Epipaleoliticul pare să aibă începuturile industriale în Levant, unde este datat la 18.000 BC, şi numit *Kebarian*. Acest facies este recunoscut în Israel, Liban, Iordania şi Siria. Evoluția sa a durat până pe la 12.000 BC. Industria litică este dominată de microlitism (80-90 %), în cadul căruia, pe criterii geografice, cronologice sau stratigrafice, au fost constatate mai multe variante, cu caracteristici proprii. Astfel, în Israel, pe coastele mediteraneene sau pe valea Iordanului, au fost deosebite patru grupe regionale, în funcție de procentajele vârfurilor, a lamelelor, a pieselor geometrice. În Liban

se pare că există două faze crono-stratigrafice cu predominarea lamelelor, a triunghiurilor şi a vârfurilor în prima, a *microgravetelor*, a lamelelor cu o latură trunchiată dublu (care anunță viitoarele trapeze), în a doua.

În Levantul Turciei, în Sinai şi între Mediterana şi Eufrat, a fost identificat un facies numit *Kebarian geometric*, făcând trecerea, între 12.000 şi 10.500 ani, între Kebarian şi Natufian. Proporția pieselor geometrice atinge 60-80 % din inventarul litic, îndeosebi trapeze şi triunghiuri. În paralel cu acest facies, a fost descoperit un alt tehnocomplex, care se bazează pe prezența lamelelor cu latura retuşată abrupt şi arcuită (*à dos arqué*) şi a microburinelor, care poate proveni din Delta Nilului, şi încă un facies, numit *Kebarianul de tip Neguev*, bazat pe aceleaşi elemente microlitice şi geometrice, dar care este mai slab definit (Fr. Valla, 1988).

Pe la 10.500 BC, apare *Natoufianul*, a cărui origine nu este încă bine stabilită. Un “centru evolutiv” pare să-şi aibă originea în perimetrul Muntelui Carmel şi în Galileea, unde au fost descoperite “sate” locuite timp îndelungat şi cu reveniri frecvente. Din nou domină microlitele geometrice (îşi au baza în Kebarianul geometric ?) şi mai ales segmentele de cerc. Pezența *lustrului* pe lamelele microlitice induce ideea recoltării păioaselor, dar încă nu se poate vorbi de cultivarea lor. Şi în cadrul Natoufianului au fost evidențiate mai multe faciesuri foarte locale, printre care *Harifianul*, ca o formă evoluată, cu “proto-capete de vârfuri de săgeată” (*proto-tête de flèche*) şi vârfuri de tip *Harif* (stațiune eponimă), datat pe la 8.600 – 8.000 ani BC.

În grota Zarzi, Irak, Dorothy Garrod a evidențiat un alt facies epipaleolitic, numit *Zarzian*, şi datat între 12.000 şi 10.500 BC. Este posibil ca sub acest nume să se regăsească mai multe realități arheologice, teritoriale şi cronologice, după cum apreciază F. Hours (1988). În stațiunea eponimă, faciesul se bazează pe *encoches*, denticulate, gratoare, iar în nivelele mai recente, pe apariția microlitelor geometrice. Zarzianul are o extensie spațială, în Irak şi Iran. La Shanidar, nivelul zarzian a fost datat la 10.146 BC, şi este urmat de un alt nivel, protoneolitic.

În Turcia, în regiunea Antalya, Epipaleoliticul este puțin cunoscut, prin descoperiri de mică anvergură, între care grota Karain, unde cercetările arheologice sânt în desfăşurare. Utilajul

litic se bazează pe acelaşi mcrolitism, cu lamele retuşate abrupt, vârfuri cu trunchiere oblică, unele cu ambele laturi retuşate abrupt.

Se pare că Epipaleoliticul din Levant aduce, pentru prima dată, structuri de locuire, construite în mod special. Primele astfel de amenajări, cu ziduri sau platforme din piatră, au fost descoperite în grota Jiita şi în stațiunea Ein Guev, aparținând Kebarianului clasic. În mai multe aşezări natoufiene, la Hayonim, Mallaha, au fost dezvelite locuințe semicirculare sau aproape rotunde, semi-adâncite, unele cu piloni de sprijin. După 9.000 BC, Natofianul de pe Eufrat dezvoltă construcții şi mai specializate, cu pereți dintr-un gen de mortar, amestecat cu alte materiale "măcinate", cu ziduri semiîngropate, cu elemente de preparative culinare, ceea ce anunță culturile neolitice care vor urma.

Înmormântările rămân destul de rare în timpul Kebarianului, dar se pare că morții erau înhumați sub locuință. Un singur mormânt aparține Kebarianului geometric. Mai multe au fost considerate ca aparținând Natoufianului. La Mallaha se pare că într-o fază ulterioară, mormintele au devenit colective. Morții sânt îngropați cu obiecte de podoabă, coliere, centuri, podoabe pentru cap, din dinți, sau perle din os. Dar s-a constatat că la periferia ariilor culturale, a faciesurilor, situațiile devin mult mai puțin concludente.

Vânătoarea asigura hrana populațiilor prin gazelă, focă, ovi-caprine, şi în alte zone, cum ar fi Libanul şi sudul Iordaniei, prin capridee şi cervidee, din cauza terenului acidentat. Se adăugau păsări, mamifere de specii diferite, peşti, crabi, melci. Pe fondul descoperirilor arheologice, se apreciază că grupele umane epipaleolitice acordau o atenție foarte mare unei anumite selecții a vânatului pentru protecția speciilor. Începând cu aproximativ 6.600 BC, oaia reprezenta 50 % din vânatul identificat în stațiunea Hotu. Culesul era de natură eclectică, fără o atenție specială pentru anumite plante, cu excepția cerealelor, la vremea recoltării.

În timpul Natoufianului, s-a constatat **domesticirea câinelui** şi a **oii**.

Mezoliticul din Orientul Apropiat (în sensul lui M. Otte, 1999) corespunde acelei faze de tranziție între vânătorii Paleoliticului superior şi producătorii de hrană. Această fază s-a evidențiat, cronologic şi prin dovezi arheologice, între mileniile IX şi VII î. Hr. Activitățile mezolitice sânt foarte "progresiste" şi evoluția societății spre domesticirea plantelor şi a animalelor se face repede, poate şi

datorită unor schimbări climatice, care le-au antrenat pe acelea din domeniul florei şi al faunei. Se poate admite un fapt logic, desprins din situația reală a spațiului geografic: dezvoltarea teritorială a zonelor cerealiere (sălbatice), cu recoltă sistematică temporară bine precizată, a atras un prim fenomen de sedentarizare, urmat de recoltarea, la fel de sistematică în timp, care asigura o alimentație ordonată prin stocarea producției, iar de aici până la cultivarea intenționată, *pasul* a fost făcut uşor şi rapid. Nivelul de locuire natoufiană de la Shanidar, datat la 8.000 î.Hr. şi cel de la Jerihon, de vârstă similară, au adus dovezi privind domesticirea câinelui, respectiv a oii.

Au fost descoperite structuri de locuire, identificate la Jarmo, Irak, Beidha, Iordania, Jerihon, datate pe la 6.850 î.Hr., cu locuințe construite, unele cu diametrul de până la 6 m. Revenirea periodică nu este un fapt specific al populațiilor mezolitice, dar acum, acestea sânt puse pe seama proprietăților solului şi a recoltelor de cereale. La Aïn Guev I au fost descoperite resturile unei cabane de formă ovală, uşor adâncită, cu diametrul de 4-5 m. La Aïn Guev III au fost semnalate mai multe mici adăposturi cu structură ovală sau semicirculară, cu baza din dale de piatră. Într-un cartier al oraşului Haïfa, numit Neve David, o structură de locuire, aparținând Kebarianului, era prevăzută cu un mic zid semicircular, cu diametrul de 1,50 m, din blocuri de calcar, unde a fost amenajat şi un mormânt protejat cu un şir de pietre. În zona Sinai, un facies numit *Mushabian*, de origine maghrebiană (?) se caracterizează, în stațiunea eponimă, prin resturile unei locuințe şi a mai multor vetre de foc. Natoufianul se caracterizează, cum am mai precizat, prin stațiuni cu elemente de sedentarizare, “satele” lor fiind primele aglomerări cu caracter permanent (P.-L. van Berg, 1995). Structurile de locuire sânt diferite, în funcție de tipul de aşezare: în aer liber sau în grotă. La Hayonim a fost degajat un zid circular cu diametrul de 4 m şi înălțimea de 0,50 m, din pietre legate cu argilă. Interesant este faptul că această mică incintă avea în interior un alt zid de pietre, şi în mijloc, o groapă de vatră, plină cu pietre arse. Alte sisteme au fost identificate în apropiere, cu ziduri de formă circulară. În fața grotei El Wad a fost observată o platformă din dale, ovală, cu laturile de 2m x 2,50m, apărată de un zid înalt de 0,70 m şi lung de 8,50 m. Descoperiri de acest tip sânt numeroase, în aproape întreaga arie a Orientului Apropiat (R. Desbrosse, J. Kozlowski, 1994) Aceste forme de construcții par să se

generalizeze, astfel că ele nu fac decât să pregătească elementele tehnice, dar şi experienţa care va fi necesară pentru ridicarea marilor sate neolitice, odată cu începutul agriculturii.

Numeroasele înmormântări aduc un aspect nou în cercetarea perioadei din punct de vedere al practicilor de ordin spiritual. Peste 50 de morminte au fost descoperite la El Ouad şi peste 80, la Eynam. La fel de importante sânt obiectele de podoabă, ca şi prezenţa lor alături de cei morţi. În plus, înmormântarea in perimetrul aşezării, de regulă sub locuinţe, demonstrează apărarea proprietăţii grupului uman care locuieşte în acel perimetru. Apare, astfel, ideea de proprietate asupra terenului agricol şi de locuit, poate mai sigură decât o aveau iberomaurisienii, predecesorii natoufienilor. De fapt, putem acum să constatăm că această noţiune, *de proprietate*, a fost elementul central al dezvoltării ulterioare a întregii societăţi omeneşti, fundamentul pe care s-au constituit aglomerările rurale, evoluate destul de repede spre cele urbane, sedentarismul ca noţiune de adaptare a omului la mediu, dar mai ales, de încercare de subordonare a mediului, prin cultivarea plantelor şi creşterea vitelor.

****

Înainte de a începe incursiunile într-o altă *lume*, încă şi astăzi aproape total necunoscută, uneori de nepătruns pentru civilizaţiile exterioare ei, considerăm necesar să subliniem unele elemente de convergenţă între cele două continente ale *lumii vechi*: Europa şi Africa, ce au avut ca punte de legătură Orientul Apropiat şi Mijlociu. Nu este necesar să mai dezvoltăm ideea necesităţii acestui demers; importanţa fenomenului istoric, cu specificităţie cunoscute Preistoriei Africii, Orientului Apropiat şi Europei este mult prea bine cunoscută, de aceea am considerat că ar fi necesare unele precizări sintetice.

Câteva micro-regiuni geografice se impun a fi recunoscute, atât ca puncte de referinţă în apariţia şi evoluţia societăţii omeneşti în Preistorie, cât şi ca punţi prin care civilizaţia umană, achiziţiile unor comunităţi au fost destul de repede extinse pe teritorii foarte largi: *Afarul* şi *Maghrebul*, *Bazinul Tigrului* şi al *Eufratului*, *Levantul* şi *Anatolia, Balcanii, Bazinul Mării Negre, Crimeea* şi *Caucazul*; se mai poate adăuga *Levantul* spaniol.

Popularea Europei s-a putut face prin mai multe *porți*, de origine şi localizare diferite: Bosforul şi / sau Gibraltarul (dacă excludem *calea* sud-vest asiatică, deşi Korolevo poate fi un punct de referință. Născut în Africa, dar recunoscut mai întâi în Europa, Acheuleanul a reprezentat prima cultură arheologică închegată, a civilizației umane. Repartiția marilor tehnocomplexe acheuleene, de factură africană certă, pare să fie delimitată de un ax aproape nord-sud – Caucaz / Sinai, printr-o posibilă delimitare a unor spații anatoliene, limita vestică fiind Nadaouyeh, Siria, iar cea estică, Karain, Turcia, dacă ne referim la fenomenul paleoantropologic.

Asumarea producerii focului, aproape simultan în diverse locuri din Africa, Europa sau Asia, a reprezentat una dintre cele mai importante creații ale spiritului uman.

Pe la 300.000 ani BP, o serie de creații umane acoperă ca o cuvertură aproape uniformă *lumea* Orientului Apropiat, a Anatoliei şi parțial, a Europei: *Yabroudianul* (Acheuleano-Yabroudian) din Orientul Apropiat, *Proto-Charentianul* din Anatolia, *Micoquianul* european, îndeosebi cel *estic*, ce pare a fi opera aceluiaşi tip uman, *Homo sapiens* arhaic, a cărui origine este încă necunoscută, poate africană. Vor fi necesare încă multe cercetări, şi mai ales, descoperiri paleoantropologice şi de tehnocomplexe litice pentru a se putea găsi centre de origine şi eventuale filiații.

Fenomenul neandertalian pare să reprezinte o mare unitate etnică, ce va readuce unitatea culturală prin Musterian, ale cărui ansambluri sânt prezente în absolut toată Europa, Anatolia, Orientul Apropiat şi Mijlociu, Caucaz, până în unele spații ale Africii. Elementul tehnic al culturii arheologice, *Levalloisianul*, întăreşte aceasă unitate.

Aurignacianul nu a acoperit întregul imens teritoriu al *lumii vechi*, căci, dacă a uniformizat Europa (scindată, apoi în diferite faciesuri şi culturi arheologice regionale), apare spontan în Crimeea şi la nordul Mării Negre, în Caucaz, dar lipseşte în nodrul Africii (inclusiv în Egipt), în Anatolia, fiind prezent, nu se ştie de unde, în Zagrosul irakian şi iranian.

Paleoliticul superior *recent* reprezintă, peste tot, o mare fărâmițare culturală, cu evoluții inegale teritorial şi temporar, cu inovații spațiale, care nu pot depăşi unele limite teritoriale pentru a fi însuşite şi de alte comunități. Deşi mobilitatea grupelor umane este, se pare, deosebit de accentuată, *frontiere* climatice,

geografice sau de natură încă necunoscută, poate conservatoare, limitează contactul şi transmiterea informaţiilor.

În Paleoliticul final şi în Epipaleolitic-Mezolitic, fragmentarea zonală se menţine, fiind identificate *arii* africane (est, nord, sud), irakiano-iraniană, levantină, anatoliană, caucaziană, europene (centru-nord, est, vest).

Creaţiile de civilizaţie litică sânt peste tot asociate de factori sociali, între care organizarea campamentelor, a strategiei vânătorii, a stocării resurselor pentru asigurarea supravieţuirii.

Elemente de cultură nu apar imediat, nu sânt considerate creaţii ale *arheantropilor* (în stadiul actual al descoperirilor şi interpretărilor acestora). Omul de Neandertal pare să-şi fi asumat, pentru prima dată, fapte de spiritualitate, individuală şi la nivel de grup asociate vânătorii şi fructificării dărniciei naturii, sau supravieţuirii ca specie.

Creaţia artistică, asociată şi cu elementele de frumuseţe personală, prin podoabe, este specifică creatorului Paleoliticului superior, *Homo sapiens sapiens*. Nu peste tot începuturile au fost la fel de firave. Spaţii geografice, mai ales europene, reprezintă *explozii* de creaţie artistică, care s-au stins tot atât de nemotivat (ca interpretare modernă). Occidentul european se individualizează ca un imens “muzeu” de creaţii care au traversat mileniile.

Religia apare ca un *fapt* colectiv, trecut de la persoană la grup, cu importanţa ce trebuie acordată fenomenului de cultură şi spiritualitate ce a impulsionat dezvoltarea societăţii omeneşti în ansambul ei.

Părăsirea grotelor şi instalarea campamentelor în aer liber (acolo unde realităţile geografice şi climatice au permis şi încurajat fenomenul) şi construirea structurilor de locuire, au întărit legătura socială între membrii comunităţii, au facilitat crearea unor noi atitudini, cu scopul nedeclarat al supravieţuirii în mijlocul naturii, ostile încă.

La sfârşitul Paleoliticului final şi în perioada Epipaleolitic-Mezolitic, însuşirea observaţiilor referitoare la ciclicitatea unor fenomene naturale, printre care creşterea şi recoltarea cerealelor, a însemnat *pasul* decisiv spre independenţa de factorii mediului natural şi încercarea, reuşită, de subordonare a acestora, prin cultivare şi domesticire. Acum apare şi un element de o importanţă deosebită în istoria evoluţiei civilizaţiei omenirii: sensul de

proprietate asupra casei şi terenului din perimetrul locuibil, prin înmormântarea morților în acest perimetru, prin care se dovedeşte *legitimitatea* locuirii şi însuşirii roadelor pe care omul şi le-a creat cu scopul de a-i aparține. Ideea rezervei pentru viitorul apropiat nu este specifică acestei perioade, dar ea capătă abia acum calitatea de strategie a existenței şi a dezvoltării societății omeneşti.

Transmiterea acestor *achiziții* pe care omul şi le-a însuşit, din Orientul Apropiat şi Mijlociu, spre Europa, cu siguranță prin zona sud-estului continental, a reprezentat una dintre cele mai mari creații ale spiritului lui *Homo sapiens.*

BIBLIOGRAFIE

- Banesz, L., 1998. *Consideration of the Aurignacian in Anatolia and the Near East*, în M. Otte (dir.), *Préhistoire d'Anatolie. Genèse de deux Mondes*, *Actes du Coll. Int.,* Liège, 1997, ERAUL, 85, Liège, 1998, vol. II. (mai departe se va cita *Préhistoire d'Anatolie).*
- Bar-Josef, O., Belfer-Cohen, A., 1996. *Another Look at the Levantine Aurignacian*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, Coll. XI, The Late Aurignacian*, Forli.
- Bar-Josef, O. ş.a., 2001. *Seasonality and Settlement pattern in the Middle Palaeolithic of the Southern Levant*, în *Congrès 2001.*
- Barkai, Ran, Gopher, Avi, 2001. *Lower-Middle Palaeolithic Flint extraction Sites and Workshops at Har Pua, Israel,* în *Congrès 2001.*
- Barton, R. N. E., ş.a., 2001. *Middle Palaeolithic hearts as evidence of short term human occupation events on Gibraltar*, în *XIV Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes,* Liège, 2001 (în întreaga Bibliografie se citează *Congrès 2001).*
- Beliaeva, E. V., 2001. *On Mousterian variability (the case of the Gubs canyon sites, North Caucasus)*, în *Congrès 2001*.
- Bosinski, G., 1990. *Homo sapiens. L'Histoire des chasseurs du Paléolithique supérieur en Europe (40.000 – 10.000 av. J.-C.)*, Errance, Paris.
- Bourguignon, L., 1998. *Les industries du Paléolithique intermédiaire d'Umm et Tlell: nouveau éléments pour le passage entre le Paléolithique moyen et supérieur*, în *Préhistoire d'Anatolie.*

- Celiberti, V. ş.a., 2001. *Les industries lithiques archaïques du site de Dmanisi, Géorgie*, în *Congrès 2001.*
- Conard, N. J. ş.a., 2001. *Middle Palaeolithic Settlement In Ma'aloula, Syria,*în *Congrès 2001.*
- Copeland, L., Vandermeersch, B., 1988. *Shanidar, Kurdistan, Irak*, în *Dictionnaire*.
- Desbrosse, R., Kozlowski, J., 994. *Les habitats préhistoriques. Des Australopithèques aux premiers agriculteurs, Cracovie-Paris.*
- Doronichev, V. B., 2001. *Chronology*, *palaeoenvironments*, *and industrial variability of the Middle Palaeolithic sites in the Caucasus*, în *Congrès 2001.*
- Golovanova, L. V., 2001. *East-European Micoquian in the Nothern Caucasus*, în *Congrès 2001.*
- Golovanova, L. V., Blajko, A. V., 2001. *Origins of the Upper Palaeolithic in Nothern Caucasus*, în *Congrès 2001.*
- Griggo, Chr., 1998. *Associations fauniques et activités de subsistance au Paléolithique moyen en Syrie*, în *Préhistoire d'Anatolie.*
- Henry, D. O., 1996. *Late Levantine Mousterian behavioral organization: insights from the excavation of the faraj rockshelter, Southern Jordan*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5*, Forli, 1996.
- Hours, F., 1988. *Latamné, Syrie*, în A. Leroi-Gourgan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris, 1988 (în toată Bibliografia se citează *Dictionnaire).* În acelaşi volum, A. Hours semnează şi alte mici capitole (*voci*).
- Hours, F., Vandermeersch, B.,, 1988. *Ubeidya (Oubeidiyeh), Israel*, în *Dictionnaire.*
- Liubin, V. P., 1996. *The aerliest Palaeolithic technocomplexes in the Caucasus: The Peculiarities and probable Relations to Levant and Africa*, în *XIII Int. Congressof Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts, Section 5,* Forli, 1996.
- Liubin, V. P., Beliaeva, E. V., 2001. *Acheulean industry of the Kudaro I cave: raw material diversity and characteristics of the assemblage*, în *Congrès 2001.*
- Meignen, L., 1998. *Le Paleolithique moyen au Levant sud et central: que nous apprennent les donnees recentes?*, în *Préhistoire d'Anatolie.*

- Meignen, L., Bar-Josef, O., 2001. *La fin du Paléolithique moyen au Proche Orient: apports de la grotte de Kebara (Mont Carmel, Israel),* în *Congrès 2001.*
- Mercier, N. ş.a., 2001. *Application de la méthode* de *la thermoluminiscence à la sequence Paléolithique moyen de la grotte de Karain (Turquie),* în *Congrès 2001.*
- Monnier, J.-L., 1992. *Le milieu phisique*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*, PUF, Paris, 1992.
- Otte, M., 1993. *Préhistoire des religions*, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn.
- Otte, M., 1997. *Contacts trans-méditerranéens au Paléolithique*, în J. M. Fullola, N. Soller (dir.), *El món Mediterrani després del Pleniglacial (18.000 – 12.000 BP),* Coll. Int. Banyoles 1995, Girona, 1997.
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck-Larcier, Paris, Bruxelles.
- Otte, M. ş.a., 1998. *Evolution technique à la long terme dans le Paléolithique anatolien,* în *Préhistoire d'Anatolie.*
- Otte, M., Kozlowski, J. K., 2001. *Constitution de l'Aurignacian à travers l'Euroasie*, în *Congrès 2001.*
- Ronen, A., 2001. *Small tools at the Lower Palaeolithic site Evron-Quarry, Israel,* în *Congrès 2001.*
- Taşkiran, Harun, *The distribution of bifaces in Anatolia*, în *Préhistoire d'Anatolie.*
- Valla, Fr., 1988. *Kébarien*; *Kébarien géometrique*, în *Dictionnaire.*
- Valla, Fr, 1992. *Le Moyen Orient*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*, PUF, Paris, 1992.
- Van Berg, P.-L., 1995. *Il n'y a pas eu de révolution néolithique,* în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le genie de l'Homme. Des origines à l'ecriture,* Saint-Gerard, 1995.
- Yalçinkaya, Işin, 1998. *La grotte Karain: généralités dans le contexte anatolien*, în *Préhistoire d'Anatolie.*
- Zaidner, Y., 2001. *The small-toolof Bizat Ruhama, Israel,* în *Congrès 2001.*

CAPITOLUL 7

ORIENTUL ÎNDEPĂRTAT

Ne bazăm excursul nostru în această parte a lumii pe cercetările şi descoperirile din trei mari entităţi etno-geografice: India, China, Japonia, dar nu vom putea trece cu vederea unele aspecte arheologice sau paleoantropologice din Indonezia şi din alte zone geografice apropiate, care fac parte din acest imens teritoriu. Am precizat, într-un alt capitol, opiniile unor specialişti, potrivit cărora Caucazul, şi prin Caucaz, Africa şi/sau Orientul Mijlociu şi Apropiat au suferit certe influenţe venite din Asia de sud şi de est. Au fost certificate şi influenţe dinspre Africa spre Asia de sud-est şi apoi spre Europa. Astfel, s-a constatat, pe cale arheologică, existenţa unui comportament tehnologic aproape identic între *primii europeni* şi Extremul Orient (Chou-kou-tien) sau Caucaz (Azych). Imensele stepe de la nordul Mării Negre ar putea reprezenta căile foarte vechi de difuziune între Asia şi Europa (M. Otte, 1996). Dar, dacă luăm în consideraţie datările paleoantropologice cele mai vechi din Africa şi vârsta *omului de Trinil*, a celui din China sau de la Dmanisi (Georgia), de aproximativ 1,8 milioane de ani, constatăm anterioritatea indiscutabilă a *vetrei* africane. O părere identică are F. Bordes (1968), chiar dacă pune ideii un semn de întrebare, dar J. Garanger (1992) nu exclude existenţa unor descoperiri care să preceadă Acheuleanul care reprezintă, după Oldowayan, prima cultură arheologică a lumii.

INDIA

Paleoliticul inferior este caracterizat pe baza prezenței uneltelor de tip *choppers* şi *chopping-tools*, care constituie specificul *Soanianului* ca facies industrial, chiar dacă râul Soan se află la nord de Punjabul (Pendjab) pakistanez, afluent al Indusului superior. Acest facies este derivat din *Pebble culture* a Asiei orientale, ce-şi are originea la începutul Pleistocenului mijlociu, finalul find mai mult sau mai puțin contemporan cu ultima Glaciațiune europeană alpină. Este interesant de ştiut că Soanianul, care se bazează pe aşchiile de tip levallois (într-o fază evoluată), este precedat de un *Pre-Soanian*, a cărui industrie este caracterizată prin prezența aşchiilor grosiere, cioplite fără o atenție deosebită acordată tehnicii debitajului (H. Loops-Wissowa, 1988). Trebuie să mai luăm în considerație şi faptul că, în general, în întregul sub-continent indian Paleoliticul este datat doar pe elemente de cronologie relativă, fără jaloanele pe care le-ar fi putut oferi prezența faunei în stratigrafia stațiunilor, sau a altor dovezi de încadrare cronologică. Din acest punct de vedere, se poate înțelege faptul că Pre-Soanianul a fost datat doar în vremea glaciațiunii Mindel, fără alte adăugiri suplimentare de factură geo-cronologică, fiind identificat pe baza unor tipuri speciale de unelte (D. Sen, 1976). Pe baza cercetărilor arheologice, se consideră că Soanianul ar fi evoluat pe parcursul a două faze:

- Soanianul vechi, datat în Mindel-Riss şi caracterizat prin prezența uneltelor care fac parte din

acel complex, *galets aménagés*, cu unelte pe nuclee şi aşchii, *choppers, chopping-tools*, la care se adaugă, mai târziu, aşchii clactoniene tot mai numeroase, sfârşind prin trecerea la un debitaj ce s-ar putea numi proto-Levallois.

- Soanianul recent, datat în Riss şi Riss-Würm, când, în paralel cu scăderea numerică a uneltelor vechi, creşte ponderea celor de factură musteriană şi Levallois, cu aşchii şi lame Levallois retuşate, la care se adaugă racloare şi străpungătoare pe galete de mici dimensiuni. Bifacialele încă nu sînt cioplite. Cu toate acestea, se apreciază că această fază ar putea fi de factură acheuleană (G. C. Mohapatra, 1976).

În India peninsulară, în regiunea Madras a fost identificat un alt facies, *Madrasianul*, cu o oarecare specializare în cioplirea bifacialelor, a căror pondere crescută este în defavoarea pieselor

de tip *chopping-tool*. În aceeaşi zonă geografică, staţiunea Attirampakkam a oferit un inventar litic de aspect acheulean, aparţinând faciesului madrasian tocmai pe baza prezenţei bifacialelor (H. Loops-Wissowa, 1988). Varietatea căilor de evoluţie a faciesurilor litice indiene se verifică şi prin faptul că, tot pe valea Soan a fost descoperită şi cercetată o altă staţiune, Chauntra, cu nu mai puţin de trei serii de bifaciale, departajate cronologic prin aspect şi prin gradul de rulare şi de patină. Posibilele influenţe ale tehnocomplexelor africane pot fi demonstrate prin prezenţa unor toporaşe (*hachereaux*), aproape identice, dar asociate cu bifacialele acheuleene. Este de precizat că bifaciale acheuleene au fost identificate la Hunsgi, Karnataka, Bhimbetka, dar de forme nu atât de tipice (H. D. Sankalia, 1976).

Paleoliticul mijlociu este la fel de puţin cunoscut, chiar dacă au fost descoperite numeroase staţiuni, cum ar fi acelea din valea Narmada (Narvada), la Patne (Maharachtra), dar fără determinări de detaliu. Industria, slab cunoscută, se caracterizează prin prezenţa racloarelor pe aşchii, asociate cu puţine lame şi cu bifaciale nu atât de tipice. La Narvada se vâna, printre alte specii, *Bos nomadicus* şi *Elephas antiquus* (H. D. Sankalia, 1976).

Paleoliticul superior cunoaşte doar câteva staţiuni care pot fi atribuite acestei perioade, dar sînt foarte slab locuite, iar tehnocomplexele sânt atribuite doar pe criteriul poziţiei stratigrafice (între Paleolitic şi Mezolitic), cum ar fi staţiunea de la Patne, apoi acele adăposturi (*abri*) de la Bhimbetka şi Khandivi. S-a propus evidenţierea Paleoliticului superior prin trei stadii evolutive, posibil cronologice:

- industrie cu aşchii lamelare retuşate, unele transformate în racloare, vârfuri, străpungătoare, *couteaux à dos*, burine, *choppers* de mici dimensiuni;
- tehnocomplex ce are ca suport lamele transformate în gratoare, vârfuri, lame *à dos*, burine, dar puţin numeroase;
- tehnocomplex târziu, cu lame, burine, gratoare pe lame şi aşchii, piese care se înscriu printre microlite, dar de dimensiuni mai mari decât acelea mezolitice. Se precizează că aceste trei faciesuri nu sânt bine determinate spaţial-geografic, nici cronologic (J. Garanger, 1992).

Mezoliticul de pe întregul teritoriu luat în consideraţie este bine documentat prin numeroasele aşezări descoperite, ale căror inventare conţin industrie microlitică. De cele mai multe ori, aceste

locuiri sânt situate, stratigrafic, peste acelea atribuite Paleoliticului superior, şi sânt datate în mileniul VI. Stațiunile din partea de vest (din Bengalul occidental), printre care se semnalează cele de la Birbhanpur, pe malurile râului Damodar, se remarcă prin numeroasele ateliere de cioplire, "specializate" în cioplirea microlitelor de mai multe tipuri.

Arta parietală a acestei prime părți a Preistoriei Indiei este cunoscută îndeosebi prin descoperirile din numeroasele adăposturi sub stâncă, între care au devenit celebre cele de la Bhimbetka, cu peste 100 de situri cu artă parietală. Periodizarea artei parietale indiene comportă şapte etape, dintre care prima, atribuită Paleoliticului superior, se remarcă prin reprezentări animaliere de mari dimensiuni, asociate cu motive geometrice şi cu reprezentări antropomorfe: dansatori şi vânători. A doua etapă este de vârstă mezolitică şi se caracterizează prin imagini zoomorfe şi antropomorfe în scene de vânătoare, cu arcuri şi săgeți, lănci cu barbeluri. Potrivit reprezentărilor figurate, fauna vânată era alcătuită din elefanți, bizoni, tigri, mistreți, cerbi, păsări (J. Garanger, 1992). Manifestările de artă mezolitică de la Edakkal, Marayur şi Tenmala au fost datate la 5.210 ± 110 BP (P. Rajendran, 1996).

Reprezentarea oamenilor în scene de dans, în Paleolitic şi Mezolic, poate sugera existența unui *sacru* colectiv, cu participarea celor inițiați, în cadrul unor elemente de religiozitate încă prea puțin cunoscute.

Mezoliticul indian pare să aducă apariția ceramicii şi domesticirea caprei.

CHINA

Paleoliticul inferior

Unii specialişti nu exclud existența unui Villafranchian de factură locală, datat pe la 2.000.000 ani, cu faună specifică, reprezentată de *Leptobus, Bison, Equus sanmeniensis, Ursus*, avându-şi originea în sudul Asiei (J. S. Aigner, 1976). Descoperirea de la Damiao este pusă în legătură cu prezența faunei de *Rhinoceros* în asociere cu resturi paleoantropologice, printre cele mai vechi din spațiul luat în considerație (H. Tong, 2000).

Descoperirea de la Chou-Kou-Tien (denumirea actuală: Zhoukoudian) a făcut înconjurul lumii în anii ’20 ai secolului trecut, cu numele de *Sinanthropus pekinensis*, numit ulterior *Pithecanthropus pekinensis*, de fapt un veritabil *Homo erectus.* Resturile paleoantropologice au fost descoperite în asociere cu faună de *Coelodonta* şi *Dicerorhinus* (H. Tong, 2000).

Grota unde s-au făcut cele mai vechi descoperiri paleoantropologice din China este situată la 40 km sud-vest de Pekin (azi, Beijing). Săpăturile au început în 1921, iar în 1923 au fost descoperiți doi dinți. În 1927, săpăturile se reiau şi descoperirile sânt deosebit de importante: calote craniene, mandibule, fragmente de schelete post-craniene, toate fiind pierdute în timpul războiului chino-japonez, dar s-au păstrat valoroasele monografii asupra importantelor descoperiri.

Zhoukoudianul reprezintă, de fapt, un complex de situri arheologice, numerotate cu cifre arabe. La Zhoukoudian 1 au fost descoperite şi resturi faunistice foarte bogate, printre care se menționează peste 100 de vertebrate (amfibieni, reptile, păsări, mamifere). Peste 40 % dintre acestea au dispărut, dar sânt considerate ca “strămoşi” ai bourului, bizonului, bivolului, ai unor cervidee, ai cămilei, câinelui, oii, porcului. S-au mai găsit oase de lup, tigru, hienă, urs, vulpe, jder, marmotă, şobolani, şoareci. Se precizează faptul că nu toate aceste resturi aparțin niv. 10 şi celor de deasupra, contemporane cu resturile de *sinantrop*. Acest amestec de resturi osoase poate fi urmarea acțiunii omului şi a carnasierelor.

Industria litică se bazează pe unelte cioplite din cuarț, ale cărui desprinderi erau greu de controlat, de unde şi aspectul grosier, arhaicizat al uneltelor. S-a mai folosit cristalul de stâncă, silexul, gresia (din care s-au recoltat percutoare, *choppers, chopping-tools*). Alte piese tipice sânt reprezentate de aşchii retuşate, o mare varietate de racloare, chiar gratoare, străpungătoare, burine, piese cu scobituri, *poliedre*, *sferoide*, *pics*, vârfuri din os.

În afara incendiilor naturale, constatate în perimetrul locuirilor, vetrele, cenuşa şi cărbunii au dovedit folosirea conştientă a focului, ca una dintre marile realizări ale lui *Homo erectus,* considerate şi cele mai vechi dovezi din Orientul Îndepărtat. S-a avansat şi ipoteza canibalismului la acest grup uman, pe baza descoperirii

unor oase umane sparte şi arse, dar aceste dovezi nu au fost socotite suficient de convingătoare.

La Zhoukoudian 13 au fost identificate 37 de specii de animale, dintre care 29 sânt identice cu situl 1; altele fiind mult mai vechi, au permis să se constate că acest depozit este corespunzător cu cel de la baza sitului 1. În situl 13, utilajul litic este reprezentat doar de câteva piese de tip *chopping-tool* şi alte câteva galete cioplite. Printre resturile faunistice se semnalează *Macacus robustus, Ursus thibetanus, Hyaena sinensis, Felis, equus sanmeniensis, Tapirus sinensis* şi altele (V. E. Laritchev, 1976).

Zhoukoudian 15 mai este cunoscut şi sub numele de *cultura Fen* numită şi *Fen Ho*, după numele acestui afluent al Fluviului Galben. În această zonă geografică, materialele litice par mai recente, datorită retuşelor fine care însoțesc uneltele pe aşchii, de factură musteriană: racloare convergente, vârfuri, galete cu desprinderi bifaciale, iar fauna este reprezentată de urs, bizon, mai multe specii de rinocer, elefant, struț, şi considerată ca aparținând interglaciarului Riss-Würm. După opinia lui M. Otte (1999), cultura Fen poate fi analogă Musterianului european.

Un alt sit este reprezentat de grota superioară de la Zhoukoudian 1, datată între finalul ultimei glaciațiuni şi începutul Postglaciarului. Aceste locuiri aparțin unei serii de campamente care fac trecerea între Paleoliticul final şi Mezolitic în China de Nord (M. N. De Bergh, P. R. Ottino, 1988; B. Vandermeersch, 1988). Utilajul este puțin abundent şi sărac în tipuri: piese de tip *galets aménagés*, gratoare, unelte din os, asociate cu resturi paleoantropomorfe de tip *Homo sapiens*, podoabe reprezentate de cochilii şi dinți perforați, ocru roşu. Acest campament pare să fie mai nou, dar nu se poate stabili cu certitudine dacă poate fi atribuit Paleoliticului superior.

Datarea întregului complex de situri de la Zhoukoudian este de aproximativ 600.000 – 500.000 ani. Este de reținut faptul că o datare mai veche, de aproximativ 1,6 MA, a unor dinți (incisivi) de om, descoperiți la Yuanmou, a fost abandonată, dar alte datări, mai recente, par să stabilească vârsta descoperirilor de la Zhoukoudian 1 la 780.000 ani BP (H. Tong, 2000).

Într-o altă stațiune, numită Dali (Shaanxi), a fost descoperit un foarte bogat tehnocomplex litic, pe aşchii grosiere, de o factură care face trecerea spre Paleoliticul mijlociu. Un craniu uman, de tip

Homo sapiens arhaic, a fost datat la aproximativ 200.000 ani. Utilajul este pe aşchii, dar fără tipurile specifice Paleoliticului inferior.

În zona (provincia) Xujiayo s-au descoperit stațiuni datate într-o fază recentă a glaciațiunii Riss, cu racloare, *sferoide*, puține gratoare, apar şi piese de tip *chopper, chopping-tool,* dar cioplite în acel cuarț de filon, care le dă aspectul grosier. În tot cazul, descoperirea unui număr de aproximativ 150 stațiuni aparținând Pleistocenului inferior şi mijlociu, ne oferă amploarea locuirilor umane în acest imens spațiu asiatic (H. Tong, 2000).

Paleoliticul mijlociu şi superior

În perimetrul imensului platou Ordos, în interiorul marii bucle a Fluviului Galben, delimitat la sud-sud-est de Marele Zid, au fost descoperite mai multe stațiuni paleolitice, dintre care două tehnocomplexe sânt cele mai importante: Shuidonggou (vechiul Chouei-tong-keou), aflat pe marginea sud-vestică a platoului, şi Sjara-osso-gol, situat în bazinul afluentului cu acelaşi nume al Fluviului Galben; traversând platoul Ordos, acesta a creat un mare canion. Ambele ansambluri litice sânt contemporane cu ultima glaciațiune europeană alpină, şi au fost catalogate ca reprezentând faciesuri industriale ale Paleoliticului mijlociu şi superior chinez (chiar dacă platoul Ordos aparține, în prezent, Mongoliei). În asociere cu utilajul litic, au fost descoperite şi resturi osoase ale omului fosil, care a primit acelaşi nume, *Ordos* (M. N. De Bergh, P. R. Ottino, 1988).

Primul tehnocomplex, Shuidonggou, conține piese litice care fac tranziția între Paleoliticul mijlociu şi cel superior, deşi nu lipsesc uneltele de tip *chopper, chopping-tool*, chiar şi bifaciale. Importantă este, însă, tehnica Levallois, prin care s-au cioplit şi retuşat unelte pe aşchii: racloare, vârfuri musteriene, denticulate, piese cu scobituri retuşate (*encoches)*, la care se adaugă componenta laminară, specifică Paleoliticului superior, destul de bine reprezentată procentual: gratoare, străpungătoare, burine, lamele, *couteaux à dos abattu*.

Al doilea tehnocomplex este sensibil asemănător în ceea ce priveşte principalele forme de unelte, dar de dimensiuni mai mici, poate şi datorită materiei prime pe care oamenii au avut-o la dispoziție: galete din cuart, ftanit şi silex.

Campamentul din grota de la partea superioară a sitului Zhoukoudian 1 ar putea aparține unui final de Paleolitic, dar încadrarea sa geo-cronologică este precară.

Alte culturi arheologice cu microlite, descoperite în diferite zone ale Chinei par să aparțină Holocenului, dar nu există nici o datare de cronologie absolută, iar caracteristicile utilajelor, ale altor componente de inventar nu sânt deloc suficiente pentru o încadrare geo-cronologică certă. De altfel, putem constata că, cu excepția deosebit de importantelor descoperiri de la Chou-kou-tien, Paleoliticul Chinei rămâne prea puțin cunoscut pentru a se putea elabora ierarhizări şi etapizări cronologice şi culturale. Pe aceste considerente, apreciem că nu este exclusă o evoluție a comunităților umane de la finalul Paleoliticului superior direct spre Neolitic, poate printr-o trecere prea puțin evidențiată, a unui Mezolitic aproape necunoscut din punct de vedere arheologic. De altfel, din punct de vedere antropologic, se evidențiază trei forme umane, cu încadrările lor geo-cronologice:

- *Homo erectus*, încadrat în ìnterglaciarul Holstein (Mindel-Riss)
- *“Nendertaloid”*, încadrat la finalul glaciațiunii Riss, eventual în Eem şi în Würmul vechi
- *Homo sapiens*, aparținând Würmului târziu, dar “ante Valdai-Maximum” (B. S. Aigner, 1976).

Aceste informații pot fi asociate cu descoperirile arheologice din Mongolia, atribuite loess-ului ultimului Pleniglaciar. Este vorba de 10 aşezări situate în depozite aluviale pleistocene. La Dörölj I, situată la altitudinea de 890 m, a fost cercetat un nivel de locuire datat la 29.500 – 30.000 ani BP, cu faună destul de puțin conservată: oase de cai, sute de fragmente de ouă de struț, două perle, care se înscriu printre cele mai vechi obiecte de podoabă din Asia. Utilajul litic a fost cioplit pe galete din roci de esență vulcano-sedimentară, în tehnică discoidală, laminară şi lamelară: racloare, gratoare, unelte pe aşchii groase, retuşate. În linii generale, acest ansamblu litic ar putea avea afinități cu Aurignacianul european (J. Jaubert ş.a., 2001). Oricum, pe întregul spațiu al Chinei, s-a constatat existența unui număr de 247 stațiuni aparținând Pleistocenului superior, dintre care 174 conțineau ți resturi de *Rhinoceros.* Creşterea numărului de stațiuni, la începutul Holocenului, la 285, demonstrează amploarea fenomenului de răspândire a locuirilor umane (H. Tong, 2000).

JAPONIA

Studierea Preistoriei Japoniei începe cu o descoperire aparținând culturii Jomon a Neoliticului, reprezentată prin ceramică şi resturi paleoantropologice. Abia în 1949 au fost descoperite primele urme de locuire paleolitică, în stațiunea Iwajuku, la 90 km nord de Tokio.

Se presupune că cele mai vechi dovezi ale prezenței omului pe teritoriul Japoniei ar data dintr-o perioadă cuprinsă între 130.000 şi 70.000 ani BP, pe baza descoperirilor, destul de nesigure şi controversate, din insula Kyushu. Într-o altă stațiune, numită Babadan, localizată în prefectura Miyagi, la baza profilului s-au descoperit aşchii atipice, dar retuşate, din jasp şi calcedonie. Datarea lor ar putea dovedi o prezență umană la aproximativ 150.000 ani BP. În alte stațiuni, cum ar fi cea de la Hoshino (la 80 km nord de Tokio), complexul litic ar putea fi datat între 50.000 şi 30.000 ani BP. Este deosebit de interesant faptul că un ansablu litic, reprezentat de elemente arhaice, de tipul *galets aménagés*, asociate cu aşchii, *choppers, chopping-tools*, bifaciale mai puțin tipice şi o singură bifacială de tip cert acheulean, în stațiunea Gongenyama, este datat la 50.000 ani BP, cînd se constată unele posibile elemente de tehnică Levallois în cioplirea aşchiilor. De altfel, studii recente evidențiază faptul că Paleoliticul mijlociu s-a extins până în Australia şi Japonia (M. Ote, 1999). Se consideră că limita inferioară a *Paleoliticului recent* japonez ar fi pe la 30.000 ani BP. Pe la 20.000 ani BP, elementele ce marcau specificul *Paleoliticului arhaic* dispar aproape cu totul şi apar piese de caracter paleolitic superior: gratoare diverse, cuțite scurte şi late, vârfuri cu retuşe pe margini, “topoare” cu tăişul lustruit. Aceste piese amintesc de acel facies numit *Hoabinian*, identificat în Vietnam. Foarte discutat şi controversat, acest facies litic este situat între Paleoliticul superior şi Neoliticul evoluat al Asiei de Sud-Est. Tehnologic, acest facies se bazează pe prezența pieselor de tip *pebble tool*, asociate cu topoare scurte. Se estimează că Hoabinianul, ce-şi avea campamentele în grote şi adăposturi sub stâncă, s-a răspândit în întreaga peninsulă Indochina, în Malaezia, Sumatra şi Filipine (partea de nord) (H. Loops-Wissowa, 1988).

Un debitaj laminar, specific *Paleoliticului recent* japonez se face pe deplin simțit pe la 20.000 ani BP, cu unelte pe lame:

gratoare, racloare, burine diversificate ca tipuri, lame *à dos*. O nouă tehnică, specifică locului, numită *setouchi*, permite retuşarea fină a cuțitelor retuşate abrupt, dar de formă trapezoidală, în mod special abundente în zona Osaka. În regiunea Tokio se foloseşte pe larg obsidianul, adus de la distanțe mari, uneori de la peste 150 km.

Pe la 15.000 BP, se constată diminuarea dimensiunilor uneltelor, un microlitism nu atât de accentuat fiind reprezentat de lamele şi microlame.

Perioada cuprinsă între 13.000 şi 10.000 BP pare să facă trecerea între Paleolitic şi cultura Jomon, prin faze anterioare, numite *Sub-* sau *Pre-Jomon*, şi fiind de o anumită factură epipaleolitică sau mezolitică (în termeni europeni) (J. Garanger, 1992).

****

În imensitatea spațiului sud-est asiatic au fost descoperite stațiuni paleolitice de mare importanță istorică. Ne referim, mai întâi, la craniul de *Pithecanthropus erectus*, de fapt, *Homo erectus*, descoperit încă la 1891 de către E. Dubois, în insula Java, la Trinil, în depunerile fluviatile ale râului Solo. În afară de craniu, au mai fost descoperite femure şi dinți izolați. Formațiunea geologică a fost datată între 0,9 şi 0,7 MA (B. Vandermeersch, 1988).

În aceeaşi zonă a Indoneziei (insula Java) au fost descoperite şi alte resturi paleoantropologice, datate între 900.000 şi 700.000 ani. Încadrarea geo-cronologică a multor descoperiri este dificilă, căci s-a pierdut contextul geologic (este cazul resturilor fosile de tip *Homo sapiens wajdekensis*, datat doar în Pleistocenul final, după cum opinează H. Loops-Wissowa, 1988). Alte *forme umane* sânt fie foarte vechi, estimate la o vârstă de peste 2 MA (*Homo modjokertensis*), fie mult mai recente (Omul de tip *Solo*, datat la aproximativ 100.000 ani). Unele dintre aceste materiale se aflau în asociere cu resturi faunistice, care le-a asigurat un context acceptabil pentru încadrarea cronologică, dar ele sînt total lipsite de contextul arheologic al utilajului litic. De altfel, mai toate siturile identificate până în prezent în spațiul luat în considerație sânt lipsite de un context stratigrafic şi arheologic necesar datărilor. Pe de altă parte, lipsa aproape totală a industriilor litice este considerată ca fiind datorată bogăției rezervațiilor de bambus, din

care oamenii şi-au confecționat uneltele necesare. Din aceste puncte de vedere, nu se poate diferenția existența unor etape/perioade paleolitice în spațiul geografic supus analizei. Chiar şi acolo unde au fost descoperite unelte de piatră, acestea sânt insuficiente cantitativ şi tipologic pentru a se putea opera clasificări cu un grad ridicat de certitudine. Este exemplul unor descoperiri din zona central-sudică a insulei Java, în regiunea Padjitan (azi Pacitan), care a dat numele unui aşa-zis facies, *Padjitanian* (G. J. Bartsrta, 1976), pe baza prezenței unor bifaciale grosiere, a aşchiilor cioplite rudimentar, asociate cu piese de tip *chopper* şi *chopping-tool*, galete cu detaşări sumare. Pe astfel de *criterii tipologice*, faciesul respectiv a fost datat doar în Pleistocenul vechi, considerându-se că această industrie ar fi opera acelui Om de tip *Solo*. Aici, pe o terasă a râului Solo, au fost descoperite 11 calote craniene asociate cu resturi faunistice, foarte greu de încadrat geo-cronologic şi în *ierarhia* formelor umane vechi, deoarece nu se asociază cu tipologia *Neandertalianului*, dar nici cu *Homo erectus* din Java, capacitatea craniană fiind mult mai dezvoltată, ceea ce a determinat să i se acorde o vârstă mai recentă (B. Vandermeersch, 1988). În plus, descoperirea unor noi resturi umane, la Ngawi, aproape identice cu acelea de la Ngandong, întăreşte ideea unui *grup* uman, alcătuit din cei trei "reprezentanți": Ngandong (Solo), Ngawi şi Sambungmacan (S. Sartono ş.a., 1996).

Tot în insula Java, la Sangiran a fost identificat un alt facies specific Paleoliticului inferior, datat între 1 milion şi 700.000 ani, cu faună specifică primei jumătăți a Pleistocenului. Uneltele, de mici dimensiuni (aşchii, unele retuşate), au fost cioplite pe galete din jasp şi calcedonie (H. Loops-Wissowa, 1988). Cercetări mai recente stabilesc vârsta descoperirilor paleoantropologice de la Sangiran, şi a întregului complex arheologic, la 1,5 milioane de ani (D. Grimaud-Hervé, Fr. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001). Dar unele dintre aceste descoperiri au rămas fără un important suport ştiințific de încadrare geo-cronologică datorită deteriorării sedimentelor vulcanice care au adăpostit *in situ* importantele resturi paleoantropologice. Din aceste motive, datările de cronologie absolută evidențiază existența unor locuiri cu vârste între 0,8 MA şi 0,5 – 0,4 MA (H. Salaki ş.a., 1996).

În Malaezia au fost descoperite mai multe grote, dintre care, mai intens locuită a fost cea de la Niah, "Marea Grotă", cu unelte de tip *chopper* (întreaga industrie este de tip *pebble culture*), dar

care se datează pe la 40.000 – 38.000, cu aşchii, unele retuşate, galete sumar cioplite, dar şi cu utilaj osos. Interesant este acest *fenomen* local, această evoluție ce merge până la finalul Pleistocenului (cu unelte atât de arhaice), când se constată trecerea la un Mezolitic, pe la 8.000 BC, apoi, la un Neolitic, tot local, pe la 2.000 BC. Aceste observațiii au fost efectuate pe baza cercetărilor arheologice din grota Niah, cu o stratigrafie destul de complexă (H. Loops-Wissowa, 1988; J. Garanger, 1992). Aşezarea numită Kota Tampan, situată pe o terasă înaltă a văii Perak, a oferit un complex de unelte de tip *chopper* şi *chopping-tool*, în asociere cu câteva bifaciale rudimentare şi cu racloare pe aşchii, sumar amenajate, ce a primit numele de *Tampanian*. Datarea sa, în vremea glaciațiunii Mindel, nu este acceptată de toți specialiştii.

În Filipine, alte descoperiri de unelte de tip *pebble culture*, cu piese rudimentare, cioplite pe galete, *choppers* ce prezentau desprinderi mai bine controlate (tehnică evoluată), dar şi gratoare nucleiforme, aşchii retuşate etc., au primit denumiri ce le-au oferit caracterul de facies local: *Cabalwanian* şi *Cagayan*. Datările nu sânt bazate decât pe unele analogii şi pe elemente de cronologie relativă, dându-li-se o vârstă de eproximativ 400.000 ani. Tot în Filipine, un şir de grote au oferit descoperiri pe baza cărora s-a evidențiat un alt facies, *Tabonianul* (aşezarea eponimă este grota cu acelaşi nume), peste 90 % dintre unelte fiind reprezentate de aşchii neretuşate, percutoare din cuarț, piese de tip *chopper*, întregul ansamblu (stratigrafic s-a constatat o continuitate de locuire până spre începutul Neoliticului) fiind datat la 50.000 – 45.000 ani. În alte grote, cum ar fi cea de la Guri, utilajul are mai puține aşchii retuşate, şi este considerat de vârstă mai recentă.

Aceeaşi industrie rudimentară a fost identificată şi în Tailanda, fiind nominalizate două faciesuri: *Fingoianul* şi *Lannathianul*, ambele datate, în general, în Paleoliticul inferior, între 900.000 şi 600.000 ani (A. K. Ghosh, 1976).

În concluzie, se consideră că Paleoliticul inferior din China este reprezentat îndeosebi prin descoperirile de la Yunxian, Longgupo, Yuanmou, Lantian, Chou-Kou-Tien, asociate cu racloare şi scobituri retuşate pe aşchii din cuarț; Soanianul din Penjab, la nivelul graciațiunii Mindel, se bazează pe aşchii clactoniene, cu influențe proto-Levallois, în timp ce bifacialele din partea occidentală a Indiei denotă influențe africane; Ayathianul birmanez şi Padjitanianul din Java, asociat cu resturi de

Pithecanthrop, reprezintă existența Paleoliticului inferior în această parte a lumii (M. Otte, 1999).

Un facies litic, de tehnică unifacială, numit *Hoabinhian*, a fost localizat în destul de numeroase stațiuni din Nord-Estul Thailandei, Nord-Vestul Sumatrei, în Vietnam şi Indonezia, fiind datat la 29.000 ani BP (H. Forestier, 2000). Dar, între 28.000 şi 18.000 ani BP, în Arhipelsagul indonesian au fost identificate şi tehnocomplexe litice cu cioplire bifacială. Aceste piese au fost realizate cu cioplitorul dur, din calcar silicifiat de bună calitate. Este important de reținut şi faptul că, între 30.000 şi 20.000 ani BP, tot în spațiul indonezian a fost identificat un alt facies, cu cioplire discoidală, dar cu elemente Levallois (H. Forestier, 2000).

Din această prezentare sumară a descoperirilor şi *faciesurilor* litice din Orientul Îndepărtat observăm, mai întâi, unele inadvertențe în ceea ce priveşte relația dintre elementele tipologice şi tehnice ale utilejelor litice, şi cronologia absolută a acestora. Au fost descoperite şi locuiri sporadice, cu mult prea puține elemente susceptibile unei analize exhaustive, care să contribuie la emiterea unor concluzii cu caracter istoric, privind evoluția reală a locuirilor. Nu este, însă, exclus ca observațiile de pe teren să reflecte realitatea istorică şi arheologică a spațiului asiatic luat în considerație. Literatura de specialitate pe care am consultat-o, sau cea enunțată nu oferă încă suficient de multe date suplimentare, ori informații mai complete cu privire la Paleoliticul mijlociu şi superior. Referirile sânt uneori vagi şi lacunare. F. Bordes afirmă doar că descoperirile de industrii cu sau fără bifaciale nu par a fi la fel de vechi ca şi acelea din Africa, iar creatorul lor poate fi un australopitec (F. Bordes, 1968). Constatăm, pentru *începuturile* procesului de evoluție a omului în acest spațiu, posibile centre ale lui *Homo erectus* în insula Java, la Chou-kou-tien, la Lantian, Longgupo sau Yuanmou, în Penjabul indian, poate şi în Birmania, dar vârstele apreciate sânt uneori mai mici în raport cu starea de arhaicizare a uneltelor. Oricum, existența unor resturi paleoantropologice în asociere cu faună datată între 1,8 MA – 1,7 MA – 800.000 ani (D. Grimaud-Hervé, Fr. Serre, J.-J. Bahain, R. Nespoulet, 2001), demonstrează rapiditatea răspândirii lui *Homo erectus* în afara spațiului de origine (Africa) Cât priveşte locuirile ulterioare Paleoliticului inferior, cercetările arheologice au evidențiat existența unui posibil facies musterian, dar în sens larg, uneori cu sporadice elemente Levallois de tehnică a cioplirii. Nu

sânt lipsite de interes descoperirile paleoantropologice, pe baza cărora s-a încercat evidențierea unor posibile evoluții şi dovezi de existență a comunităților umane până spre finalul ultimei glaciațiuni alpine europene. În sfârşit, locuirile mezolitice, cu posibile tradiții europene, au un specific zonal. Astfel, în Siberia şi Japonia, Mezoliticul, cu microlite, apare pe la 10.000 ani BC, iar Neoliticul, pe la 5.000 ani, dar în China asistăm la apariția unui Neolitic foarte precoce, care suprapune direct Paleloliticul final.

In sfârşit, nu este deloc lipsit de importanță studiul lui M. Gabori (1976), care argumentează unele aserțiuni privind posibilele elemente de confluență între nordul Caucazului şi Europa de Est (Orientală), încă din Acheuleanul final. Dar în ceea ce priveşte posibilele linii de convergență între locuirile umane (culturile arheologice) dintre spațiul care ne interesează aici în mod deosebit şi spațiul nord-caucazian, autorul studiului este destul de reticent datorită unor condiții paleogeografice, printre care se menționează, ca fiind deosebit de importantă transgresiuea Mării Caspice, care ar fi putut bloca orice legătură între Asia şi “căile” de difuziune spre Europa.

BIBLIOGRAFIE

- Aigner, S. J., 1976. *Chinese Pleistocene cultural and Hominid remains: a consideration of their significance in reconstructing the pattern of human biocultural development*, în Asok K. Ghosh (dir.), *Le Paléolithique inférieur et moyen en Inde, en Asie Centrale, en Chine et dans le sud-est asiatique*, IX-e Congrès UISPP, Coll. VII, Prétirage, Nice, 1976 (mai departe se va cita *Coll. VII, Nice*).
- Bartstra, G. J., 1976. *The dating of the Palaeolithic in Indonesia*, în *Coll. VII, Nice.*
- Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*, L'Univ. des Connaissances, Hachette, Paris.
- De Bergh, M. N., Ottino, P. R., 1988. *Zhoukoudian (faune et industrie de), Chine*, în A. Leroi-Gourhan (dir. de la public.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris (mai departe se va cita *Dictionnaire*). În acelaşi volum, cei doi specialişti semnează şi alte articole (*voci*).

- H. Forestier, 2000. *De quelques chaînes opératoires lithiques en Asie du Sud-Est au Pléistocène supérieur final et au début de l'Holocène*, în *L'Anthropologie*, Paris, 104, 4.
- Gabori, M., 1976. *Le rôle du Paleolithique de Transcaucasie dans le peuplement de l'Europe Orientale*, în *Coll. VII, Nice.*
- Garanger, J., 1992, *L'Asie du sud et l'Asie orientale*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le monde*. Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris (mai departe se va cita *La Préhistoire).*
- Ghosh, A. K., 1976. *Pleistocene man and his cultures in Central, East, South and Southeast Asia an appraisal*, în *Coll. VII, Nice.*
- Grimaud-Hervé, D., Serre, Fr., Bahain, J.-J., Nespoulet, R., 2001. *Histoire d'ancêtres. La grande aventure de la Préhistoire*, Artcom, Paris.
- J. Jaubert ş.a., 2001. *Le Paléolithique supérieur ancien d'Asie: nouvelles découvertes en Mongolie*, în *XIV-e Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes,* Liege, 2001.
- Laritchev, V. E., 1976. *Discovery of hand-axes in China and the Problem of local cultures of Lower Palaeolith of East Asia*, în *Coll. VII, Nice.*
- Loops-Wissowa, H., 1988. *Soan (rivière de), Pakistan*, în *Dictionnaire*. Precizăm că în acest volum, H. Loops-Wissowa are şi alte articole (*voci*).
- Mohapatra, G. C., 1976. *Geo-Tectonic developments Sub-Himalayan lithic complex and Post-Siwalik sediments,* în *Coll. VII, Nice.*
- Otte, M., 1996. *Le Paléolithique inférieur et moyen en Europe*, Armand Colin/Masson, Paris.
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris-Bruxelles.
- Rajendran, P., 1996. *Mesolithic and post-Mesolithic Art in Kerala, South India*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts*, Forli, 1996.
- Saleki, H. ş.a., 1996. *Datations radiométriques des couches à Homo erectus de Kabuh à Ngebung (Sangiran, Java central, Indonésie*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoriques Sciences, 1 Abstracts,* Forli, 1996.
- Sankalia, H. D., 1976. *The Early and Middle Palaeolithic Cultures in India and Pakistan*, în *Coll. VII, Nice.*

- Sartono, S. ş. a., 1996. *L'Homme fossile de Ngawi*, în *XIII Int. Congress of Pre- and Protohistoriques Sciences, 1 Abstracts*, Forli, 1996.
- Sen, D., 1976. *Rethinking on the lower palaeolithic of the Punjab (India and Pakistan)*, în *Coll. VII, Nice.*
- Tong, H., 2000. *Les Rhinocéros des sites à fossiles humains de Chine*, în *L'Anthropologie*, Paris, 104, 4.
- Vandermeersch, B., 1988. *Zhoukoudian, anc. Choukoutien (fossiles humains de), Chine*, în *Dictionnaire.* În acelaşi volum, autorul semnează şi alte articole (*voci*).

CAPITOLUL 8

AUSTRALIA

Oricine urmăreşte evoluţia omului ca specie, în timp şi spaţiu, poate constata că, după depăşirea primelor stadii de dezvoltare fizică şi culturală (a tehnocomplexelor litice pe care le-a creat) printr-o adaptare extraordinară la condiţiile mediului natural, acesta, omul, a depăşit limitele spaţiului de origine. Fenomenul s-a petrecut pe la 1 milion de ani (MA), când, prin cercetările arheologice, prezenţa sa este dovedită mai întâi în imediata apropiere (în Orientul Apropiat), apoi, aproape simultan în timp, "cucereşte" Europa şi Asia. Popularea altor spaţii geografice, mult mai târziu, rămâne încă una dintre enigmele Preistoriei omenirii. De exemplu, prezenţa lui *Homo erectus* la Sangiran, Java, este atestată pe la 800.000 ani, dar abia *Homo sapiens sapiens* pare să fie prezent în Australia (în sensul larg al spaţiului geografic) aproximativ odată cu evoluţia culturilor Paleoliticului superior european. Dar M. Otte (1999) crede (şi poate că are dreptate) că *Homo erectus* din Java şi-ar fi urmat propria sa evoluţie spre stadiul "modern". Trecerea omului modern din Indonezia în Australia avea să fie dovedită între 50.000 şi 40.000 ani (J.-M. Cordy, 1995).

În sens larg geografic, Australia (numită şi Oceania) grupează, în afara teritoriului său propriu-zis, Papua-Noua Guinee, inclusiv insulele Solomon, Tasmania, Noua Zeelandă şi alte insule din Oceanul Pacific. De fapt, în unele lucrări de specialitate se face o oarecare distincţie geografică între Oceania insulară pe de o parte, Australia, Tasmania şi Noua Guinee, pe de altă parte. În demersul nostru, ne interesează în primul rând spaţiul continental, unde prezenţa omului a fost mai demult şi mai bine documentată

pe cale arheologică. La acest element se adaugă acela dovedit pe calea evoluției teritoriale a marelui relief: în timpul perioadelor glaciare (îndeosebi ultima glaciațiune), datorită regresiunii apelor Oceanului planetar, "Marea Australie" (numită şi *Continentul Sahul* în literatura anglo-saxonă) constituia un singur teritoriu; numeroasele insule din subcontinentul indian erau legate de Asia, formând *Subcontinentul Sunda*; între aceste două unități geografice se afla un spațiu marin, cu ape adânci, numit *Wallacea* (în memoria savantului englez, A. R. Wallace, care a stabilit limitele de est şi de vest ale unor forme de mamifere ce populau aceste teritorii).

Pe teritoriul Australiei propriu-zise au fost definite inițial (în 1929) trei faciesuri cultural-cronologice: *Murundianul* (cel mai recent), *Mudukianul* şi *Pirrianul*, acesta din urmă datat la 4250 ± 180 BP; în 1930, s-a adăugat încă o cultură, *Tartangianul*, mai veche decât Pirrianul, apoi, o alta, numită *Kartian*, considerată şi mai veche. Pentru a nu se crea confuzii şi erori de încadrare crono-culturală, specialiştii au divizat Preistoria Australiei în trei faze: veche (datată în mileniul XVI BC), medie (ale cărei începuturi au fost stabilite pe la 5.000 BP), şi recentă, încadrată în mileniul I î.e.n. (J. Garanger, 1992). După 1970 s-a renunțat şi la această cronologie a Preistoriei Australiei, stabilindu-se două mari perioade cronologice, bazate pe elemente tehnico-tehnologice: **Core-tool-and-scraper-tradition** şi **Small-tool tradition**.

Prima perioadă se caracterizează prin procentajul mare al uneltelor nucleiforme, al gratoarelor masive, pe aşchii macrolitice, la care se adaugă *chopper şi chopping-tool.* Mai târziu, pe la 20.000 ani BP, apar lame de mari dimensiuni, cu tăişul lustruit, apoi unelte pregătite pentru a fi prinse în coadă (elemente componente ale unor unelte compuse, de tip *teslă)* (J. Garanger, 1988).

Vechimea acestui tehnocomplex a fost stabilită prin cercetările intreprinse în Noua Galie de Sud (extremitatea sud-estică a Continentului). În stațiunile de aici s-au descoperit gratoare nucleiforme, aşchii, nuclee, deşeuri de cioplire (dovadă a cioplirii uneltelor pe locul aşezării), aglomerări de cochilii, ca resurse de hrană.

Asociate acestor tehnocomplexe sânt considerate numeroasele descoperiri de morminte, de la Kow Swamp, Cohuna, Mungo şi din alte situri (J. Garanger, 1988; B. Vandermeersch,

1988; J. Garanger, B. Vandermeersch, 1988). Astfel, la Mungo, în asociere cu un utilaj litic datat la 32.750 ± 1250 BP (tipic pentru această fază a Preistoriei Australiei), au fost descoperite trei morminte datate, după poziția stratigrafică, la 24.500 – 26.500 ani BP (“Mungo I”, “Mungo III”), respectiv, 28.000 – 30.000 ani BP (“Mungo II”). Primul mormânt aparținea unei femei parțial incinerate înaintea înhumării, situație unică printre descoperirile preistorice. Înhumarea s-a făcut cu depunerea unor resturi de la vatra utilizată pentru incinerare. Mungo II reprezintă resturile înhumate ale unui bărbat, în poziție întinsă. Se consideră că aceste resturi fosile aparțin unor indivizi diferiți de aborigenii contemporani lor, dar mai gracili decât alte forme fosile, cum ar fi acelea de la Kow Swamp şi Cohuna, de talie mai robustă (J. Garanger, B. Vandermeersch, 1988). În vestul Australiei, la Cossack, scheletele înhumaților prezintă morfologii cu caractere mai arhaice. În această situație, specialiştii au ajuns la concluzia că s-ar putea accepta prezența a două populații succesive, ambele avându-şi originea în insula Java: *omul de Ngandong*, reprezentant târziu al lui *Homo erectus*, şi *omul de Wadjak*, mult mai evoluat, deci mai recent. O altă situație complică posibilitățile de stabilire a cronologiei primei mari perioade a Preistoriei Australiei: faptul că înhumații de la Kow Swamp au caractere mult mai arhaice, dar sânt datați mult mai recent, între 13.000 şi 9.000 ani BP. O posibilă explicație, avansată de specialişti, este cea potrivit căreia caracterele primitive ale unor indivizi (constatate prin analiza craniilor) ar putea fi rezultatul unor deformări, posibil rituale, ale craniilor (J. Garanger, 1988). Alți specialişti nu anulează total posibilitatea unei mai mari vechimi a primilor oameni care au populat Australia, avansând chiar vârsta de 120.000 – 100.000 ani BP (Loofs-Wissowa, H., 1996). O constatare a practicii funerare, aceea a folosirii ocrului roşu la înhumarea bărbatului, este deosebit de importantă şi demonstrează faptul că, indiferent de spațiul geografic, în anumite perioade istorice, grupele umane au ajuns la însuşirea unor semnificații identice cu privire la spiritualitate, la viața de după moarte. Ar fi foarte interesant de ştiut dacă aceste ritualuri funerare au fost transmise, ca şi alte impulsuri, prin aculturație, sau ele pot fi considerate ca însuşiri proprii, ale unor anumite evoluții culturale şi cultuale.

Alte elemente par să contribuie la constatarea existenței unor evoluții culturale ale acestei populații: preocupările estetice,

folosirea unor obiecte de podoabă (perle din os), operele de artă parietală (cea mai veche dovadă fiind picturile rupestre dintr-o sală *foarte profundă* – asemănări cu situația din grotele spațiului franco-cantabric – a grotei Koonalda). Arta pleistocenă australiană este reprezentată de elemente geometrice – cercuri concentrice, trasate cu degetul în sedimente argiloase sau gravuri pe suporturi mai rezistente, incizii ondulate, paralele sau în cruce, dar şi altele, foarte interesante, care reprezintă "piste" cu reprezentări de paşi de oameni, canguri, asociate cu reprezentări geometrice.

În partea de sud-vest a Australiei, pe malurile râului Swan, o altă stațiune preistorică a fost datată la 39.500 +2.300 – 1.800 ani BP, ceea ce pare să contribuie la demonstrarea prezenței grupelor umane în acest spațiu geografic, la peste 40.000 ani (J. Garanger, 1992; R. Gregory, 1996).

A doua mare perioadă a Preistoriei Australiei, **Small-tool-tradition**, pare să fie determinată de ultima transgresiune würmiană, de pe la 6.000-5.000 BP, când Tasmania şi Noua Guinee au fost izolate de Australia propriu-zisă. Din punct de vedere tehnico-tipologic, ea se caracterizează printr-o oarecare microlitizare a utilajului, dar mai ales prin caracterul său, mult mai bine elaborat, ceea ce a permis o preparare specială a nucleelor şi diversificarea tipurilor de unelte: vârfuri foliacee uni- sau bifaciale, unele cu marginile denticulate, lame *à dos abattu*, burine, microlite geometrice. Un caracter oarecum special îl au acele piese de înmănuşare, sub formă de vârfuri, gratoare, cuțite. Oamenii ştiau să folosească propulsorul, bumerangul şi scutul, unelte şi arme cu care au fost găsiți de primii europeni ai timpurilor istorice, ajunşi aici (J. Garanger, 1988, 1992).

Tasmania, Noua Guinee şi teritoriul insulelor din sudul Pacificului nu au oferit, până în prezent, descoperiri care să modifice într-o manieră distinctă Preistoria întregului spațiu geografic australian; pentru popularea acestor spații geografice, inclusiv unele ocupații, pot fi consultate şi lucrările: F. Valentin, Fl. Détroit, H. Widianto, 2001; F. Leach, 2001. Se consideră că evoluția spre neolitizare s-a putut constata îndeosebi prin prezența ceramicii (cultura Lapita), pe la 3.000 ani BP (A.-M. Sémah, F. Sémah, H. Forestier, 1996; D. V. Burley, 1996).

BIBLIOGRAFIE

- Burley, D, V., 1996. *Reconsiderations of Culture History and Transformation in the Polynesian Kingdom of Tonga*, în *XIII Congress of Pre- and Protohistoric Sciences, 1 Abstracts,* Forli (mai departe se va cita *XIII Congress, 1 Abstracts).*
- Cordy, J.-M., 1995. *Chronologie et paléoenvironnement*, în J.-M. Cordy (sous la dir. de), *Le Génie de l'Homme. Dès origines à l'écriture*, Saint Gérard.
- Garanger, J., 1988. *Australian core-tool-and-scraper tradition*, în A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Préhistoire*, PUF, Paris (mai departe se va cita *Dictionnaire)*; în această lucrare, J. Garanger semnează şi alte articole (*voci)*.
- Garanger, J., 1992. *L'Océanie*, în J. Garanger (sous la dir. de), *La Préhistoire dans le Monde.* Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris.
- Garanger, J., Vandermeersch, B. 1988. *Mungo*, în *Dictionnaire*.
- Gregory, R., 1996. *Prehistoric population movements across the Landscape: A study from the Ord-Victoria River Region, Northern Australia*, în *XIII Congress, 1 Abstracts.*
- Leach, F., 2001. *Prehistoric Fishing in the Pacific Region over the last 35,000 Years*, în *XIV-e Congrès Int. des Sciences Pré- et Protohistoriques, Pré-Actes,* Liège (mai departe se va cita *XIV-e Congrès*, *Pré-Actes*).
- Loofs-Wissowa, H., 1996. *The Role of the Pre-Modern Man in the peopling of Australia*, în *XIII Congress, 1 Abstracts.*
- Otte, M., 1999. *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.
- Sémah, A.-M., Sémah, F., Forestier, H., 1996. *Le peuplement ancien des vallées de Nouvelle Caledonie*, în *XIII Congress, 1 Abstracts.*
- Valentin, F., Detroit, Fl., Widianto, H., 2001. *Sur l'origine des plus anciennes populations des Iles du Pacifique Sud,*în *XIV-e Congrès, Pré-Actes.*
- Vandermeersch, B., *Cohuna*, în *Dictionnaire*.

CAPITOLUL 9

AMERICA

Înțelegerea Preistoriei Americii (în sens larg, continental) trebuie să pornească de la cunoaşterea faptului că terminologia marilor diviziuni diferă de cea cunoscută pentru continentul european, al întregului spațiu geografic cunoscut şi sub numele de *Lumea Veche*. La baza acestor diferențe cronologice şi culturale stau mai întâi elementele cadrului geografic, total diferite de ceea ce s-a petrecut în spațiul *Lumii Noi.* “Cucerirea” (ocuparea) Australiei şi a Americii mult mai târziu, demonstrează, poate, imposibilitatea grupelor umane de a traversa spații geografice acoperite de ape sau de ghețuri cu caracter cvasi-permanent. Există şi interpretări diferite ale fenomenului de expansiune a omului spre noi teritorii. Astfel, se ştie că mamiferele de talie mare au populat America încă pe la începuturile ultimei glaciațiuni (Wisconsin, paralelizată cu Würmul european), iar unii specialişti în domeniu caută să asigure aceeaşi vechime şi populării antropologice a Continentului. Pe de altă parte, deosebirea dintre America şi *Lumea Veche* provine şi de la modalitățile de analiză şi interpretare a fenomenului antropologic: în *Lumea Veche*, **geologia** a fost metoda ştiințifică prin care lumea a devent conştientă de existența *strămoşilor*, indiferent de denumirea sub care au apărut ei pentru prima dată; în America, **etnografia** şi studiile etnologice (asupra populațiilor care, la venirea primilor europeni, trăiau încă la nivelul epocii pietrei), au făcut cunoscută lumii ştiințifice caracteristicile Amerindienilor. Din aceste motive, în *Lumea veche,* arheologia are caracterul unei ştiințe proprii, care studiază fenomenul evoluției umanității, subsumându-şi, uneori, datele oferite de cercetările ştiințelor conexe, în timp ce în America

arheologia preistorică este privită ca un element adiacent al antropologiei şi etnologiei.

Marile diviziuni ale Preistoriei americane reflectă tocmai aceste deosebiri de analiză şi interpretare, dar şi situația de fapt, cronologia internă a siturilor şi a descoperirilor arheologice, cu atât mai mult cu cât specialiştii americani în domeniu au ajuns la rezultate cu totul spectaculoase.

Pentru cunoaşterea Preistoriei americane, câțiva termeni trebuie reținuți:

- *Early Man* desemnează, într-o anumită regiune, existența primilor locuitori, contemporani cu marii reprezentanți ai faunei cuaternare. Dar, în America, fauna la care ne referim a fost datată la nivelul glaciațiunii Wisconsin (în unele zone, mai veche decât 80.000 de ani), în timp ce primii locuitori, sosiți, aşa cum se crede, prin strâmtoarea Bering, nu sânt datați decât la cel mult 15-20 mii de ani.
- *Lithic stage*, denumit altă dată, *Early Lithic stage*, este un stadiu al cioplirii pietrei, caracterizat de un tehnocomplex litic. În felul acesta s-au putut deosebi industriile (unele nesigure şi nedefinite cronologic), pe blocuri şi pe galete, cuprinzând aşchii cioplite sumar, şi care au primit denumirea generică de *Pre-proiectile*, de alte industrii, cu vârfuri bifaciale fin amenajate, încadrate sub denumirea de *Paleoindian*.
- *Paleoindian*, ca etapă crono-culturală a evoluției grupelor umane ale primilor locuitori din America, regrupează primele manifestări tehnico-tipologice ale grupelor umane respective. În prezent, prin *Paleoindian* pare să se înțeleagă ansamblul unor formațiuni arheologice caracterizate prin cioplirea bifacială, de factură fină, superioară, în care se includ şi aşchii cu partea dorsală amenajată în mod special. Din acest punct de vedere, a fost creată o fază cronologică, *Clovisianul*, bazat pe prezența vârfurilor de tip *Clovis*.
- *Arhaic stage*, introdus pentru a desemna faza preceramică, *Lamoka*, a Preistoriei statului New York, extins apoi şi asupra estului Americii de Nord, inclusiv asupra Californiei. Unii specialişti admit faptul că această perioadă se află, cronologic, între *Paleoindian* şi *Silvicol (Woodland culture),* caracterizat prin producerea ceramicii şi practicarea grădinăritului (Patrick Plumet, 1999; O. Soffer, N. D. Praslov, 1993).

Aşa cum precizam mai sus, preocuparea cea mai importantă a specialiştilor americani este de a descoperi dovezi concludente

cu privire la o vârstă cât mai veche a primilor oameni care au populat Continentul. În sensul acesta, problema primei populări a Americii, încă în Pleistocen, constituie una dintre cele mai importante preocupări ale specialiştilor în domeniu. În acest sens, au fost emise două ipoteze: 1, dacă strâmtoarea Bering a constituit un obstacol de netrecut pentru populațiile preistorice (pleistocene, după opinia noastră); 2, dacă, în timpul maximei lor extensii, calotele glaciare au împiedicat penetrarea grupelor umane, prin Alaska şi Yukon. Unii specialişti au ajuns la concluzia că în timpul Wiskonsinianului mediu (aproximativ între 65.000 – 35.000 ani) sau în Wiskonsinianul superior (între apoximativ 22.000 – 14.000 ani), au putut avea loc "căi" de trecere. Important este faptul că cele două prime culturi (faciesuri tehnologice), *Clovis* şi *Folsom* par a fi contemporane şi nu se exclud reciproc din interpretarea Preistoriei americane. Astfel, în 1926, s-a stabilit, pentru prima dată în America, asocierea dintre locuirea umană şi fauna pleistocenă, prin alăturarea stratigrafică a unui vârf de tip Folsom, cu resturile unui bizon. S-a considerat că acest vârf de lance este, totuşi, puțin mai recent decât piesele aproape similare, de tip Clovis (J.-F. Moreau, 1988). Aceste piese, destul de apropiate tipologic şi tehnic, îndeosebi în ceea ce priveşte organizarea retuşelor, de vârfurile solutreene ale Paleoliticului superior european, au deschis calea unor noi controverse cu privire la vârsta *reală* a primilor locuitori ai Americii. S-a considerat că, dacă aceste piese, atât de elaborat realizate, au fost identificate într-un context care le datează într-o vreme apropiată de Tardiglaciarul european, prezența unor grupe umane în America ar trebui să fie mult mai veche. În acest demers, s-au luat în considerație şi posibilele relații cu Paleoliticul superior siberian, de o factură atât de neşteptată (în raport cu condițiile cunoscute ale mediului geografic), dar este destul de dificil de stabilit momentul sau perioada când aceste grupe umane au traversat un spațiu considerat neospitalier, pentru a ajunge în Noul Mexic (unde au fost cercetate stațiunile eponime ale celor două ansambluri litice). Mai adăugăm faptul că vârsta acestor tehnocomplexe este stabilită între 9.500 şi 8.000 ani BC. Dar, după cum vom vedea, alte noi datări de cronologie absolută, corelate cu interpretări arheologice şi ale altor ştiințe conexe, au stabilit o vechime mai mare a pieselor (şi locuirilor) de tip Clovis şi Folsom.

Cel mai vechi *orizont* de locuire a Americii pare să fie ceea ce specialiştii au numit **Paleoindian**. Această cultură arheologică americană pare să se fi derulat pe la 12.000 ani, perioadă geologică foarte complexă, în timpul căreia au loc profunde stransformări climatice şi ecologice, marcate de finalul Pleistocenului şi trecerea spre Holocen. Propunerea ca aceste piese (şi locuirile / campamentele în care au fost create) să fie datate *după* 12.000 ani se bazează pe faptul că în acea perioadă nordul Americii era încă acoperit de gheţari. Schimbările climatice au antrenat topirea lor rapidă şi apariţia unor imense lacuri, a unor puternice cursuri de apă, dar şi a unor terenuri locuibile, pe care grupele umane şi-au instalat campamentele, înainte ca vastele suprafeţe să fie acoperite de păduri. Ca urmare a acestor descoperiri, specialiştii americani au trecut imediat la noua datare a tehnocomplexelor, prin cele mai noi metode de cronologie absolută. Folosind principiile metodei AMS, s-a stabilit că *Clovisianul* a apărut (brusc) pe la 11,2 ka (1 ka = 1.000 ani), manifestându-se doar până la 10,9 ka, deci, numai trei secole. A urmat *Folsomianul*, care îşi începe evoluţia pe la 10,95 ka, prin ocuparea campamentelor clovisiene, şi la 10.25 ka, evoluţia sa se stinge aproape brusc. Problematica cronologiei acestor tehnocomplexe nu se încheie, căci, prin calibrarea U/Th, vârstele au fost din nou modificate, fapt ce a relansat discuţiile. În ultimă instanţă, prin analiza *marjei de eroare* a datărilor prin metoda C14, s-a stabilit că *Paleoindianul* începe la 11,5 ka şi se sfârşeşte la 8 ka (D. Lavallée, P. Plumet, 1992; P. Plumet, 1999). Pe la 10 ka, pare să-şi înceapă evoluţia o altă cultură arheologică, *Planoianul*, dar specialiştii nu-l pot distinge de începuturile *Arhaicului*.

Paleoindianul a fost divizat în trei perioade, corespunzătoare unor faciesuri / culturi arheologice:

- *Paleoindianul inferior*, ce a fost datat între 11,5 – 10,9 ka, şi echivalat cu *vârfurile de tip Clovis*. Aceste piese, cu lungimea de 6 cm şi lăţimes de 3 cm, au fost cioplite bifacial, din materii prime de foarte bună calitate, roci cu granulaţia foarte fină, de tipul calcedoniei sau a obsidianului. Se pare că grupele umane se caracterizau printr-o mobilitate foarte accentuată, determinată de necesitatea de a căuta sursele de materii prime, uneori la distanţe de peste 300 km (J. M. Adovasio, 1993). Poate că şi pentru aceste motive, vârfurile de tip Clovis se află răspândite din America de Nord până în America Centrală. Chiar dacă se admite trecerea

purtătorilor acestei culturi prin strâmtoarea Bering, se consideră că centrul lor de origine ar fi sudul Statelor Unite. Vârfurile de tip Clovis erau cioplite pentru a fi utilizate ca arme la vânarea bizonului şi a mamutului (D. J. Meltzer, 1993; C. Vance Haynes, Jr., 1993).

- *Paleoindianul mediu* este datat între 11 – 10 ka, şi corespunde *îndustriei cu vârfuri de tip Folsom*. Ele erau aproape similare celor de tip Clovis, numai că prezintă, pe fiecare suprafață câte o canelură care acoperă o bună parte a părții distale. Se consideră că erau folosite la vânarea bizonului (*Bison antiquus, Bison occidentalis)*, cu care au fost, de regulă asociate, în marile câmpii din partea de sud-vest (B. A. Bradley, 1993; G. C. Frison, 1993).

- *Paleoindianul superior* este datat între 10 – 8 ka, şi este asociat cu *vârfurile de tip Plano* (de unde şi denumirea de *Planoian*). Aceste vârfuri au fost descoperite pe un spațiu imens, între Atlantic şi Pacific, iar spre nord, până în zona Subarctică (*Scutul Canadian)* şi până spre peninsula Quebec-Labrador (P. Plumet, 1999). Diferența dintre aceste vârfuri şi precedentele constă în dispariția acelei caneluri pe una din suprafețe, ca şi subțierea bazală, pentru a putea servi ca armături (L. B. Davis, 1993).

Populațiile ce aparțineau *Paleoindianului* trăiau mai ales din vânarea marilor ierbivore (s-a constatat dispariția mamutului la finalul *Paleoindianului inferior*), dar nu erau ocolite nici animalele de talie mică (iepurele); se practica pescuitul, iar necesitățile suplimentare de hrană erau asigurate prin culesul vegetal. Locuitorii campamentelor îşi amenajau colibe pentru familiile proprii (de unde se constată şi un început de organizare), încălzite de o vatră centrală. Grupurile umane puteau fi de mărimi diferite, poate în funcție de condițiile de mediu ecologic, de necesitățile şi posibilitățile de asigurare a hranei. Deşi nu au fost descoperite probe materiale, specialiştii nu contestă folosirea unor ambarcațiuni pentru pescuit sau pentru deplasări mai lungi, pe calea apei. O deosebită importanță o reprezintă descoperirea mormintelor în care s-a dovedit folosirea ocrului roşu, ca element ritualic, cu posibile interpretări ale existenței unei vieți de după moarte.

Îndeosebi în ultima perioadă, deplasările grupelor umane erau deosebit de intense, căci s-au descoperit situri cu vârfuri de tip

Plano până în lungul fluviului Saint Laurent (în zona canadiană, spre Montreal).

Originea *Paleoindianului* a suscitat interesul specialiştilor încă din secolul al XIX-lea. Au fost luate în considerație, ca elemente de convergență cu Paleoliticul superior euro-asiatic, descoperirile din Siberia: Afontova Gora II şi Kokorevo II, pe Ienisei, Malta şi Buret II, pe Angara, deosebit de bogate în piese de aspect bifacial, variate ca tipologie, asociate cu microlame şi cu nuclee *cuneiforme*, similare cu descoperirile din spațiul american; deosebirea constă în necunoaşterea canelurii în zona proximală, considerată ca o invenție a *Paleoindienilor.* Aşadar, o origine a *Paleoindianului* în Paleoliticul superior al Eurasiei nu este total înlăturată. Dar în Alaska şi la nord de Yukon, situația este şi mai complicată, căci descoperirile din aceste spații geografice se leagă nemijlocit de Paleoliticul superior siberian; aceste componente tehnico-tipologice, numite cu titlul generic de *Paleoarctic*, prezintă două faciesuri, unul siberian şi altul american, cu posibile legături în zona geografică largă a strâmtorii Bering (J.-F. Moreau, F. Rodriguez, D. Lavallee, 1988).

Paleoarcticul reprezintă o tradiție culturală, dar şi cronologică, a spațiului nordic, din America şi Canada, cu extensii spre Siberia şi Labrador (P. Plumet, 1988; 1999). Această perioadă, complexă şi complicată a Preistoriei spațiului arctic (luat în considerație ca element geografic) a fost divizată în două subunități (fără a se putea preciza cu multă exactitate dacă ele se referă numai la *tradiții* culturale, geografic-teritoriale sau / şi cronologice):

1. *Paleoarcticul (tradiția beringiană)* ar constitui, după opinia unor specialişti, un grup de formațiuni arheologice, primele în zona Siberia - Alaska, apărute ca o continuare a faciesului cultural-tehnologic al Paleoliticului superior siberian spre Alaska – Yukon, cu unele persistențe asiatice, cum ar fi tehnica debitajului laminar prin presiune. Această tehnică de cioplire permitea exploatarea maximă a materiei prime cu foarte mici pierderi în deşeuri de cioplire, finalizată prin producerea unei destul de mari varietăți de suporturi pentru uneltele finite, necesare inserțiilor laterale ale armăturilor pentru vânat şi pescuit. Aşadar, *Paleoarcticul* reuneşte tehnocomplexele beringiene cu microlame, chiar dacă utilajul litic este mult mai variat, cuprinzând nuclee specializate, lame, burine pe aşchii macrolitice, bifaciale foliacee, alte unelte pe aşchii.

Geografic-spațial, acest tehnocomplex cuprinde două faciesuri: siberian şi american.

Tradiția beringiană a fost împărțită în două faze: *Faza inferioară*, datată între 35 şi 10,5 ka în Siberia (unde este reprezentată de entitatea numită *Djuktaian),* şi între 12 şi 9,5 ka în Alaska (deci, mai recentă); *Faza superioară*, datată în Siberia între 10,5 şi 7 ka (denumită *Sumnaginian*), iar în Alaska, între 8,5 şi 7,5 ka. P. Plumet (1999) crede că acest decalaj se datorează diferențelor dintre zona de origine şi cea periferică. Pe criterii strict cronologice, *Paleoarcticul american* se datează pe la 11,4 ka, în timp ce faciesul numit *Paleoindianul din Alaska* (*Nenanian*)*,* între 11,9 – 11,8 ka. Aşadar, acest *Paleoarctic* poate fi considerat ca reprezentând cea mai veche formațiune arheologică, bine definită, în Alaska, contemporan cu *Paleoindianul* american. Stațiunile aparținând *Tradiției beringiene* se află peste tot, în interiorul peninsulei Alaska. La rândul său, *Denalianul*, fecies considerat identic cu *Djuktaianul* siberian, este un facies tehnologic paleoarctic foarte bine definit în Alaska, datorită seriei de datări cronologice, prin care s-a stabilit vârsta de 10,6 – 9,5 ka. Una din componentele sale, cea microlaminară, a fost identificată, pe la 7,5 ka, în zona Yukon şi până în spațiul statului Washington. Trecerea *Paleoarcticului* superior spre *Arhaic* nu este bine cunoscută, deoarece a evoluat prin mai multe componente tehnico-culturale, cu determinări climatice, spre *Arhaicul* propriu-zis, care în unele zone ale Alaskăi şi Canadei ajunge până pe la 4,3 ka.

2. **Eschimos**, termen folosit de francezii secolului al XVII-lea, pentru a denumi populațiile arctice, contemporane sosirii europenilor, transformat ulterior în accepțiunea de *tradiție*, *fază culturală* a Preistoriei spațiului arctic american şi al Groenlandei, când vânătorii din Alaska şi Siberia s-au adaptat la condițiile de mediu ale spațiului geografic, ocupând, progresiv, extremul nord canadian, arhipelagul arctic, Groenlanda, o parte a golfului Hudson,Quebecul de nord, până spre Labrador şi Terra Nova (P. Plumet, 1988).

Din punct de vedere arheologic, perioada a fost divizată în două etape: *Paleoeschimos* şi *Neoeschimos*, când se face trecerea la producerea ceramicii, ca element al unei oarecari evoluții, chiar dacă unele spații geografice au rămas la acelaşi stadiu cultural-tehnologic până la sosirea primilor europeni. Printre alele, ar fi de reținut faptul că, din punct de vedere lingvistic şi

antropologic, spațiul geografic luat în considerație este atribuit mai multor populații (etnonime), recunoscute prin tradiții: Inupiați, Yupiți, Yuiți, Inuiți, cu o oarecare predominanță a ultimilor, de unde şi anumite veleități politice actuale şi acuze de manifestări de“imperialism” din partea celorlalte neamuri (P. Plumet, 1999). Dar, pe de altă parte, este luat în considerație şi faptul că cele două entități: *Paleo-* şi *Neoeschimos* pot reprezenta două fluxuri succesive de populații, exprimate prin două sisteme culturale diferite, deosebite pe criterii cronologice şi geografice.

Conceptul de *Paleoeschimos* a fost la rândul său, divizat în două perioade:

- *Paleoeschimos inferior*, bazată pe tradiția microlitică a întregului spațiu arctic, şi evidențiată prin faciesul *Denbighian*, datat între 4,5 ka şi 3 ka. Tehnologic, acest facies se bazează pe prezența unei industrii microlitice, cu microlame, burine, unele cu retuşe bifaciale, armături laterale şi distale, de asemenea, bifaciale şi foliacee. Unele variante regionale sânt determinate, de evoluții singulare în timp, condiționate de condițiile locale de mediu.

- *Paleoeschimos superior*, bazată pe o anumită evoluție a tradiției microlitice în acelaşi mare spațiu geografic, ulterioară, cronologic, faciesului *Denbighian*, când apare ceramica siberiană sau din nordul Pacificului, precum şi piatra lustruită (ca element de evoluție tehnică şi culturală). Prin faciesul *Dorsetian*, această entitate este datată între 2,5 şi 0,45 ka, iar din punct de vedere tehnico-tipologic, se caracterizează prin renunțarea la microlitism şi prin prezența uneltelor de tip lustruit, la care se adaugă construirea locuințelor de dimensiuni mai mari, şi multiplicarea manifestărilor artistice (P. Plumet, 1999).

Entitatea *Neoeschimos* a evoluat de o parte şi de alta a strâmtorii Bering, populațiile fiind total tributare condiților de mediu, deosebit de favorabile, oferite la mijlocul mileniului I î.e.n. Se pare că grupele umane erau constituite din vânători siberieni, şi mai puțin din Alaska, care au evoluat spre entitatea numită *vânătorii de ren*. Aceste populații se pare că au evoluat foarte lent, deoarece, la începutul celui de al doilea mileniu e.n., ele sânt cunoscute ca “vânători de balene” (*societăți baleniere),* cu posibile ambarcațiuni speciale.

Arhaicul, ca perioadă cronologică, dominată de evenimente culturale, pare să fie ultima perioadă a Preistoriei spațiului american şi arctic. Specialiştii precizează faptul că apariția

ceramicii nu trebuie înţeleasă în sensul schimbărilor majore, care au dominat apariţia Neoliticului în Orientul Apropiat şi în Europa. Constituie un adevăr recunoscut de toată lumea ştiinţifică faptul că, în numeroase regiuni, îndeosebi în zona subarctică, caracteristicile vieţii din *Arhaic* s-au menţinut până în epoca modernă şi chiar contemporană (în sensul cronologic european). Datorită marilor diferenţe geografice şi climatice, *Arhaicul* a evoluat foarte diferit, fiind identificate mai multe *faciesuri* locale şi cronologice, pe care doar le enunţăm:

- I. Vestul şi sud-vestul, cuprinzând Cordilierii Stâncoşi, din sudul Columbiei Britanice până în California şi pe coastele Pacificului. Cea mai veche datare a unei locuiri în acest spaţiu, este cea din grota Ventana (Arizona), cu vârsta de 11.250 ± 1.200 BP. Din această foarte largă zonă geografică mai fac parte: *Platoul Cordilier şi Coasta de Nord-Vest*, cu industrii microlaminare de diferite faciesuri; *Marele Bazin* şi *Cultura Deşertului*, care între 0 şi 8 ka, caracterizează *Arhaicul Vestic*; *California*, cu orizontul *San Dieghito*, între mileniile 8 şi 5, dar cu formaţiuni arheologice care se prelungesc până spre 1,5 ka.

- 2. Sud-Vestul, regiune care se întinde din estul golfului Californiei până în golful Mexic, la sud de Utah, Nevada şi Colorado, în Arizona şi Noul Mexic. Cuprinde *Arhaicul inferior*, cu fazele Jai şi Bajada (datate între 7,5 şi 5,3 ka) şi *Arhaicul superior*, cu faza San Jose, datată între 5,3 şi 3,8 ka, şi caracterizată, pe la 4,5 ka prin cultura porumbului.

- 3. Câmpiile, sau preriile constituie un imens teritoriu continental, cu lăţimea cuprinsă între 800 – 1.100 km, şi lungimea de 2.400 km, de la pădurile canadiene până în Texas.

- 4. Estul constituie o altă vastă regiune, dominată de păduri, şi care se întinde de la câmpiile de coastă din golful Mexic şi de la Atlantic până la pădurile boreale din Ontario şi din Quebec-Labrador. În acest spaţiu, *Arhaicul* a fost divizat în mai multe etape cronologice: *Arhaic inferior* (ăntre 10,5-10 şi 8 ka), *Arhaic mijlociu* (între 8 şi 6 ka), *Arhaic Maritim* (între 8 şi 3,7 ka), *Arhaic superior* (între 6 şi 3,5-2,5 ka).

- 5. Arhaicul Bouclier se întinde spre vest, până în zona subarctică, începând cu coasta atlantică şi până la Marele Lac al Ursului şi Marele Lac al Sclavilor. A evoluat între 6,5 şi 3,5 ka, cu unele întârzieri până pe la 0,7 ka. (J.-F. Moreau, l988).

Arhaicul încheie perioada preceramică a Preistoriei nord-americane.

BIBLIOGRAFIE

- Adovasio, J. M., 1993. *The Ones that Will Not go Away: A Biased View of Pre-Clovis Populations o the New World*, în *From Kostenki to Clovis.*

- Bradley, B. A., 1993. *Paleo-Indian Flaked Stone Technology in the North American High Plains,* în *From Kostenki to Clovis.*

- Davis, L. B., 1993. *Paleo-Indian Archaeology in the High Plains and Rocky Mountains of Montana*, în *From Kostenki to Clovis.*

- Frison, G. C., 1993. *North American High Plains Paleo-Indian Hunting Strategies and Weaponry Assemblages*, în *From Kostenki to Clovis.*

- Haynes, C. V., Jr., 1993. *Clovis-Folsom Geochronology and Climatic Change*, în *From Kostenki to Clovis.*

- Lavalée, D., Plumet, P., 1992. *L'Amérique*, în J. Garanger (dir.), *La Préhistoire dans le Monde.* Nouvelle édition de *La Préhistoire* d'André Leroi-Gourhan, PUF, Paris.

- Meltzer, D. J., 1993. *Is There a Clovis Adaptation* ?, în *From Kostenki to Clovis.*

- Moreau, J.-F., 1988. *Archaïque* (şi celelalte faze şi tradiții), *Clovis (culture, pointe de); Folsom*, în A. Leroi-Gourhan (dir.), *Dictionnaire de la Prehistoire*, PUF, Paris (în Bibliografie se citează *Dctionnaire*).

- Moreau, J.-F., Rodriguey, F., Lavallée, D., 1988. *Paléoindienne (période)*, în *Dicționnaire.*

- Plumet, P., 1988. *Paléoarctique (tradition, Paleoarctic tradition) ; Paléoesquimau*, în *Dicționnaire*. În acest volum, autorul semnează şi alte articole (*voci).*

- Plumet, P., 1999. *La Préhistoire de l'Amérique du Nord et de l'Artique*, în M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck & Larcier, Paris, Bruxelles.

- Soffer, O., N. D. Praslov (ed.), 1993. *From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic – Paleo-Indian Adaptations*, Plenum Press, New York and London (în Bibliografie se citează *From Kostenki to Clovis)*.

ÎNCHEIERE

În 1976, cu ocazia celui de al 9-lea Congres Internațional de Ştiințe Preistorice şi Protoistorice de la Nisa, a fost organizată expoziția “Trei milioane de ani de aventură umană”; în 1991, am vizitat, la Bruxelles, o altă expoziție, intitulată “Cinci milioane de ani de aventură umană”. Exponatul principal al expoziției era scheletul celebrei *Lucy*, care murise la 24 de ani, dar avea o vârstă istorică de peste 2,4 milioane de ani. Aşadar, în numai 15 ani, s-au coborât cu două milioane de ani cele mai vechi dovezi de existență a omului-creator. Nu ştim ce ne va aduce viitorul noilor descoperiri arheologice şi a datărilor de cronologie absolută, prin metode tot mai sigure şi mai concludente.

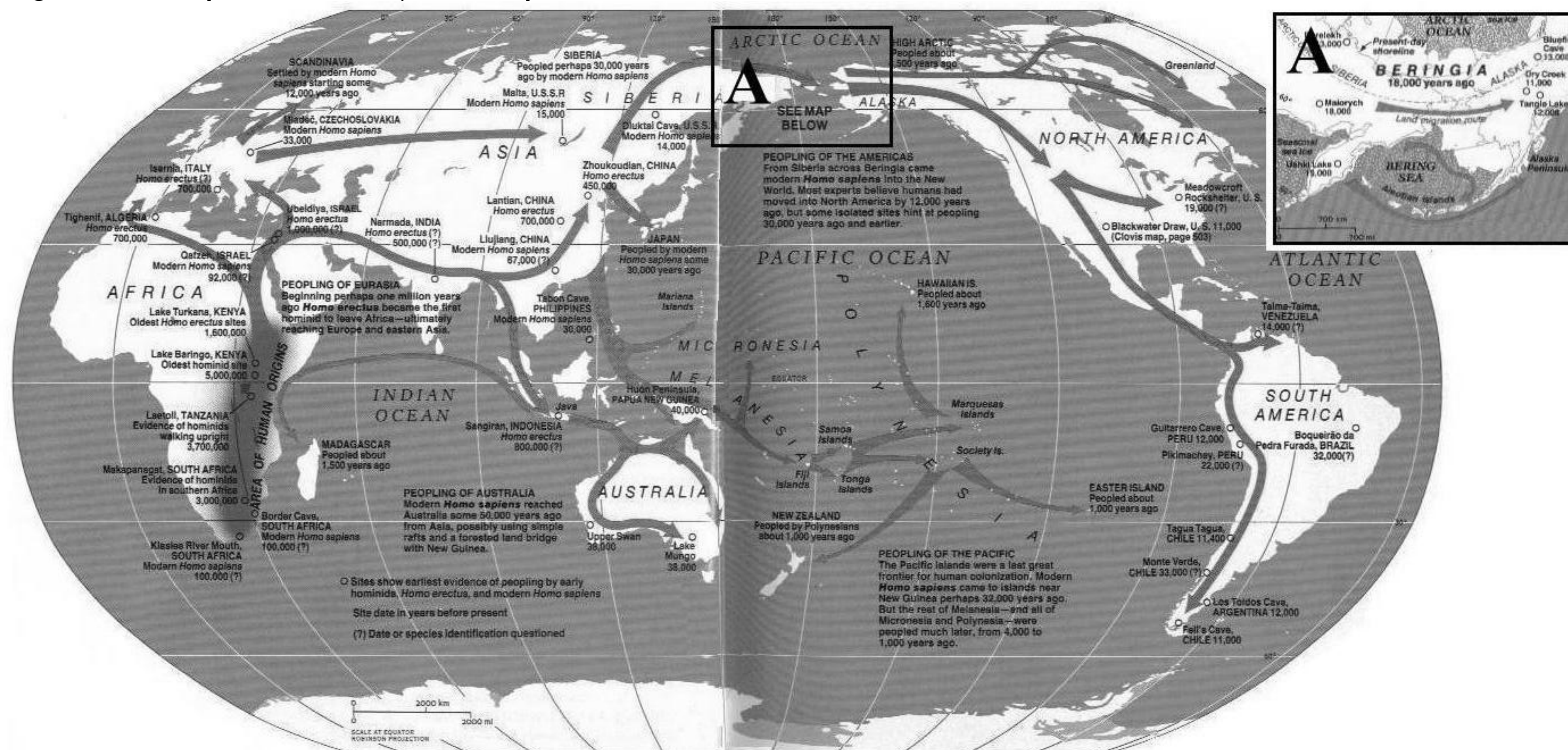
În paginile volumului, noi am dorit să prezentăm *aventura* omului preistoric în toată splendoarea sa de realizator al valorilor pe care le-a creat mai întâi mental şi apoi, prin îndemânarea mâinilor sale. Am dorit să-i descifrăm trăsăturile fizice şi mai ales pe acelea care l-au ajutat să supraviețuiască prin zeci şi sute de milenii. Nu am reuşit peste tot să aflăm adevărata sa istorie, pentru că cercetarea ştiințifică nu a ajuns să găsească încă răspuns la toate întrebările care îi frământă pe specialişti: de ce avem, pe largi spații ale sud-estului european dovezi ale primelor unelte cioplite (binecunoscutele *choppers şi chopping tools*), dar nu s-au descoperit încă elemente ale culturii (civilizației) acheuleene; cum se explică *hiatus*-urile din foarte multe spații geografice între culturile şi faciesurile arheologice ale perioadelor epocii paleolitice şi neolitice; care este importanța Caucazului (şi a altor spații geografice) în vehicularea ideilor şi a cunoştințelor tehnice; de ce există în America de Sud dovezi ale pătrunderii omului cu mult timp înainte de nordul Continentului, şi de unde au venit aceste grupe umane?

Ar fi fost, poate, în spiritul evoluției istorice, să începem demersul nostru cu spațiul african, leagăn de necontestat al apariției omului; am considerat că Europa trezeşte mult mai mult interes pentru toate categoriile de cititori, din diverse domenii de specialitate; am acordat atenția cuvenită spațiilor geografice pe considerentele contribuției factorului de mediu geografic la evoluția generală a societății omeneşti. În felul acesta, după Europa am prezentat Preistoria spațiului african, de unde grupele umane au “cucerit” Orientul Apropiat şi Mijlociu, apoi Extremul Orient; de aici, migrația s-a direcționat spre Australia şi insulele componente, dar şi spre America, pe direcția nordică.

Am acordat o atenție specială vieții şi creației spirituale şi artistice a omului preistoric de pe toate continentele, factorului social al vieții, tuturor “achizițiilor” sale de importanță, uneori vitală (domesticirea focului), amenajării construcțiilor de locuit, dar nu am neglijat identificarea unor trăsături specifice: strategia în ceea ce priveşte materiile prime, vânătoarea, amenajarea spațiului locuibil, protecția mediului ecologic.

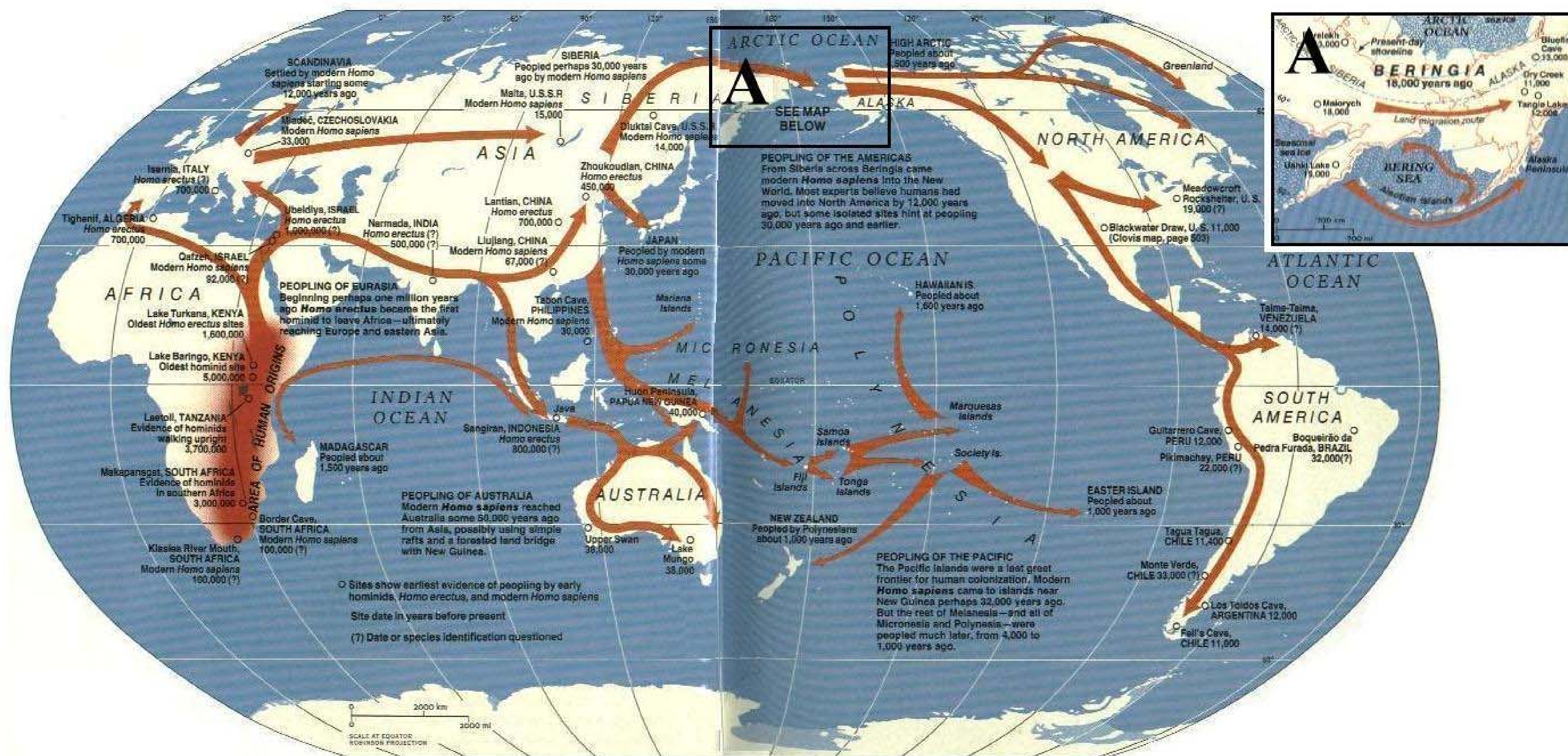
L-am tratat pe **OM** cu dragoste şi înțelegere; solicităm cititorilor aceeaşi înțelegere față de autorul întregii creații a Preistoriei omenirii, şi spirit critic corect față de *autorii autorului*!

Fig.1. Principalele direcții de expansiune a hominizilor

ILUSTRAȚII

POPULAREA PĂMÂNTULUI

(după NATIONAL GEOGRAPHIC, 1988)

Fig. 2. Reconstituirea ipotetică a relațiilor dintre diversele forme hominide. Pleistocen inferior şi mijlociu.

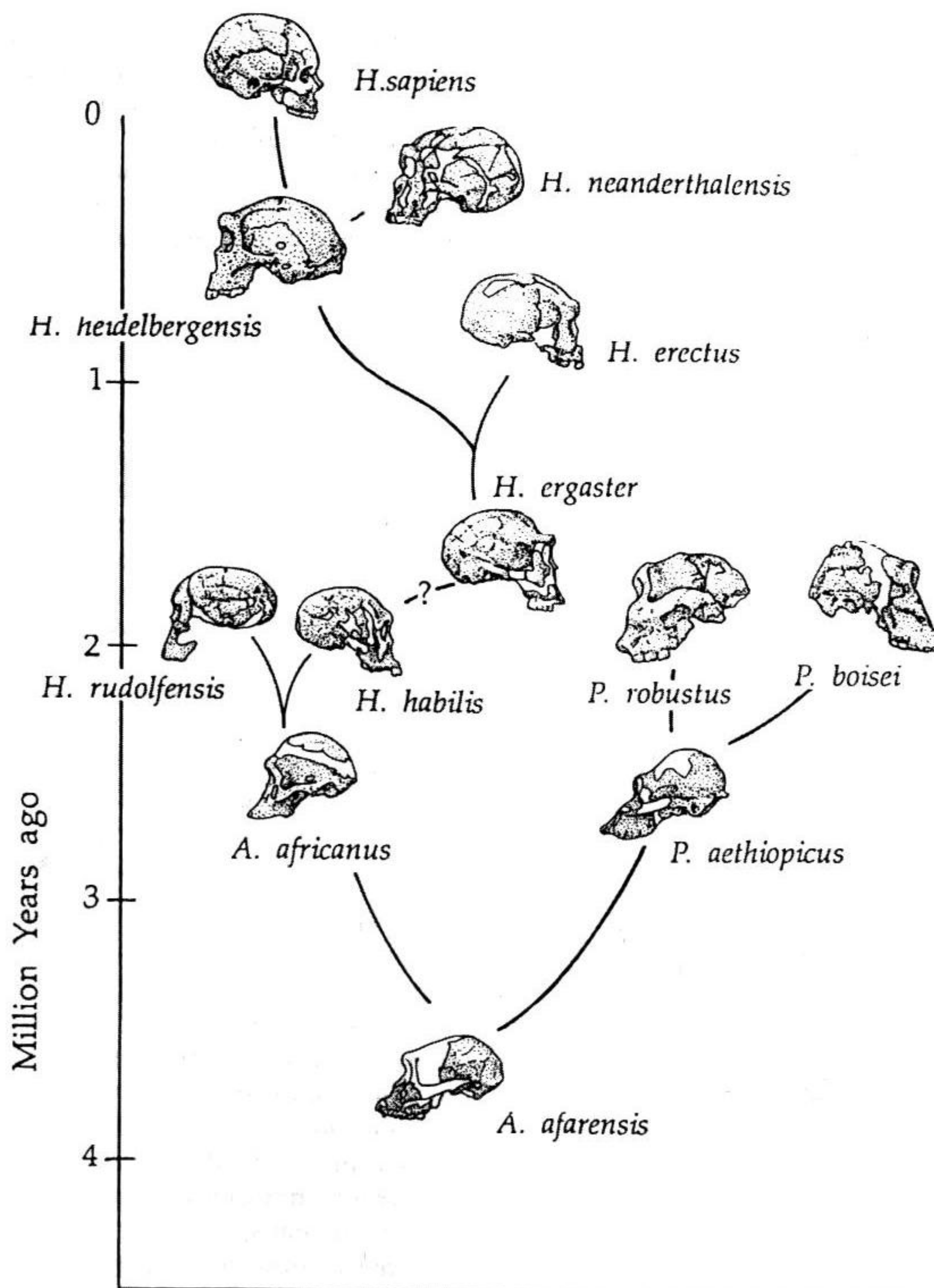

Fig.3. Cronostratigrafia Pleistocenului vechi african de la Olduvai

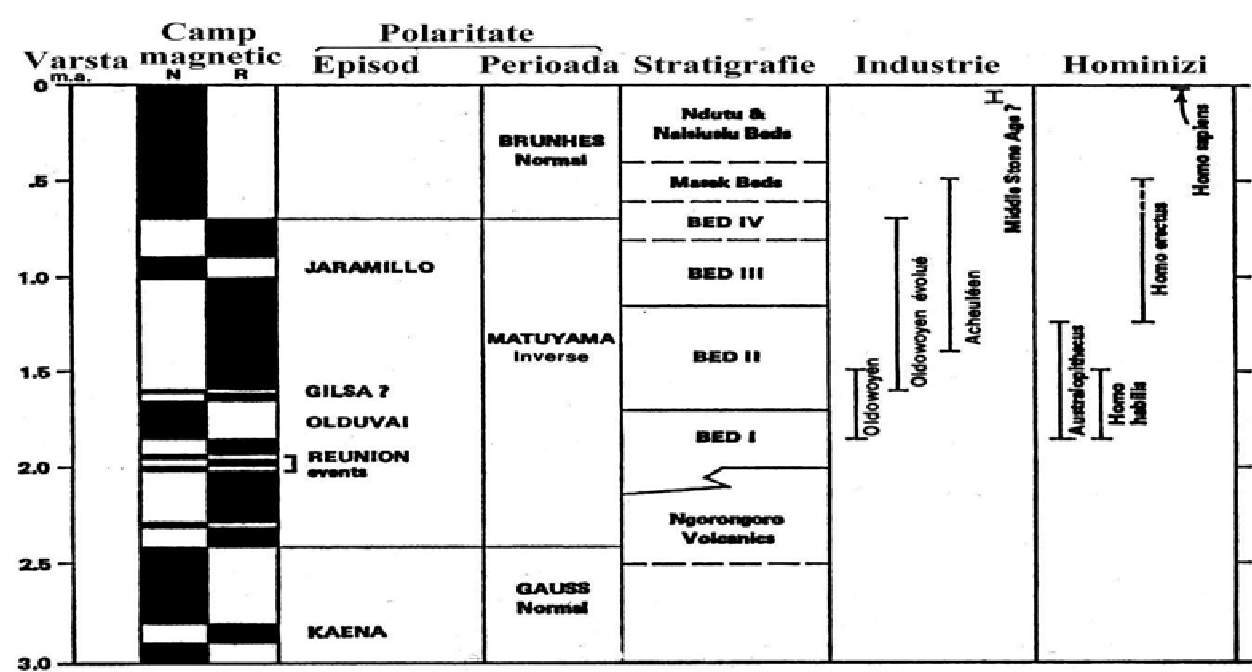

Fig.4. Locul culturilor paleolitice în cadrul Würmului superior

DATES C 14
(B.P.) avant le Present
(B.C.) avant J. C.
COURBE CLIMATIQUE
Tempéré →
← Froid
STADES FROIDS et Interstades
INDUSTRIES PALÉOLITHIQUES

(B.P.)	(B.C.)
10000	8000
12000	10000
14000	12000
16000	14000
18000	16000
20000	18000
22000	20000
24000	22000
26000	24000
28000	26000
30000	28000
32000	30000
34000	32000
36000	34000
38000	36000

Holocène
DRYAS III
Alleröd
DRYAS II
Bölling
DRYAS I
Pré-Bölling
Angles (?) DRYAS I
Lascaux
Laugerie
MAXIMUM FROID
Tursac
Kesselt
Arcy
Les Cottés
Hengelo

ÉPIPALÉOLITHIQUE
MAGDALÉNIEN
SOLUTRÉEN
GRAVETTIEN
AURIGNACIEN
CHÂTELPERRONIEN

Fig.5. Omul de Neandertal descoperit la Gibraltar

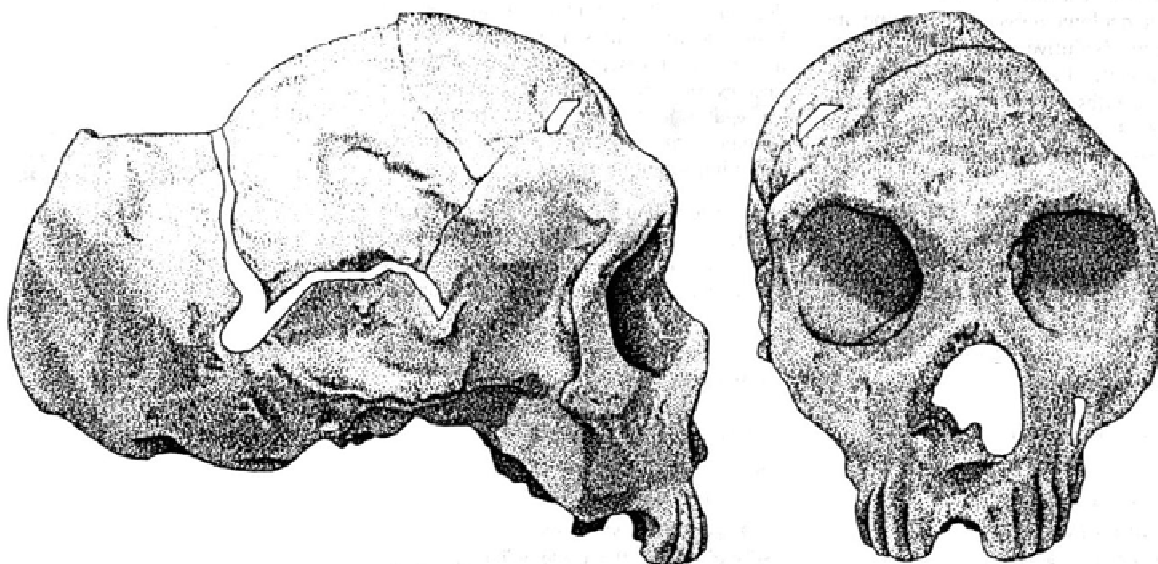

Fig.6. Australopitecul de la Taung (Africa de Sud)

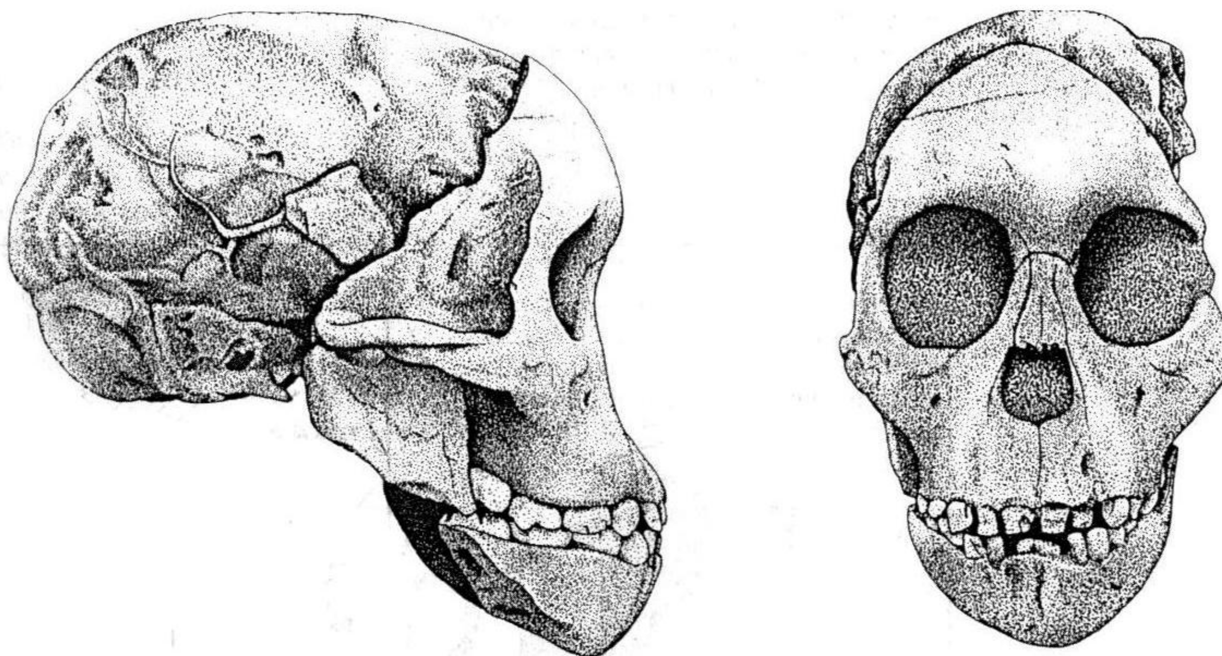

Fig.7. *Homo erectus* (Kenya)

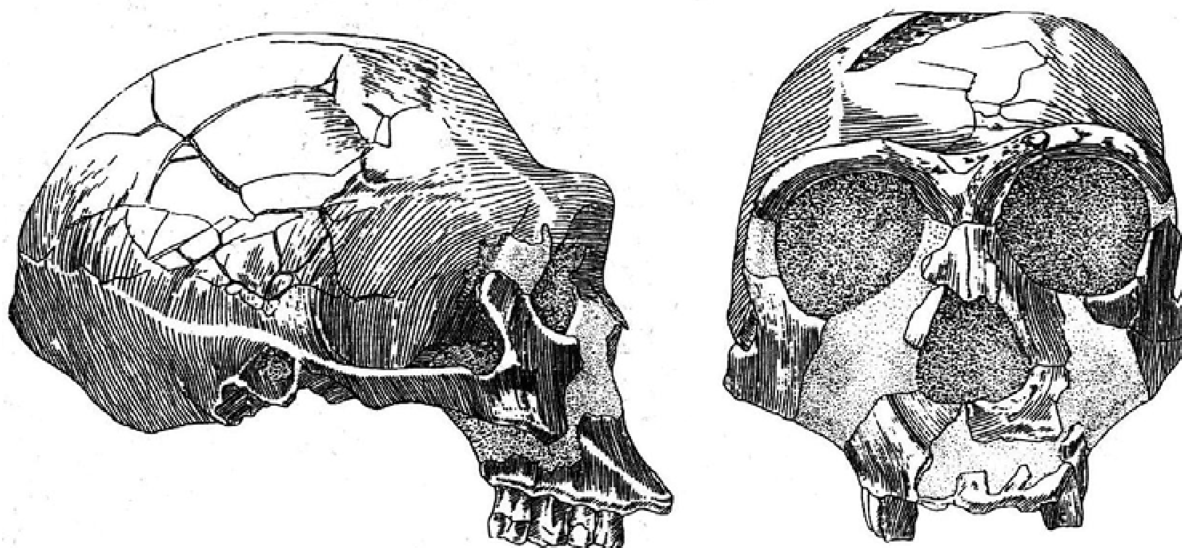

Fig.8. Pre-Neandertal de la Petralona (Grecia)

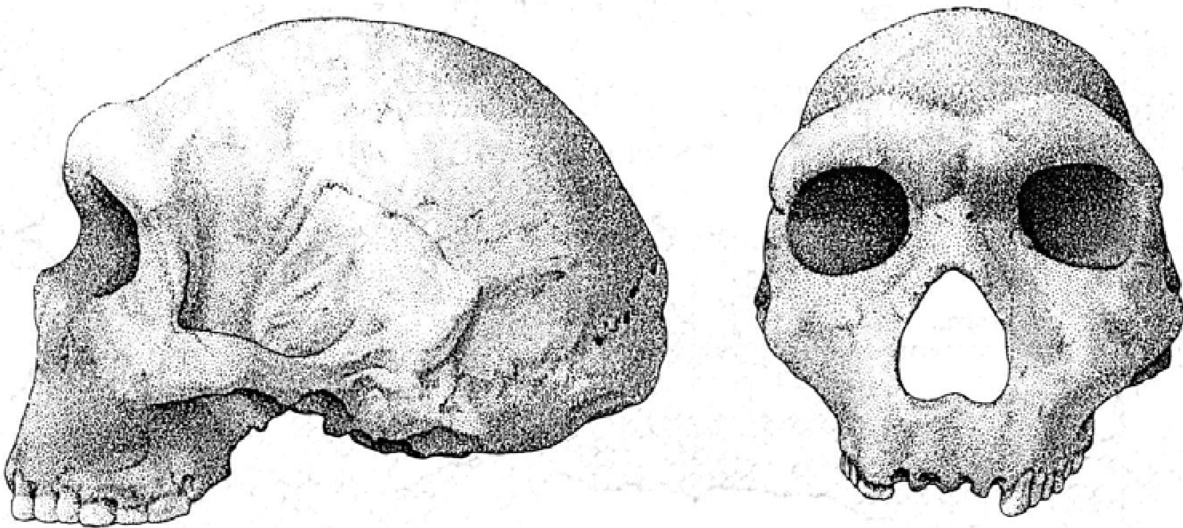

Fig.9. Omul de tip Cro-Magnon

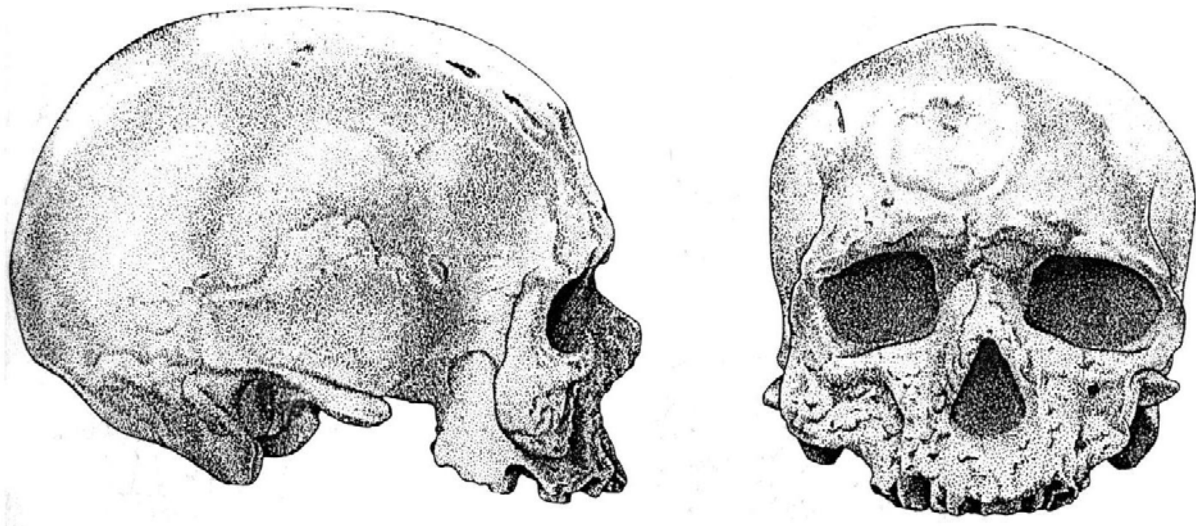

Fig.10. Unelte de piatră descoperite la Bed I, Olduvai Gorge
1. nucleu-chopper; 2.racloar; 3.chopper; 4.aşchie; 5.nucleu-chopping tool

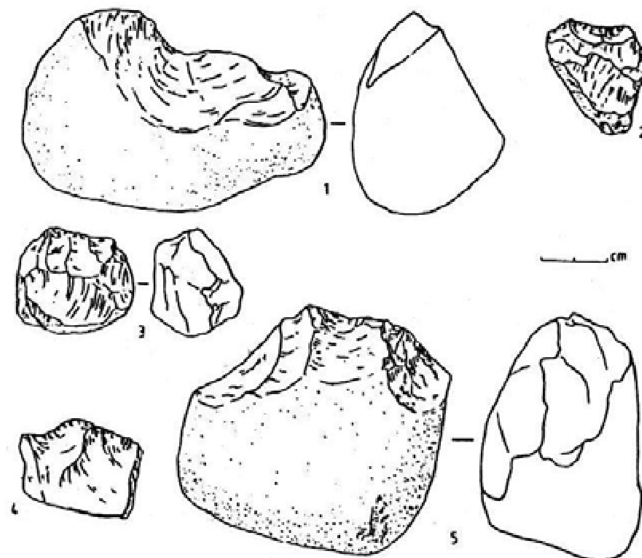

Fig.11. Chopper, chopping-tools şi proto-bifaciale din paleoliticul inferior european

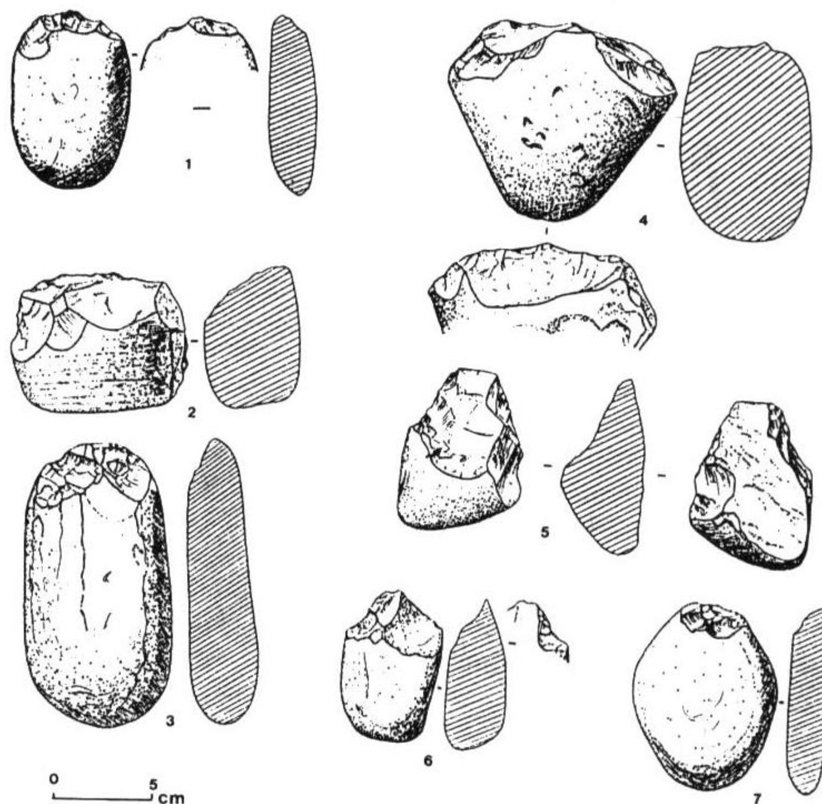

Fig.12. Acheulean recent. Nucleu Levallois (1); vârf musterian(2), racloar (3, 5); bifacială (4)

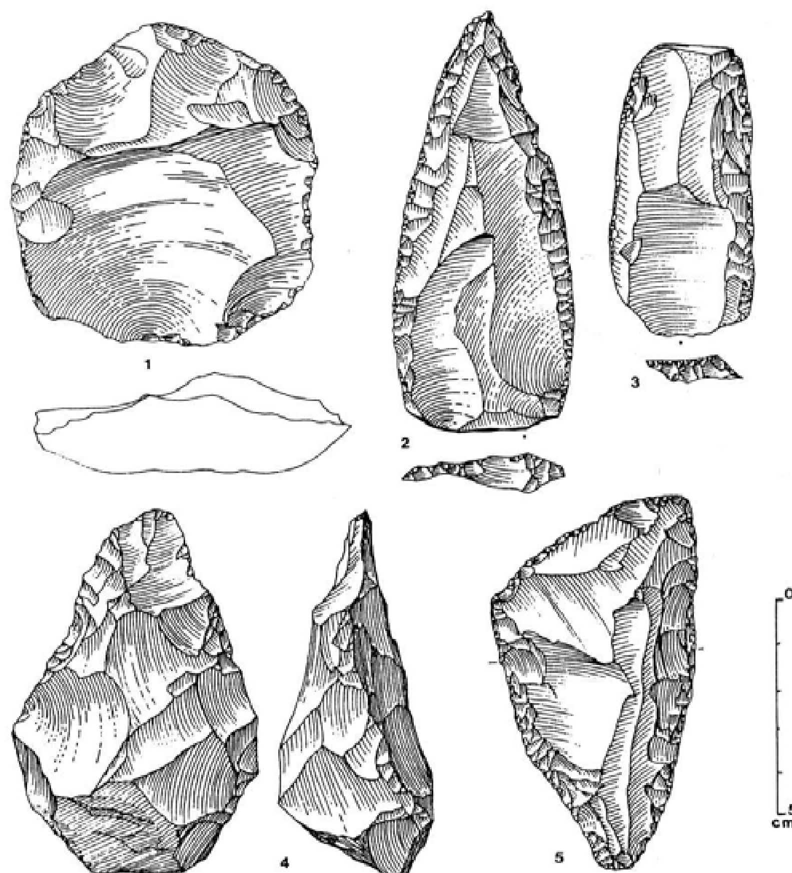

Fig.14. Piese charentiene. Racloare.

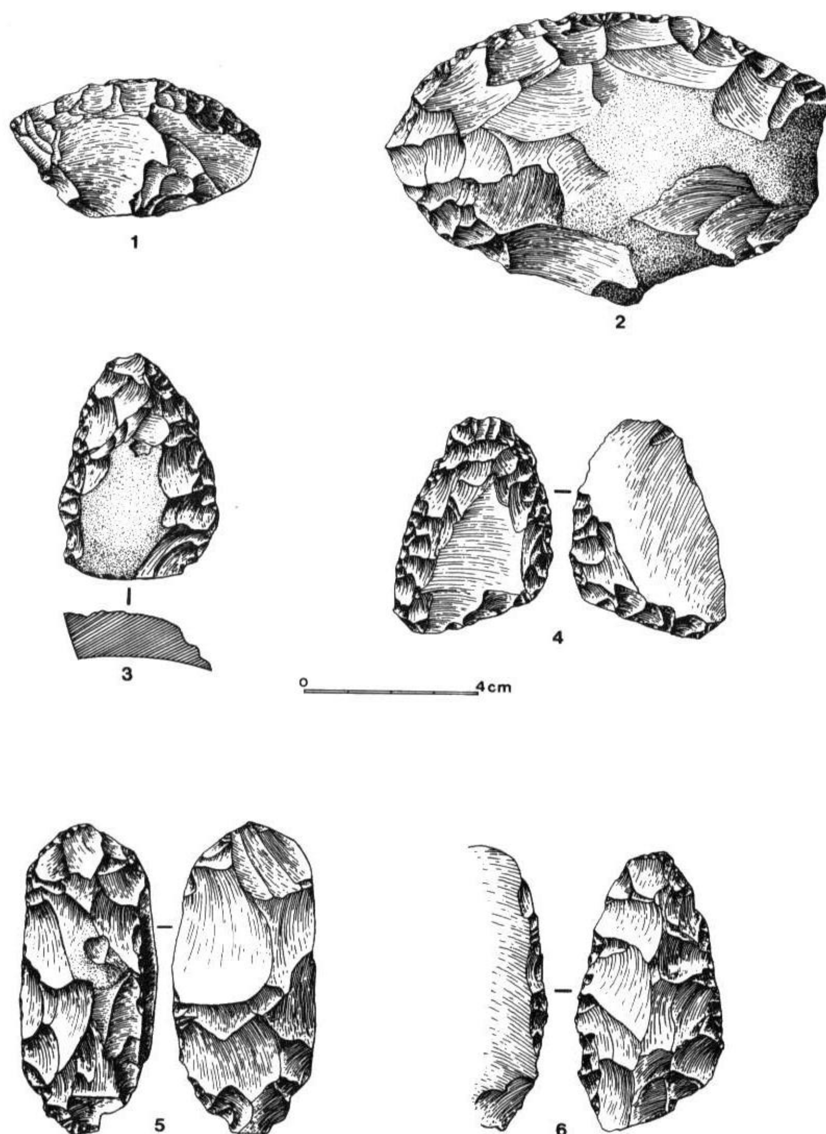

Fig.13. Unelte micoquiene: bifaciale şi „*couteaux*”

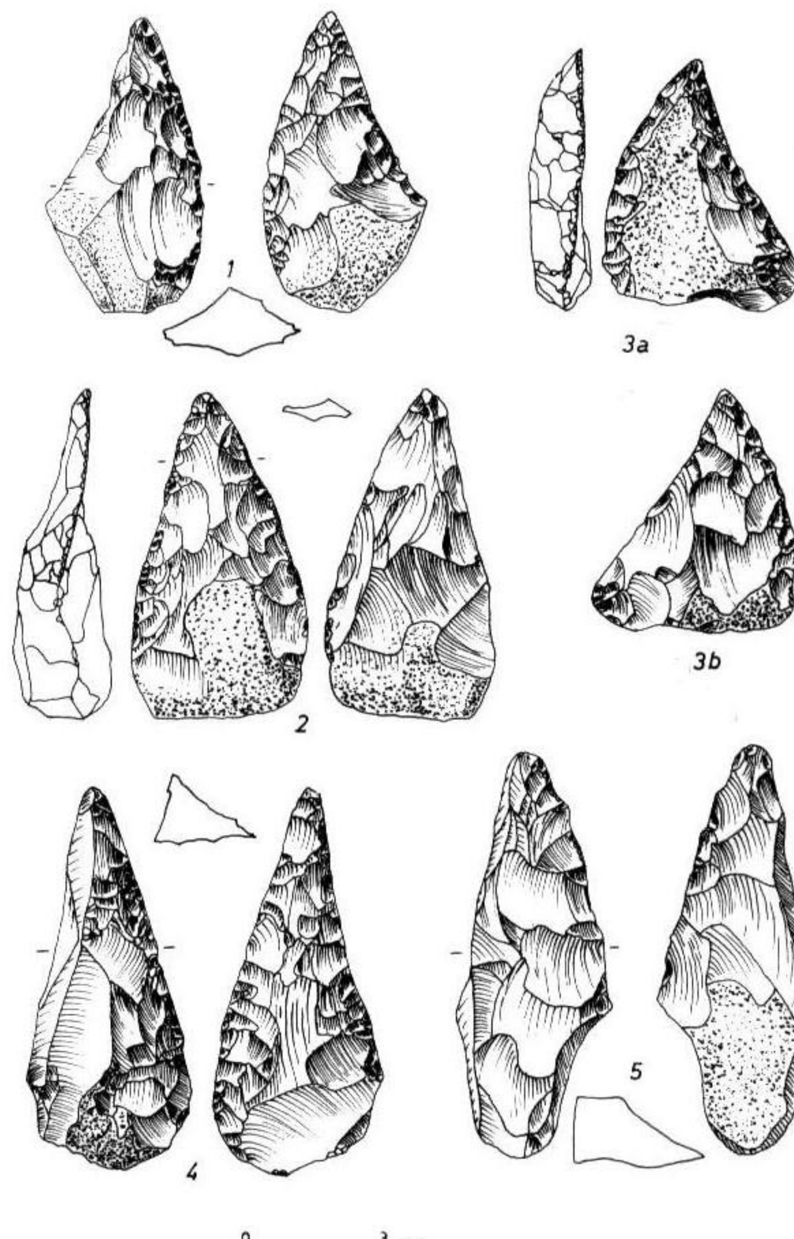

Fig. 16. Vârfuri solutreene

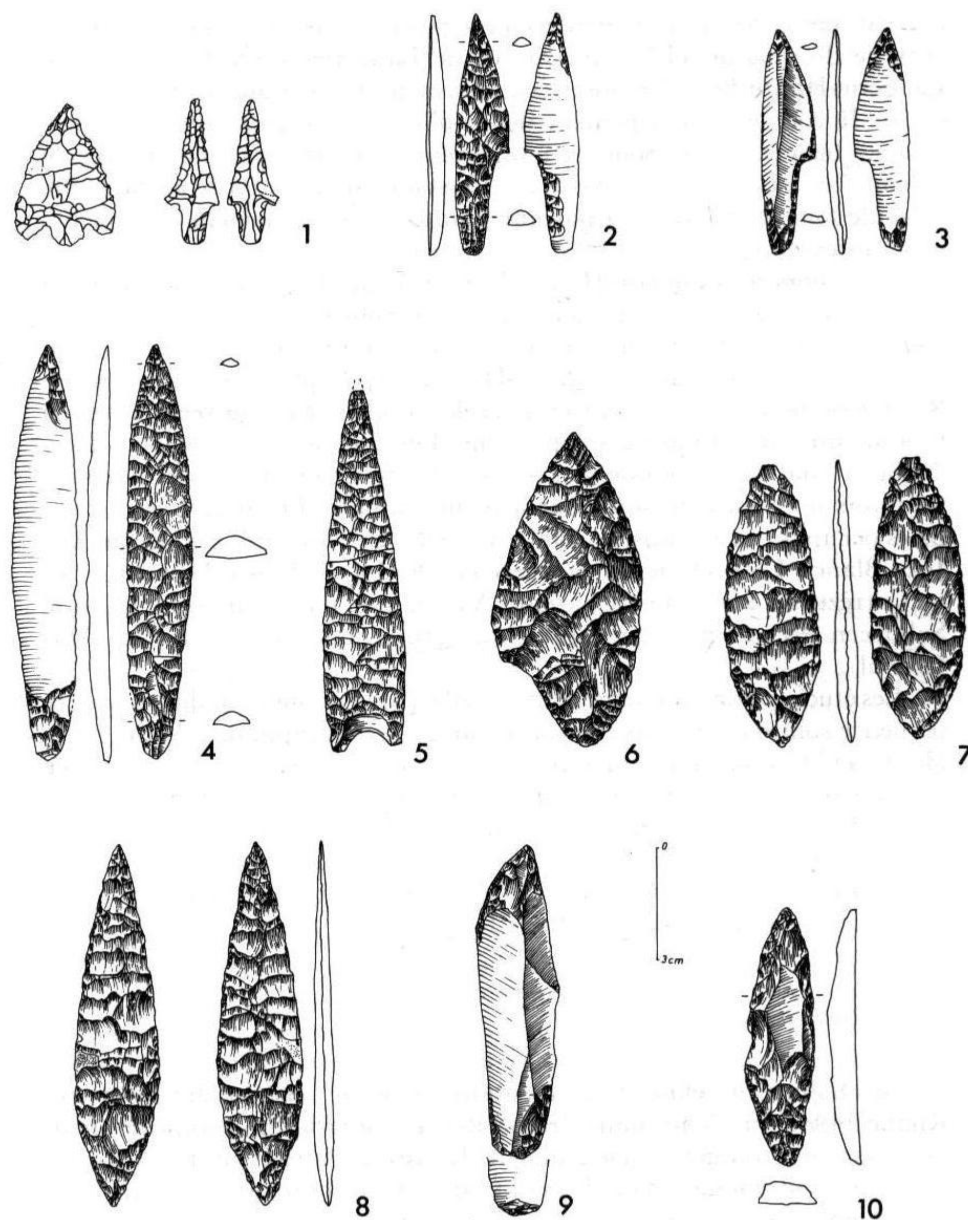

Fig.15. Utilaj aurignacian:

1-3. lame aurignaciene; 4. lamă „étranglée”; 5-6 gratoare aurignaciene; 7. Gratoar „Caminade”; 8-10. gratoar à museau şi carenat; 11-14.burine; 15- 16. lamele Dufour; 17. Vârf Font-Yves.

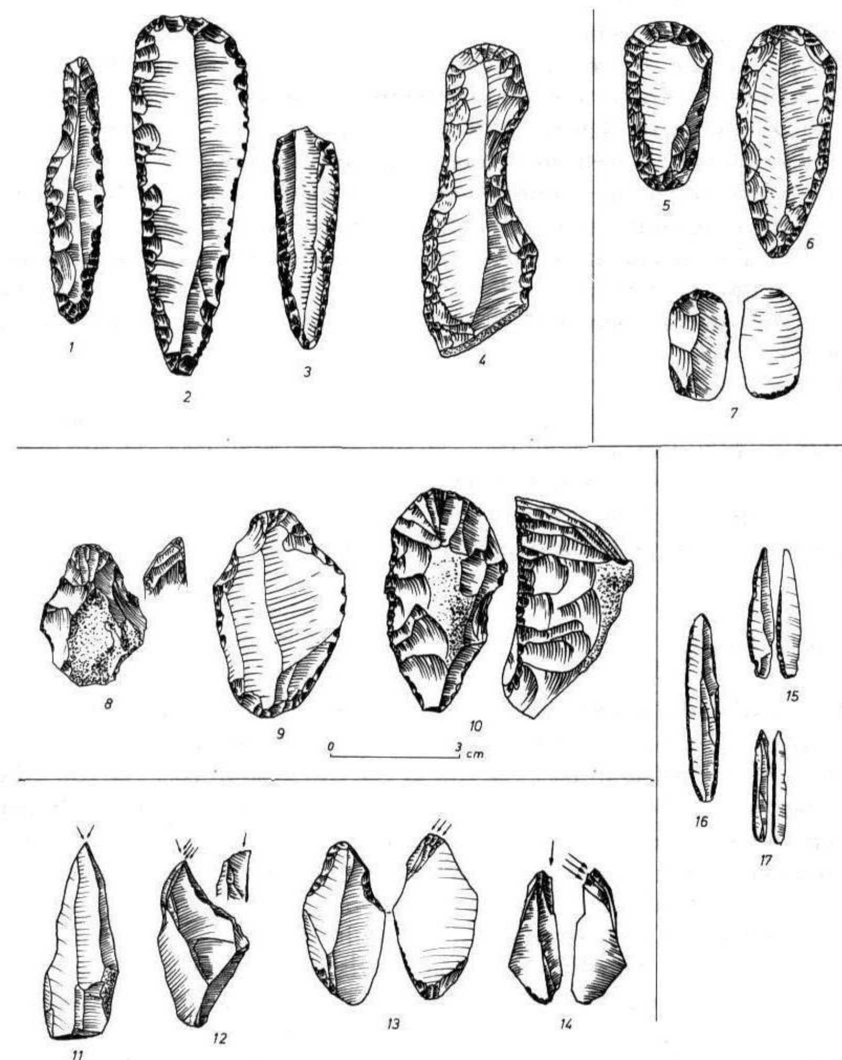
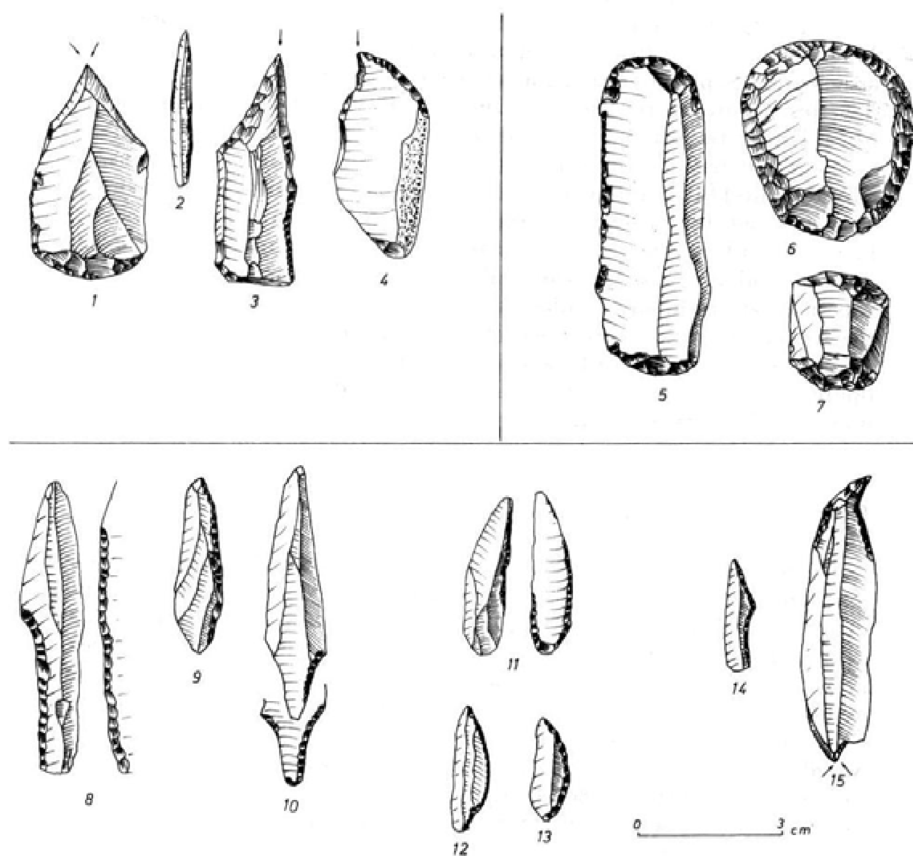

Fig.17. Utilaj magdalenian

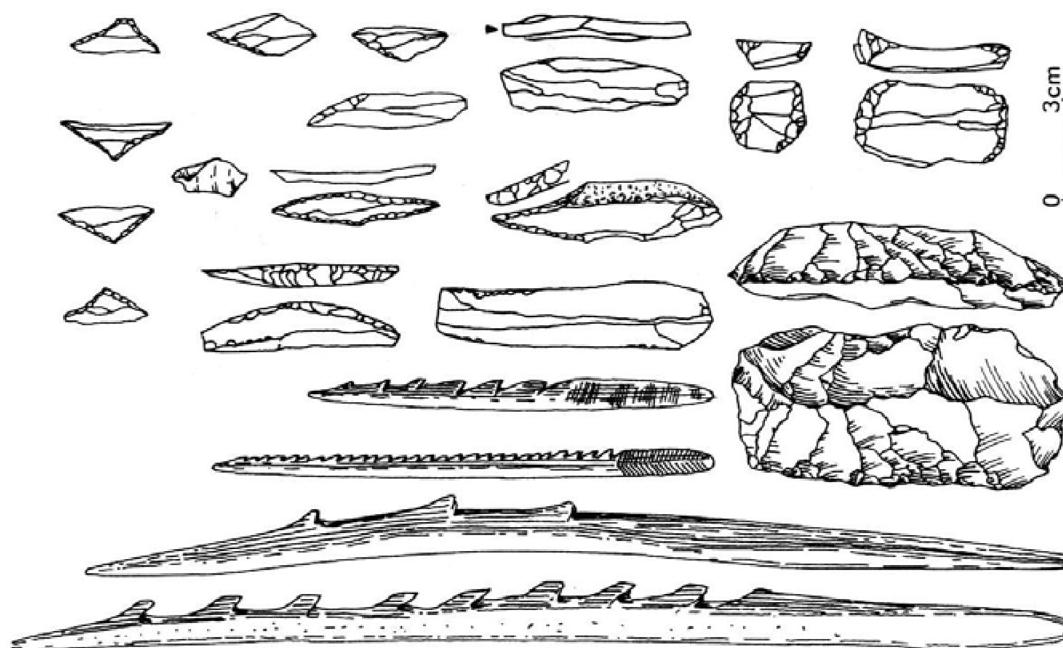

Fig.18. Industrie litică şi din os, mezolitică, de tip Starr Carr

Fig.20 Industrie capsiană

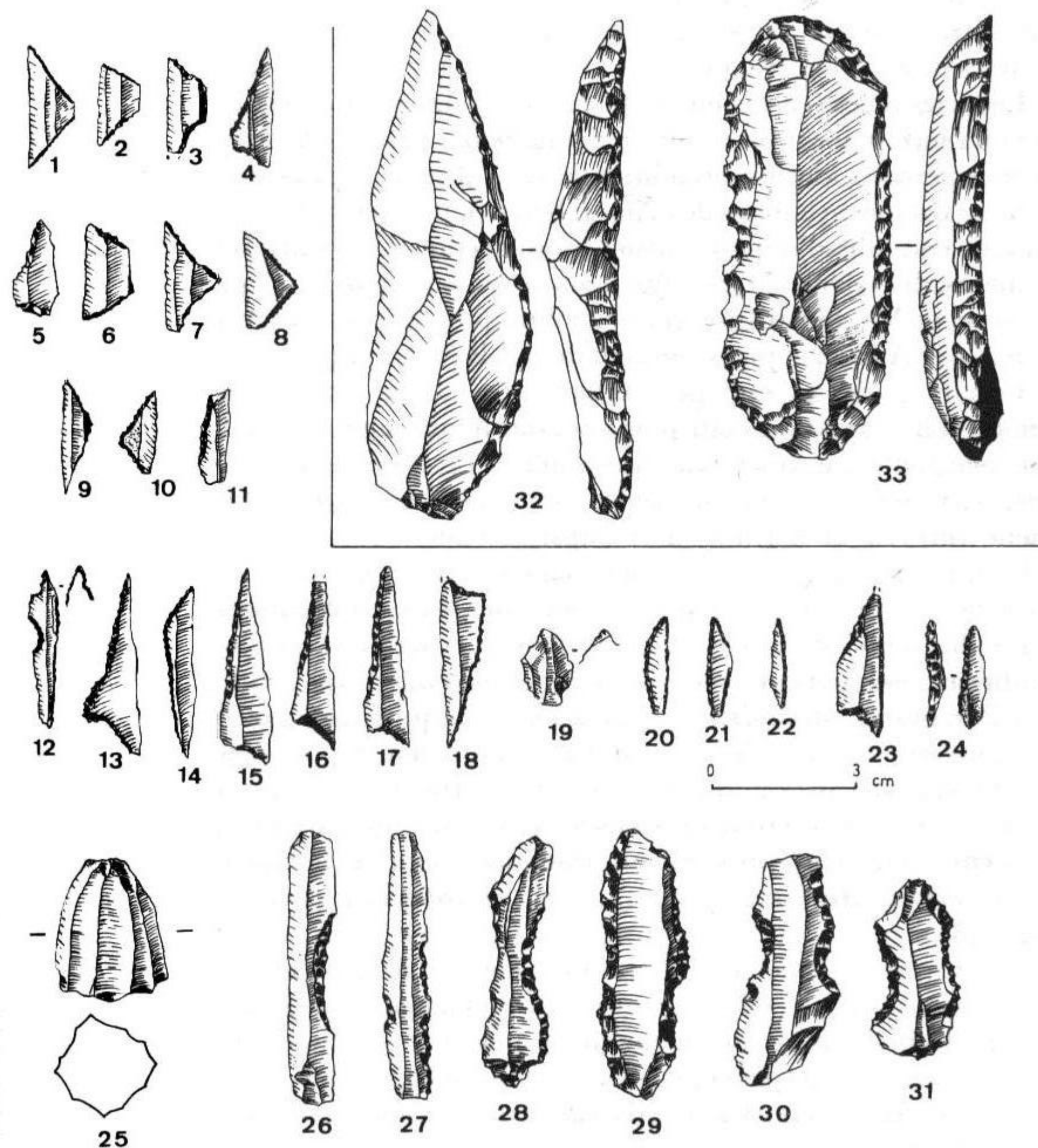

Fig.19. Paleolitic mijlociu
în Orientul Apropiat

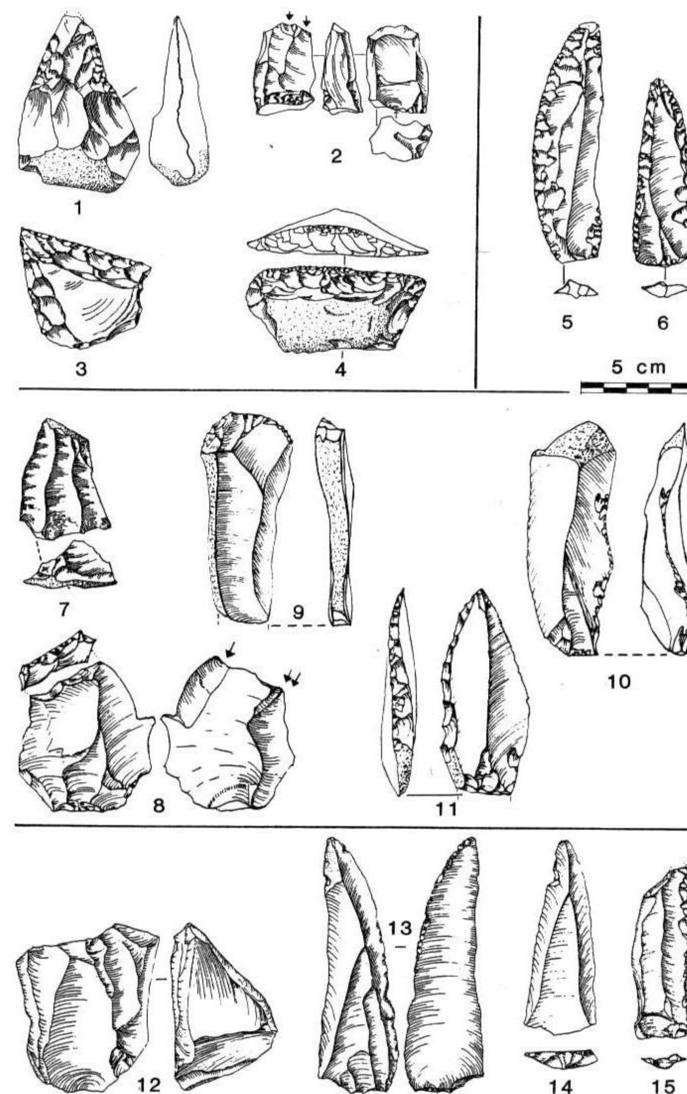

Fig.22. Cele mai vechi unelte din America de Sud

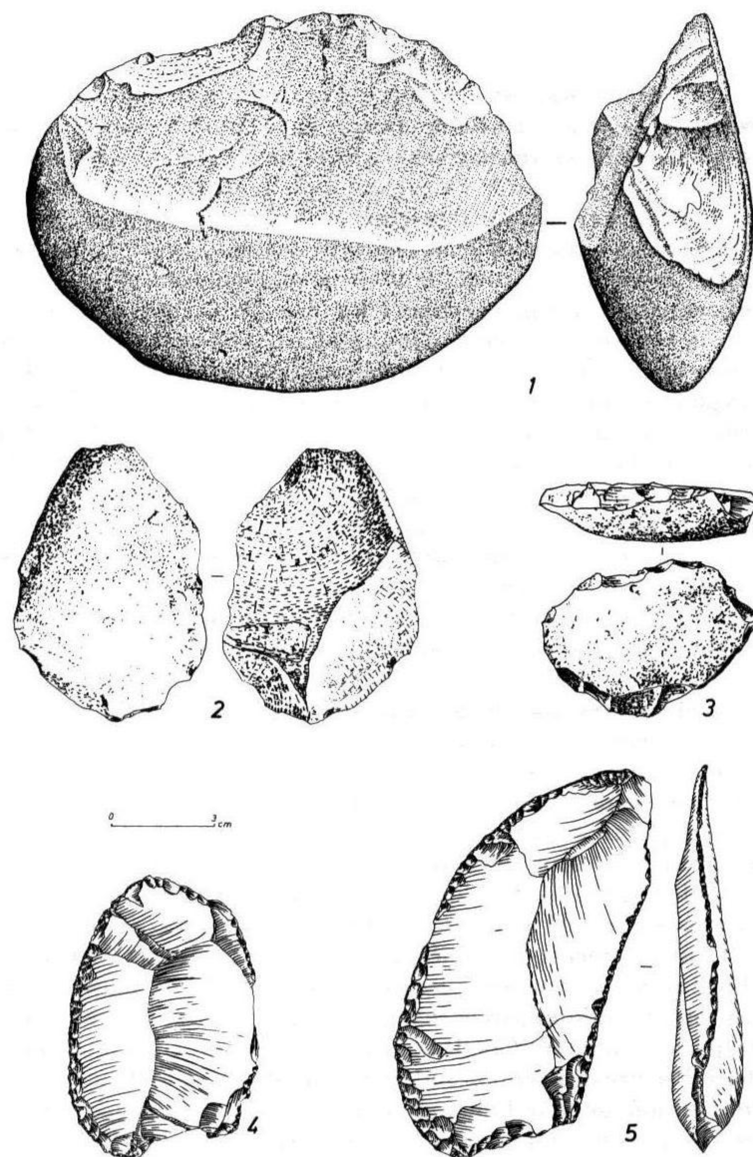

Fig.21. Unelte paleolitice din India

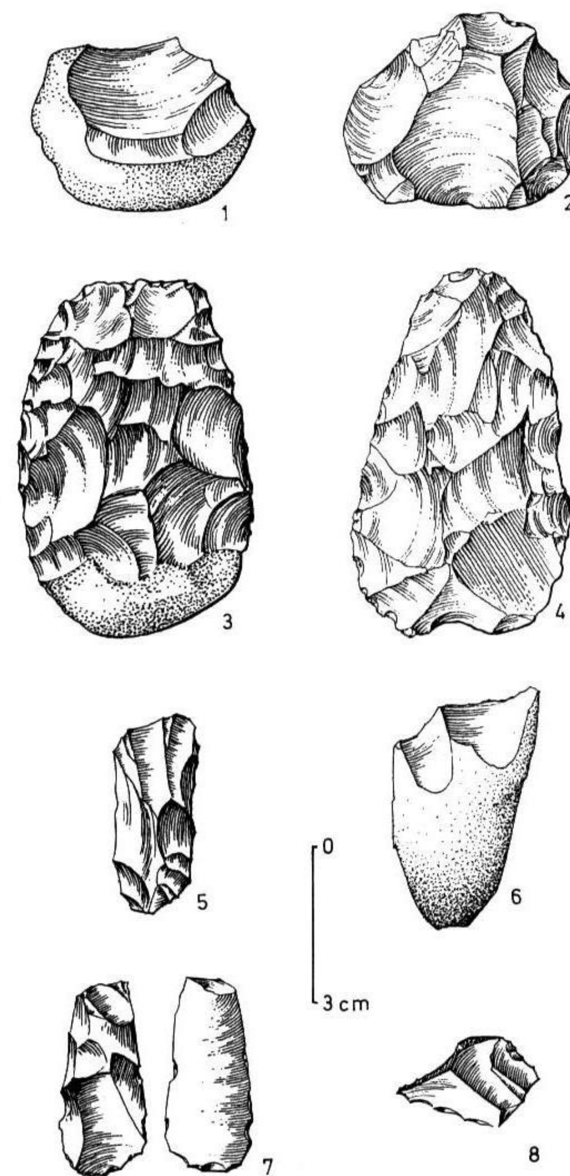

Fig.23. Primele unelte cioplite (Omo, Etiopia)

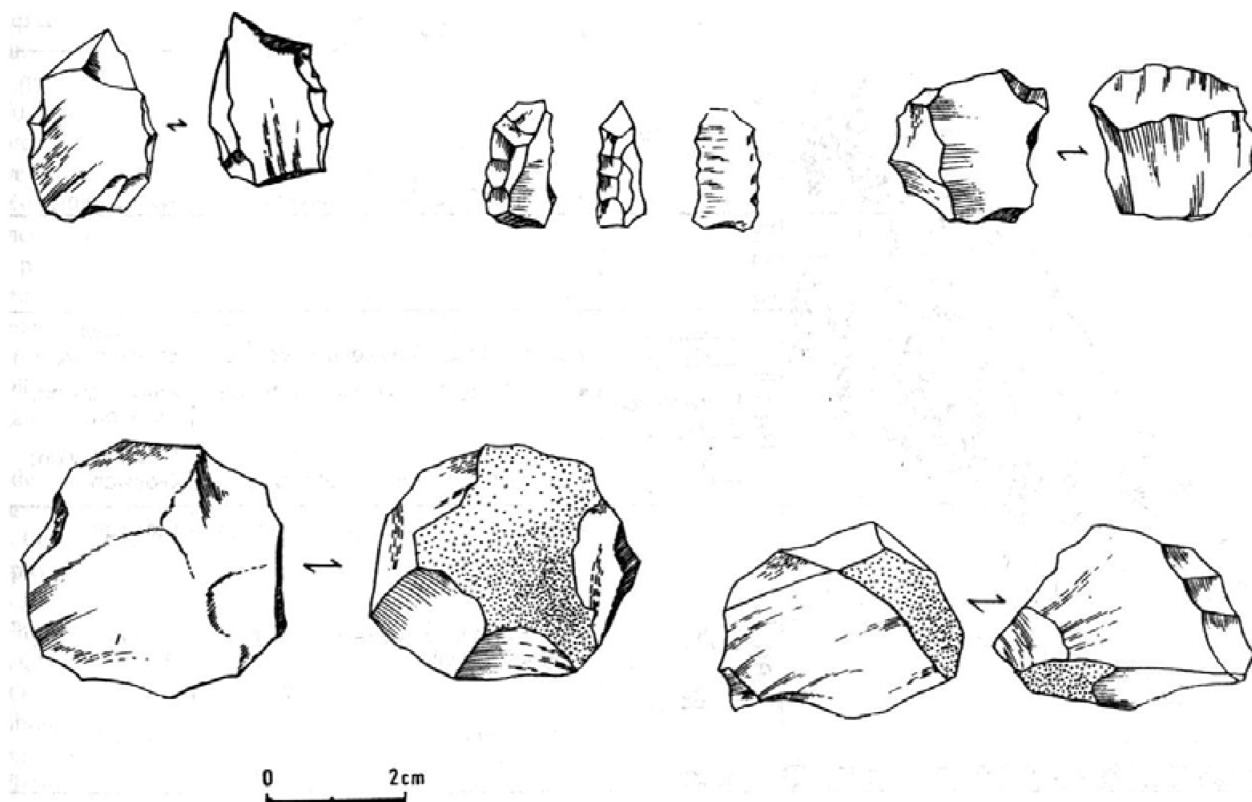

Fig.24.Unelte ale Paleoliticului superior
din Orientul Îndepărtat

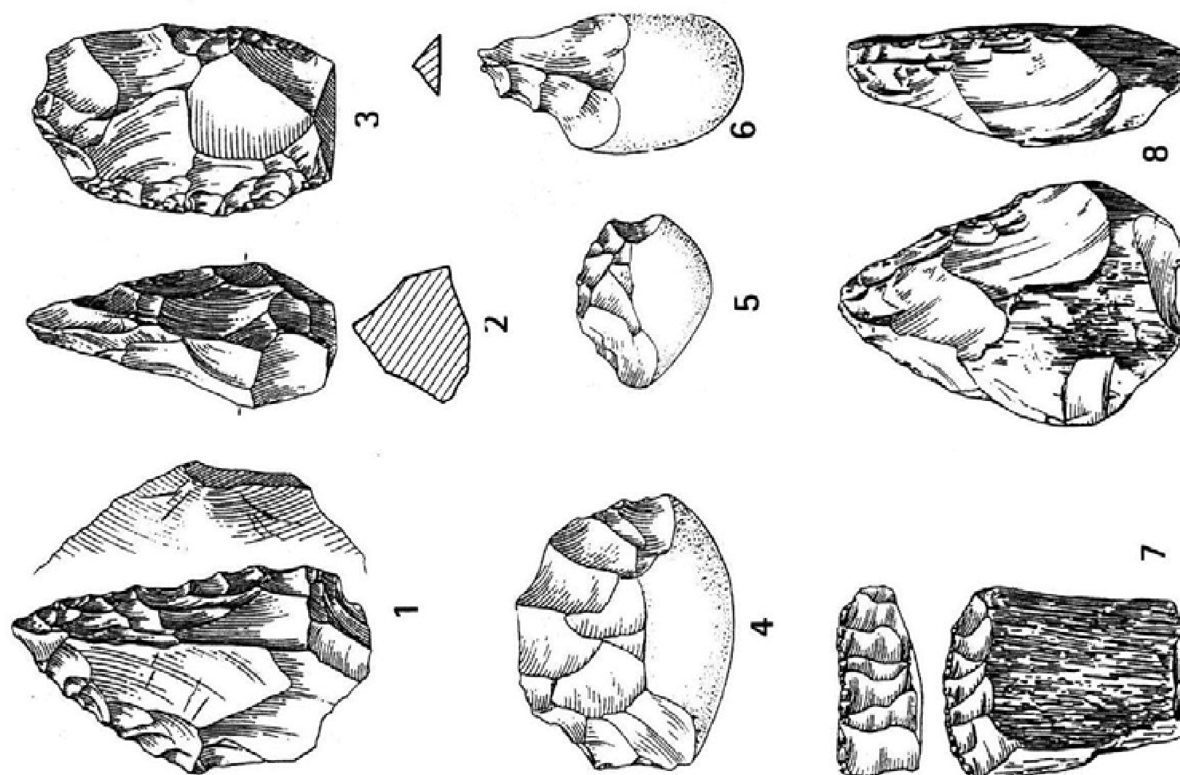

Fig.26. Musterianul european.
Racloare (1, 6-9), vârfuri (2), aşchii (3-5).

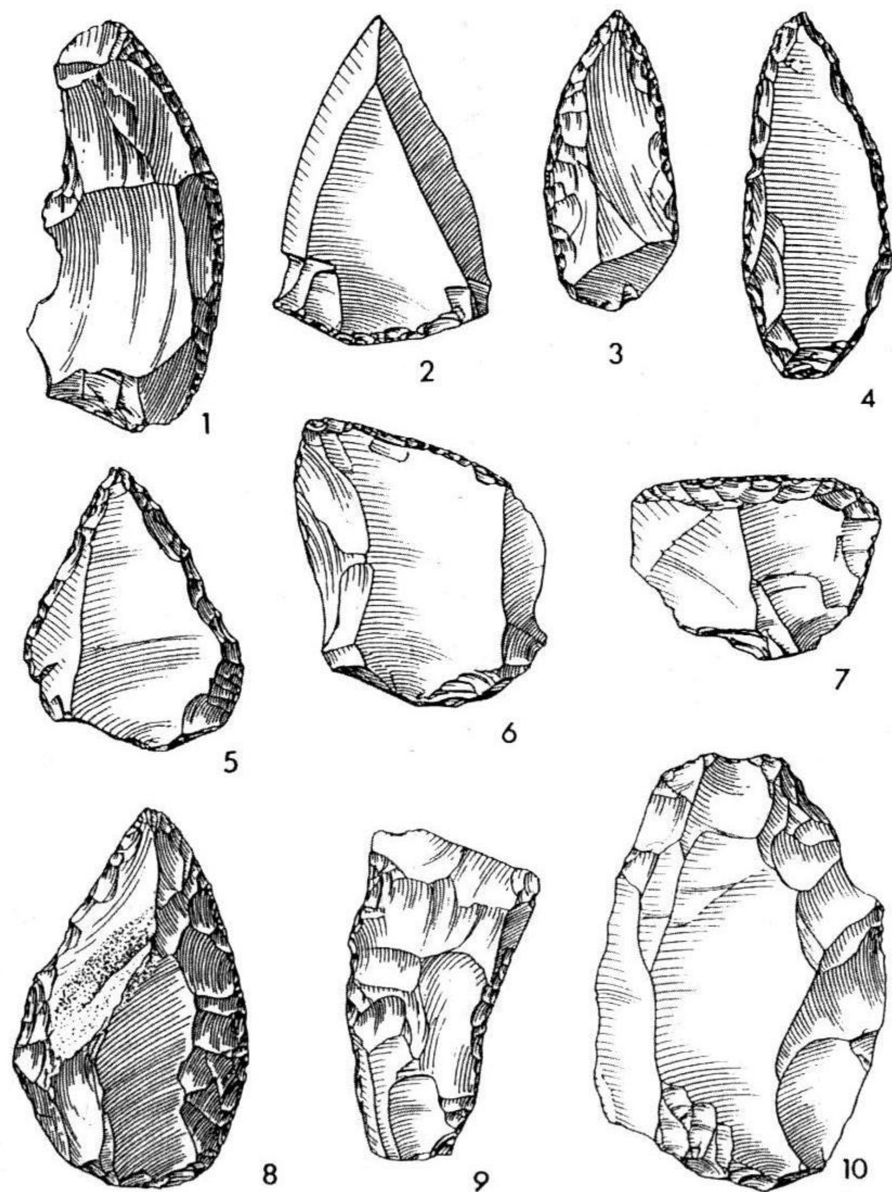
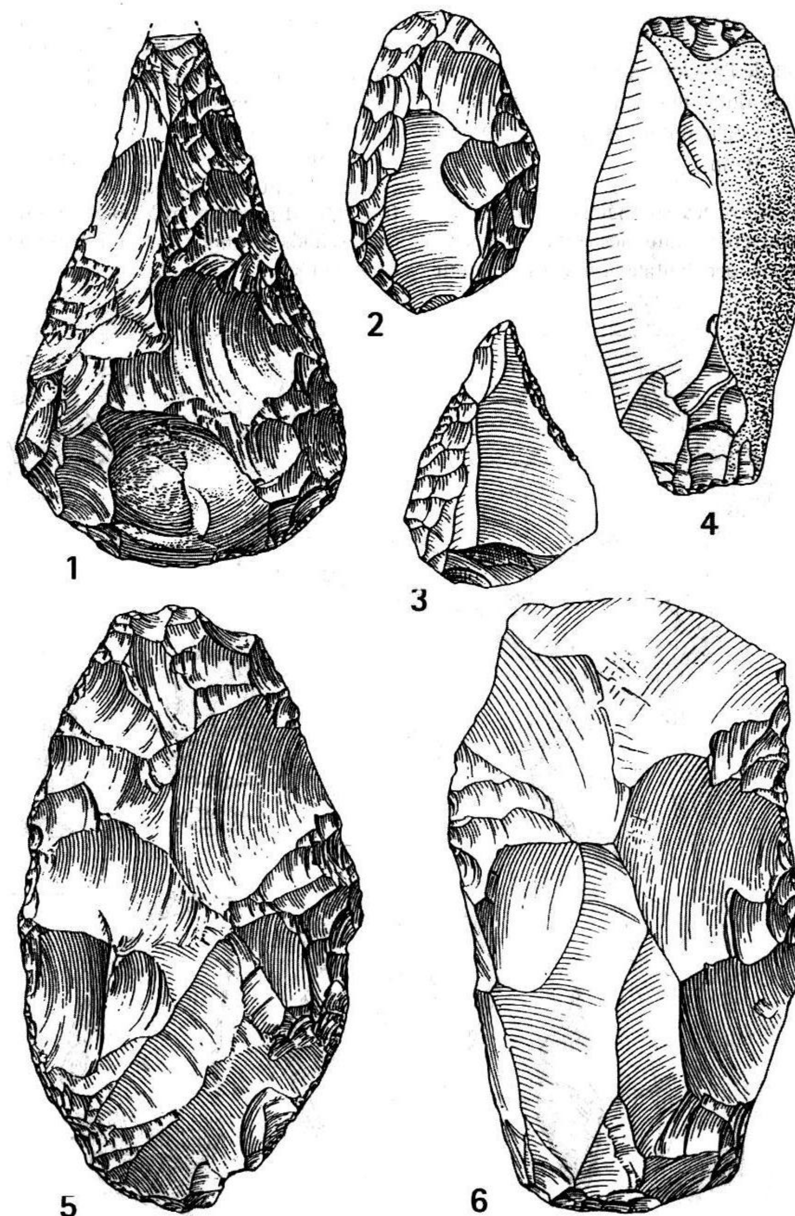

Fig.25. Acheuleanul european.
Bifaciale (1), racloare (2-4) şi hachereau (6)

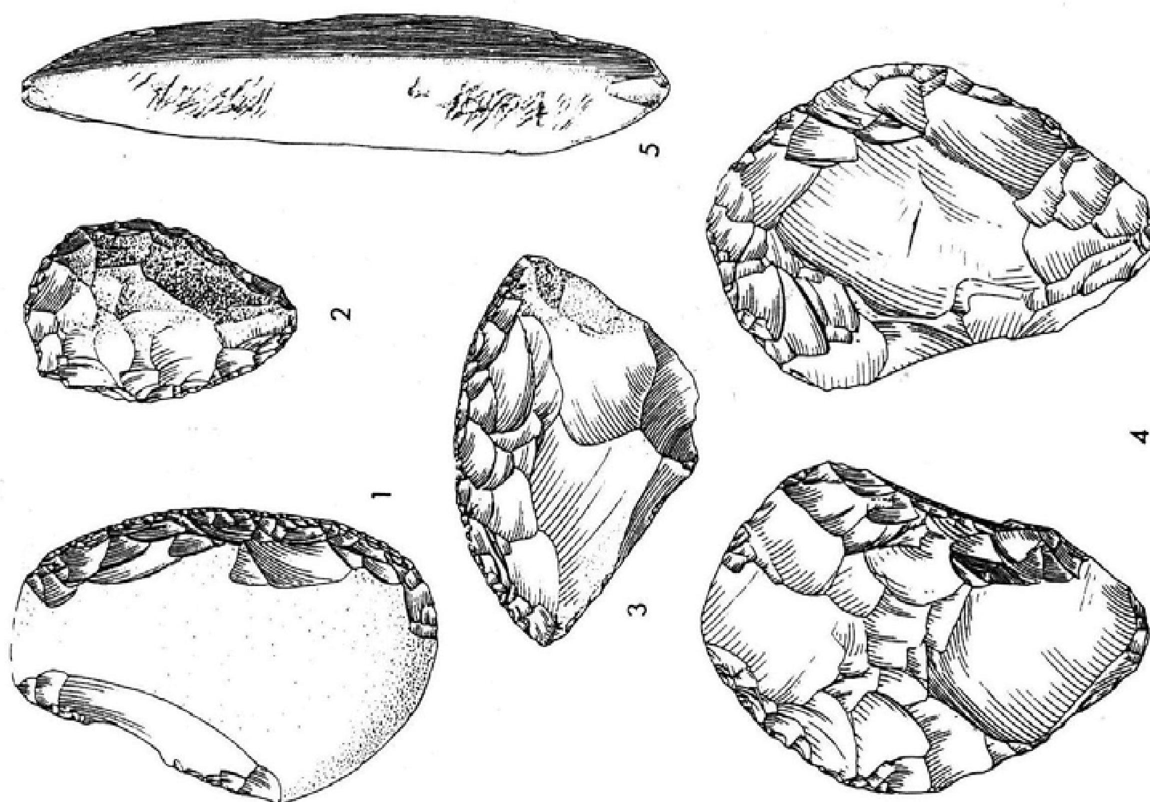

Fig.27. Unelte aparținând Charentianului

Fig.28. Aterian. Piese litice

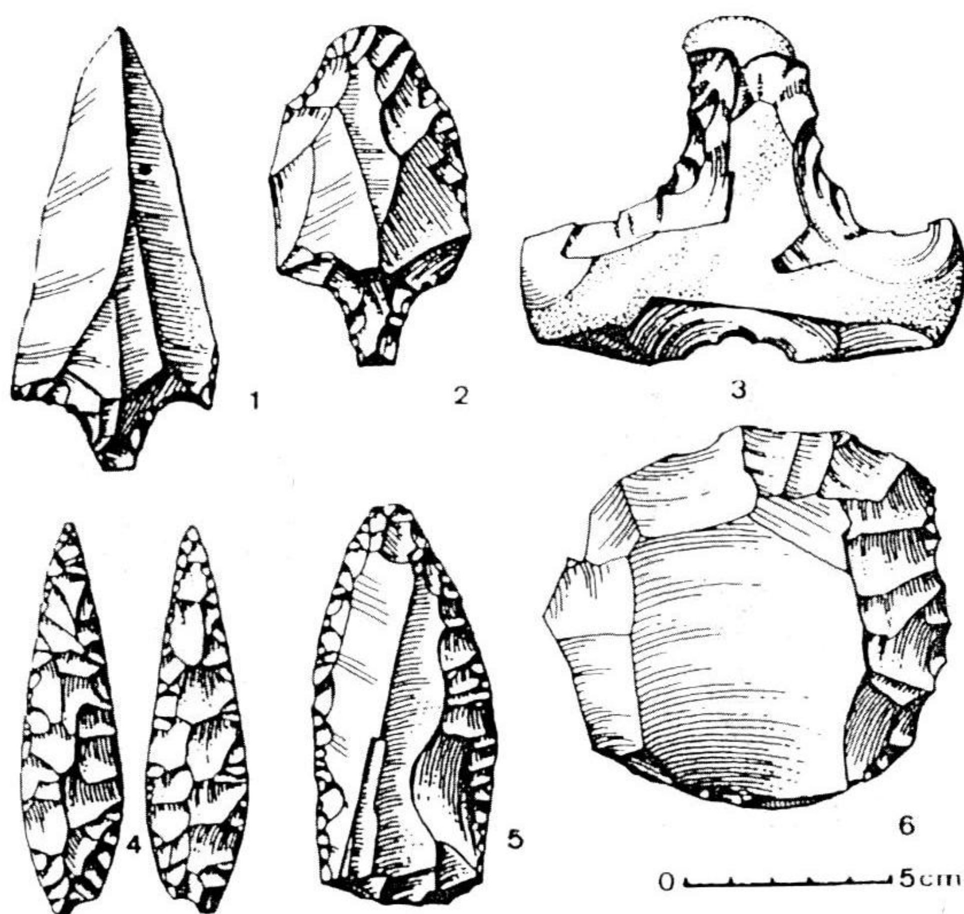

Fig.30. Hambourgian. Industrie litică şi din os

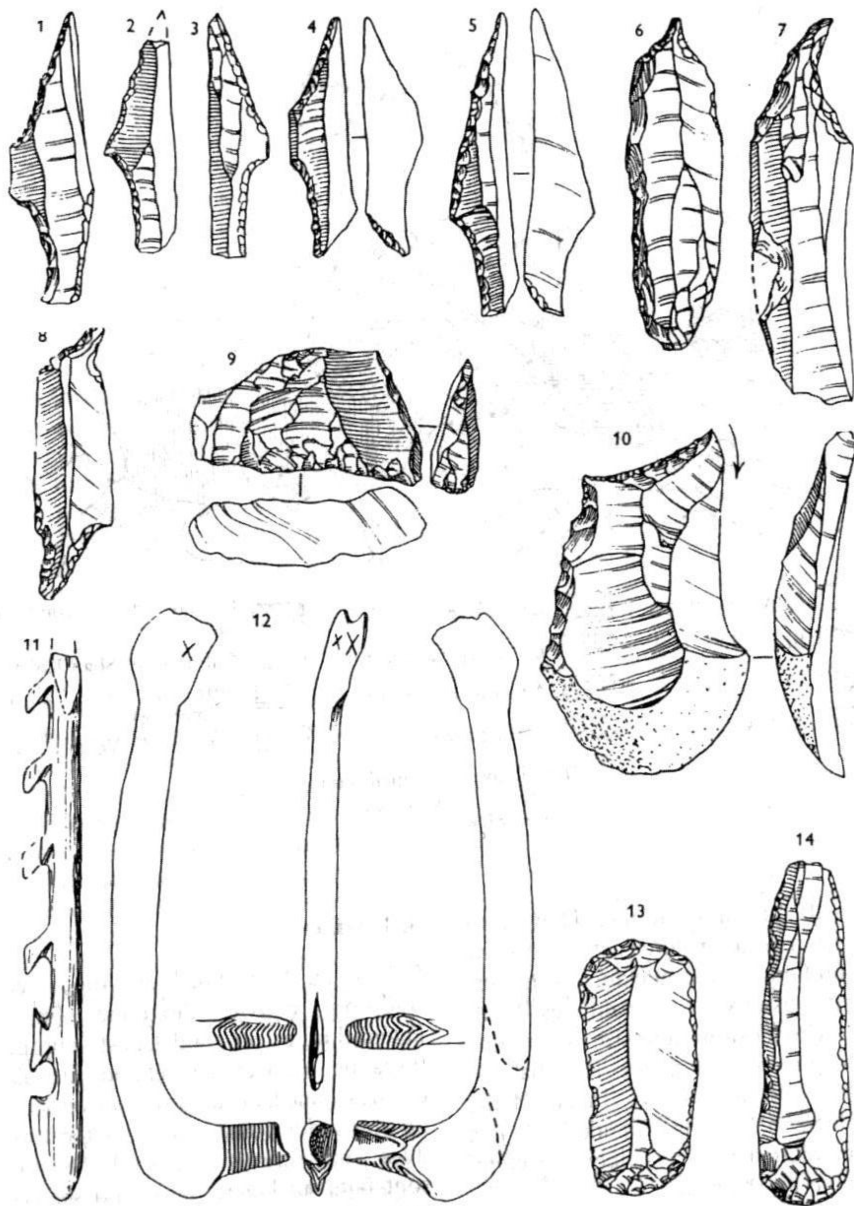

Fig.29. Paleoliticul mijlociu din Africa centrală

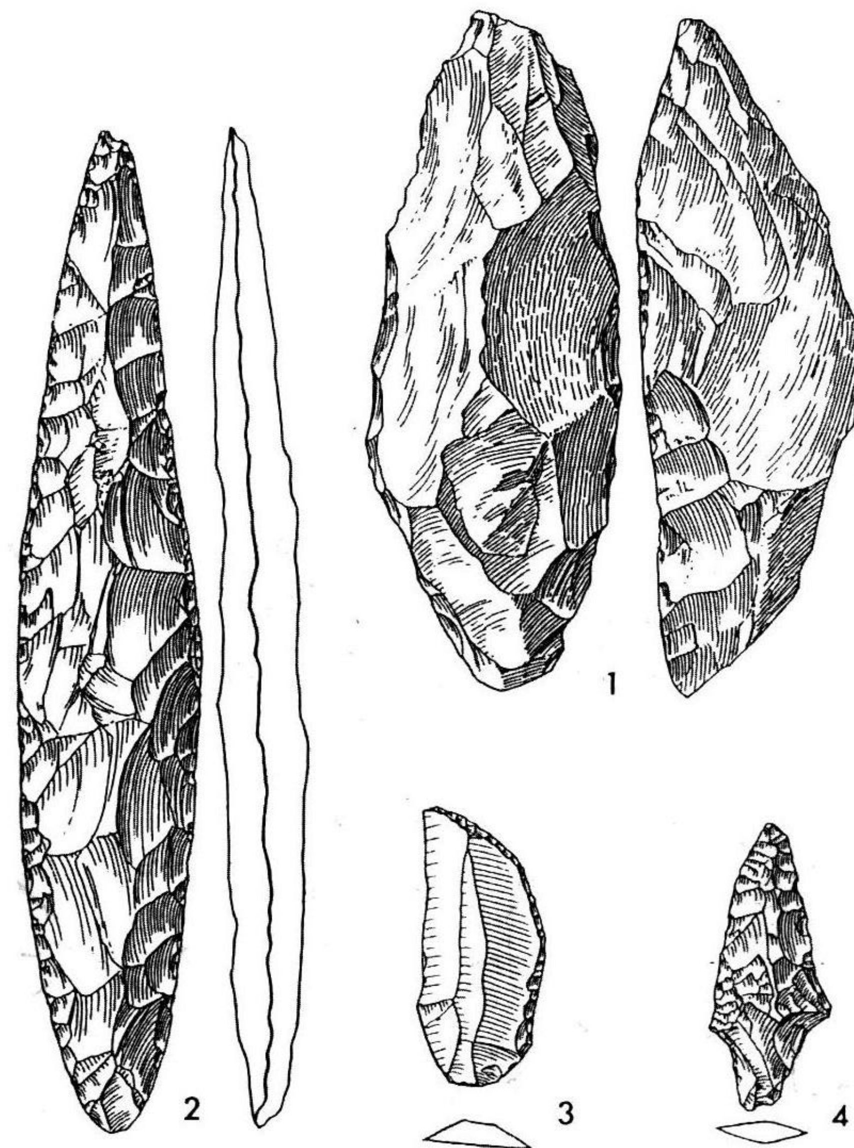

Fig.31. Industrie gravettiană

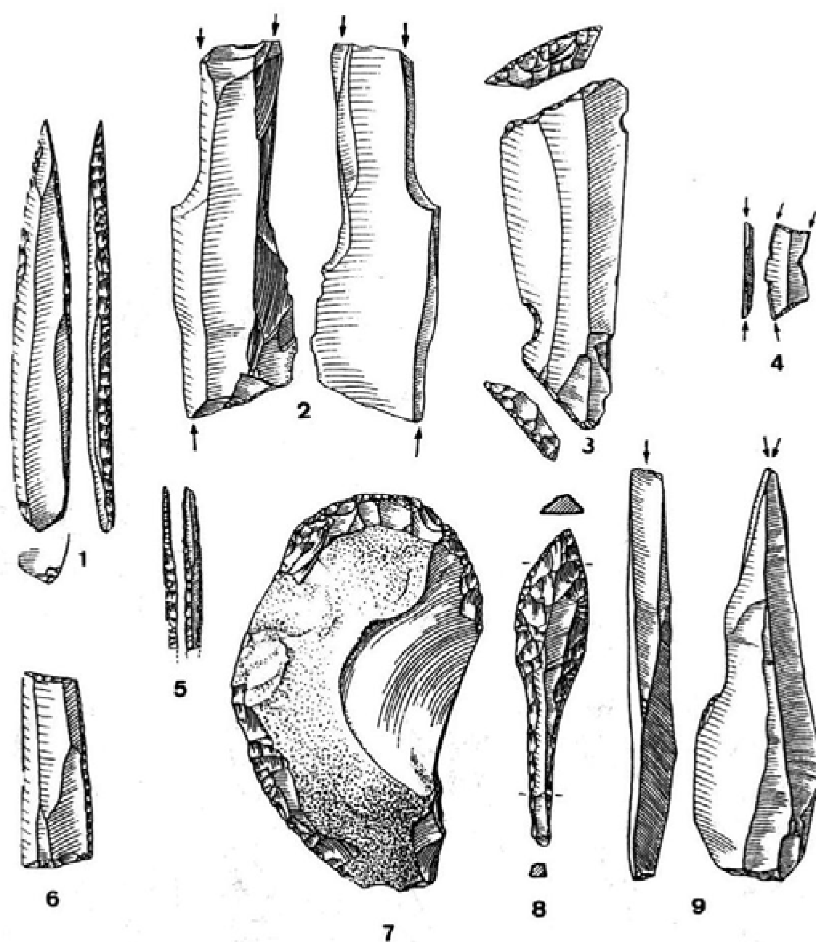
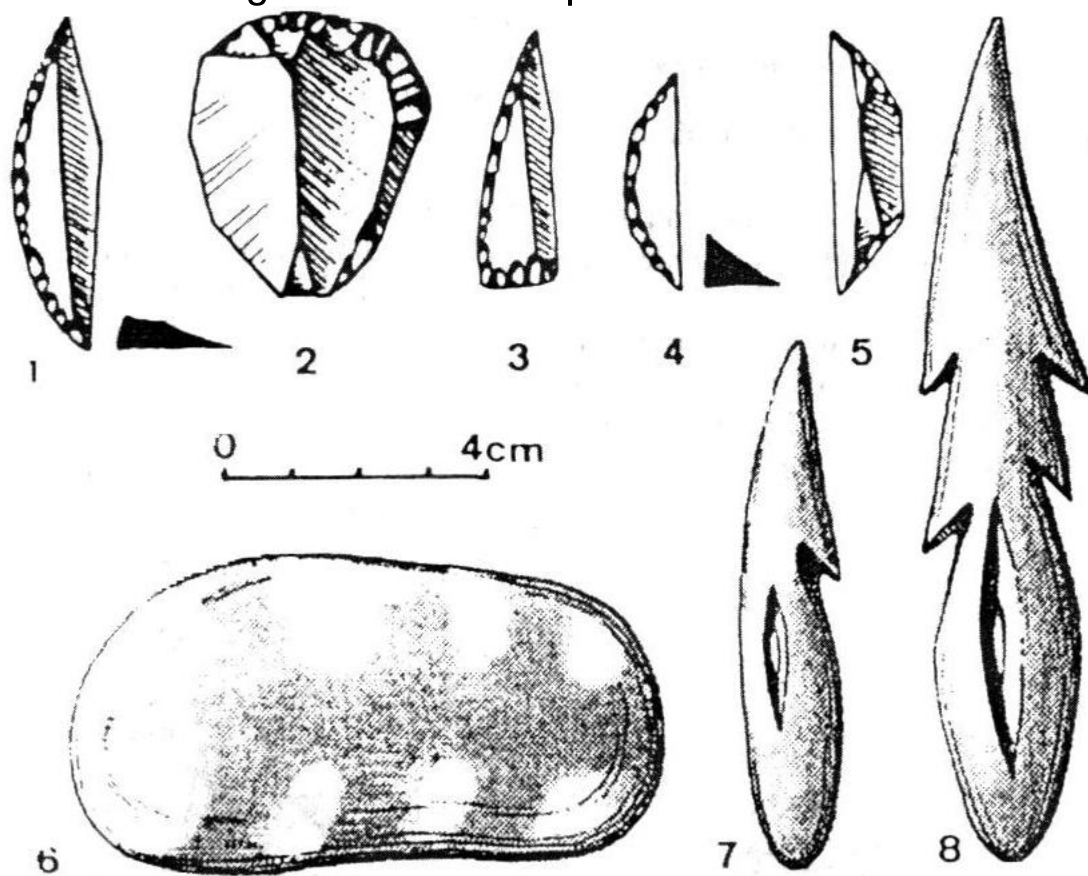

Fig.32. Elemente specifice Azilianului

BIBLIOTHECA ARCHAEOLOGICA IASSIENSIS

La civilisation de Cucuteni en contexte européen, *BAI*, I, Iaşi, 1987.

La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie, *BAI*, II, Iaşi, 1987.

V.Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, *BAI*, III, Iaşi, 1989.

Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen, *BAI*, IV, Iaşi, 1991.

V.Chirica, I.Borziac, N.Chetraru, *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, *BAI*, V, Iaşi, 1996.

Codrin-Valentin Chirica, *Arta şi religia paleoliticului superior în Europa Centrală şi Răsăriteană*, *BAI*, VI, Iaşi, 1996.

T.Arnăut, R.Ursu-Naniu, *Vestigii getice din cea de a doua epocă a fierului în interfluviul pruto-nistrean*, *BAI*, VII, Iaşi, 1996.

Dan Gh. Teodor, *Meşteşugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI*, *BAI*, VIII, Iaşi, 1996.

I. Tentiuc, *Populaţia din Moldova Centrală în secolele XI-XIII*, *BAI*, IX, 1996.

V.Spinei, *Ultimele valuri migratoare la nordul Mării Negre şi al Dunării de Jos*, *BAI*, X, Iaşi, 1997.

V. Chirica, *Gisements paléolithiques de Mitoc. Le Paléolithique de Roumanie à la lumière des découvertes de Mitoc*, *BAI*, XI, Iaşi, 2001.

ISBN 973-99952-8-4